Борис Кульчицький

ЛИСТИ ДО СЕБЕ

КНИГА ІІ

ВОЛОЧИСЬКИЙ ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНИЙ МУЗЕЙ 1897

БЕЗМІРНО ВДЯЧНИЙ
ЗА ДОПОМОГУ В НАПИСАННІ КНИГИ
НАТХНЕННИЦІ, ДОБРІЙ І МИЛІЙ ЛЮДИНІ
ВІРІ АНАТОЛІЇВНІ СТЕПАНЮК.

Борис Кульчицький

ЛИСТИ ДО СЕБЕ

КНИГА ІІ

Якщо Ви маєте намір писати мемуари, не розповідайте власну історію, нічого не змінивши, бо почуття сорому Вас паралізує.

Нехай читач знає, що герой Ваш, оте Ваше «я» - це все-таки не зовсім я. Бо десь-таки оминув негідні думки, трохи додав романтики, страждань і героїзму і не додав страху чи мук сумління.

Андре Моруа.

Моїй дочці Олені, онучці Тетяні, правнучці Нонні присвячую.

Переднє слово
Вірний син свого роду й народу

Мемуари – специфічний літературний жанр, який дозволяє правдивому таланту вносити помітні корективи навіть у всім відомі реалії. Так сталося і з темою визволення міста Хмільника від фашистської окупації весною 1944 року. Кожному відома статистика, описаний перебіг бою, пораховані втрати з обох сторін. Наші «перемогли з мінімальними втратами». Але дамо слово самовидцю, Борису Івановичу Кульчицькому. Він не може забути, він хоче поділитися з нами баченим у березні 44-го тут, на берегах Південного Бугу, в Хмільнику. «Скільки тих ходок було зроблено – не лічив. Носили навпростець, у темряві ліхтарик мало що допомагав, а то і заважав, бо саме в блискучі озерця калюж і втрапляли наші ноги.

Чи думав я про те, що бачив? Не пригадую. За кожен день окупації надивились таку кількість смертей, супроводжуваних звірячими глумліннями, що сама природа мусила вибудувати якийсь фізіологічний механізм, аби захистити мозок у ще не убитих.

А якщо і думав, то лише про те, щоб не спіткнутися, втримати рівновагу, не випустити з рук ноші. Клопоту завдавали ослизлі тіла убієнних. Німці «працювали» позмінно, тримаючи плацдарм під безперервним цілодобовим артилерійсько - кулеметним вогнем. Вночі, для надійності, яскраво освітлювали місцевість парашутними ракетами, не даючи щонайменшого шансу винести тіла убитих та скалічених. Тому при нашому «прибиранні» неможливо було взяти тіло за руки, бо вони вислизали. Хапали за одежу, тоді тіло вислизало. Брала досада , і чомусь не на німців, а на тих, кого трудно було вкладати на ноші.

Носіїв було чимало. «Нічна зміна» все ж закінчила роботу. В дворі Анчевського шеренги покійників виросли у штабелі», - отака правда про переможні бої. І про втрати. І про душевне сум'яття підлітка, який зіткнувся зі смертю і мав знайти душевне опертя, аби не втратити віру в життя. Де та сильна людина, поруч якої відчуваєш захист і тепло? Мама. «Зайшов у темні сіни. Став намацувати клямку, а мама вже відхилила двері. Не розпитуючи (про все вона вже знала від сусідок)

промовила: «Дай – но сюди куфайку. Он у ночвах ще трохи тепла вода». У темряві став митися (мила не було. На лавці – жменька попелу). Відчув, почало мене трусити. Чи то від холоду, чи то від чогось іншого. Мама тихенько плакала». Так просто і сильно описана психологічно наснажена подія, яка перевернула уявлення хлопця про світ, про життя і смерть.

Війна і післявоєнне життя очима Бориса Кульчицького, хмільницького підлітка, юнака, який закарбував у пам'яті цілу епоху і виклав на папір, аби ми із вами змогли по-справжньому зрозуміти трагедію окремої людини, яка перебуває в зоні війни. Жодна статистика не допоможе зрозуміти, як живеться людині під час війни, як впливає війна на становлення характеру, на побут, взаємини. Тільки самовидці подій допомагають скласти об'єктивну картину, яку ми називаємо правдою.

Відомий на Поділлі історик, Почесний краєзнавець України Микола Дорош виокремив особливість мемуарів Бориса Кульчицького. Зокрема він сказав: «Історичних фактів у книзі чимало. Їх зібрати, узагальнити і подати читачам могла людина, що була безпосереднім учасником тих подій. Його оповідь не гіперболізована, не припудрена вигадками та домислами. Його розповідь – реальна, об'єктивна картина минулого… Кожен розділ книги вражає, захоплює, зацікавлює, не дає можливості перевести дух».

Драматичні для країни і кожної людини зокрема події автор описує, здається, безсторонньо, не даючи емоційних оцінок. У цьому полягає особливість стилю «Листів до себе», і першої частини, і продовження. Без гніву, злості чи образи на всіх, хто, можливо, того заслужив; із християнським всепрощенням і філософським спокоєм, які зумів виробити за прожиті роки. Вагомий життєвий досвід Бориса Івановича надає йому перевагу перед будь-ким із авторів спогадів. Бо ж мало хто може похвалитися, що Бог дав йому активно прожити довгий вік і залишити добру пам'ять про себе і про людей, з якими звела доля.

Попри те, що Борис Кульчицький описує переважно події, не вводячи читача у власний світ переживань, ми відчуваємо його великий духовний ріст. Цьому сприяло оточення, насамперед мама автора. Хлопець завжди відчував її захист, який вимолювала вона перед іконою Матки Боски Ченстоховської, про що неодноразово пише. То ж чи міг він вирости невдячним сином?

Поділитися з мамою останньою картоплиною, коли до смерті хочеться їсти. Вимурувати грубку в хаті, зробити це єдиний раз на віку – для мами! Привезти мамі гроші, зароблені тяжкою працею вантажника, аби вона могла оплатити комунальні послуги. Зробити загорожу для її втіхи – жоржин під вікном, щоб не сумувала мамина душа. І ще, і ще знайде уважний читач на сторінках книги чимало взірців синівської любові.

Вдячним сином свого роду постає перед нами автор, коли описує перипетії відновлення доброго імені дядька Яна із роду Виговських. Як наполегливо протягом років він відновлював інформацію про бойовий шлях родича і зумів домогтися, щоб його ім'я таки викарбували на стелі в Жданівці (Війтівцях) поруч із іменами земляків, полеглих у боях. Запитаймо себе, чи кожен має в собі сили і моральну відповідальність перед своїм родом і народом. Така відданість гідна наслідування.

Автор спогадів не побоявся відкрити читачеві свій власний багаторічний страх і біль. Син «ворога народу» постійно був насторожі, аби не викликати підозру, відповідаючи на запитання про батька. Ця обставина призвела до душевних мук і змінила його життя. Хтозна, чи не зробив би Борис Кульчицький військову кар'єру, якби не отой страх. Врешті, все склалося вдало, і не нарікає він на долю. Хіба, може, десь-колись… Головне, що вдалося побороти страх, подолати перешкоди, які чинила влада дітям репресованих. Думаю, що знайдуться серед читачів ті, які скажуть, що подібне почуття страху гнітило і їх. Бо книга не тільки про долю Бориса Кульчицького, тут акумульовано досвід покоління. Спасибі за відвертість.

Ще не знайшлося ліків, які вгамували б душевний біль. Біль за назавжди втраченими рідними людьми, за щасливими миттєвостями прожитих літ. Один зі способів увічнити пам'ять про минуле, примиритися з життям – написати спогади. Бо ж, як сказав поет Іван Драч: «Спершу снігом мело, \\ Потім цвітом мело. \\ Потім часом мело. \\ Доки все замело. – \\ Було… » .

Віра Степанюк,
краєзнавець.

Свою історію пишіть самі,
інакше її напишуть інші, -
і погано.
Юзеф Пілсудський.

Кожну людину, яка здолала значну частину власного життєвого шляху, коли-не-коли відвідує думка: як-то уживаються в долі людській зовсім протилежні події, вчинки, явища, почуття! Чому поруч з добром співіснує зло? Чому любов сусідить із ненавистю? Чому радість неодмінно змінюється смутком? Чому людство ніколи не буває в мирі, а обов'язково десь жорстоко воює?

Уранці 18 березня 1944 року після восьмидобових жорстоких боїв і нічних штурмів подільське містечко Хмільник охопила невимовна радість: солдати радянської армії вибили фашистських вояків, звільнивши від окупантів правобережну частину міста, а вже наприкінці дня зачистили від гітлерівської нечисті весь район.

Того дня, після полудня, рознеслась звістка: в місто повертаються партизани. Звідки? Скільки? Які? Хтось вигукнув:

- Із Вугринівки, зі сходу, з лівого берега річки!

А Вугринівка на захід, на правому березі Бугу. Лише потім стало зрозуміло: саме так мало бути.

Як завжди і всюди – першими добігли до західної околиці міста хлопчаки. Такий-то уже був день, коли незабутні враження заступали одне одного, мов у калейдоскопі кольорові скельця.

Півтора-два десятки вершників з рушницями і трофейними «шмайсерами» за плечима, на перший позір здавалися сірою юрбою. Хіба що більш помітними були ті, у кого на поясі висіли по одній-дві гранати, якісь шкіряні чи брезентові сумки або ж патронташна опояска. Щільного строю не дотримано. У середині невеликого загону пара запряжених кіньми возів з якоюсь амуніцією. Та найбільше кидались в очі вперше побачені нами яскраво-червоні стрічки на шапках вершників. Вшиті навскіс на місці звичних п'ятикутних зірочок червоні стрічки, пломеніючи, мовби підсвічували втомлені обличчя месників.

Раптом у натовпі пронеслось:

- Яшка Сребницький! Дійсно, на чільному місці нестрункої колони урочисто їхав Яків Сребницький. Той самий Яшка, якого два роки тому німецькі каратели везли на розстріл вкупі з побратимами. (Про втечу Якова Сребницького описано в першій книзі).

Нашому захвату від побаченого живим Яшу Сребницького не було меж. Тепер, коли ми вітали партизанів, Яша Сребницький був наш, свій, рідний, то і всі інші кінні й піші стали нашими, своїми, близькими.

Збігав незабутній день. Містечко обгорнуло смутне й хлипке надвечір'я. Та стрімкий поступ тієї доби й не думав уповільнюватись. Забігши в хату на якусь хвильку, (а саме такий ритм був характерний для нас – підлітків - у той день) я застав маму за перебиранням «нашого скарбу», який мама називала «лахи». Вона неквапливо витягувала з клумака, щойно піднятого з льоху, оті самі лахи - одежину, постіль, білизну… Розправляла, струшувала, розвішувала, щоб просушити, вивітрити запах цвілі. Трохи з докором, але не сердито, промовила:

- Де тебе носить? Внеси води та сядь вже, он бараболя докипає.

Тільки-но я потягнувся до відра, як у хату ввійшли два солдати. Перший, бадьоро привітавшись:

- Здравствуйте, хазяюшка, - промовив, і в сторону другого. - Ну, вот видишь, еще один солдат ожидает нас, - і вже до мене:

- Надо, дорогой, фронту помочь.

Не мало і не багато - фронту.

Від того, що фронтовики вважали мене за свого, «солдата», в грудях заспівали солов'ї. Хотілось виправдати таку несподівано високу довіру.

- Та нехай хоч поїсть, - сказала мама і швиденько зцідила вже поспілу «в мундирах» бараболю; висипала у глибоку череп'яну миску, в другу, мілку, покришила цибулину, бризнувши туди кілька крапель запашної соняшникової олії.

Запросила й солдатів до столу. Не відмовились, з'їли по одній картоплині.

Я так поспішав «у солдати», що не відчував смаку паруючої картоплі, хоч встиг у кліп ока скласти враження про прибулих вояків.

Найперше – не такі хвацькі, як ті, яких я побачив вранці. Ці були «старі», тобто, їм було за сорок. У зношених сірих шинелях, литки в обмотках, грубі черевики. Один був у шапці з сірого сукна, підбитої на «вухах» штучним хутром, розмовляв по-російськи.

Другий, узбек, мав на голові хутряну велику шапку – малахай, яку вдягнув ще, мабуть, у себе вдома в Середній Азії. Розмовляв ламаною російською, з характерним акцентом. Чомусь його було приємно слухати.

Запнулись, підперезались. Мама вкинула мені дві ще теплі картоплини. Солдати делікатно відмовились. Спитала у солдата:

- То це його надовго?

Російськомовний втішливо кинув:

- Так это рядом…

Вийшли на вулицю. Тут я зрозумів, чому я «ещё один солдат». На протилежній стороні, під брамою мурованої огорожі костьолу, стояли такі ж «солдати» - Петько, Фелько, Лесь та ще з півдесятка знайомих хлопців. Поруч смалив самокрутку нічим особливо не примітний солдат, щоправда, відчувалася в ньому військова виправка та енергійність рухів.

Придивившись оцінюючим поглядом до «команди», відділив кілька підлітків від гурту, промовивши:

- Вы, ребята, можете быть свободны.

Ми ж, «удостоєні», зрозуміли його вибір. У порівнянні з нами ті, що не пройшли відбору, були помітно «хлипкіші» за своєю статурою. Чим будемо займатися – не розпитували. Мали досвід: десь щось треба перенести, викопати, зібрати, перекинути, скласти... Перейшли по кладці річку. Вже з берега побачили, як по виголеній передзамковій території колишнього парку сновигали в сутінках поодинокі людські постаті. Підійшли ближче. З тильної сторони садиби лікаря Анчевського кілька солдатів складали в рівненькі шеренги солдатів мертвих. (Свою роботу похоронна команда почала зранку. Як потім розказували люди, з «нового міста, по вулиці від Мазурівки, повз маслозавод і до Сидорихи патрулювали солдати, щоб

цивільні не проникали на ділянки лівобережжя Бугу»).

Один з солдатів, якого називали «старшой», (мав на погонах кубайки по три «лички»), вишикувавши нас, твердим командирським голосом промовив:

- Товарищи гражданские! Распоряжением военного коменданта вы временно привлечены для оказания помощи нашему подразделению.

Вийняв з-за пазухи зшиток і переписав усіх «новобранців»». А далі, зазираючи у список, звертався до кожного на Ви. (Не важко здогадатись, як таке звертання змобілізовувало нас.). Розподілив усіх під керівництво солдатів-похоронників (своїх підлеглих «стариків» називав на «ти»). Дійшла черга і до нас:

- Вы Кульчицкий и вы Чернецкий, идёте в девятый квадрат в подчинение солдата (прізвища не запам'ятав, щось на зразок Барамухдинова).

Дев'ятий квадрат – то на протилежному кінці передзамкового поля - між маслозаводом і згином лівого берега річки.

Поки йшли до «квадрату», добре роздивився, чим займаються «служиві» і «временно привлечённые». Саме поле – суцільна мокава (зима і весна 44-го була безморозна, гнила). Земля, розмолочена гарматним, бомбовим та мінометним вогнем, ногами наступаючих і відступаючих, цупко всмоктувала у глибоке місиво. Ноги «похоронників» мимоволі втрапляли в якусь калюжу чи вибоїну, від того благенька взувачка багатьох одразу ж вимокла.

Перейшли бруківку, яка закінчувалась зруйнованим камінним мостом під замком, і, скоріш вгадав, ніж побачив, сидячого навпочіпки солдата з довгою «козячою ніжкою», що жевріла у темені. Не можу тепер сказати, чи привітався або ж відрекомендувався і, взагалі, чи між нами відбулися якісь перемовини.

Старанно загасивши недопалок, вклавши «бичок» у кисет, солдат підвівся, промовивши:

- Давай, дарагой.

По характерній вимові зрозумів, що воїн з нацменшин.

«Дарагому» не треба було розтлумачувати, що означало оте «давай». Фелікс Чернецький в такий спосіб спарувався з сусіднім похоронником.

Взяв солдат живий солдата мертвого за ноги. Я, «привлечённый», за руки. Ніколи не думав, що мертве тіло таке важке: воно вислизало з рук, не хотіло відірватись від землі, зачіплювалось незрозуміло за що. На покладені поруч ноші чомусь вперто лягало впоперек, а не повздовж. Мій напарник не промовив й слова, «не вчив» мене. Слідкуючи за його вправними рухами, я швидко набирав «досвіду». А вже за другу-третю ходку «на ділі» показав свою вправність.

Скільки тих ходок було зроблено – не лічив. Носили навпростець, у темряві ліхтарик мало що допомагав, а то і заважав, бо саме в блискучі озерця калюж і втрапляли наші ноги.

Чи думав я про те, що бачив? Не пригадую. За кожен день окупації надивились таку кількість смертей, супроводжуваних звірячими глумліннями, що сама природа мусила вибудувати якийсь фізіологічний механізм, аби захистити мозок у ще не убитих.

А якщо і думав, то лише про те, щоб не спіткнутися, втримати рівновагу, не випустити з рук ноші. Клопоту завдавали ослизлі тіла убієнних. Німці «працювали» позмінно, тримаючи плацдарм під безперервним цілодобовим артилерійсько-кулеметним вогнем. Вночі, для надійності, яскраво освітлювали місцевість парашутними ракетами, не даючи щонайменшого шансу винести тіла убитих та скалічених. Тому при нашому «прибиранні» неможливо було взяти тіло за руки, бо воно вислизало. Хапали за одяг, тоді тіло не вислизало. Брала досада, і чомусь не на німців, а на тих, кого важко було вкладати на ноші.

Носіїв було чимало. «Нічна зміна» все ж закінчила роботу. В дворі Анчевського шеренги покійників виросли у штабелі. Тут «старшой» скомандував:

- Всё, отбой!

На той час підійшли і ті, які збирали «втрати живої сили» на протилежній від наших «квадратів» (від старого Будинку культури, вдовж берега, аж до злиття обох рукавів Бугу).

Стомлений гурт «привлечённых» моторний «старшой» вишикував у таку собі шеренгу, вдруге зробив перекличку по своєму зшитку. Ніхто не загубився, не «дезертирував». Подякував за «добросовестное выполнение поставленной задачи». Як потрібно було

відповісти, ми ще не були навчені. Та «старшой», не чекаючи нашої відповіді, продовжив:

- А сейчас подождите здесь, через час подвезут питание. Будет горячая пища.

Чекати «питание» і «здесь» ми не стали. Розійшлися невеличкими групами. Як і кілька годин тому, зібрались хто на Січкарівку, хто на Озірянку, на Мазурівку. Я з Лесем і братами «брусиловцями» почвалали в напрямку Вугринівки.

Дорога додому була коротка. Та втома від недавньої роботи давалась взнаки. Подумалось: був би не проти, якби мене хтось поніс на ношах.

Мовчали, кожен про своє. За цю ніч я не промовив і кількох слів, та й не чув, щоб хтось біля мене розмовляв, щось виказував чи ділився враженнями.

Прожитих п'ять-шість годин тієї березневої ночі якось непомітно осіли в свідомості так глибоко, що не було ні сил, ні відчутного бажання діставати з тієї глибини якісь уламки баченого. Пояснення тому вичитав через багато років у спогадах фронтовика: «Не слід описувати всю правду про війну – не повірять».

Не обмовилися про ту моторошну правду не тільки в наступні дні, але й ще багато років потому.

На початку 2000-х навідався я в черговий раз у Хмільник опорядити могилу мами. Зустрівся з однолітком - земляком Андрусем Здебським, який, між іншим, сказав, що одержав з архіву довідку – підтвердження про його участь у захороненні полеглих радянських солдатів.

Перша думка майнула, як же справно працювала тодішня військова канцелярія, згадався й «старшой» з його зшитком. Приїхавши у Київ, звернувся до районного військкомату. Доволі швидко одержав з Центрального Архіву МО РФ (м. Подольськ Московської області) відповідь: «По архивным документам установлено, что Кульчицкий Борис был привлечён из числа гражданского населения во второй полевой отряд 18 армии разнорабочим с 18 марта по 12 апреля 1944 г.

Использовался на работах по захоронению павших в боях советских воинов и на строительстве переправы через реку Ю.Буг г. Хмельник, Винницкой обл.

2 ПО входил в состав 18 армии с 14 июля 1943 г. по 6 сентября 1944 г.

Нач. архивохранилища».

Лише тоді я взнав, що «похоронна команда», як між собою ми її називали, насправді є «второй полевой отряд».

Перебираючи в пам'яті події давно минулі, сприймаєш їх із поправкою на сучасність, мимоволі починаєш сумніватися: а взагалі-то чи так воно було?

У 70-у річницю звільнення Хмільника радянськими військами від німецьких загарбників, виступаючи в міській раді перед хмільничанами, які прийшли вшанувати пам'ять полеглих воїнів-визволителів, вжив слово-означення - «штабелі» убитих. Тобто, тих, в складуванні яких довелося брати участь. Ужив такий термін саме тому, що полеглих було багато, але скільки саме, то до цього часу, на жаль, не встановлено.

Через деякий час в Інтернеті на сайті «Хмільницький форум» прочитав відгуки кількох «небайдужих» (так вони себе відрекомендували) хмільничан, народжених після Другої світової, які не могли, на щастя, знати реалії тих жахіть. Піддавши мій виступ принизливому осуду, загальна суть якого полягала в тому, що я значно перебільшив число полеглих воїнів, а також кількість жертв Голокосту, здійсненого в Хмільнику нацистами у період окупації. І вже в іронічно-співчутливому тоні, зваживши на мій хист, порадили зайнятись написанням казок. Як найпереконливіший аргумент «небайдужі» наводили відомості та цифри, взяті в академічному виданні «Історія міст і сіл Української РСР».

Дійсно, в таких «історіях» не писали правду з уст самовидців чи учасників, а описували події на підставі офіційних звітів, рапортів, донесень, актів, протоколів та інших джерел. І тому-то історія визволення наших земель позбавлена реальних, не вигаданих і не прилизаних кабінетними «істориками » фактів. Щодо побажання зайнятись написання казок, то теж не зміг ним скористатись, бо

такий жанр доступний далеко не кожному талановитому письменнику. Я у житті, взагалі-то, послуговуюсь порадою визначного державного діяча Польщі 20-х років минулого століття: «Свою історію пишіть самі, інакше її напишуть інші, і - погано».

Розійшлись без слів. Ледь-ледь на сході почало світлішати небо. Доволі виразно чувся приглушений гуркіт – фронт просунувся на захід.

Зайшов у темні сіни. Став намацувати клямку, а мама вже відхилила двері. Не розпитуючи (про все вона вже знала від сусідок) промовила:

- Дай-но сюди куфайку. Он у ночвах ще трохи тепла вода.

У темряві став митися (мила не було. На лавці – жменька попелу). Відчув, почало мене трусити: чи то від холоду, чи то від чогось іншого. Мама тихенько плакала. Їсти не хотілось. На підвіконні лежало дві картоплини. То мама вийняла їх в кишені куфайки. Спання не було - я впав у чорне забуття. Прокинувся незвично пізно, денне світло залило кімнату. Мама вибирала попіл з піддувала.

Зазвичай мені належало щоднини роздобути оберемок дров для обігріву. Це увійшло в список моїх обов'язків, у неписаний статут нашої сім'ї, і було настільки природнім, що я не уявляв, як можна цей пункт не виконати.

Тільки спостережливе око могло розрізнити по всьому Старому місту квартал колишніх напівзруйнованих, напівспалених будинків єврейського гето, мешканці якого навічно переселені гестапівськими зондеркомандами у яруги та вибалки на околиці міста.

Саме в тих пустках-руїнах вишукували хлопчаки дрова для обігріву. Управно відірвавши стулку якогось одвірка, витягнувши з-під битої черепиці уламок крокви разом з довгою латою, звалив собі на плече - і вже був з дровами. Йдучи повз базарну площу Старого міста, помітив невеличке скупчення військових біля вцілілого будинку райвиконкому. Двоє солдатів тягли провід від машини-будки до гучномовця, вже закріпленого у вікні другого поверху будинку. Здивувала грузова автівка-будка. Як вона могла тут опи-

нитись, коли мости через обидва рукави річки були вщент зруйновані німцями. Згодом дізнався, що автівку переправили через річку на понтоні.

Принесені дрова були ще не придатні для опалення. Почав рубати на поліна, це заняття подобалась. Притиснувши жердину ногою до обрубка, знав, де і як вдарити просто обухом, а де вістрям сокири. Поки вносив нарубане, у хату вскочив захеканий Женька Ружицький:

- Що ти тут кавезишся, он всі люди йдуть на площу.

Дійсно, з усіх сторін до площі сходились люди, переважно жінки і діти. Не замикаючи хату, накинувши на плечі велику хустку, пішла з ними і моя мама.

Посеред площі наспіх збите підвищення, огорнуте кумачевим крамом. Біля «трибуни», про щось перемовляючись, згрупувались кілька військових і незнайомих хмільничанам цивільних в кожушках. Стихла музика, принишк натовп. Розпочався мітинг.

Ми, чотирнадцяти - шістнадцятирічні і зовсім малеча, які в тільки їм відомий спосіб пробрались упритул до самої трибуни, бачити могли здебільшого тільки чоботи ораторів, зате добре чути виступ.

Настрій у всіх був невимовно піднесений і радісний. Кожен усім своїм єством проникся впевненістю: німецько-фашистське жахіття минулося. Поневіряння, «акції», розстріли ніколи не вернуться. Промовці говорили про героїчну Червону Армію, про керівну роль партії, про організатора і натхненника всіх перемог…

Усі були в цьому щиро переконані, плескали в долоні. Хоча з промов почасти випливало, що переможцем, визволителем був саме той, хто виголошував промову.

Мітинг завершено. Почала грати музика. Люди неквапливо розходились. Деякі жінки плакали, чи то від жалю за своїми родинними втратами, чи то від усвідомлення радісної звістки. Залишилися тільки молоді та зелені, а все через ту гарну музику, якої не чули майже три роки. Згадали про свої домівки, коли змовк гучномовець.

Звичний життєвий ритм хмільничан став стрімко змінюватися. Фронт, хоч і поволі, але все ж просувався на захід. Коли закінчиться війна, ніхто не знав, але тут, у місті, уже був мир. Очевидно, мир

потребуватиме щоденної наполегливої праці. Люди були спраглі до мирних турбот і щоденних клопотів, які в них відібрала війна.

Увечері до нашої хати «на постій» зайшли шестеро дівчат-солдаток. Були вони молоді, гарні та веселі. Однострої такі ж, як і в чоловіків, тільки замість галіфе – діагоналеві спідниці, і ще шапки на їхніх головах сиділи якось особливо, по-жіночому. Як з'ясувалось, то були регулювальниці руху. Який «рух» мали вони регулювати в малесенькому острівному містечку, уявити було складно. Але згодом довелося побачити їхню цілодобову службу, коли через Хмільник рухалася численна колона пішої, кінної та моторизованої сили.

Невдовзі солдатки знайшли з мамою спільну мову, а коли дізналися, що вона має швейну машинку, то навперебій просили: отут «пожалуйста» треба прострочити, сюди вставити клин, оце перекроїти і зробити честочку… А квартирували красуні-солдатки у нас днів сім-вісім.

У ніч на 21 березня Хмільник і його околиці замело. Взагалі, зима 1943-44-го була «гнила». Коли-не-коли на ранок підморозить, підсипле, ніби знехотя, сніжку. Він полежить день-два – і знову поля чорні, а в місті – глина. Але цього разу зима вирішила надолужити згаяне. Намело снігу в пояс, а на деяких вуличках закидало хати під стріху. Тому на відкидання снігу вийшли і старі, і малі, не чекаючи рознарядок, постанов і закликів.

Наш «куток» розчищав залізницю поблизу Дібрівки. Там колія пролягала (і тепер також) через вибалки з пологими схилами. В окремих місцях, на рівнині, снігу насипало небагато. Більшу частину колії замело в ріст, а то і вище людського зросту, тому працювали уступами, перекидаючи сніг двічі-тричі. Цивільні, переважно жінки та підлітки, намагалися не відставати від військових. Опівдні солдатам принесли обід в бачках. На такий випадок у кожного на брезентовому паску висів казанок, а в кишені або за халявою чобота завбачливо засунута алюмінієва ложка. А ми?.. Але ж то були НАШІ (!) солдати. Поділилися кришкою від казанка, дочекались ложки, дістався черпак вівсяної каші, смачнішої за яку ніхто й ніколи не їв.

Але того дня сталася велика прикрість, яку пам'ятаю й досі. Уранці, йдучи на завдання, одержав від однієї з регулювальниць

подарунок – солдатські рукавиці. Напівпальчата, окремо для великого і вказівного пальця, зверху цупка зелена тканина, зісподу – біла м'яка бая. Теплі, зручні, а головне – по моїй руці - широкій, кістлявій. Розігрівся працюючи, морозу не відчував, тому й поклав подарунок на пасинок телеграфного стовпа… і забув. Про те, що сталося, ніколи нікому не розказував. Було боляче.

Додому прийшов, коли сутеніло. Не здивувався, побачивши, що «наших» прибуло. В іншій кімнаті розквартирувалися мужчини: капітан, старший лейтенант і молодший сержант. Ми з мамою в прохідній кухоньці.

Згодом вдовольнив свою цікавість, хто є хто. Капітан – командир окремого саперного батальйону: 27 років, інтелігентний на вигляд, делікатний у поводженні. Мама шепнула мені: «Він має вищу освіту, інженер, москвич».

Сказала це якось втаємничено, але з такою інтонацією, що слід було поставити кілька знаків оклику. Старший лейтенант – начальник штабу – мужчина «в літах» і доволі огрядний, неквапливий, добродушний, носив шинелю здебільшого «в накидку», постійно тримав цигарку в правому кутку рота. З мови молодшого сержанта безпомилково вгадувався українець: вправний писар, телефоніст, ординарець, і постійно готовий до розпоряджень начальства. На голові «кубанка», що ніби притулена збоку, а не на маківці, і невідомо якою силою утримується там.

«Постояльці» поводили себе з мамою досить чемно. Командир тільки «Мария Ивановна», начальник штабу «Ивановна», молодший сержант - «тьотю або тітонько».

Та найбільше мене вразила внесена у кімнату важка скриня, оббита залізом і зачинена на два чималих висячих замки. Думав, що то зброя. З'ясувалось – папери.

У хаті стало тісно, але цікаво. Ми з мамою влаштувались у невеличкій прохідній кухоньці, у якій почувались захищеними.

Трохи раніше я вже обмовився, що в перші дні звільнення міста події стрімко розгорталися. Поки ми на околиці розчищали від снігу залізничну колію, то військові у місті встигли перекинути кладку через обидва рукави Бугу (навів пішохідну переправу підрозділ са-

перного батальйону, штаб якого розмістився у нашій хаті). Помітили ми також, що мости викладені полотнищами дверей. Звідки двері? Гітлерівці, укріплюючи окопи, траншеї, викопані по правому березі річки, позносили з покинутих і зруйнованих будинків старого міста всі двері, щоб закріпити ними стінки окопів від осипання землі. Радянські війська вибили гітлерівців з тих укріплень, а наші сапери пустили ті двері «в діло».

Після того, як в одній половині нашої хати розквартирувалися чоловіки, мене зовсім перестала цікавити друга половина – жіноча.

У штаб безперервно заходили-виходили військові. Щось запитували, про щось доповідали, радились, одержували розпорядження. Усім їм потрібен був начальник штабу. Той водночас спритно давав раду стосам паперів і безперервно атакуючій його навалі рядових, молодших і старших… «Дав раду» Кость Архипович і мені.

Якось уранці, умиваючись на ганку, несподівано гукнув мамі на кухню:

- Чуєш, Іванівно! Давай прилаштуємо твого хлопчину до нас. Бачу, руки у нього ростуть звідки треба. На довольствіє поставим. Так що?

Поки мама барилася з відповіддю, начальник штабу скомандував:

- Сержант, отведёшь парня в четвёртый. Передашь старшому – я прислал.

Від того що мене назвали «парнем», приставлять до старшого та ще й поставлять на «довольствие» - розпирало груди…

А тим часом мама «обшила» жіночу половину. Всі вони, як казала мама, «фігуристі», тому підшивати їхні однострої було легко. А от з Шенею довго «не клеїлось». Все на ній висіло, бо Шеня була худенька. Довелось увесь її одяг перекроювати, щоб припасувати до ладу. За таку роботу «фігуриста» солдатка розцілувала маму, а її однослуживиці казали:

- Шенечка, теперь тебя будут узнавать не только спереди, но и сзади.

Хочу пояснити читачеві нашу підліткову обізнаність з подіями, що відбувалися в цей час у Хмільнику. Так сталося, що будинок, в

якому ми проживали на той час, розташувався в географічному й адміністративному центрі містечка (на місці нинішнього пам'ятника загиблим хмільничанам в Афганістані 1979 -1989 рр.), на перехресті вулиць і провулків. Будинок мав два входи з протилежних сторін. Таке розташування було зручною підказкою тим зайшлим, хто шукав у місті когось або щось:

… Чи не знаєте, часом, де живе…? Як проїхати на… А може що чули про…? А куди переїхала…? Може знаєте, де купити…?

І так щодень сила-силенна найрізноманітніших запитань. У свою чергу такі охочі до запитань мимоволі «просвітлювали» нас. Таким чином «хата на семи вітрах» стала своєрідним, як мовиться нині, інформаційним центром. І це закономірно. Райвиконком за 30 метрів ліворуч, райком через дорогу, райземвідділ навпроти, міліція в сусідньому кутку; церква, костел – поруч (з часом «дислокація» районних і міських установ була змінена).

Звісно, чим займалися численні працівники цих установ, нас мало цікавило. Зате знали кожного голову, зама, начальника, секретаря «по халявах» і «по шапці».

З плином часу з'ясував для себе ще одну особливість людської пам'яті – вибірковість. Можу навести немало прикладів, коли я з моїми ровесниками були учасниками чи самовидцями якоїсь події, випадку. Так-от, я пригадую в деталях, а інший не може згадати або твердить, що цього взагалі не було.

Повернусь до участі в будівництві переправи через річку. Привів мене на місце «штабіст у кубанці» і вручив командиру взводу сержантові Бурмаку, людині малослівній. Той записав моє прізвище собі в «кондуїт», гукнув солдатові:

- Дай ему топор, будешь вместе с ним.

Перед тим, як стати «вместе с ним», встиг побачити «своїх»: Миколу Іващука з Мазурівки, з Озерянки Івана Черняхівського, Федю Мироненка з Слободи, солдат (до якого не міг звернутись «товарищ) показав роботу: треба з стовбура обрубати сучки, а потім ошкурити. Показав, де треба ставити ногу зі сторони обрубаного сучка, аби зісковзнутою сокирою не травмуватись. Як невдовзі переконався – наука пішла на користь.

Такою роботою займались щось із десяток саперів. Доводилося сто потів зігнати, аби не пасти задніх. Мало не щодня завдання змінювались. Сьогодні треба було збити з півдесятка драбин, завтра – козли високі, козли низькі.

Найбільш цікавим заняттям для нас було сплавляти ліс. За чотири-п'ять кілометрів від Хмільника, неподалік від села Березни, натрапили військові на штабелі зрубаного лісу. З високого берега річки де волоком, де накатом скидали стовбури у Буг. Далі деревина по течії самопливом доставлялась до зруйнованих мостів у місті.

Вода в Бугу під кінець березня ще не піднялася. От і було нашим завданням, йдучи берегом, відштовхувати довгими жердинами стовбури на більшу глибину, де течія сильніша. То була робота «по нас». Вправлялись охоче, без примусу. Навпаки, кілька саперів, до яких ми були приставлені, намагались трохи стримувати наш запал, аби уберегти від можливого травмування, переохолодження тощо.

Вже після прибуття «матеріалу» на місце, потрібно було витягнути його на берег. Тут вже ми навперебій намагались показати свою вправність: забити скобу в кінці стовбура, протягнути петлю, а тоді вже з десяток саперів, ухопившись за линву, під ритмічну команду «раз - два, взяли» витягували деревину на берег.

У метушні, заклопотаності, азарті, з яким працювали, не помічали, що одежа просякнута вологою, ноги мокрі, з черевиків цвиркає вода. Сухо й комфортно було працювати в кузні: роздувати горно, підтримувати жар, подавати кліщами на ковадло розпеченого до білизни залізного прута. З-під рук коваля відскакували на холодну землю раз по раз скоби, хомути, гаки і ще щось, потрібне всім.

І вже зовсім затишно ставало від всепроникаючого духмяного запаху похідної кухні… У визначену годину тягнулись «до котла», підставляли казанки. Нас кухар не кривдив. Майстерним рухом черпака діставав густішого з дна. «Гражданським» за другим рухом кидав півчерпака добавки. Залишалось і мамі що принести. В одну із таких обідніх перерв, коли у «служивих» був перекур, Коля Іващук обмовився про знахідку. А було це так. Хтось із нас під

час відпочинку сказав, що польова кухня розмістилась біля садиби лікаря Анчевського, у двір якого ще кілька день тому зносили тіла полеглих при штурмі замку радянських воїнів.

За ним і Коля розказав про свою знахідку. На високому і крутому березі річки, під Мазурівкою, підібрали убиту медсестру. Поруч з тілом пошматована санітарна сумка, з якої випав трикутничок зі штампом польової пошти.

Із прочитаного листа стало зрозуміло, що це був лист від доньки. Вона писала, що всі живі - здорові, все добре, дуже чекають маму. У школі учиться добре, закінчує сьомий клас і мріє вступити до медичного технікуму. Аби тільки мама повернулася швидко з війни. Все було зрозумілим. Ось хіба що незрозумілою залишалася зворотня адреса: Иркутская область, Зима..

Зі своєю (на той час чотири – шестикласною освітою ми знали: Іркутська область в далекому Сибіру і що там сувора зима. Навіщо ж дівчинка це зазначила в адресі?... (у 1950 році, їдучи зимою в поїзді Москва – Владивосток, почув серед ночі оголошення провідника: Поезд прибывает на станцию Зима. Время стоянки – пять минут).

Я уже зазначав, що про наші почуття, про побачене і пережите в ніч з вісімнадцятого на дев'ятнадцяте березня 1944 року якось не прийнято було ділитися спогадами… А ось ранок вісімнадцятого березня був такий світлий і радісний, що легко відкривалися наші душі і спогади залишилися радісні.

Описуючи цей ранок в першій книзі «Листів до себе», через півстоліття задумався, а якими почуттями переймались мої ровесники в день звільнення.

Ось які спогади про ці події залишив Паращук Іван Пилипович 1931 р.н., мешканець села Березна Хмільницького району Вінницької області (подано скорочено):

«Було це в січні 1944 року якраз на Вілію (переддень Різдва). У наше село заїхали на автівках і возах, запряжених кіньми, німецькі солдати. Сельчан повиганяли з хат на вулицю, а коней поставили в хлівах і клунях. Люди жили в землянках, льохах і ямах. Забирали в людей курей, свиней, корів і готували собі їжу. Тижнів через два

німці зігнали всіх чоловіків на майдан до церкви. Молодих залишили копати окопи і бліндажі від Думенок до Порубинець на правому березі Бугу. Всіх інших забрали у Хмільник і відправили у вагонах до Німеччини. Приблизно 2 – 3 березня радянські війська почали наступати з – під Сальниці і Війтівців. До обіду есесівські війська поспішно тікали через городи за річку Буг. По дорозі вони знімали одежу і кидали, щоб не заважала їм тікати. Місток через річку спалили. Нашим було важко наздоганяти ворога, бо дороги розгасли. 18 березня село було звільнено від німців. Загинуло 13 бійців. Ті люди, які залишились, раділи і гірко плакали. Я чомусь довго хворів.

Знайшов за потрібне Іван Пилипович написати: «Наприкінці 1944 року колгосп мав 34 коня, 63 вівці, 207 курей, троє свиней».

Балюк Федір Тимкович, 1933 р.н. з села Кривець Ставищенського району Київської області. Написав на 10 сторінках:

«У нашому селі німців не було. Ми їх бачили тільки, коли вони проїжджали на машинах і мотоциклах по дорозі біля села. Восени 1943 року я був на подвір'ї і побачив солдата, який вийшов з лісосмуги і йшов межею через город до нашої хати. Я пішов в хату і сказав мамі, яка поралась біля печі.

У сінях почулись кроки - і раптом відчинилися двері. У хату ввійшов солдат. Був одягнений в кожушину, в зелених ватних штанах і кирзових чоботях. На шапці була зірочка. Він сказав по – руськи «доброе утро», мама сказала «доброго ранку». Мама почала плакати і спитала, чи не бачив він її сина Миколу. Солдат нічого не говорив, а роздивлявся уважно на стіні фотографію.

Мій брат пішов на війну в 41 році, вчився в Києві в торгівельному училищі. Він закінчив 8 класів. Солдат пішов з хати, а згодом прийшли в наш двір десь 40 – 50 солдатів, і з ними мій брат Микола. Він був лейтенантом , командував коригувальниками. Мама дуже плакала від радості. Готувала їм обід. Але солдати кудись спішили і нічого не хотіли їсти А весною 1944 року мамі принесли в поле похоронку, в якій повідомлялося, що мій брат Микола загинув під Тернополем. Мама тяжко хворіла і померла весною 44 року. Я жив у тітки. Наша хата згоріла».

Тим часом переправа була готова. Випав сніжок і наче для гостей накрив свіжотесані настили обох мостів білою скатертиною.

На ранок першими в'їхали «студебекери» з брезентовими кузовами (уперше побачені грузовики американського виробництва). За ними рідні ГАЗ – АА, за ними - тили. Отут всі побачили, чого варті регулювальники дорожнього руху. Кількагодинний рух моторизованого транспорту, прямуючи на летичівський шлях, закінчився. Якийсь час бруківка відпочивала. Згодом, з Будківського згірка, через містечко посунув гужовий транспорт: підводи, фури, драбиняки, грабарки, вози, запряжені кіньми, неквапом розмірено їхали містом, навантажені всім необхідним для фронту: засобами особистої гігієни, хлібопекарнями, обмундируванням, ремонтними майстернями на колесах…

До війни у місті проживало майже 14 000 людей. На момент визволення залишилося трохи більше 1 000 осіб. Мабуть, усі вони вийшли на вулиці, майдани зустрічати радянське військо, яке нестримно рухалось туди, на Захід. Люди радісно перемовлялись між собою, вітали солдатів, намагались хоча б прихилитись, доторкнутись до них. А дивлячись на потужну техніку, проникались надією на життя і спокій.

Закарбувалася в пам'яті одна курйозна несподіванка. Щойно хвіст тилового забезпечення почав зникати за Вугринівським мостом, а зустрічаючі їх містяни стали розходитися, як до Новоміського мосту неквапливо посунув небачений досі… гужовий транспорт. Верблюди, віслюки, мули, маленькі ослики. Не було хіба що оленів і собачих упряжок. Не бачений досі транспорт був чимось нав'ючений: плетеними кошиками, важезними кропив'яними лантухами, брезентовими торбами. Величні верблюди зверхньо поглядали на людей. Віслюки, мули дріботіли за ними, тягнучи короткі двоколісні гарби. Самовидці пообіч мосту заціпеніли від побаченого і мало уваги звертали на «кермувальників» цим чудернацьким транспортом, так що в пам'яті моїй не збереглося опису тих людей.

Забігши в хату, помітив, що кімната порожня: привітні і добрі регулювальниці рушили далі визвольними дорогами.

Двері другої кімнати відкриті навстіж. Двоє солдатів під командою молодшого сержанта в кубанці виносили «штаб»: важку скриню – сейф, більші – менші ящики, перев'язані шворками пакунки.

Начальник штабу в незмінній шинелі наопашки ввійшов у кухню, поставив на стіл дві консервні банки американської тушонки. «Прощавай, хозяюшка», - промовив хрипким голосом. - Ну, а тебе… - не закінчив фразу- в общем, береги мать». Командира батальйону не довелося бачити. Він знімав свої підрозділи з об'єктів доріг, розташованих у напрямку Уланова.

Перші дні, тижні після визволення були дуже насиченими: кожна година, кожен день були щільно наповнені новими звістками, подіями. І, як часто буває, радість, бадьорість, сум і біль чергувались між собою, а то і простували у часі поруч. Вертаючись у пам'яті до тих днів через сімдесят років, звісно, не можу передати всього того, що довелося бачити, чути, пережити.

Фронт на Подільській ділянці українських земель повільно рухався на захід, досяг Проскурівщини і перетнув старий кордон по річці Збруч. У Хмільнику влада військових поступово згорталась, поступаючись цивільній. Почали функціонувати райвиконкоми, райкоми з усіма своїми численними відділами на чолі з головами, секретарями, начальниками, керуючими… Найбільш помітними, карикатурними постатями були Т.Сухарев – перший секретар райкому ВКП(б)У і Т. Крижанівський – голова райвиконкому депутатів трудящих.

Перший – низького зросту, з помітним животом, в коротенькому кожушку, від чого постать його видавалась ще більш опасистою, ніж насправді; у штанях « на випуск» і хромових черевиках, доволі рухливий, як на свою комплекцію, говіркий та комунікабельний, як писалося в службових характеристиках « пользовался авторитетом среди трудящихся».

Другий – людина високого зросту, кремезної статури. Носив довге пальто, штани галіфе і чоботи з високими халявами. Обтягнуті штанями довгі ноги сходились колесом в колінах і розходились в ступнях. Колоритності цій постаті додавало вміння поважно неспіхом ходити, розмірено рухатись і особливо повертати голову -

разом з усім тілом. Завжди був «при портфелі», набитому, як бубон, постановами, рішеннями, протоколами…

Обидва начальники, попри зовнішню відмінність, мали спільну портретну деталь: однакові сірі шапки із заломленими вухами і обопільну «відданість справі партії і народу».

Усі інші з когорти організаторів і натхненників районного масштабу пройшли повз мою юнацьку увагу, мабуть тому, що були невиразні і малопомітні. Але ні, згадується ще завідувач відділом агітації і пропаганди райкому партії Т. Малофейкін. Чомусь його прізвище у відношенні до займаної посади викликало у ще недостатньо сформованих юнаків криві посмішки… Слова вислизали з його рота, наче вода з брандспойта: потужним, неперервним струменем. Товариш Малофейкін не чекав, коли йому нададуть слово, він брав слово. Присутні, не второпавши глибокої думки промовця, дружно йому аплодували, бо були захоплені мистецтвом словесної еквілібристики, умінням почати і закінчити одним і тим же словом, на взірець: « Товарищи, когда две борьбы борбутся, когда нечем обуться, и когда брат и сестра изнемогают в тюрьме, мы должны им повынимать, товарищи».

Послухати промови Малофейкіна ходили як на виступ кіноартиста. На будь – якому зібранні переймались: а чи буде Малофейкін?

Тим часом кадри планомірно укріплювались і число їхнє збільшувалось. Так, згідно протоколу районних партійних зборів 27 травня 1944 року (через два місяці і десять днів після звільнення) на обліку стояло 26 члені ВКП(б)У. А вже протокол районних партійних зборів від 3 грудня 1944 року зафіксував 74 особи.

З тих же протоколів дізнаємося, що на той час головою Хмільницької міської ради був Михальніченко Н.А., секретарем райвиконкому – Ніколайчук, головою райплану – Околодько; посаду райвоєнкома обіймав Назарчук; керував райземвідділом Колесніков, райздороввідділом – Анчевський, посаду завідувача райвідділом народної освіти доручили Городецькому, завпаркабінетом була Степанківська – Мільман, райпрокурором призначили Пічужкіна, нарсуддею - Шубіна, начальником райвідділу НКГБ – Удалова К.А., редактором газети «Прапор перемоги» був Зелінський.

Із зацікавленістю прочитав «Отчёт о работе Хмельникского РК ЛКСМУ за период с момента освобождения по декабрь 1944 года включительно». Зокрема, зазначалося, що: «Всего в организации 494 чел., в том числе, прибывших из Восточных областей и армии – 35 чел., принятых в члены ВЛКСМ – 256 чел. Создано всего комсомольских организаций – 54, из них: колхозных – 33, производств. – 8, учрежд. – 7, школьных – 6».

Привернули мою увагу два рядки з інформації Хмільницького райкому партії Вінницького обкому (28.05.1944): «Коммунистов, оставшихся на оккупированной территории – 46 чел. Имеют партбилет – 9 чел. Проходили регистрацию в гестапо – 25 чел.».

Отака статистика стала доступна автору через сім десятиліть часу.

Тим часом повернімось до подій у місті, у яких автору довелось бути очевидцем чи в деяких випадках – учасником.

Вже через кілька днів після відновлення у районі радянської влади, у містечка і села стали вертатись мешканці евакуйовані, демобілізовані; ті, яким вдалося десь перебути і вціліти від пекла окупаційного жаху. Верталися додому розкидані війною люди. Зрозуміло, частка демобілізованих була незначною, і були то воїни скалічені, з важкими пораненнями, хворобами, тобто «комісовані» - непридатні до військової служби. Частіше приходили «похоронки»: «Ваш (муж, отец, сын) героически погиб в боях за Социалистическую родину»). Рідше приходили повідомлення короткі, як зойк: «… без вести». І вже зовсім поодинокі, виняткові випадки, коли після одержаної «похоронки» додому приходив… похоронений. (Моя тітка, мамина рідна сестра, проживаючи разом з двома дітьми в Ростовській області, одержала дві «похоронки». Чоловік її, Ткаченко Микола, вернувся з війни живим і здоровим).

Кожній родині такі повідомлення несли – одним легку радість, другим – тяжке горе. У ті часи нерідко можна було почути в двох сусідніх хатах, на одній вулиці чи кутку, плач і сміх – кого чим «обдарувала» війна…

Тим часом молох війни невпинно вимагав нові і нові людські жертви. Зразу ж по звільненню території від німців польові війсь-

ккомати оголошували тотальну мобілізацію населення, якимось чином вцілілого під час окупації. Від не навчених, не обмундированих, належно не озброєних вже через два – три тижні залишались рідним тільки звістки: «… погиб, защищая Родину». Прикро, але така доля спіткала батьків моїх товаришів: Пугача Атанаса, Снісарчука Володимира, Тертого Дмитра…

Коли я дізнавався про ті непоправні втрати своїх друзів, мене охоплювали суперечливі почуття: біль і якась своєрідна заздрість. Я заздрив хлопцям, знаючи, що батьки їхні загинули, захищаючи Батьківщину. Щасливі, бо на війні убиті. Пекучий біль краяв серце, коли я брехав, соромився, боявся розказати, де подівся мій тато…

Чи було в перші місяці по звільненню все тихо і спокійно в селах району? Як на мою і моїх ровесників обізнаність, на той час було спокійно. Несподіваним відкриттям дійсного становища був «Паспорт Винницкой области. 1950 год». Складений управлінням МГБ у Вінницькій області, підписаний зам.нач. УМГБ по кадрах Булгаковим. Гриф «Совершенно секретно». Нижче – «розсекречено» 24.05.2009 р., справа 452.

Розсекречено через 18 років після проголошення незалежної України, скасування КДБ УРСР, створення Служби національної безпеки України (СБУ). Ще кілька років справа 452 була недоступна тому, що у того, хто здійснює запит, не було листа – відношення: яка організація і для якої потреби клопоче через СБУ, щоб можна було надати доступ до справи. Нарешті в 2014 році читаємо: «Во время оккупации в районе существовала районная организация ОУН, который руководил националист Куприенко (мабуть, помилка, у Хмільнику його знали як Куприєвича). После изгнания немцев в сёлах лесной местности, на правом берегу реки Буг, обосновались бандгруппы УПА. В июне 1944 года при обнаружении крупного бандитского отряда в окрестностях села Сандраки частями войск МВД уничтожено 80 бандитов. Летом 1944 года банды УПА, встретив дружный отпор со стороны органов и войск НКВД и НКГБ и не найдя прочной опоры среди местного населения, ушли с территории района. В сёлах района летом 1944 г. оперировала террористическая группа бандитов Нечипорука. В 1947 – 1949 г.г.

в районе действовали мелкие группировки, были террористические проявления. До сих пор существует нелегальные религиозные секты «пятидесятники».

Ось так. Виявляється, не все так спокійно було в районі, не всі одностайно підтримували повернення радянської влади, а про реальні обставини життя правобережних лісових та лівобережних степових частин району влітку 1944 року я дізнався через сім десятиліть.

Щодо життя в Хмільнику, то події вирували на наших очах, а ми були допитливі й всюдисущі. Тож не дивно, що кожного дня у місті та його околицях щось відбувалося, якісь події викликали реакцію містян, породжували чутки, пересуди, чіпко вкарбовувалися в пам'ять, щоб ожити в спогадах через кількадесят років.

Пригадую, багатьох ошелешила звістка : німців вішають. Як зазвичай, першими добігли до старого базару (нині площа Перемоги) підлітки. Неквапом підійшли з півтора десятка городян – мужчини, жінок немає. Непомітно було, щоб хтось організовував «процес». Кілька солдатів старанно заклинювали два стовпи з перекладиною між ними. Під'їхав «газик» під перекладину. З кабіни вийшов військовий чин, прочитав вирок трибуналу. Солдати вправно зробили свою роботу. Машина від'їхала. На шибениці погойдувались тіла трьох німців.

По петлицях на френчах, погонах з плетивом, стрічках, шевронах, значках можна було зрозуміти, що повішані злочинці – офіцери високого рангу. Розійшовся невеличкий гурт мовчки. Навіть Малофейкін не брав слова…

Стали частішими звістки про повернення евакуйованих у рідні оселі. Більшість раділи, що зможуть знову побачити родичів чи сусідів, далеких і близьких знайомих. Місто чекало своїх, заблукалих у чужих землях жителів, яким вдалося евакуюватись до вторгнення у місто фашистських окупантів.

Ходила чутка, що до хати Трохима Присенюка підвів танк Мойсей Шварцман, погрожуючи рознести будинок разом з усіма членами родини. Начебто той доносив німецьким карателям, де переховуються євреї.

Пізньої березневої ночі до будинку Дубініних, що стояв за кілька десятків кроків від нового базару, намагався вдертися якийсь чоловік. Вийшов до нього військовий офіцер, що винаймав у домі кімнату. Не порозумілися – офіцер застрелив нападника. Вранці з'ясувалося, що «нападником» був сильно захмелілий партизан. При ньому була рушниця і граната.

Одного дня нас, кілька «волоцюг», зібралися на вулиці біля будинку, в якому ми з мамою проживали ось уже другий рік. Яка причина була того збіговиська, не пам'ятаю. Разом побачили, що з провулку верхи на коні виїхав Митрофан Дем'янюк. Це не привернуло б нашої уваги, якби не те, що назустріч кінному йшов піший. Раптом почулись крики, нерозбірлива лайка пішого. Він схопив коня за вуздечку і вистрелив у Митрофана.

Перелистуючи в 2014 році у Вінницькому облдержархіві матеріали Хмільницького райкому партії, натрапив на рукописну записку:

Секретарю Винницкого обкома ВКП(б) У Т.Мищенко

Информация

В городе Хмельнике партизаном Вайсманом 30. 03. 1944 г. был застрелен проезжающий на лошади Демьянюк Митрофан, якобы являющийся виновником гибели семьи партизана Вайсмана.

01.04.1944 Підпис Сухарев.

Ми, «волоцюги», були всюдисущі. Про таких казали: де не посій, то вродить.

Після вигнання німців з міста і сіл району в землі залишилася сила силенна смертельно небезпечної зброї. Від хитро замаскованих до недбало складованих, злочинно розкиданих мін, снарядів, динаміту, куль, тротилу, пороху, детонаторів несло смертю і горем. До чого не доторкнешся – неодмінно вибухало. Загинуло сотні дітей, підлітків, безпечних дорослих. Не можна збагнути, яка то сила, попри відчайдушне умовляння батьків, тягне дітей до експерименту. Хочеться розібрати оту штуковину і подивитись, а що там всередині? А як воно влаштоване? А що буде, якщо по ньому залізякою? Або кинути у вогонь.

Хрестоматійна ситуація.

Дев'яти – дванадцятирічний хлопчисько бере в руки «штуко-

вину». У якомусь закутку, в рові, за кущами, у покинутій траншеї починається процес «вивчення», тобто розбирання штуковини. Навколо «дослідника» миттєво утворюється стовповисько йому подібних, коли з двох – трьох цікавих, коли з восьми – одинадцяти, облігши щільним кільцем, стежать за «процесом». А закінчувалося все зазвичай трагічно.

Незбагненним залишається досі, чому такі випадки з якоюсь маніакальністю повторювались в одному і тому ж селі чи містечку. Смерть чи каліцтво нічому не вчило.

Не обминула хвороба до підбирання вибуховонебезпечного начиння й нашу компанію, в якій автор цих рядків з усіх сил намагався не пасти задніх. Чомусь компанія дійшла до підвального приміщення колишнього заїжджого двору. Дослідивши приміщення пивниць, натрапили на кілька стосів продовгуватих ящиків. Один розбили, а там… протигази. Нецікаво.

В іншому приміщенні вгледіли рівненько виставлені металеві барильця. На кожному з них нанесено зображення черепа з перехрещеними ключицями і написами німецькою мовою. Але ми не стали їх відкривати. Відігрались на димових шашках, натрапивши на них на виході, взяли собі по одній – дві. Піднялись до замку. Натішились, кидаючи димові шашки, наче гранати, з вікна другого поверху. Жовто – коричневий дим швидко застелив увесь двір замку.

Хочеться трохи сказати про особливу привабливість для нас замкової гори і самого замку. Стояв обіч центральної частини містечка; дорослі не мали потреби сюди навідуватись, зате для нас то було омріяне місце. Погожого дня, тиняючись біля підніжжя замкової гори, набрели на… солдатську ногу: зелена, не пошматована ногавиця, щільно обмотана гомілка, зашнурований черевик. Не обговорюючи, надумались прикопати ногу червоноармійця на схилі гори, трохи вище ДОТу. Почали шукати яку - небудь залізяку або ж дерев'яний кілочок, щоб розпушити дерен.

Раптом хтось тривожно ойкнув: в пожухлій траві стирчала китичка з трьох металевих вусиків. Міна! Обережно просуваючись по схилу вгору, знайшли ще кілька «консервних банок». Не розійшлись, не

залишили. Взялись знешкоджувати. Найбільш вправним «мінером» згодився бути я. Підібраний тут же шматок сталевого дроту встромив у дірочку на ударному штоці. Все! Викрутив за вусики детонатор, тепер можна було тою міною рівняти цвяхи. Справедливості ради треба сказати: не менш вправними саперами були мої «однополчани».

Поки азарт не покинув, піднялись у замок випробовувати боєзапас. Вкрутивши попередньо запал у міну, кинули з вікна другого поверху на бруківку двору. А вибуху… нема. Догадались: треба, щоб міна «вусиками» вдарилась об тверде. Випробування продовжили. Поставили міну внизу, під стіною, вусиками догори. Тепер залишалось тільки з вікна прицілитись і випустити з рук деревину чи камінь. Спрацювало: потужний вибух - і за ним хмарина диму на фоні неба.

Усіх наших експериментів навряд чи варто перелічувати, хіба що…

Була нам до вподоби німецька граната з довгою ручкою. Замашна, і можна далеко кинути. Вирішили спробувати. Стали за підпірну стіну мечеті, один з нас вже потягнувся рукою до запобіжного кільця гранати, і в цю мить несподівано виїжджає з-за мечеті кіньми якийсь дядько. Охоплені жахом, не можемо вимовити й слова. Не було ніякого бажання обговорювати можливі наслідки.

Надумали глушити рибу. Зібрались на камінному мосту. Худенький Юлік Нешерет приготувався кинути гранату – «лимонку» (ручна граната для використання з укриття. Яйцевидної форми, осколочна), підійшовши до зрізу мосту. Раптом кремезний Веня Шафран рвучко висмикнув з руки Юліка гранату і в один порух жбурляє гранату в річку.

Лежачи на мосту, чекаємо вибуху. А вибуху немає… Коли ж трохи отямились, то Веня розказав нам: він побачив, що пружиниста спускова скоба не обхвачена коротенькими пальцями Юліка, отже, граната вибухне раніше, ніж долетить до води.

Не зумів зберегти розповідь про забави зі зброєю в часовій послідовності та забіг наперед. То як же з солдатською ногою?

Як тільки – но стало більш – менш безпечно пересуватись по

звільненій території району, то люди почали довідуватись до своїх рідних, близьких, знайомих. От і мама вирішила сходити до старшої сестри у село Війтівці, за вісім кілометрів від Хмільника. Вранці, виходячи з хати, наказала: «Принесеш води, нарубаєш дров і розкладеш у пічці. Як тільки вернусь, щоб одразу могла розпалити та щось зварити поїсти». Приніс з річки води. Став рубати сухий обапол. Тут надбігла компанія з лопатою.

- Пішли закопаєм ногу.

Кажу :

- Почекайте, я ось тільки…, зараз…

- Доженеш! Пішли низом, в обхід гори.

Хутенько настругав скалок, заправив пічку, підклав клапоть паперу. Вийшов у двір прибрати сокиру. А тут - сухий, з відляском вибух: над замком піднявся бурий стовп диму. Я здогадався: то хлопці перед похованням останків воїна вирішили влаштувати салют.

Стрімко вибіг на гору і здивувався: хлопців на замковій площі не побачив, та і вибух явно не в дворі. Перебіг на протилежну сторону. З гори побачив: від ДОТу, по дорозі, що пролягала попід самим підніжжям гори, скаче на одній нозі Лесь Головін, підтримуваний попід пахви Петьком і Фельком – брусилівцями (Петро і Фелікс родом з міста Брусилова, Тоша, Вітя – обидва переселенці з фронтової зони. Перший – з – під Таганрога, другий – з – під Сталінграда) обидва підтримували якось незвично свої руки.

Скумекав: то вони «беруть мене на понт». Але ж ні! Не на такого напали! Стоячи зверху, почав кидати в них грудками землі. На це Вітька прокричав знаними ним і зрозумілими мені словами, щоб я не спукався по схилу гори у цьому місці, а збіг до них зі сторони костьолу. Тут вже я побачив скривавлені ногавиці і рукави хлопців. З їхньої короткої розповіді я зрозумів, що сталося.

Вже поховали ногу, почали сходити з гори. Несподівано почулось характерне шипіння. Вистачило миттєвої реакції за лічені секунди, щоб на два – три кроки відсахнутись і впасти на землю. Врятувало те, що кинулись донизу, а траєкторія розльоту осколків пройшла в основному над головами. Врятувало і те, що, розбігаючись, жоден з п’яти хлопців не наступив на замасковані вусики.

Тоші осколок міни «прошив» ліву руку навиліт, зробивши чотири дірки. Віктору пробило ліву руку в зап'ясті. Лесь «зловив» кілька осколків у литку лівої ноги. Поранені в руки розійшлись по домівках, а Леся ми занесли до мене, бо він дуже боявся, реакції батьків. Та вже через десять – п'ятнадцять хвилин до нас в хату вбіг батько Леся – Лука Єфремович. Разом ми занесли Леся у щойно розташований у першій школі військовий шпиталь. Два чи три осколки видалили, а один залишили. З тим осколком Лесь прожив усе своє життя (помер у 2001 році).

На початку нового двадцять першого століття навідався я у село Війтівці, щоб покласти квіти до меморіалу пам'яті загиблим на війні сельчанам. Серед викарбуваних на гранітних плитах імен значиться прізвище Виговського Яна, чоловіка маминої сестри. Загинув під Бранденбургом в останній день війни.

Змахнув пил, висмикнув бур' ян, поправив кілька давніх вінків. За тим мене застала жінка ген – ген в літах. Відрекомендувалась - голова ветеранського осередку. Розпитала у мене: хто? звідки? навіщо? Перекинулись ще кількома словами. Глибоко зітхнувши, повернувшись йти, скрикнула: «Ой – ой - йой! А скільки ще наших сюди не записано… не злічено». Пішла. А мені прийшло на згадку. У сімдесятих роках, коли я приїхав на кілька день до мами у Хмільник, у хату ввійшла жінка. Про щось з мамою гомоніли. Я не прислухався до їхньої розмови, але вловив, що вона з Війтівець. Бідкалась – два синочки загинули. Ще й місяця не минуло як «фронт» пішов.

- Сама не знаю, навіщо живу… стільки літ промайнуло, а той день нікуди не пішов…

Якось механічно порівнялось те, що почув тільки – що на скорбному місці з тим, що почув кілька десятків років тому в маминій в хаті.

Так визріла думка… На зворотньому шляху зупинився біля місцевої школи. Оглянув величезний, доглянутий пам'ятник воїнам – визволителям. Перечитав, скільки їх полягло, аби село Війтівці жило. Зайшов у школу. Літо. Не чути звичного шкільного гамору.

Гуркоче тільки бетонозмішувач. Спитав у спітнілого робітника, чи є у школі директор.

- Десь тут, тільки – но ходила.

Коли й сама надбігла (саме так вона ходила). Познайомились швидко й довірливо (бо ж колеги). У кабінеті поділився своїми роздумами: з усього видно, що сільська громада вшановує пам'ять як про своїх односельчан, так і співвітчизників. Зворушливим для мене стало й те, що на місцевому меморіалі висічено імена солдатських вдів і матерів.

І тут же, без усяких переходів, додав: «Чи не бачите в перспективі створення у школі експозиції, куточка, пам'ятної дошки з іменами тих дітей села, що загинули». Пані директор з ентузіазмом підхопила цю ідею. Розказала, що в школі плідно працює гурток слідопитів.

Поки їхав до Хмільника з думкою: маю зробити ще якісь кроки, аби розпочате надійно покотилось по рейках. Згадалась сентенція: «Статистика знає все». Зайшов у районний відділ реєстрації актів громадянського стану. Завідувач – людина середнього віку, середнього зросту, не став запитувати. «А навіщо вам це треба?». Миттєво проникнувшись суттю, сказав: «Не будемо відкладати «на вчора». До кінця робочого дня ще півгодини. Ви погуляйте. Я прийму ще кілька чоловік, а потім ми займемося вашим питанням. Погуляв у вестибюлі, перечитав всі правила, оголошення, інструкції, розпорядження.

Відпустив завідувач своїх підлеглих. Запропонував чаю. Сказав, що документи про реєстрацію осіб, які загинули у вказаний мною період, навряд чи зберігаються на місці, бо минуло понад 50 років. З досвіду роботи знає, що у ті часи в свідоцтвах про смерть не вказували причину смерті. Потім, одягнувши халат, запропонував і мені. Відкрив кімнату – кладовку, піднявся по драбині і подав мені перев'язані шворками кілька пакетів. Тут я зрозумів, навіщо ми вдягнули халати.

Відкривав теки, гортав сторінки сам завідувач - і… нічого. Майже нічого. Знайшовся рукописний листочок паперу, у якому інформувалося, що в селі Березна від вибухових предметів загинуло 38

мешканців села, з яких 36 неповнолітні. Дата 29.12.1944 р. Подякував людині за довіру і чуйність.

Приїхавши додому, у Київ, звернувся в Інститут історії України АН з надією знайти документи з приводу цієї трагічної сторінки історії нашої країни. Ніякої конкретики не вдалося знайти, лише загальні фрази. З настанням навчального року написав листа у Війтівці про своє відвідування РАГСу, запитував, чи розпочато школою обумовлену нами роботу. Відповіді не одержав. Протягом року телефонував директору, керівнику гуртка. Відчував, що спілкування зі мною для них обтяжливе. Як і повинно бути, школа звернулася до свого районного відомства за методичною порадою. Там відповіли: «Треба подумати, такого у нас ще не було». В сільській раді сказали, що потрібно внести це питання на розгляд сесії.

Вертаю пам'ять до березнево – квітневих днів 1944 року. Місто поволі оживало. Першими почали функціонувати різного роду установи. За два – три дні був укомплектований «апарат». Організовано перше виробниче підприємство – швейна фабрика. Моя мама не понесла на фабрику машину, а навпаки принесла додому сувій білого полотна. Сказала мені, щоб я десь пошукав уламки фанери або бляхи, папір. На горищі знайшов цупкий папір. Мама вирізала лекала і почала шити для Червоної армії одяг – кальсони. Начебто все врівноважувалось, тим більше, що з фронту надходили бадьорі вістки, репродуктор з площі доносив до всього міста про успішне завершення нашими військами Проскурівсько – Чернівецької операції.

Аж тут мама тяжко захворіла. Одніс я чергову пачку білизни і залишки матеріалу на фабрику. Пощастило, що мама машину не віднесла, а то б…

Як у мами траплявся черговий напад, то вона прикладала до грудей лід. Зима була тепла, навіть калюжі не замерзли. Лікарня ще не працювала. Хтось порадив шпиталь. Тільки зайшов у двір – зустрів Льодю Шанецького («Шанхай») і Зінька Ягутського («Зуб»). Обидва в білих халатах та заклопотані. Сказали – працюють вже кілька днів в госпіталі, їсти дають. Порадили, в які двері постукати. По-

стукав. Висока, тоненька жінка з густим сивим волоссям обірвала мою плутану мову і розпорядилась… Поки йшли з лікарем (трохи старший за мене) додому, то він розпитав мене: коли мама захворіла, як часто бувають напади, скільки має років. Маму вислухав, наказав лежати, дав маленьку пляшечку ліків, розказав, по скільки крапель приймати.

Мама до кінця свого життя тепло згадувала того лікаря. Казала, що той «хлопчина» затамував у неї напад не ліками, а словом. У першій книзі докладно описано мою роботу в польовому госпіталі, тільки німецькому.

Тоді була зима і працював я в котельні. Заносили «відходи» через дорогу, за виробничу територію чавуно – ливарного заводу. Там були кар'єри, де добували пісок, глину. Завод ще не працював. З часом ті місця стали брати люди під городи. Років через 10 – 12, у свій черговий приїзд до мами, розговорився зі знайомим. Сказав він, що дуже гарно на тій землі картопля родить. Потім почали там будувати будинки. Розповідав мамі, що у госпіталі мию підлогу, підмітаю, розношу білизну і навіть читаю газети.

Біля самої школи розмістилось міське кладовище. Узимку 1943 року німці ховали там своїх «дойче зольдатен», у правому кутку кладовища над самою дорогою. Буквально в останні дні перебування в місті, німці встигли ретельно розрівняти прямокутний майданчик. Встановили на ньому кілька рядів березових хрестів. Земляних надгробків не було. Всі хрести були однакової висоти, відстань між ними незмінна. Це було помічено не тільки мною.

Лівобережна частина Хмільника була звільнена радянськими військами 10 березня 1944 року. Вже через кілька днів у першій школі (нині №3) розмістився військовий госпіталь. По звільненню правобережної частини міста - 18 березня - німецьких хрестів на кладовищі вже не було.

Основна частина людських втрат була на плацдармі перед замком, і я мав уявлення про кількість жертв на цьому місці. Скільки ж солдат полягло під час наступу по лінії приміських сіл, то визначалось братськими могилами, пам'ятними знаками, меморіальними комплексами, як у центрі міста, так і на його околицях. Вгадували-

ся такі поховання по одній або кількох дерев'яних пірамідках, пофарбованих в червоне та увінчаних бляшаними зірочками. У більшості були безіменні.

Коли розпочав працювати шпиталь, на місці німецьких березових хрестів поставлено з десяток пірамідок. Навідавшись через кілька років у Хмільник, помітив, що пірамідки прибрані по всьому місту і його околицях. З роками побудовано меморіал воїнам 18 армії, які загинули в боях за визволення Хмільницького району, упорядковано братську могилу радянським воїнам, полеглим в 1944 році; споруджено монумент Слави на честь героїв ВВв, встановлено обеліск воїнам 71-ї та 276-ї стрілецьких дивізій, які визволяли Хмільник.

У ті березневі і квітневі дні воєнного 1944 року поволі стало збільшуватися населення містечка. Зростання відбувалося за рахунок повернення до своєї домівки частини містян, це відбувалося чи не кожного дня. З тих родин найбільш помітною були Давідзони. Ісаак Абрамович до евакуації був директором Вугринівської школи. Повернулись мої однокласники: Ясевич Натан, Ентін Абраша. Облаштовувались як могли. Щасливі були, якщо вціліла домівка, а ні, то займали таку, в яку вже ніхто не повертався. Жили по кілька родин в одній хаті. Звісно, ті хати треба було довести до ладу, але то вже в радість.

В один з тих днів вернувся я зі шпиталю в пообідню пору. У хаті застав гурт людей. З першої хвилини це мене не здивувало. Я вже був підготовлений до таких відвідин.

За кілька днів раніше повернулась до своєї домівки родина Іхілевичів. Довелося Головіним переїжджати в інший будинок, а потім ще раз.

А що дійсно здивувало, так це те, що мама сиділа на ліжку, а тьотя Етля Гутерман поруч на низенькому стільчику, і обидві чистили бараболю, перемовляючись між собою. Всі інші розмістились, де хто міг. Невдовзі почалася розмова між мною і Аароном Гутерманом (чоловіком тьоті Елі). Коротко розповів дядько Аарон, що не він власник будинку, а його родич. Ще повідомив, що моя мама працювала разом з його дружиною в Хмільницькій артілі «Індпошив». Вечеряли разом. Що будемо робити вранці, не говорили. А вранці

пішли ми з мамою шукати комунгосп. Не знайшли. Розпитуючи, не могли второпати: чи то ще не призначено керівника цієї установи, чи то є завідувач, але не знають, де він має сидіти…

Прояснення прийшло з несподіваної сторони, коли до нас, заклопотаних, зайшов Красінський Франек. Йому треба було взяти ключі від костелу. Мама моя, ревна католичка, хористка, деякий час тому була обрана членом десятки общини. Оскільки ми проживали поруч з костелом, то ключі зберігались у мами. Пан Красінський був теж членом десятки. Зайшов до нас по ключі, бо мав якусь справу у костелі. До характеристика цього пана можна додати те, що він ходив у формі залізничника (працював усе життя на залізниці) і що у подружжя Красінських було багато дітей. Я знав тільки Броника (учився з ним у 1946 – 1947 роках 7, 8 класах), Антосю, Стасіка, Люжбіку, Владика, Юзефу, Геника, Віталісу, Ромку. Ще кількох були не нашої компанії, тобто, або значно старші, або зовсім малі. Всі вони були рудоволосі та густо вкриті ластовинням. Мабуть, тому їх прозвали «соняшниками». Найстаршого Цезіка не пам'ятаю. Він служив в армії, зник безвісти. Ми підслуховували у дорослих, що Цезар був білобрисим. Це давало привід підсміюватись над старим Красінським.

«Соняшники» майже завжди ходили по двоє, троє, а то і більшим гуртом. При тому вони з невідомих їм самим причин щипались між собою, штурхались, дражнили одне одного, обмінювались гуциками, а то і ляпасами. Але все це між собою. Та варто кому «чужому» хоч одного з них скривдити, як «соняшники» миттєво всі збігались на виручку. При тому тактика у них була відпрацьована у такий спосіб, що складалося враження, ніби «соняшники» злітались безшумно для захисту чи помсти.

Мабуть, пора вернутись до нашого клопоту. Дядько Франек позбавив нас пошуку житла напрочуд швидко. Біля костелу стояв будинок для його служителів. У часи окупації в будинку жив з великою родиною органіст і ще якісь люди. Всі вони були з Прибалтики. Ось дядько Франек і привів нас до цього будинку. В одній із трьох кімнат поралися два солдати, встановлюючи «буржуйку». Будинок був досить обшарпаний: без вікон, без дверей, зірвані частково дошки

підлоги. Якимось дивом вціліли двері. Ось тільки вікна були розтрощені. Дядько Франек проговорив «старшому», що будинок належить костьолу, а сам він відповідальний за збереження нерухомості.

«Старшой» виявився не менш метикуватим ніж дядько: «Так это ж очень хорошо! Все поместимся. Ребята побудут недельку – две и… вперёд. Они вам не помешают».

Тут же з'ясувалось, що «ребята» - то польова пекарня.

Таким чином, «узгодивши протокол про наміри», дядько Франек вже не випускав ініціативу з рук. Повернулись додому. Тут же, невідомо яким способом скликані, чекали на нас цілий гурт «сонящників».

«Переїзд» відбувся за одну ходку. Перенести речі (мамине ліжко, мій тапчан, кухонний столик – шафку, два клунки начиння та шмаття) треба було за сто кроків, тобто, від «старого» помешкання, яке було по праву сторону костьолу, до «нового» - по ліву сторону. Чомусь мама вирішила не забирати бараболю, якої був ще цілий засік в льоху під хатою, чи то за домовленістю з Етлею Гутерман, чи не було куди перенести…

Поки ми «переїжджали», солдати теж не спали. Забили дошками дві віконниці, у третій полагодили раму, засклили шибки уламками скла. Почали споруджувати триярусні нари, зайнявши ними понад третину кімнати.

У цій кімнаті мама прожила майже 37 років, до своєї смерті у 1980 році. З дня арешту мого батька у вересні 1937 року і вигнання нас із заводської квартири, мама з двома дітьми змушена була змінити за наступні п'ять років понад тридцять місць проживання. Майже два роки проживали у Хмільнику, в залишеному будинку номер сім по вулиці Т.Шевченка. І от тепер, наприкінці березня 1944 року, самовільно заселили кімнату в будинку номер три, що розташований на тій же вулиці.

З настанням сутінок «старшой» привів у кімнату з десяток солдат на розквартирування. Коротко привітавшись з нами, солдати закинули свої торбинки на нари, розвішали на гвіздках шинелі і, одягнувши зелені куфайки, пішли на роботу. Один залишився. Та про нього буде далі, бо тут мушу зробити ще один відступ.

Ще до революційних подій попід праву сторону мурованої огорожі території костелу були побудовані пекарні Любомірського (підприємець з Бердичева, доля не відома.).

Побудовані чотири печі впритул до муру і заглиблені повністю у землю. Це для того, щоб краще затримувалось тепло. За радянської влади пекарня не працювала, приміщення використовувалось під склади. Під час німецької окупації було занедбане. У 50-ті роки минулого століття місцевих партапаратників дуже непокоїла естетична привабливість архітектурного оформлення головного входу на присадибну ділянку костелу. Досконалість вхідної арки , майстерність ковалів і ливарників, втілена у кованих воротях, сувора урочистість в композиції камінних сходів – все це гармонувало між собою, мимоволі притягуючи людські погляди. Вхідна арка, збудована по осі головної вулиці, на в'їзді до центральної частини міста, ніби навіювала думку кожному, хто потрапляв у місто, що перед цим храмом треба схилити голову. Хмільницькі комуністичні ідеологи довго шукали і таки знайшли спосіб протистояння «згубному впливові на радянських людей» злощасної культової споруди. Вирішили буцімто піти назустріч «проханням трудівників», які наполегливо вимагали поліпшити безпеку руху вулицею 1-го Травня. Одноголосно постановили: розвалити арку разом із брамою та східцями, замурувати центральний вхід. Відрізати шмат прикостельної території. У режимі соціалістичного змагання (так творилися всі безглузді справи й починання у той час) за півтора місяці вдалося закінчити роботу. Костел обнесено суцільним муром, аби очі перехожих не натикалися на його красу й велич. На місці центрального входу встановлено павільйон-зупинку для маршрутних автобусів. Покинуті пекарні засипано землею та піском, заасфальтовано. Вхід до костелу для прихожан та екскурсантів облаштовано зтилу, із вулиці Сиротюка.

У серпні 2014 року я перебував кілька день у Хмільнику. Виникла потреба зателефонувати в Ростов, тому пішов на переговорний пункт. Йдучи тротуаром попід костельний мур, помітив невелике провалля. Придивившись уважно, зрозумів, то провалилося склепіння однієї з печей колишньої пекарні. А причиною такої руйнації,

вочевидь, стала вібрація від інтенсивного руху автомобілів. Дивним мені видалося те, що ніхто з містян не помітив і не згадав про пекарні Любомірського. Невже я такий старий? Сумно.

Солдат, що залишився у нашій кімнаті, вочевидь, добре знав свої обов'язки. Одразу ж почав розпитувати, де можна надибати дрівець для «буржуйки» або й вугілля, чи далеко до води, у кого можна розжитися оковитою… Невисокий, але кремезний, Лєксєй (так назвав себе) був у постійному русі, виявляючи неабиякий хист господаря й уміння орієнтуватися при зміні ситуації та обставин. Не перестаючи посвистувати, мугикати, розмовляти, наспівувати, безпомилково знаходив усе йому потрібне. Один рух – і вже вмощена на підвіконні снарядна гільза стала виконувати роль каганця. Чадить, смердить, але ж світло – і від того стає затишно в оселі. Другий рух – і на столику декілька консервних банок, вузлики з чимось, коробочки з цукром, сіллю. Третій – розібрався у маминих мисках, полумисках, слоїках. Коротко присвиснув, постукав пальцем по макітрі, великому банякові, трохи меншому чавуну. Видно було, що Лєксєй залишився задоволений маминим начинням і не перечив, коли мама стала називати його «інтендантом». Невдовзі вони обоє почали куховарити. Я ходив у їхніх помічниках. А вже за годину-півтори у казанах на плиті щось булькало, шкварчало, шипіло в горщиках, парувало і мліло. Саморобна (з металевої труби) «буржуйка » ледь витримувала такий кулінарний натиск. Приємний аромат заполонив усі куточки нашого житла.

Аж ось і столувальники з'явилися. У кімнаті стало тіснувато. На відміну від «інтенданта», пекарі були не балакучі, перед ними і Лєксєй принишк. Солдати неквапливо і мовчки роздяглися до пояса, витрусили одіж від пекарського пилу, почали вмиватися. Їхнє небажання говорити можна пояснити втомою. Лише умившись, сідаючи за стіл, завчасу зладнований Лєксєєм і мною, заставлений паруючими наїдками, вони почали злегка пускати кпини на адресу один одного. Із того спільного застілля лишився в пам'ятку смак свіжоспеченого, ще теплого житнього хліба.

По ситній вечері полягали спати. А за чверть години вже чулося

з усіх кутів кімнати дружне хропіння. Мама ще довгенько мила посуд, драяла чавунки і горщики. Під хлюпіт води, стриманий брязкіт заснув і я.

Трапилася мені нагода побувати у польовій пекарні, біля самих печей. Неймовірна духота. Відсутність вентиляції та будь-яких шпарин, що могли б зашкодити якісному сходженню тіста. Величезних розмірів діжа, навколо якої шість солдатів-пекарів з оголеними торсами вимішують тісто. Шість пар рук занурюються ритмічно й злагоджено, наче нанизані на один колінчастий вал. У пекарні напівтемрява. Пасма світла вихоплюються із печей на мить, освітлюючи постаті. Не маючи змоги витерти піт рукою, солдати струшують його в тісто. Людей в пекарні чимало, але роблять роботу мовчки. Поки одні вимішують тісто, інші засипають борошно в порожню діжу, ллють теплу воду, роблять заміс; треті вносять мішки з борошном, виносять щойно спечений хліб. У першу піч засовують бляшані форми з тістом, з другої вигрібають жар, у третій яскраво горять дрова. І так щодня, щодоби. Саме тут я зрозумів , чому балакучий при нас «інтендант» замовкав, щойно з'являлися на порозі його побратими. А те, що хліб здобувається потом від посіву до випічки, я усвідомив ще раніше.

За тих вісім діб, поки діяла в містечку польова пекарня, ми, цивільні, теж не були обділені духмяним хлібом. Відправлявся хліб за місцем призначення – на фронт. Ми не значилися в рознарядці на одержання. Але ж недарма поширене прислів'я: «Хто біля чого ходить, той з того і має». Те «щось» давали нам солдатики. Раз чи й два в ніч перебігав хтось із них костельний двір і, вернувшись, діставав з-за пазухи чи з-під поли духмяну хлібину - і швиденько на бойовий пост до печей. Не тільки нам, а й нашим сусідам випадало смакувати теплий солдатський хліб.

Із весни 1944-го по осінь 1945-го у Хмільнику постійно перебували військові. Через певний час знімалися з місця і рухались на захід. З травня 1945-го – у зворотньому напрямку. Зголоднілим за час окупації хмільничанам «щось» перепадало з котла радянського солдата. Але не варто було сподіватися на милість солдатську, треба

мати надію на власні сили. Особливо важкий був щоденний клопіт наших мам. Крім того, що їм треба було обійти солдатів-постояльців, на їхні плечі була звалена, як хтось влучно сказав «одуряюча, отупляюча, невдячна й ніким не поцінована » щоденна праця домашньої господині. Я пригадую маму, у той час постійно схилену над коритом із пранням солдатської білизни. Так, десь був польовий банно-пральний загін, польова кухня і ще якісь там господарчі взводи. Але я пам'ятаю велике цебро, у яке мама закладає чорну від масного бруду солдатську білизну, пересипає попелом, заливає водою, замочує, або, як вона казала: «Нехай кваситься». З іншого цебра витягує білизну і кладе мені на коромисло. Маю занести до річки на кладку. Погожого дня прання давалось легко (так казала мама). А вода в річці ще зимова, а ноги, як не бережися, - мокрі; а руки – синьо-бурякові; а від кількагодинного биття прачем в голові гуде. А як вдягнені були жінки? Та ж на тому місці, крім спідниці, що було, нехай скажуть вони самі. Тяжко було прати у негоду. Прилаштовувалися в сінях. Тісно, незручно: як не став балію, ні пройти, ні розминутися. Скільки не три на пральній дошці солдатське натільне, заскорузле від бруду і поту, – залишаються патьоки. Мама бідкається, шурхає по дошці і полоще, шурхає і полоще. Все одно не задоволена.

Так чи інакше, але ж за свій труд підгодовувалися солдатським харчем. Особливо почувалася, коли «інтендант» Лєксєй за клумак випраного кидав мамі у пелену двохсотграмовий шматок господарського мила, званого в народі «солдатським».

Важливою видається та деталь, що вошей у ті роки не було, вони з'явилися в голодні 46-47 роки. І ще одне. Містечко невелике. Сусід про сусіда знав, як хто живе. В основному всі мали один клопіт: як вижити? Статки були у кого кращі, у кого значно гірші. Запам'яталися мамині слова: «Є люди, яким гірше, ніж нам». Це не втішало – примирювало з реальністю. Стосовно нас, підлітків, то і в тих непростих повоєнних реаліях знаходили час для розваг і витівок, які нерідко завдавали прикрощів нашим мамам.

Остання з таких пригод сталася в будинку біля костелу, в який ми вселилися водночас зі згаданою вже пекарською командою. Уже

після того, як солдати-пекарі покинули місто, у невеличку кімнату з іншого боку будинку вселився офіцер, старший лейтенант із сім'єю. За один день кілька солдатів облаштували кімнату, а ще за кілька днів приїхала до офіцера дружина з трирічним синочком. Молода жінка швидко знайшла з мамою спільну мову, а я – з офіцером. Якось він зайшов до нас, звернув увагу на годинник, стрілки якого були непорушні. Витягнув із кишені складаного ножа, заліз ним у нутро годинника, щось там пошурував, дмухнув-чмихнув – і годинник ще кілька років справно рахував години і хвилини. Не має потреби казати, як виріс у моїх очах авторитет офіцера. Природно, що мені схотілося якось довести йому свою необхідність. Аж тут підоспіла слушна мить. Забігла до нас «офіцерша»: «Марванно, (тобто, Маріє Іванівно») нас у гості запросили. То чи можна буде попросити Бориса, щоб він із Вєніком (Веніаміном) побув? Га?» Вєнік був дитиною спокійною, не капризною. Якийсь час ми гуляли в дворі. Знайшли забаву: кидати камінці в цямрину дерев'яного зрубу покинутої, напівзасипаної криниці. Дуже швидко я навчив хлопчика як цілитися і влучно кидати камінчики. Підбирати їх бігав Вєнік – я ж бо інструктор! Невдовзі «курсант Вєнік» через ту біганину став ногами заплітати. Пішли в його кімнату, трохи ще борікалися, щоб виморити хлопчину до решти, і коли в нього стали злипатися оченята, вклав у ліжечко (такі собі невеличкі ясельця, змайстровані солдатом-теслею). Сам, взявши газету зі столу, мав намір стерегти сон хлопчика, читаючи. Перекладаючи подушку поближче до вікна, щоб було ясніше, помітив пістолет(!) – згодом узнав, що це був ПМ, пістолет Макарова. Мене, по правді кажучи, така знахідка в той час не ошелешила, бо якого тільки військового начиння не доводилося тримати в руках! Та все ж… Пояснити, що відчуває підліток, який тримає в руках заряджений пістолет, може тільки особа чоловічої статі. Всівшись на ліжку, спокійненько, не гарячкуючи, став роздивлятися пістолет. Крутив його на всі боки, мимоволі відзначивши, як зручно він вмостився у моїй долоні. Хвацько відтягнув затвор, витягнув із рукоятки обойму з патронами (в патроннику один патрон залишався), кілька разів перекинув запобіжник. Далі почав цією залізякою маніпулювати: прицілюватися то в кварту на

столику, то у рамочку на стіні, то у безтурботно сплячого Вєніка. Задовольнившись вправами, скинув руку з пістолетом на коліно. Постріл пролунав несподівано, куля влучила у метлахську плитку на підлозі, зрикошетила, влучивши у фіброву валізу, яка стояла під столиком. Вхідна дірка в потертій стулці валізи малюсінька, вихідної не було. Відкрив валізу, а там сувої армійського сукна різного ґатунку, між ними і згубилася куля. Шукати не став. Та рефлективна перша реакція, пошуки кулі трохи мене заспокоїли. Я прийшов до тями, помітив, що Вєнік спокійно спить, а в кімнаті відчутно запах пороху. Мене непокоїла думка: що робити? Перше приходить до голови – тікати! Але одразу ж згадую маму – ні, це її вб'є. Врешті , не вигадавши нічого путнішого, вирішую зізнатися в усьому. Напустивши на обличчя байдужо-безтурботного вигляду, заходжу до себе. Мама з докором, чому покинув дитину. «Ага, - міркую, - отже, не чула вистрілу, а якщо чула, то не зважила на те». Люди вже звиклися з тим, що хтось десь чомусь стріляє – війна. Тому сприймали такі звуки буденно, наче хтось пчихнув чи крикнув через дорогу. План подальших дій склався сам по собі. Розбудив Вєніка, налив у кварту молока, дав скибку білого хліба, пильнуючи водночас, чи не вертаються з гостей. Маючи час, устиг доповнити подумки план своєї реабілітації ще деякими деталями. Перш за все треба зробити так, щоб батьки побачили синочка живим-здоровим до мого пояснення про скоєне. Тому ми вийшли у двір, і я став носити його «на копках», наче баский кінь. За цим заняттям мене й побачили сусіди, що в доброму гуморі верталися додому. Відсапуючись, все ще не даючи Вєнікові злізти з «коня», став варнякати щось, не зрозуміле й самому. Мовляв , гралися, Вєнік подушечку посунув, тут я побачив пістолет. Поклавши спати малого, вирішив кудись перекласти зброю в безпечне місце, а вона…вистрелила. Із цього місця події почали розвиватися для неме несподівано. Тоня коротко, але так виразно глипнула на свого чоловіка, що той в одну мить знітився. І …почалось! Виказала жінка не все і не так, як би того хотіла (все ж таки зважала на мою присутність), та було зрозуміло, що такий випадок уже траплявся з кимось із їхнього товариства, чи навіть із самим Ільком.

Пішли в хату. Та як пішли? Жінка рішуче і першою, а три «мужики» невпевнено вервечкою слідом. У хаті Тоня не вгавала: «Ну, я так і знала…я ж скільки разів казала… коли тебе навчить… то ще добре, що хлопець не поранився…не скалічився». У тому запалі почала гамселити фронтовика, офіцера найсильнішої армії, рідного чоловіка благенькою подушечкою, знесилена нервовим напруженням, не випускаючи з рук своєї «зброї», опустилась на ліжко, гірко плачучи.

Ось так усе повернулось. Найбільш потерпілим, скривдженим виявився у цій історії хто? Ну, як тут не попросити тьотю Тоню, щоб не розповідала мамі про цю історію?

А за кілька день Тоня з сином поїхала на свою рідну Кіровоградщину, старший лейтенант – на захід, у діючу армію. Пригода з пістолетом закінчилася щасно для мами, для родини військового, а мене змінила. У житті ще не раз доводилося мати справу зі стрілецькою зброєю, іншими видами небезпечного озброєння. Служив у війську п’ять років, і в цивільному житті мав, хоч і дотичне, відношення до зброї. І щоразу моє поводження зі зброєю обумовлювалося не стільки правилами, як пам’яттю про той випадок.

Квітневої ночі 2016 року, під час сну, раптово пронизав біль у ступні правої ноги. До полудня наступного дня біль не відпускав, а ще більше загострювався. Вирішила мене Лєна везти у якусь «сильно наукову» клініку до світил нашої медицини. Приїхали. За те, що взялися за ручку вхідних дверей, треба залишити 50 гривень. Щоб відчинилося віконце реєстратури, просунули в щілину 100 гривень. Направили в чотири кабінети з важковимовними написами на табличках. У кожному залишили по 200 гривень. Виписали ліків на 1380 гривень. З тим і поїхали додому. Ойкаючи, стогнучи і крекчучи сів за стіл. Випив одну чарочку горілки, з’їв глибоку миску наваристого українського борщу. З останньою ложкою борщу біль щез. Кілька днів потому мучила думка: що то? Чарка горілки? Український борщ? Ліків не вживав. Рецидиву не було.

Цього року моя правнучка Нонна має йти в перший клас. Згідно нинішніх вимог має пройти співбесіду, або, як кажуть по-науковому – тестування.

Пішли вдвох. Обидві «тестувальниці» (одна молода, інша –ген-ген…) привітні, люб'язні. Запитують :

- Скажи, дитинко, а скільки у кішки ніжок?

- Чотири лапки.

- А у маленької кішечки скільки?

- Так само.

Вирішили ускладнити тест.

- А скільки рук у восьминога?

- У нього немає рук, у нього щупальця.

Записали наші перевіряльниці: інтелект у нормі.

Йдемо додому. Тепер правнучка мене тестує. Питання сиплються, як горох із торби, при тому мої відповіді не обов'язкові.

- Невже тьоті не знають, скільки ніжок у кішки?

- Чому тільки мене ти привів? Чому я не бачила, щоб хтось із дідусів приводив діток?

Ще і ще доправляється свого моя маленька «чомучка». І вже зовсім несподіване:

- Чому мама називає мене Павликом Морозовим?

- !

Роблю штучну перерву-мовчанку. Не пов'язуючи з попереднім її запитанням, починаю щось белькотати на кшталт того, що не слід розповідати малознайомим людям те, про що батьки вдома розмовляють.

- А добре знайомим можна?

Тут я, (щоб убезпечитись від її питань), починаю наспівувати пісеньку…

Пізньої осені 2015 року, в один із буднів, секретарка повідомила, щоб я зайшов до директорки в кабінет. Увійшов. У кімнаті, крім директорки, сидів за столом молодик.

-Борисе Івановичу, ось цей юнак – студент університету культури, прийшов з направленням Головного управління освіти , за яким просять Вашої допомоги Ярославу Синяченку у зніманні короткометражного фільму-портрета про Вас.

Після уроків, знайшовши затишну кімнату, розговорилися з

Ярославом. З`ясувалося, що університет культури (факультет кінорежисури) звернувся до Головного управління освіти і науки з проханням визначитися з кандидатурою вчителя, про якого можна було б зняти фільм. Не довго думаючи, заввідділом кадрів полистав картотеку і за якихось дві-три хвилини назвав прізвище вчителя, номер школи, адресу. Як я зрозумів, підставою для цього вибору стала не висока кваліфікація, не педагогічна майстерність, не методична досвідченість. Ні. Критерієм для кадровиків (певний час я сам був причетний до такої роботи) являються беззаперечні чинники: не имеет порочащих связей, не замечен в проявлених сомнительного поведения, - і ще низка «не», передбачених анкетою, пришпиленою до автобіографії. Найбільш вагомим аргументом стало те, що на сьогодні в місті, у якому понад півтисячі загальноосвітніх навчальних закладів, залишився чи не єдиний (!) учитель-мужчина (!) такого віку (!) з 62-річним педагогічним стажем (!) не «літун»! П'ять знаків оклику.

За кілька днів прийшов хлопчина-студент, обвішаний аудіознімальною, звукозаписуючою і ще якоюсь, не відомого мені призначення апаратурою. Із ним ще два юнаки, названих асистентами. Клацали «натуру» в дворі школи, у класі, у полі, в салоні авта, у музеї, на садовій ділянці, у моєму дачному будиночку і… навіть у трамваї. Ставили мене, садили, повертали у потрібному ракурсі, нахиляли, казали щось говорити, навіть наспівувати… День вісім по 3-4 години працювали. Десь із півтора місяці монтували. У результаті з'явився кіноескіз під назвою «Було це недавно, було це давно…»

Переглянуло фільм журі (декілька моїх колег-учителів) і винесло вердикт: поки фільм на перегляд у Канни і Берлін не надсилати; відзначити, що у фільмі збережена портретна схожість і фізичний стан «номінанта» на час знімання; схвалити рішення деканату факультету кінорежисури про те, що фільм, створений сценаристом-режисером-постановником-оператором-художником Ярославом Синяченком, вважати успішно зданою курсовою роботою.

У травневі дні 2016 року школа відзначала свій 65-річний ювілей. Запросили випускників. Декому за п'ятдесят, декому – трохи біль-

ше. Невеликим гуртом зайшли у мій кабінет світової літератури. На стінах розміщено понад сорок портретів – величних літературних постатей, починаючи з античної і до наших днів: Гомер – Петрарка – Сервантес – Байрон – Гете – Достоєвський – Булгаков…

Один із випускників, кремезний, впевнений у собі чоловік, з усього видно – успішний, довго роздивлявся портрети, переводячи погляд із епохи на епоху. Після цього мовив з награною інтонацією: «Борисе Івановичу, щось я нікого з них не пам'ятаю. Ви що, вчили їх іще до нас?» Посміялися дружно. Жарт належно оцінили. Було приємно, що мій учень здатен на таку доброякісну іронію.

Перша декада травня 2016 року. Від першого дня декади до останнього – свята. Релігійні, світські, вщерть наповнені сміхом-смутком. Люди живі вшановують пам'ять померлих. Щоправда, з недавнього часу вшанування пам'яті відбувається (як пишуть в офіціозах) «у нових реаліях процесу декомунізації». Сам процес розумом (а радше – без нього) доведений до макабризму.

8 Травня приєдналися ми з дочкою до нечисленної процесії, що прямувала до Парку слави. Йдемо, мовчимо. Раптом бачимо, що хода зупинилась. То з тротуару в гурт сумуючих врізались кілька молодиків у камуфляжних куртках. Почалася штовханина, до нас долинули різкі глумливі вигуки. Підійшов ближче. «Молодики», коли придивився, на «молодиків» явно не подібні. Швидше, учні – старшокласники чи з профтехучилищ. Камуфляжні куртки завеликі, обвисали на ще дитячих, не сформованих плечах. Наскакували «камуфляжники» на двох дідусів, груди яких рясніли від орденів та медалей, серед яких помітив Орден Великої Вітчизняної війни (не пам'ятаю якого ступеня). Подразником для нападників став нагрудний знак «Гвардія», кашкет одного з них із кокардою та пілотка іншого з п'ятикутною зіркою. Носії цих відзнак – дев'яностолітні, скалічені й немічні, колись браві вояки колишнього радянського війська – не мали ніякої змоги оборонитися від нежданої наруги.

Як – то нерідко буває, мужчин захистили жінки. «Бойові подруги» зняли такий ґвалт, що з «камуфляжників» раптово вивітрилася рішучість, їхні напружені обличчя, хижі погляди пом'якшали.

Вони, ховаючи очі, відійшли на узбіччя дороги. Процесія рушила. Перемістившись так негадано в голову колони, мав змогу побачити доволі оригінальну метаморфозу. Почав крокувати поруч із невисокою бабцею (при моїх 174 см зросту вона ледве сягала мені по плече), на голові чорна хустинка, одягнена в чорне. У руках тримала портрет (!) Михайла Калініна. Серійний літографічний портрет-погруддя Голови президії Верховної ради СРСР, засклений і в рамочці, облямований білим гаптованим рушничком. У лівому кутику портрета вміщено іконку Божої Матері. Праворуч – чорно-біла світлина солдата із золотою зіркою. Було помітно, що ноша для бабусі важкувата. Намагаючись бути якомога тактовнішим, запропонував жінці свою допомогу. Спочатку перехопив однією рукою ближчий кут портрета, а згодом узяв композицію обома руками. По тому, як старенька розминала стерплі руки, було очевидним, що ношу вона несла через силу. Усе ще розтираючи пальці, заговорила:

- На фотографії то старший брат, Олюсь. Ще вісімнадцяти не було – записався на війну. Зв'язківець. У 43-му Героя йому дали. Вручав сам Калінін. Ми тут і не знали. Загинув, як границю перейшли. Похоронка в травні прийшла. А портрет… То мама так зробила. Тепер ось я…

Епізод 8 Травня 2016 року і відзначення у нашій країні наступного епохального Дня Перемоги 9 Травня навіяв мені спомини про події півстолітньої давнини.

Офіційне загальнодержавне святкування Дня Перемоги у Радянському Союзі та оголошення 9 Травня вихідним днем було встановлено у 1965 році, через 20 років після закінчення війни. Якщо бути точним, то неробочий день 9 Травня був скасований в 1948 році. Саме скасування вихідного дня певною мірою понизило рівень святковості цієї історичної дати. Відновлення ж Указу стало поштовхом до більш емоційного та пишного святкування.

От і я, на той час директор величезної (2170 учнів) загальноосвітньої школи, напередодні 9 Травня непокоївся, як організувати шкільний колектив до відзначення Дня Перемоги. Від передбачених планом заходів: бесіди, зустрічі, лінійки, збори, фотомонтажі, стінгазети тощо – не відмовитись. Але було то все - як на мене – за-

надто офіційне, трафаретне, традиційне при відзначенні будь-яких дат. Мені хотілося привнести щось нове, несподівано душевне, таке, що залишиться в пам'яті наших дітей надовго, дасть можливість по-справжньому усвідомити велич цього свята. Значною мірою мені допоміг армійський досвід: величі й сили надає процесії злагодженість дій, ритмічність рухів. Півтори тисячі учнів у шкільних одностроях: 40 класів по 36 учнів , кожен клас із 9 шеренг по 4 учні в ряду. У голові колони чотири пари учнів – близнят із транспарантами і прапорами . Ну і що? – скажете ви. - Звичайна хода якогось навчального закладу.

Не зовсім звичайна. Колона в півкілометра завдовжки, яка крокує головною вулицею району без єдиного (!) супровідника (вихователя, вчителя, піонервожатого чи батьків) – погодьтеся, не зовсім звичне явище. Директор школи йшов у голові колони п'ятикласників, але збоку, тротуаром, удаючи, що він звичайний перехожий. Учитель військової підготовки, майор Нестеренко, замикав ар'єргард із десятикласників, ідучи так само збоку, тротуаром.

Зберігаючи абсолютну тишу, (ні команди, ні кинутого слова, ні перешіптування) урочиста хода пройшла від школи на Вітряних Горах вулицею Краснопільською, вийшла на Вишгородську, піднялася по Білицькій до Меморіалу полеглих воїнів на Куренівському кладовищі.

Апофеозом задуму було дотримання цілковитої тиші під час ходи, особливо вулицею Вишгородською. Вдалося досягти цього саме тому, що кожен учасник проникся задумом. Учителям вдалося переконати школярів у відчутті особистої значимості у перебігу цього заходу. Цьому передувала копітка робота з педколективом, потім – з учнями. Численні перехожі бачачи таку мовчазну урочисту процесію, застигали на місці, змовкали, вслухаючись у щурхіт підошов.

Учитель малювання Саваричко Анатолій Іванович зобразив детальний план-схему кладовища, розмножив його у 50-и екземплярах. Тому шикування в каре на місці відбулося швидко, кожен знав свій маневр. Біля меморіалу нас вже очікували кілька військових і педколектив у повному складі.

Військовий комісар району полковник Горіхівець розпочав мітинг. Офіцер у відставці виголосив коротку промову. Після удару ринди, яку приніс чоловік учительки математики, Микола Васильович Шашлов, судновий механік Дніпровського річкового флоту; школярі, а за ними і всі присутні вклякли на одне коліно, схиливши голови в шанобі й жалобі. Хвилина мовчання. Водночас усі піднялися. Вервечкою, клас за класом, тепер уже в супроводі наставників, коротким шляхом потяглися додому. Чим далі відходили від цвинтаря, тим гучніше лунали голоси. Ніякі втихомирювання не могли вже стримати дітей після двогодинного мовчання.

Кладовище спустіло. Затримався на якусь хвилину біля Меморіалу військовий комісар із учтою, і я при них. Обмінялися враженнями. Непідробно схвильований полковник, тиснучи руку, промовив:

- Должен Вам сказать, товарищь директор, за двадцать семь лет службы в армии пришлось учавствовать и организовывать немало мероприятий. Но такого не ожидал, меня самого втянуло… это впервые… я даже сказать не могу…благодарю… благодарю. Я і сам відчував, що вдалося! Хоча відчував – повторити не вдасться. Та й потреби в тому не було. Задум полягав саме в оригінальності. Навіщо ж повтор?

По-своєму, по-партійному, оцінив мою ініціативу секретар райкому партії з ідеології Мурастий Павло Олександрович.

- Що за ініціативу ти розкручуєш у себе на Вітряних Горах? Гляди, не спіткнись. Із кимось радився?

На що я стримано відповів, що говорив із завідувачем районо, радився з воєнкомом, повідомляв у райвідділ міліції.

- А райкому партії для тебе не існує? Ну, ну…

Відлягло, коли на районному активі похвалили директора школи №34 за вдалу організацію колективу у відзначенні 20-ї річниці Перемоги.

Одначе, вернемось у травневі дні воєнного 1944 року. Хмільник на той час перебував у глибокому тилу. Поступово, слідом за фронтом, місто залишали тилові частини. Люди почали приводити до ладу свої домівки, обійстя.

Узялися й ми з мамою наводити лад у своїй кімнаті. Перш за все я розібрав триярусні нари. У кімнаті побільшало місця, але кудись подівся затишок. Штукатурка зовнішньої стіни посипалась. Підлога біля буржуйки поцюкана сокирою, то постояльці-пекарі рубали дрова, не виходячи з кімнати. Черепицю на покрівлі теж потрібно було в кількох місцях міняти або ж латати якимсь підручним матеріалом. Внутрішня стіна, що навпроти вікон, густо подовбана рушничними та кулеметними кулями. А що вже вікна… Дивлячись на них, мене охоплював відчай.

Сподіватися і покладатися у цій справі було ні на кого, крім себе. Помінявши кільканадцять місць проживання за час війни, ми набули досвіду в облаштуванні власного гнізда. А головно – упертості й сподівань на власні сили.

Мама замісила глину й узялася тенькувати стіни. Я віднайшов якесь звалище сміття, витяг звідти і приніс кілька черепичин, перекрив ними дах. Щоправда, вилізти на верх було непросто, та ще й із ношею. Виручили дошки від розібраних нар. Поставив попід стіну, а далі – по-мавп'ячи. За півдня полагодив. Із вікнами було складніше, довелося кілька день потратити. Рами приніс із того ж звалища. Вони за розміром не підходили, тому довелося віконниці обрізати, якусь по висоті, іншу – в довжину. Складніше мені давалося засклити вікна. Але все брав упертістю.

Битого скла, більших і менших шматків його було вдосталь. Думається мені, що однією з найбільш прикметних ознак війни, руйнації, нещастя – то є купи битого скла. А вирізати шибу потрібного розміру не було кому і не було чим. Пригадав бачене колись у селі, як із подібної скрути виходили сільські дядьки. Пішов на річку. Там від величезного «лежака»(каменя-валуна) набив кувалдою пригоршню камінців з гострими гранями. Цією гранню видряпував потрібну лінію на склі, опускав його у воду, відламував потрібний шмат. Рідко виходило з першого разу, частіше – з третього, сьомого, сотого. Але я – упертий. Інколи доводилося склити не цілим, а складати шибу з окремих шматків.

Цвяшків маленьких, щоб закріпити шибу в рамі, теж не було. Із консервної бляшанки нарізалися трикутнички, які легко забивали-

ся долотом у деревину, і скло закріплювалося. Після цього потрібно було закитувати скло. Робити кит (замазку) – справа марудна і довга. Застосовували давній винахід наших предків. Шукали старі вишневі дерева, здирали з них солодкий глей. Під час китування вишневим (рідше – сливовим) глеєм треба було дотримуватися певної технології: не забувати періодично змочувати ножа, щоб глей не тягнувся за ним; витримувати певний кут нахилу, і ще кілька секретів було.

Мама за цей час встигала побілити вапном стіни. Де вона роздобула відро вапна, я забув розпитати. Як тільки вона запнула всі три вікна фіранками, в кімнаті стало затишно, повіяло домашнім теплом. Ось тільки від пузатої буржуйки, що стояла ледь не серед кімнати, відгонило казармою. Домовилися, що перенесемо буржуйку в сіни (йшлося вже до літа), а там щось придумаємо. Придумав усе той же Франек Красінський, що поселив нас у цю кімнату. Він і на цей раз забіг до нас, щоб на власні очі побачити лад у нашому домі. Не гаючи часу, дядько Франек наказав мені вилізти на горище, подивитися, який лежак (димохід) розташований найближче до нашої кімнати, і з того місця постукати через стелю, щоб він почув. Коли ж я зліз із горища, то відразу ж отримав розпорядження: «Плиту змуруєш ось у цьому кутку (носаком чобота окреслив місце). Фундамент забутуєш товщиною в три п’яді; чавунку я тобі пришлю, правда, там не всі комфорки є, а дверцята, колосники пошукаєш, кельму попросиш у діда Домбровського, глина знаєш де. Я пішов, бо на мене чекає ще робота в костьолі».

Усе це було мовлено таким тоном, наче я до цього часу вимурував щонайменше зо два десятки печей, грубок, лежанок, плит. Ніякого сумніву в дядька не закралося, хоча він також знав, що у наших селах люди записувалися в чергу до майстра - пічника, коли збиралися ставити хату, мурувати чи перекладати піч або грубку.

А що мені залишалося після настанов дядька Франека? У той самий день набив на руїнах колишніх хат із півсотні цеглин, серед них добрий десяток вогнетривких. Але перед початком роботи сходив до Даценків (сусідів) і роздивився, як змурована плита у них. Наснажуючися почутим - не святі горшки ліплять – через три дні

покликав маму подивитися, чи добра тяга буде, коли запалити шматок березової кори. Гуде!

На підтвердження своєї високої кваліфікації пічника маю сказати, що більше ніколи в житті не намагався повторити процес складання домашнього вогнища. Не вірив, що зможу повторити.

На початку 90-их років власноруч за сім років збудував капітальний садовий будинок. Сусіди непідробно хвалили, захоплювалися. А от комбіновану грубку-плиту не наважився змурувати. Довго шукав кваліфікованого, з доброю репутацією пічника, аби довірити таку відповідальну роботу.

А змурованою мною плитою мама користувалася майже тридцять років. Наприкінці 60-их років комунальники перевели будинок на централізоване водяне опалення, підвели газ, замінили віконні рами, перекрили дах. Плиту викинули.

Щось мене підштовхнуло перечитати щойно написане. Перечитав і побачив, як докладно, а хотілося ще детальніше, описав сам процес. Вийшло так тому, що без усякого примусу перенісся туди, у травень 1944 року. Писав і думав не як краще описати власне минуле, а як довше пожити у тому часі. Не брав до уваги, як сприйме написане можливий читач. Писав для себе, писав до себе.

Мабуть, краще передасть пережите мною в той момент Сіріл Конноллі: «Краще писати для себе і загубити читача, ніж писати для читача і загубити себе».

Поки я мурував, мама, крім безкінечної своєї хатньої роботи, задумала для нас роботу на городі. Під час повеней останніх кількох років намило перед камінним мостом невеличкий (сотих три) видовжений острівець. У другій половині травня річка «схудла», увійшла в звичне русло. На місці колишньої бурхливої води оголився родючий мул. Бурян та різнотрав'я ще не встигли зійти. Таким щедрим дарунком мама не могла знехтувати. Стали ми копати двома заступами, і поки сонечко піднялося, ми вже й скопали наш городець. Садила мама сама, сказавши: «Йди, не топчися». Справді, ще не влежана земля була пухка і не терпіла зайвих потоптів. Посадила мама три відрі бараболі, обсадила кукурудзою, а вже на самому зрізі тикнула (так вона казала) жменю гарбузового насіння, стакан

квасолі. Я не ходив на город всеньке літо, тільки з берега спостерігав. Мама ж, звісно, бігала (це її слова) чи не кожний день. У серпні поспіла кукурудза. Качани-макогони варила мама на плиті. Скупо, але хвалила за вправно змуровану плиту, а я тішився її словами та з насолодою наминав молоду і ситну кукурудзу.

Урожай картоплі був знатний. Копали вдвох. Два-три корчі – відро повне. Ціленька, рівненька, гладенька, величенька, як на підбір. Переніс у льох під костьолом всю городину. Правда, не без допомоги дядька Франека Красінського. Так що в зиму з 44-го на 45-ий рік ми ввійшли без страху, що допікатиме голод. Нема хліба, м'яса, молока – не біда, переживемо. Є бараболя!

25 травня 2016 року.

Українську льотчицю Надію Савченко схопили в Луганській області в червні 2014 року бойовики «ЛНР», після чого вивезли в Росію. Цьогоріч російський суд 22 березня засудив Надію до 22 років ув'язнення. Президент України Порошенко погодив з президентом Росії Путіним умови, за якими Надію Савченко звільнили. Прибувши до Києва, вона попросила вибачення у всіх матерів, чиї сини до цих пір перебувають у полоні.

Після облаштування житла, садіння города та інших важливих невідкладних справ з`явився вільний час, можна було роззирнутися навкруги, поспілкуватися з друзями-товаришами, заглянути до сусідів, збігати за річку в Нове місто. Як виявилося, ніхто не сидів склавши руки. Лесеві батьки, помінявши третє житло за останні півмісяця, лагодили покрівлю хати, бо під час воєнних дій міною зруйнувало частину верху. Поки батько, Лука Єфремович, збивав крокви з латами, Лесь нишпорив по звалищах у пошуках черепиці. Як більш досвідчений у таких справах, я давав йому поради, і нам вдалося швидко знайти сокирку під лавкою.

Лесева мама, Антоніна Євгенівна,(до слова - вчителька української мови і літератури, а батько - вчитель математики) з дочкою намагалися якось затулити «дюру» в стелі.

Відчувалося пожвавлення і по інших кутках містечка: там коло-

дязь чистили, там вікна склили, там двері підганяли.

Радісною була зустріч із Борисом Таранковим. Поділилися враженнями від пережитого за десять днів, поки йшли бої за звільнення містечка. Кожен із нас у той час перебував по різні боки передньої лінії фронту. Те, про що я довідався від Бориса, перегукувалося з пережитим мною. Мабуть, саме тому врізалося в пам'ять. Отож, що розповів Борис.

В останній день свого перебування на лівому березі Бугу німці встигли зробити останню облаву на «остарбайтерів». Охопили, наче волоком, приміські села: Мазурівку, Озірянку, Січкарівку, Слободу – і виловили чимало молоді. Потрапив у той невід і Борис Таранков (водночас гітлерівці спалили кількадесят хат). Виловлених спішно зігнали у двір жандармерії (нині школа №1). Там вже стояли напоготові дві вантажівки із заведеними двигунами. Почали розподіляти молодь по автах. Влучивши мить, коли конвоїр відволікся, Борис ускочив у нужник, розташований за кілька метрів. Чи то з переляку, чи з потреби спустив штани і, сидячи, перечекав, поки в дворі не втихло. Потім підтягнув штани, шмигнув у щілину в благенькій огорожі, перебіг знайомим провулком і прямцем до Будкова, де жили знайомі, родина Яхтенків.

Увійшовши в хату, здивував, перелякав і водночас утішив осиротіле без мужчин жіноцтво, що мешкало під цим дахом. Уся його розповідь про несподівану з'яву тут, у Будкові, вклалася в кілька уривчастих словосполучень. Та й не докучав ніхто зайвими розпитуваннями – і так все було зрозуміло. Не гаючись і не радячись, вже за хвилину-дві почала тітка Ганна влаштовувати «синка» у безпечне місце.

Поодаль, за рівнинним пасовиськом, виднівся крутий пагорб, біля підніжжя якого селяни знайшли масну глину. Потрібна в господарстві річ: чи долівку підмастити, чи присьбу підвести, чи підпіл обвести. З часом родовище вичерпалось, утворилася чимала печера, з якої користалися пастухи, ховаючись від негоди.

Дочекавшись густих сутінків, тітка Ганна, взявши в оберемок манаття, повела Бориса до печери, перед тим дала розпорядження домашнім, щоб, бува, не байдикували. За нею вервечкою йшли

Борис та ще трійця з її «команди», кожен ніс на плечах в'язанку кукурудзяного бадилля.

У схроні було волого, але тепло. Навіть довелося відслоняти «зашторений» бадиллям лаз у печеру, не боячись «демаскування», бо ж спереду росли кущі верболозу.

Сидячи у схроні, Борис став втрачати терпець від нудьги. Рятували короткі й нечасті побачення з родичами. Під час одного з таких побачень попросив принести що-небудь почитати. На жаль, у цій сім'ї не заведено було читати, тому жодної книжки в хаті не знайшлося. Та все ж тітка зважила на прохання небожа й принесла відривний календар за 1940 рік і стосик шкільних підручників для сьомого класу.

Куценькі листочки календарика інформували про час народження державних, партійних, військових діячів, особистий внесок у побудову соціалізму, вказувалося їхнє соціальне походження: усі були з бідних селянських родин. На шлях боротьби з експлуататорами стали, як один, у ранньому віці. Цього читання було замало для допитливого хлопця. Підручники не викликали інтересу, бо були вже відомі, хіба що задачник із алгебри для 6-7 класів. Хоч це вже було теж вивчено, але з'явилася нагода перевірити себе. Із кожного розділу розв'язував по кілька прикладів усно. Довго марудився з многочленами, у яких рясніли фігурні, квадратні та круглі дужки. Заплутувався. Довелося в якості чорновика використати підручник з ботаніки. Майже на кожній сторінці між пелюстками, листочками, тичинками й маточками було достатньо невикористаного місця, яке Борис густо «засіяв» числами й формулами. На щастя, віднайшовся для цього у кишені олівець у металевій рурочці.

За кілька день, удовольнивши прикладами розумовий голод, взявся за розв'язування задач. «Налущивши» їх із десяток-півтора, коли запал вщух, став шукати різних способів розв'язання. Коли знаходив, коли ні.

Раннього поранку прокинувся від почутих чоловічих (до жіночих звик) голосів. Крізь щілини в кукурудзяному заслоні побачив за кілька кроків від печери, біля кущів верболозу, стояв солдат і з кимось перемовлявся. Почув мову вперемішу з матюками – свої,

нема сумнівів. Невідома сила виштовхнула з печери і кинула в обійми до «свого». Солдат на якусь мить отетерів з несподіванки, але миттєво зорієнтувався і ступив крок назустріч. Поклав руку хлопцеві на плече і гукнув до товариша, що стояв на пагорбі:

- Ты видал такую комедию?

На що веселий голос відповів:

- Видал, видал, как с тобой чуть не случилась трагедия.

А Борис раптово затрясся від нестримного плачу, увесь відчай, затамований страх і безвихідь, що поглинули його єство, тепер вирвалися зовні потоками сліз. Лише простягнута солдатом грудка колотого цукру допомогла вгамувати почуття. Майнуло в голові: «Стидобище! Подумають, що я маленький».

Так було врятовано одного з хмільничан від неминучої німецької каторги.

Солдати відвели хлопця в село Митник, що за п'ять кілометрів від Хмільника. А вже за дві доби потому він потрапив у обійми тітки Ганни.

Борис Олексійович Таранков – капітан другого рангу, головний штурман дивізіону торпедних катерів Каспійської флотилії ВМФ; помер в 2011 році в Центральному військовому шпиталі в Києві.

Олексій (Олесь) Таранько – батько Бориса, білорус, інвалід , працював поштарем Хмільницького відділення зв'язку. У 1937 році репресований, тоді ж розстріляний. Реабілітований у 1957.

У заключній частині протоколу його допиту, крім звинувачення в шпигунстві, контрреволюційній діяльності і… зазначалося: «… Не всегда своевременно разносил письма и газеты , чем вызывал у населения недовольство советской властью». Через два роки померла мама (білоруска). Бориса і молодшу сестру прихистила тітка (батькова сестра). До війни хлопець встиг закінчити 7 класів. Із 1944 по 1947 працював, періодично відвідуючи школу №1 (частіше взимку). Закінчив 9 класів, вступив до Київського фінансово-економічного університету на факультет бухгалтерського обліку і статистики. По закінченні першого курсу, не витримавши безгрошів'я і безхліб'я, покинув навчання. Вступив до Севастопольського вищого військово-морського училища на штурманський факультет

(давали три рази їсти, вдягали, міняли постіль, водили в баню).

Розпочав службу лейтенантом – командиром торпедного катера, закінчив – капітаном другого рангу, командиром з'єднання.

Я вже казав, що Борис нечасто відвідував школу; та коли приходив, то найбільшою втіхою це було для вчителя математики Абрама Єфимовича (так його величали) Паніча, майора-артилериста у відставці. Картина була незвична для учнів та вчителів. Чи не кожної перерви вчитель математики і його учень шукали один одного, а зійшовшись, продовжували дискусії на теми різних підходів до рішення алгебраїчних задач. На уроці, пояснюючи нову тему, Абрам Юхимович раз по раз поглядав на Бориса, наче шукав підтвердження виголошеним тезам. Мудрий був учитель – умів тримати свій і піднести авторитет учня.

Відслужив Борис Таранков кадрову і вийшов у відставку 1978 року. Переїхав у Київ з дружиною і сином. Працював у відділі райвиконкому. Все складалося в житті. Аж раптом у дев'яностих тяжко захворіла дружина – параліч. За нею син – параліч. Двоє лежачих на одного… Встигав, не втратив гідності. Ще й організував клуб любителів шахів (мав звання майстра із цього виду спорту). Розпочав писати мемуари «Война глазами детей». В останнє наше побачення в шпиталі довірився мені… Через три доби довелося займатися тим, чим займаються всі люди в таких обставинах.

Найняв авто, повідомив у Тернопіль сестрі Бориса, привіз покійника у Хмільник (остання його воля). Поховали по-християнськи.

Живі приносять більше клопоту, аніж мертві. Та попри все, мені вдалося, оббивши пороги чиновників, переступаючи численні пороги клерків, влаштувати Юрія (сина Бориса) в один із периферійних інтернатів для людей із обмеженими можливостями. До слова, там він знайшов себе. Ремонтувати побутову техніку зносили до нього зі всього села. Дружиною опікувалися соцпрацівники. Невдовзі вона пішла вслід за Борисом. Поховали поруч.

За кілька тижнів після визволення містечка наше з мамою буття йшло в руслі життя громади. Рельєфно це відтворилося в пам'яті, коли, переглядаючи архівні матеріали, натрапив на писані від руки

(або ж копійовані під копірку) папірці. Важливо, що вони були датовані.

Всем уполномоченным горсовета под личную ответственность.

Горсовет обязывает Вас ровно в три часа дня 4 мая 1944 года организовать явку людей свого участка на мітинг, состоящий в помещении кино-театра.

(Правопис оригіналу збережено).

Підпис (секретар горсовета).

Судячи з цього розпорядження, «горсовет» має вагомий вплив на підлеглих та всіх громадян.

Кінотеатр – дореволюційна споруда на правому березі, упритул до мосту. Під час бойових дій, доволі активних, приміщення якимось дивом уціліло. Після звільнення міста кінотеатр носив назву «Вікторія», згодом - «Победа». Нині використовується як торговельне приміщення.

Передобідньої пори до хати ввійшов низенький сухий чоловічок із паличкою (припадав на ноги). Уже зі слів привітання (нєх бендзє похвальоний) стало зрозуміло, що вони знайомі. Простягнувши папірця, «уполномоченний» сказав мамі:

- Розпишіться, пані, бо ж самі знаєте…

До кінотеатру пішли удвох. Ми були не перші. Перед кінотеатром, просто на вулиці, гримів духовий оркестр. Звуки бадьорих маршів линули довкіл, закликаючи містян збиратися жвавіше. Це був добрий піар-хід, як кажуть сьогодні. Бо ж на бадьорі звуки духовиків поспішали не лише запрошені й організовані уповноваженими, а й просто цікаві, яких завжди вистачало . На третю годину зібралося десь півтори сотні людей. А музика все закликала. Дехто з молодших вже й підтанцьовувати почав.

Та саме в цей момент якийсь найповажніший із організаторів, зупинивши владним помахом руки оркестр, запросив «уважаемых товарищей» до кінозали (приміщення, розміром із три-чотири класні кімнати).

Люди старшого віку, переважно жінки, всілися на довгих лавах. Молодші й підлітки розмістилися попід стінами, менш вибагливі сіли на підлогу в проходах між лавами.

Розпочав мітинг «с разрешения собравшихся товарищей и от имени райкома партии и городского совета депутатов трудящихся» представник райкому, прізвище якого було на слуху – Малофєєв (якого чомусь називали Малофєйкін).

Не скажу, як сприйняли той виступ дорослі, але на молодь його ораторські здібності вплинули в той день неабияк. Він говорив про зруйнований фашистами Донбас, про затоплені шахти, про висаджені в повітря заводи і фабрики. Говорив про неймовірні зусилля радянського народу по відновленню й розбудові народного господарства. Далі він продовжив про те, що молодь наша має відгукнутися на заклик партії та уряду і внести свій вклад у розбудову Донбасу, добровільно згодившись поповнити ряди робітничого класу. Оратор не має й тіні сумніву, що молодь Хмільниччини, чотирнадцяти років і старша, виконає і перевиконає план набору в робітники на відбудову Донбасу.

Як тільки промовець закінчив, із дверей у причілковій стіні вийшли на поміст четверо підлітків. Їхня з'ява приголомшила нас: у чорних шинелях із двома рядами блискучих ґудзиків, на вилогах петлиці з емблемами (розвідний ключ навхрест із відбійним молотком); темно-сині кашкети з твердим козирком; випрасувані (в стрілочку) суконні штани; ретельно вишмарувані черевики – такого в Хмільнику ще не бачили. Не довіряючи власним очам, стали підходити до хлопців в одностроях, розглядати, обмацувати, щупати…

Ведучий, тепер уже спокійно, докладно розтлумачував: Донбасу потрібні висококваліфіковані робітники. Тому добровольцям необхідно спочатку здобути фах в школах фабрично-заводського навчання, ремісничих училищах. Ось як оці хлопці. Держава буде піклуватися: належне харчування, одяг, побут…

Вдарили духові. Розходилася молодь з піднесенням. Ось тільки мами наші, не змовляючись, йшли мовчки до своїх домівок, часто втираючи стомлені очі.

Мені кортіло на той Донбас, хоч мамі не виказував. Уже в хаті мама , ніби роздумуючи, промовила: « Це ж так далеко. А як же я… тут…?».

За кілька днів потому ходили ми на залізничну станцію, засму-

чені, проводжати на Донбас бадьорих добровольців: Льоню Камінця, Вітю Прокопчука, Сашка Кротика.

Не вгадав я тоді свого майбутнього. Через три роки, теж добровільно, їхатиму з тієї ж залізничної станції в далекий край вчитися на механіка-наладчика; а вже через п'ять буду працювати в ремісничому училищі річковиків.

А поки те станеться, я працював у польовій бригаді озірянського колгоспу.

Такі-то спомини навідали мене, коли прочитав листочок «Всем уполномоченным горсовета…». У тій же архівній справі натрапив на папірець, написаний від руки , за підписом секретаря райкому Сухарєва:

Председателю горсовета.

Примите безотлагательные меры к недопущению дальнейшей разборки покинутых домов, особенно около замка.

24.05.44. Подпись.

Залишені мешканцями єврейського гето після масових каральних акцій німецьких спецкоманд хати недовго рипали відчиненими навстіж дверима та розчахнутими віконницями. Німецькі сапери, будуючи укріплення (окопи, бліндажі, траншеї та інші фортифікаційні укріплення), вистеляли дверима проходи, укріплюючи таким чином стіни від осипання землі. Хазяйновиті бюргери, хапкі бауери одразу ж вивезли більш чи менш придатні: шафи, комоди, столи, ліжка з пружинними матрацами (металосітчатих не брали), віденські крісла, порцеляну і все інше, що впадало в око грабіжникам у погонах.

Залишений на поталу люд став помалу підбиратися до тих покинутих у поспіху помешкань-пусток. Хто тягнув одвірок на дрова, хто «живу» дошку для засіку, хто видовбував цеглу, хто знімав черепицю. Не пропадати ж добру марно.

Не оминув і я отих напівзруйнованих, напівспалених хат – дрова ж під рукою дармові. В іншому місці, де б воно не було, навіть тріски не знайдеш, а за вікном уже зима…

Звісно, не один я на все поселення такий «кмітливий» був.

У другій декаді квітня сорок четвертого року стали ходити по хатах виконавці і залучати до роботи в колгоспах, яких на околицях Хмільника в приміських селах було аж вісім. Пішов я працювати (замість мами) в Озірянській колгосп, правління якого було за старою поліклінікою, ближче до католицького кладовища.

Забудована нині щільно Озірянка в 30-40 роки минулого століття являла собою чисте поле на північному сході містечка. На початку 30-х років на цьому полі було організовано колективне господарство імені ІІ-ї п'ятирічки.

Свого часу поцікавився я передумовами створення цього колгоспу, та і багато чого довелося бачити своїми очима.

Радянська влада, прагнучи «обобществить» все і всіх, вирішуючи національне питання, ліквідацію класів, «смичку» міста з селом ставала на шлях побудови соціалізму. Чільні провідники політики партії та уряду, звісно, обґрунтовували такі засади ідеологічними тезами.

Ось, наприклад, вичитав я у квартальнику за 1927 рік «ВЧК - ГПУ - НКВД- КГБ» (Київ).

Доповідна записка заступника голови ГПУ УРСР К.Кацнельсона Генеральному секретареві ЦК КП(б)У т. Л. Кагановичу

15 вересня 1925 р.

«…Двухмиллионное еврейское население, находящееся в местечках, неизбежно всем ходом исторических событий должно стать необходимой жертвой нашей экономической политики. Наша борьба в местечках и небольших городках с мелкой еврейской буржуазией за обладание рынком, за непосредственную связь с крестьянством в целях удовлетворения его продуктами нашей крупной и мелкой промышленности - есть в общем и целом борьба с еврейскими массами, олицетворяющими почти целиком эту мелкую буржуазию». (Так би мовити, без коментарів).

З більшовицькою прямотою зголосив лінію партії в побудові національної політики (ХІІІ з'їзд КП(б)У, травень-червень 1937 р.) член ЦК КП(б)У А. Шліхтер, який, не переймаючись, виголосив тезу про «шкідницькі нації», викинувши гасло: «Нацмен? Значить ворог».

Так, а до чого тут Озірянський колгосп? А до того, що місцева влада,

виконуючи настанови партії, організувала (звісно, на добровільних засадах) єврейський колгосп, тобто, колективне господарство, трудівниками якого стали хмільницькі євреї.

Правда, щодо усуспільнення засобів виробництва: реманенту для обробітку землі, культивації рослинництва, то у міщан-євреїв такого не водилося.

Але ж змички міста з селом було досягнуто, єврейську дрібну буржуазію було зведено до класово безликої єврейської маси, отже, національне питання спрямовано у потрібне русло…

Що ж до тез про «шкідницькі нації», «ворожість нацменів», то напрошуються аналогії між двома існуючими на той час режимами.

Створена Леніним РСДРП містить в своїй абревіатурі наступне: «російська» - означення титульної нації, а всі інші – нацменшини, а значить - вороги; то чому не бути в черзі татарам, полякам, інгушам, карело - фінам, прибалтам, українцям, кавказцям, євреям і ще якимось там нацменшинам Поволжя, Середньої Азії, Сибіру, Півночі…

Соціал-демократична – підходить, робітнича – аякже, партія – саме така.

Створена Гітлером НСНРП (1920 - 1945) за аналогією чи тотожністю мислення, в голову поставила національну ознаку (перш за все - німці), а далі – навпрямки: соціалістична робітнича партія.

Для захисту своїх політичних інтересів і перші і другі створювали військово-партійні (!) частини. Перші – фашистські частини «Штурмовики», другі – ЧОН – «части особого назначения». Не можна повз уваги пропустити те, що емблемою штурмовиків була свастика, а ЧОНівців – свастика в центрі герба із зіркою п’ятикутною. Різниця все ж проглядається: якщо РСДРП визначала титульну націю «вченням» про класи, то НСНРП – антропометричними вимірами.

Керуючись і спираючись на такі вчення, на такі емпіричні теорії, «соціалістичні», «робітничі» партії здійснювали геноцид нацменшин, не упускаючи нагоди туди ж відправляти своїх недавніх соратників, які збочили з єдино правильного курсу.

Пишу свої роздуми для себе. Може ж, колись комусь потраплять вони на очі, то просив би мати ось що на увазі.

Я не дока - політолог і, звісно, на той час не могли народитися такі

думки у моїй голові. Та й сьогодні вважаю себе пересічним обивателем, хіба що на своєму довгому віку багато бачив, багато чув, чимало пережив.

Щодо єврейського колгоспу довоєнних часів. Головою колгоспу було поставлено (вибачте, обрано) Хаїма Ріхмана, на прізвисько Фактор. Жив Ріхман поруч з «новим» базаром (за нинішнім кінотеатром) у типовій єврейській хаті (вчетверо довша ніж ширша).

У хаті тій довгій жила родина Хаїма: дев'ятеро дітей – всі дівчатка - і ще великий гурт жінок – сестри рідні і двоюрідні, братові, сестрині,

Нагрудний знак для командного складу військово-партійних частин особливого призначення (ЧОН РСФСР) в 1919 - 1925 рр.

жінки молоді, старші і зовсім немолоді… Тримала всіх при собі дружина Хаїма – Міра (мама зверталась до неї – Мира Йосифовна). Ще був у Хаїма батько – старий Мендель. Немічний чоловік, сидів майже цілодобово у вікні, трусячи головою вверх-вниз. Коли до нього хтось звертався, то складалось враження, що старий Мендель з усім погоджується, ствердно киваючи головою, не мовлячи жодного слова. Самого Хаїма Ріхмана вдома ніколи не було. Ніякої посади він не обіймав, але треба було годувати отой, так і не полічений, кагал. Він «крутився». Хтось продавав хату, хтось купував корову, комусь треба позичити гроші, у кого можна було купити калоші, сатину, черевички, продати обручку, знайти квартиру, «дістати» лісу на клуню. Не минали Хаїма, щоб порадив, чи варто синові брати жінку з Сидорихи… «Зловити» Хаїма Ріхмана можна було, ставши на перехресті доріг до залізничної станції-вузькоколійки і дороги на Митник.

При зустрічі Хаїм кидав «клієнту», який спромігся вимовити два-три слова: «Перестаньте казати», - вирішуючи тут же справу, якимось чином детально йому відому заздалегідь…

Якщо Хаїм Ріхман вирішував справи на ходу, часто навіть не зупиняючись, то тьотя Міра давала раду «кагалові» вдома. Вихід її на базар (варто було лише переступити поріг), збуджував чи не весь торговий люд. Хоч стратегія і тактика виходу на базар тітки Міри була вже людям відома, проте кожного разу сприймалась як нове дійство.

Виходила тьотя Міра в пору, коли сонце повертало на полудень. У тому була стратегія. Вранішні продавці скоро спродались і спішно розійшлись. Залишились ті, які почали втрачати надію щось продати, а значить дурно згаяти такий погожий день і втратити сякий - такий зарібок.[1] Стомлені селянки, хто з Куманівець, хто з Педосів, відмірявши з десяток кілометрів, ще журливо надіялись на щось… Ось тут тьотя Міра пускала в хід тактику. Минувши байдужими кроками кількох сумних селянок, вона зупинялась несподівано коло якоїсь. Нічого не кажучи, недбало штурхала зв'язану, знесилену курку ногою, а вже потім рівним байдужим голосом запитувала: «Ну, і що коштує ваше пір'я?».

[1]За роботу в колгоспі не платили, мірою заробітку був трудодень. потрібно було заробити певну кількість трудоднів, після чого розраховувались натуроплатою, здебільшого зерном. але якщо не було достатньої кількості трудоднів, то людина не отримувала нічого. натомість кожен мав виплатити державі податок: 40 кг м'яса, 200 штук яєць, 5 цнт картоплі. не виплатив податок – натуроплати не чекай.

- Яке пір'я, яке пір'я!? Ви ж тільки візьміть в руки. Товста курка, вся жовта, пшеницею годована. Несеться кожен день. І скидала ціну, яка в той день була стала. Міра брала курку в руки, (а це був добрий знак), дмухала їй в гузку.

- То це ви кажете жовта? Вона ж синя.

Поперемінно дмухаючи, обидві досить добродушно (щоб, бува, не передумала) сперечались про кольори курячої гузки, хоч Міра з рук курки вже не випускала. А то був добрий знак…

Так і не назвавши остаточної ціни, примовивши: «Щоб ви були мені здорові», веліла селянці і тій, яка стояла з «товаром» поруч, йти за нею. З останньою не торгувалась, бо ж та і так все чула…Увійшли в хату.

Вийшли з порожніми кошиками, клумаками, клунками, торбинками.

Бачили люди, що пожвавілі жіночки всілися на колоді, вийняли по скибці чорного хліба, неспішно відкушували і запивали смачною зельтерською водою. І додому завидна дістануться, і корову приймуть з череди, і в дворі запорають…

Скоро Озірянський єврейський колгосп «став на ноги». Правда, основна виробнича діяльність єврейського колективу – обробіток землі, - була доволі своєрідною. Голова, Хаїм Іделевич Ріхман, мав таки голову, а прізвисько Фактор підтверджував чи не щодня.

Поступово колгосп зайняв проміжне місце між промартіллю і споживспілкою. Стало звичним звертатись до колгоспу (а більше не було куди) за послугою перевезти вантажі з товарної станції, з підприємства на підприємство, від когось комусь і т. ін. Колишні євреї - балагули, нині колгоспники з гужовим транспортом, були незамінні. Була збудована бійня із вправними євреями-різниками. Тепер треба було хоч іншому колгоспу, хоч приватному господарю вести худобу на бійню в колгосп імені ІІ-ої п'ятирічки.

У єврейському колгоспі була й бригада міняйл. Їздили вони по селах району і вимінювали у селян голки для примусів маленькі дзеркальця, цукерки-подушечки і ще різну побутову дрібноту на необхідну для промисловості сировину: напівзіпріле домоткане сукно, зношені валянки, кістки тварин, роги й копита, самовари без кранів і носиків, бляшані розбиті корита і ще тисячі, здавалось, непотрібних речей, які вже не можна було використати в господарстві. З того мали зиск обидві сторо-

ни. Особливо чекали на міняйл діти. Була у єврейському колгоспі й польова бригада. Аякже. Здебільшого вирощували ячмінь, коноплі, овес. Ще сою, чечевицю. Культури для подільського клімату - не зовсім[2]… Але Фактор знав, що робив…

Як розраховувався голова колгоспу з колгоспниками за їхню працю? Адже в колгоспах грішми не платили. Але про те вже немає в кого розпитати.

Сама система виробництва передбачала, що послуги колгосп надавав клієнтам за готівку, то, може, Хаїм Іделевич щось придумав, як завжди це робив…

Була спроба організувати ще один єврейський колгосп, спершу на Сидорисі, потім в Порубинцях. Ніби й організували, та ніяк містечкових євреїв не могли зібрати докупи. З причин мислимих і немислимих вони не хотіли ставати членами колективного господарства.

Побутував у ті часи анекдот, як в 30-х роках по всьому Союзу створювали колгоспи. Тільки в Єврейській автономній республіці не було жодного.

На засіданні ЦК КП (б) прийняли гнівне рішення про відповідальність за створення колгоспів. Вже наступного дня прийшла телеграма з Біробіджана: «Колгоспи створено, присилайте колгоспників».

У книзі першій «Листів до себе» я подаю кілька замальовок з життя і побуту хмільницьких євреїв. Моя пам'ять зберегла чимало колоритних образів та неповторну самобутність цих людей.

Абсолютна більшість чоловіків-євреїв були ремісниками: ковалі, шевці, стельмахи, закрійники, слюсарі, різники, кушніри, кравці, бондарі... Зрозуміло, що попит на їхню працю був великий. Вони працювали хто в артілі металообробки, хто в заготівельній, хто в швейній . Заробіток в артілі не давав можливість прогодувати сім'ю, тому нелініві від природи євреї традиційно підробляли в неробочий час. Особливо виділялись ремісники високої майстерності, хоч за ними ретельно пильнували фінінспектори, міліціонери, всякого роду уповноважені і взагалі охочі «насолити» сусідові – активісти і сумлінні громадяни. До прикладу, коли моя мама отримувала замовлення пошити якусь блузку, сара-

[2]Це технічні культури, на них був підвищений попит і , відповідно, вища закупівельна ціна.

фан, спідницю, суворо наказувала мені, щоб був у дворі і пильнував, чи не йде вулицею фінінспектор.

Ми, підлітки, могли годинами дивитися як працюють ковалі – брати Шлаїни – Мордко і Рувим. Дивувало, що вони між собою не розмовляли, а працювали так, наче пісню співали. Захоплювала їхня майстерність, особливо, коли натягували на дерев'яний обід колеса розжарений до червоного залізний обруч. Злагодженість невловних нашому окові рухів при повному мовчанні обох Шлаїнів справляла на нас магічне враження. Хотілося наслідувати їх, стати такими ж вправними.

За два будинки від нас жив Клейман Йосип – кушнір. Заробляв собі на життя тим, що вичиняв шкури. На його роботу навіть дивитись було тяжко. Після того, як шкура вимочилась у розчині, жилавий Йосип здирав шерсть, зішкрібав міздрю і виминав шкуру руками, поки вона не ставала податливою, м'якою. З такої шкури виготовляли кінську збрую. Скажу відверто, що ніхто з нас не виявляв бажання до такого ремесла - дуже тяжкий кушнірський хліб.

Весело працював бляхар Борух (прізвище не пам'ятаю). Нарізавши заготівку (відра, труби, корита, ринви) Борух клепав так ловко, що напозір здавалось, ніби з рук його виходить не виріб, а тече вода. Працював він завжди легко й бадьоро, постійно наспівуючи якусь жартівливу українську пісню; а закінчивши виріб, брав на витягнуті руки, повертав в різні боки, милуючись, і приспівував: «Гоп, мої гречаники…».

Довелося мені - у віці за шістдесят - будуючи хату, освоїти ази професії бляхара. Загинаючи лист заліза, ніяк не міг зробити його рівним, без слідів молотка. Згадав Боруха. Він стикував хоч біле (оцинковане), хоч чорне залізо, не залишаючи жодних слідів від молотка. Я так і не досяг його майстерності. Але поза тим, покрівля на моєму будинкові служить ось уже чверть віку, води не пропускає.

Пекарські шедеври були до снаги тьоті Соні Ланденбойм. З її внуком, молодшим за мене, я товаришував. Тьотя Соня випікала маківники. Процес вона озвучувала, тобто, слухав її хто чи не слухав, починалося все так: «Затопимо піч, візьмем макітру, запаримо мак...» і так всі операції послідовно.

Поки палилося в печі, окремо на плиту ставилось деко, у якому розтоплювався цукор. Перетертий у макітрі мак до появи піни (інколи я брав

у цьому участь) змішувався з цукровою патокою і деко (кілька) ставились на черінь витопленої печі. Закривалась піч щільно затулою: «воно» мало мліти. Скільки часу, знала одна тьотя Соня. Для цього вона совала в піч віхоть соломи кілька разів. Якщо солома від жару вже не скручувалась, тьотя Соня вигукувала: «О!». Витягувала з печі деко (при цьому чомусь закривалися двері і причинялись кватирки у вікнах) посипала зверху «живим» (не тертим) маком і знову засовувала в піч: «Хай дійде». Скільки мало печиво «доходити» знала тьотя Соня...

Нарешті деко витягувались, і тьотя Соня довгим ножем (називався «рублем») без будь-якого мірного інструменту нарізала пласт на абсолютно однакові квадратики. В очікуванні дозрівання ми теж мало не зомлівали…, чекаючи, поки маківники вистоять. Тьотя Соня казала, що теплими вони не мають смаку. Маківники як продукт споживкооперації продавались в крамницях. Але…, але були ті маківники крихкі, дуже тверді і смаком своїм нагадували макуху (залишок соняшникового лушпиння). А у тьоті Соні не печиво - «цимес», делікатес. Природньо, мами, тьоті, бабусі, бажаючи в найліпший спосіб побалувати своїх нащадків, йшли до мадам Ланденбойм. Зазвичай купували стільки маківників, скільки мали діток, внуків..! Якщо в покупця грошей не було, а без печива ніяк, то Соня ніколи не відмовляла. Вона говорила: «Бійтеся Бога, Густя! Ми свої люди. Маємо шанувати, допомагати одне одному. Колись будете йти на базар, то занесете півдесятка яєць чи якесь там курча. А як ні, то ні. Хай вам Бог помагає. Аби були здорові». При першій же нагоді Густя несла не півдесятка, а десяток; не курча, а курку. Дякувала Соні.

Морозиво! Вимовляючи це слово, в уяві кожен відтворює фізичну сутність цього поняття: холодне, біле, солодке. До вісімнадцяти років мені довелось покуштувати морозива разів два-три. Не більше. У пам'яті залишилось: прохолодне, ледь-ледь жовтуватого кольору, запах коров'ячого масла, гама смакових відтінків, солодкувате і… Рейзя Бурик.

За Вугринівським мостом острівна частина містечка (де нині санаторій залізничників і санаторій «Радон») була заселена виключно єврейськими родинами. Їхні будиночки стояли так тісно, що наче утворювали одну велику стодолу.

У літній базарний день безперервна вервечка люду снувала до старого базару і звідти навпростець через поселення по грунтовій дорозі без назви. Якщо бачили, що Рейзя Бурик сидить на порозі, це означало, що можна зайти в хату і купити морозива.

Чи продавалось морозиво у державній торгівельній мережі? Продавалось.

У коробі з подрібненим льодом стояв металевий бідончик з морозивом, з якого продавчиня виколупувала морозиво стальною ложкою, наповнюючи ним жерстяну трубку, а потім штоком витискувала порцію на круглячок вощеного паперу.

У Рейзи Бурик все «обладнання» було з липового дерева: відерце, кописточка, рурка, шток, короб. Тому й смак того морозива був особливим. У крамниці морозиво відгонило металом і водою (хоч воно було біле, наче з вершків), а у Рейзи смаколик був духмяний, з відтінками липового цвіту і коров'ячого масла. З «казьонного» морозива скапувала вода, з Рейзиного – вершки.

Під час чергового серцевого нападу послала мене мама до тьоті Рейзи, щоб попросив грудку льоду (вона його прикладала до грудей і, начебто, біль відступав). Ось тоді і пригостила мене тьотя Рейзя своїм морозивом. Доводилось мені чути, коли хтось вихвалявся, що він брав морозиво у самої Рейзи Бурик, це надавало йому більшої ваги, ніж самій Рейзі.

Загалом Хмільницька єврейська спільнота була надзвичайно різноманітна в способах вибору засобів для виживання. Брались за будь-яку роботу, аби заробити копійку на прожиття. Не переймались, коли треба було у когось почистити нужник, ходили по місту з точильним каменем за плечима, вигукуючи: «Точимо ножиці, сокири, ножі, сапи …». Комусь треба засклити шибку, відремонтувати швейну машинку…

Запам'ятався міняйло, двометрового росту чоловік, якого знали за прізвиськом Півтора Жида. Меїр Менішин – добродушний єврей, мав постійний клопіт: він не знав «куди подіти свої ноги». За столом сидів тільки боком: ноги не влазили під стіл, а коліна на цілу п'ядь піднімались над стільницею. У погоду і в негоду їздив по селах і міняв. Міняв, як казали, «шило на мило». Приїзд Півтора Жида у село різко змінював розмірений ритм життя селян.

Жінки поспішали виміняти голки у Меїра, бо тільки у нього були з

розширеним вушком. Чоловіки квапились виміняти косу, бо тільки у Півтора Жида були такі (п'ятка у леза коси була загнута під таким кутом, що кожен міг підібрати під свій ріст і силу, тоді як у коси заводського виробництва кут нахилу був однаковий). І ще можна було виміняти різні потрібні для господарства речі, яких не було в асортименті жодної крамниці металевих виробів.

Їздив Меїр на короткому возі з високими колесами. Пристосувався сидіти не на передньому облучку чи збоку (бо ноги волочились по землі і могли попасти під колесо), а ззаду, спиною до коня (ноги все ж черкали по землі). Кінь у міняйла був «мудрий»: знав, коли і де зупинитись і коли рушати, і в якому напрямку. Приїзд Півтора Жида найбільший ажіотаж викликав у дітей. Нерідко вони несли на обмін речі, криючись від батьків. Дарма що скриня була закрита, а комора замкнена. Винесене тихцем обмінювалось здебільшого на цукерки-подушечки, обліплені половою чи курячим пухом. Таке ж було і з півниками на паличках[3]. Невідомо з якої причини (а може саме з такої) сільські дядьки якось віддухопелили Меєра. Коли «мудрий» кінь вивіз бідаку геть за село, на пагорб, і зупинився, Півтора Жида, не злазячи з воза, спустив штани і, поплескуючи руками по худих сідницях, закричав : «Голодьки, Голодьки! А тепер поцілуйте мене ось сюди». Казали, що голодьківські дядьки приходили в Хмільник до Меїра і вибачались. Просили, щоб не минав їхнього села.

Син Меїра – Сьома Менішин - не менш підприємливий від свого батька. У спекотний день, приблизно після другого уроку (учився в єврейській школі), захвативши з дому відро і мідну кварту, мчав до джерела і швиденько ніс холодну воду базарувальникам. За кварту чистої джерельної води давали хто яйце, хто пару качанів кукурудзи, трійку огірків, головку часнику, а то і дрібні гроші. Так що Сьома мав свою копійку…

Хоч то була чесна робота, але не кожним сприймалась. Декому – серйозний конкурент (продавцям зельтерської води); перепадало Сьомі і на зборах піонерського загону як дрібнобуржуазному елементу.

Ще хотів би згадати про міжрелігійні взаємини. Як співіснували іудеї і християни Хмільника на той час, коли я жив серед них і міг своїм дитячим розумом усвідомити. Загалом були ці стосунки рівними, добро-

[3]У шестирічному віці зумі винести мамині червоні чоботи-сап'янці, дідусів весільний подарунок. мою оборудку бачила сусідка, мама встигла забрати чоботи в міняйла.

зичливими. Зберігалось це доти, допоки не вмішувались політики, хоч свої, хоч чужі, хоч наші, хоч їхні. Низького рангу чи високого.

Невже обминали їх протиріччя, неузгодженості, сварки?… Авжеж, було всього. Найперше – заздрість. Тут, гадаю, не варто наводити приклади, бо чи не всім людям така риса властива в тій чи іншій мірі. Чи сварилися? Аякже. Це ж класична ситуація між сусідами…

Кішка Карпа Андруша занадилась у хату сусіда Рахміла Шейвехмана. То молока лизне з глечика, то з казанка витягне голову курчати; тарілку розбила, обнюхуючи посуд на миснику. Кожного разу Рахміл докоряв через пліт сусідові: «Ти зроби щось з нею…». У відповідь чув: «Так я що, за хвоста її прив'яжу». За якимось разом зловив Рахміл кота, приносить хазяїнові кричить сердито: «Карпе, викинь кота на горище, заткни колесом дюру, дай йому кусок сала і хай він тобі здохне!»

Сусіди любили «підкузьмити» одне одного, себто кпинити. Стоїть Етя Цімерман у тісній будці, продає газовану воду. Душно, піт з неї тече. Ремствує: «Добре тій Фросині… вона собі цілий день в полі, на свіжому повітрі. Накине на голову білу хустинку, нікуди не спішить, і зранку до вечора сапою ц-я-п, ц-я-п… А тут як у печі - тому з сиропом, тому без сиропу, тому з сиропом, тому без сиропу. За цілий день (піднімає руки) от-а-к-а голова. Прийдеш ледве додому – заснути не можна».

Дивувала мене схильність до підприємництва більшості хмільницьких євреїв. Пригадую: льодохід, кригу несе до мосту. Менші крижини проходять між опорами, більші – утворюють затор. Вода піднімається, кригу виносить на берег. Біля самого берега стоїть хата Аарона Кеслера. Поки інші гави ловлять на березі, він переносить брили льоду в свій двір і складує в льоху. Накриває трьома ярусами соломи, а влітку Аарон Кеслер – шановна і всім вкрай потрібна людина. Хоч у райспоживспілці була власна льодовня, але приватним особам лід не продавали. В Аарона лід був для всіх. Він не продавав, у нього цей товар можна було «дістати». Виходило так, що всі були йому винні, розрахунок відбувався у взаємоприйнятний спосіб. До того ж, у льодовню нарізали лід зі ставу, а в Аарона – річковий. Не знаю з яких міркувань річковий лід був «ого-го», зі ставка – так собі.

Густо сипали анекдотами про служителів церков, але ніколи не зво-

дили до глузування над релігійними переконаннями один одного.

Звичаєве право і мораль кожного з народів навчали толерантного співіснування, поки не втручались зі своєю ідеологією «наші» мерзотники і «чужі» негідники.

Якщо перші проголосили «…еврейское население, находящееся в местечках, всем ходом исторических событий должно стать необходимой жертвой нашей экономической политики…»і придумали гасло про «шкідницькі нації» у своїй країні, то другі, не обмежуючи себе теоретичними догматми, практично здійснили голокост у більшій частині Європи.

У містечку Хмільнику до війни 1941-1945 рр. проживало понад шістнадцять тисяч євреїв. У 50-ті роки їх було трохи більше двох тисяч. На сьогодні (2016 р.) у місті Хмільнику проживає менше двох десятків євреїв.

Продовжу розповідь про свою роботу в Озірянському колгоспі, в якому почав працювати з квітня місяця 1944 року.

Йшла війна, кінця якої ніхто не знав. Колгосп щойно організували, і ще не було майна ні рухомого, ні нерухомого. Людський контингент нараховував півтора десятка чоловіків – калік і основної тяглової сили – літніх жінок. Євреїв – колгоспників (з відомих обставин) вже не було.

На перших порах реманент приносили свій: хто цебра, хто вила, заступа, колуна, а хто пилку-поперечку.

Мені пощастило, бо мав наставником дядька Филимона, а чого не міг вибачити дядькові, це його довгий язик. Він розказував мамі про всі мої хлопчачі витівки. Ще пригадую, що, працюючи біля хліба, відчував постійний голод, хоча раз в день нам давали полумисок юшки з чечевицею.

Ранньої осені сорок п’ятого колгоспне життя поволі унормовувалось. Вертались додому фронтовики, вертались додому вцілілі «остарбайтери». Стало щось перепадати з репарацій: молотарки, кілька сіножаток, віялки і навіть дві пари «першеронів», запряжених у німецькі обозні вози. Трудовий колектив колгоспників майже наполовину складався з дітей-підлітків 13-ти – 16-ти років, які з останніх сил намагались не відставати від дорослих.

Знаковою фігурою для нашої бригади був Карпо Дідух. Яку посаду

він обіймав, ніхто не знав. Для нас він був комірником, нарядником, табельником, обліковцем і ще кимось. До того ж, щопонеділка проводив ще й політінформації, вичитуючи з газети постанови «В Совете Министров СССР» повідомлення про «Пленум… ЦК ВКП(б)» та «От Советского информбюро».

Дядько Карпо мав дерев'яну ногу (свою залишив в снігах Карелії ще у фінську війну). Дядька Карпа слухали всі.

«Штаб-квартирою» бригади був дерев'яний зруб – комора. Облік виконаних робіт, трудодні дядько Карпо вів у спрощеній формі. Для цього кожному було відведено свій куточок на одному з вінців зрубу. Роблячи потрібний запис, дядько Карпо слинив огризок хімічного олівця, плював на колоду і, розтерши вказівним пальцем слину в потрібному місці, ставив хрестик, паличку, риску, «птичку», кружечок і ще щось вигадане ним і тільки йому зрозуміле. Писалась така «криптограма» без жодної цифри і букви. Казали, що у війську Карпо служив шифрувальником. Але то пусте, бо газету він читав з натугою, зате пам'ять мав феноменальну.

Щоб довершити свій спомин про дядька Карпа, маю сказати, що це була ще досить молода людина, але це з погляду 87-ми літнього діда, яким є сьогодні. Карпу і таким же колгоспникам було по 25-30 років, а нам, підліткам, вони здавалися якщо не старими, то доволі в літах людьми. Згадую випадок, коли мені було дев'ятнадцять років, якийсь хлопчик, звертаючись, назвав мене «дядьком». Від такої несподіванки мене ніби взяв правець, і я не зміг відповісти на питання хлопчика.

На початку 60-х років, приїхавши в черговий раз у Хмільник, надумав навідатися в рідну школу. Ідучи дорогою повз старе кладовище, почув, як хтось гукнув мене з двору. Глянув через штахетник, то дядько Карпо. Пізнав його лише по дерев'яній нозі. Здивувався. А як же він мене пізнав? Як пам'ятає моє ім'я, прізвище? Дивина.

Почалися спогади, я з дива так і не вийшов. Карпо Дідух згадував про мене таке, що вже вивітрилося з моєї пам'яті. Згадав, як я вправно читав газету на політінформації (за його дорученням), як вивихнув ступню, незграбно стрибнувши з полудрабка, коли приходив за трудоднями і… скільки одержав зароблено. Щодо останнього, то я теж запам'ятав.

Було це пізньої осені 46-го року. Голод все сильніше дошкуляв не зміцнілим після війни людям. Прийшов я зі школи. Щойно відчинив двері, а мама вже чекала мене: «Приходила посильна з колгоспу. Сказала, щоб прийшов одержати за трудодні». Оце так! Втішна думка промайнула в голові: «Хазяїн, бо ж до мене прийшли…»

А далі вже по-хазяйськи став розмірковувати: «У кого ж позичити возика, бо ж на плечах збіжжя не донесу, та й мішків кілька треба підготувати. А де скласти те, що привезу?» Зупинився на тому, що спочатку треба піти у колгосп, розпитати-розвідати, а вже тоді… Прийшов у правління (про всяк випадок скрутив мішечок під пахву), а там нікого, лише рахівник вправляється. Сказав: «Йди до комори, там Карпо все знає».

Підходячи до комори, мало не зіткнувся в дверях зі Стасиком Будкевичем. Встигли привітатися. Вгледівши мене, дядько Карпо мовчки підійшов до «криптограми», швидко знайшов потрібні позначки і, звично послинивши олівця, поставив якогось значка. Звідти зайшов у ближчий засік, промовивши коротко: «Підставляй». У розгорнутий мною мішок засипав шуфлею півпуда вівса. Тим колгосп розраховувався зі мною сповна за рік праці.

Овес мама замочувала на ніч, збирала остюки, а потім довго варила, поки не утворювалась клейка тягуча маса.

Півзими пережили.

Душа летить в дитинство, як у вирій,
бо їй на світі тепло тільки там.
Л. Костенко «Акварелі дитинства».

Ліну Василівну запитали: «Як називається Твій вирій?». Відповіла: «Труханів острів, Київська Венеція».

Невід'ємною частиною мого «вирію» був Озірянський колгосп. Попри всі труднощі роботи у сільському господарстві, (а чи буває легкий труд біля землі?) та ще й у часи найжорстокішого протистояння, тепер, оглядаючись на той час з висоти свого віку, без докору, без злості і гніву можу сказати: було «на світі тепло тільки там».

На думку тоді не приходило, - а чому «ні», а чому «не». А тому, що був молодий, здоровий і … наївний, «зелений». Горизонти мої обмежувались границями колгоспного поля.

До фізичної праці пристосований з дитинства (як і всі сільські та і

містечкові діти), і це не вважалось чимось незвичайним. На друге літо німецької окупації скопав і обробив сам шість-сім сотих городу.

Так що, почавши працювати в колгоспі, коли фронт відкотився на захід, почувався «у своїй тарілці».

Щоб систематизувати записи про період свого перебування у колгоспі, звернувся до архівів як місцевих, так і центральних. Що з того вийшло, це окрема тема, до якої повернусь не раз. Для прикладу процитую відповідь Галузевого державного архіву Служби безпеки України від 05.09.2014 р.

« Ваше звернення від 12.08.2014 р. щодо надання доступу до архівних документів про історію та побут м. Хмільника Вінницької області Галузевим державним архівом Служби безпеки України(далі – ГДА СБУ) розглянуто.

Інформуємо, що документальні матеріали про історію життя та побут м. Хмільника Вінницької області в ГДА СБУ відсутні.

Директор архіву (підпис)».

Така відповідь мене не вдовольнила. Численними звертаннями до центральних, обласних, районних, міських архівів вдалося по крихтах зібрати дещицю інформації. Що це дало? По суті, мало що, але змінилося моє ставлення до пережитого й побаченого в далекі повоєнні роки.

Найбільш яскравими моментами залишилось копання канави, або як у нас називали «фоса». Клин поля в кілька гектарів цукрового буряка. Щоб уберегти майбутній урожай від шкідника – довгоносика, викопуємо по периметру засіяного поля канаву шириною в штих, глибиною – в два. Працюємо акуратно, щоб стінки рівчака були гладенькими, аби довгоносик не зміг вилізти.

Третю добу сіється мжичка. Одежина настільки просякнута вологою, що ніхто з копачів вже не звертає уваги: хіба на фронті солдати перечікують дощ? Наш ворог – довгоносик.

Працюємо ланцюжком, кожному відведено двадцять п’ять метрів. Назустріч нам з протилежного кінця поля копають жінки. А дощ сіється майже безупинно. Земля прилипає до лопати. Раз по раз доводиться тріскою зішкрібати. А жіноча ланка наближається… З’являється азарт. Ми ж «мужики», доведемо, що чогось варті. Довели. Задоволені. Криво крізь втому усміхаємось. Жінки чомусь зажурені. На сьогодні закінчи-

ли. Утомився й дощ. Кілька днів сонячно. Просохло.

Уночі була гроза. Рівчаки розмило. Довгоносик почав «атаку». Для ліквідації прориву прислали уповноважену. Вона «розпекла» правління колгоспу.

На ранковому наряді голова колгоспу «розпік» нашу бригаду. Через багато років, працюючи в архівах, натрапив на папірець:

Результаты

проверки состояния производства по колхозу с. Озерянки им. II пятилетки

…….. 8.VII – 1944 г.

підпис Мільман.[4]

Уповноважена доповіла, що партосередок недостатньо працює над укріпленням зв'язку з трудовим колективом (не проводяться відкриті партійні збори, не регулярно випускається в бригадах стінні газети, політінформатори не звертаються за допомогою в райпарткабінет) і ще ряд «не-», які потрібно негайно усунути… Щодо «состояния производства», то «…совершенно неудовлетворительно организована борьба с вредителями сельськохозяйственных растений» (так в оригіналі). А ще - «… неиспользуетсь возможность сбора древесного пепла у колхозников».

Зрозуміло, недоліки були очевидні, а пропозиції по їх усуненню – «кваліфіковані».

Прорив довгоносиків ліквідовано. Того ж дня наша ланка відновила профілі рівчаків і для надійності по всьому периметру викопали ямки (на один штих), утрамбували дно ямок глиною і налили в них по кварті гасу. Тепер шкідники, метушливо бігаючи по канаві, потрапляють у ямку з гасом. Тут їм «капут».

Професійно був організований і збір попелу на добриво. Одні колгоспники ходили по хатах інших колгоспників (я ходив з Іваном Черняхівським), а останні, завчасно попереджені, мали добровільно здати одне відро попелу. Якщо такого не було в наявності, то відраховувався один трудодень.

План збору попелу було перевиконано.

Про близьких мені людей: як один прийшов, як другий прийшов…

[4]З дочкою Мільман – завпарткабінетом Хмільницького РК ВКП(б)У – я навчався пізніше в 7 – 8 класах школи №1.

Наприкінці квітня місяця 1944 року вернувся до нас Яким Павлович[5] «Приніс» з собою грудну жабу і ще кілька хвороб: згинався з зусиллям, важко дихав. Попри хвороби, напрочуд швидко влаштувався на роботу секретарем-діловодом у місцеве відділення дорожнього управління. Його швидке працевлаштування поясняється тим, що він у цій установі до війни і на цій же посаді працював. Пощастило і нам з мамою. Ми віднині живемо в квартирі легітимно...

Будинок, в якому ми зайняли самовільно одну із кімнат, ще до перевороту 1917 року належав священикам місцевого костелу. Зі встановленням радянської влади ксьондза, органіста було репресовано. Будинок використовувався то під ветеринарний пункт, то під майстерні машинно-тракторної станції (як і сам костел).

Коли повернувся Яким Павлович на попереднє місце роботи, його керівництво сприяло тому, щоб забезпечити працівників житлом.

Ось тут і виникла колізія, при якій вовк залишився ситим і вівці не постраждали. Якима Павловича прописали в «нашу» кімнату, а вже він прописав нас до себе. Правда, щоб оборудці надати всіх ознак законності, мамі довелося вийти заміж за свого квартиранта. Оскільки я мамина дитина, то Яким Павлович став моїм вітчимом.

За попередніх сім з половиною років мама з двома дітьми змінила понад тридцять (!) місць проживання. В останній квартирі прожили тридцять п'ять років.

Ян Миколайович Виговський – чоловік маминої рідної сестри Броніслави. Мобілізований в армію 30 квітня 1944 року. За півтора місяці до того обійняв посаду директора підприємства торфових розробок, що біля села Війтівців.

Вдома залишилась дружина, дванадцятирічна донька Гертруда, мама і старша сестра.

Як описав я раніше, дядько Ян[6] був мобілізований на початку війни 1941 року. Кілька місяців фронту - і під Брянськом його частина потрапила в оточення. Полону вдалось уникнути. Пораненого виходила російська родина з лісового хутора. Додому прийшов раннім літом 1942

[5]Докладно про нього описано в першій книзі «Листів..». жив у селі Заставці Староинявського району.

[6]Докладно про дядька Яна пишу в першій книзі, зокрема про його жертовність та людяність стосовно нас із мамою – родини «ворога народу»

року. За підтримки односельчан організував видобуток торфу.

Одразу після звільнення району радянськими військами призначений директором торфорозробного підприємства.

У серпні місяці 1945 тьотя Броня народила дитину – хлопчика. Назвали Генріхом (так хотів батько). Ян Миколайович з війни не вернувся.

Продовжу оповідь про колгосп та про роботу в ньому нас, «яструбків».

Назвали нас так з подачі військкомату, який організував з майбутніх допризовників «истребительные отряды». Таких підлітків навчали початкової військової грамоти. Треба сказати, що ходили ми на такі навчання охоче, бо це надавало певного статусу в очах однолітків, наближало до омріяного образу справжніх солдатів. Але із російських «истребителей» ми стали по-народному «яструбками», що нам навіть подобалось.

Отож, ми, завзяті яструбки, з азартом бралися за будь-яку, доручену колгоспним начальством справу.

Наша бригада боронує свіжозорану ділянку поля. Тяглова сила – шість колгоспниць волочать металеву борону, розбиваючи нею брили чорнозему. Моє завдання – йти позаду борони і раз за разом піднімати борону у випадку, коли вона зачіплюється за тверду скибу землі і встигнути розбити цю скибу.

Буває так, що борону тягнуть жінки десяток-два кроків безупинно і «погонич» може роззирнутися навкруги, а іноді борона застрягає чи не щометра. Тоді не встигаєш і носа висякати.

Кілька «агрегатів» рухаються уступом. Це для того, щоб при розвороті «екіпажу» не стлумились, не покалічились. Наловчився кожен із яструбків орати ниву. Начебто нескладна справа. Тримайся за чепіги плуга та встигай перебирати ногами. Е… ні! Надзвичайно важка робота, та й потребує таки філігранних навиків. Мистецтво!

Та ланка, якій не дісталась кінна тяга, копає ділянку заступами вручну. Бувало що й щастя нас не обійде: районна МТС виділить на день ХТЗ (колісний, з зубцями на ободах трактор). Я такий трактор потім бачив у музеї.

Доручили мені якось на возі колеса змастити дьогтем. З правої сторони зняв колеса, змастив осі, поставив на місце. З лівої тисну-тисну ключем гайку – не відкручується. Дядько підказав: з правої сторони – права різьба, з лівої – ліва. Треба відкручувати проти часової стрілки.

Багато чого з колгоспного життя стало зрозумілим, коли мені виповнилось ген-ген за… Набутий досвід, помножений на практику, додав мудрості й дозволив переосмислити прожите.

В 90-х роках минулого століття відшукав у бібліотеці ім. Вернадського (філія на вул. Володимирській, біля Київського університету ім. Т. Шевченка) підшивку газет – орган Хмільницького РК КП(б)У. Читаю «Прапор перемоги» від 8 червня 1944 року. У передовій традиційно йдеться про успіхи і досягнення, констатується: «… в деяких колгоспах району (перелік) застосовується ручне копання полів». А ми то думали, що це тільки у нашому Озірянському колгоспі. Що значить читати, хоч із запізненням. За 6 липня 1944 року (лист т. Сталіну від колгоспників Хмільницького району Вінницької області). Тут теж про досягнення і зобов'язання. А от про ручне копання полів не згадується…

Перш ніж продовжити мій невеличкий огляд матеріалів колгоспної тематики в районці, кілька слів про формат і зовнішній вигляд цього видання. З перших днів його виходу після звільнення району зберігається в архівах з № 8 за 8 травня 1944 року. Папір формату А-4,світло-коричневий, цупкий, двосторонній друк. З № 40 за 28 вересня 1944 року формат в півтора рази більший, односторонній друк, папір газетний.

Читаю рішення райвиконкому від 10 листопада 1944 «… у дводенний термін направити на зимову оранку всіх корів колгоспників та одноосібників». Тут же: «...передавати до суду колгоспників за невироблений мінімум трудоднів».

З постанови Вінницької облради №11 від 13 вересня 1944:

«Про заборону колгоспам, колгоспникам та одноосібним господарствам продажу і обміну зерна, печеного хліба, борошна… тільки після виконання планів здачі хліба та інших с/г продуктів… Порушників притягати до судової відповідальності».

У цьому ж номері уповноважений Ройзман вміщує гнівний допис, що у деяких колгоспах (йде перелік) на бурякозбиранні неправильно (а як правильно - не пише) відрізають гичку. Виказує припущення, що у воєнний час то є шкідництво.

Переглядаючи газету того часу помітив, що загалом матеріали були оптимістичні:

«15 жовтня 1944 року героїчна Червона Армія повністю визволила землі Радянської України від німецько-фашистських загарбників»

Пам'ятаю, як піднесено сприйняли люди цю звістку, утверджувались у неминучій перемозі над ворогом.

Газета оперативно реагувала також на промахи, недоліки в роботі колективів та гнівно викривала окремих недобросовісних працівників.

За 18 січня 1945 року «… начальник електростанції Песіс вимкнув струм, коли передавали по радіо Наказ Верховного Головнокомандувача… це не випадково…».

За 25 січня 1945 року опубліковано план збору попелу та пташиного посльоду.

12 квітня №27 (87) «Бригадири Дубрівського колгоспу Копиця, Блаженко відрядили з плугами в поле 12-13-річних дітей, яким не під силу не тільки підняти плуга, а й чепіги не втримати. За шість днів вони виорали лише 2 гектари, а глибина оранки 5-6 сантиметрів.

31 травня 1945 р. стаття «Про додаткову оплату праці в колгоспах».

Читаю неперевершений опус: «Конюху по догляду за кобилами за кожну покриту кобилу видається 5 кг зерна».

А ось інспекторка шкіл Черняхівська пише в номері за 25 липня 1945 року: «У гарячі дні жнив 7240 учнів шкіл району повинні надати велику допомогу колгоспам. Старші учні повинні працювати на всіх роботах поруч з дорослими, а молодші на більш легких роботах». А далі як звично: «… посилити політмасову роботу під час прополювання посівів ярих…, …посилити використання корів на збиральних роботах, … організувати піонерські патрулі проти розкрадачів хліба…».

Про вагомий вклад у сільськогосподарське виробництво дітей під час війни і перші післявоєнні можна знайти в офіційних періодичних виданнях того часу, а також в урядових та партійних документах.

Так, газета «Радянська освіта» (2.VI – 1944 р.) подаючи статтю «Рішення травневого (1944 р.) пленуму ЦК КП (б)У в найширші маси», зокрема, пише:

«Священний обов'язок вчителів разом з учнями стати на безпосередню практичну роботу в сільському господарстві. У воєнний час…. ніхто не має права стояти осторонь боротьби за зміцнення економічної могутності нашої Батьківщини.

Наша більшовицька партія, яку б вона не провадила роботу в масах, завжди опиралася на вчителів».

А ось цінні зауваження з промови Хрущова М.С. на пленумі ЦК КП(б)У 26 травня 1944 року («Радянська освіта» 9.VI.1944 р.) «Про найближчі завдання в галузі сільського господарства»:

«… треба подумати про розмір скирт… Якщо в господарстві достатня кількість тягла, треба складати хліб у великі скирти. У колгоспах, де не має достатньої кількості тягла, хліб скиртувати в більшу кількість скирт, але менших розмірів.

У колгоспах, де майже відсутнє тягло, скиртувати невеликі скирти.

Треба з олівцем у руках підрахувати... на скільки гектарів треба ставити одну скирту, і де їх ставити».

Перечитавши пресу того часу, можна переконатись, що «більшовицька партія, яку б вона не проводила роботу в масах» завжди спрямовувала в потрібне русло, давала цінні вказівки керівникам колгоспів, бригадирам, агрономам - потрібно лише взяти олівець в руки.

Не менш важливі настанови продукував Уряд СРСР.

В газеті «Радянська освіта» того року опубліковано: «Виконуючи постанову Раднаркому СРСР від 10.08.1944 року.

МО УРСР зобов'язує: організувати в літні канікули всіх дітей шкіл тринадцяти і старше років для участі їх в сільськогосподарських роботах».

У тій же газеті за 15 грудня 1944 року директор Капустянської СШ Ковалівського району Полтавської області Бублик Я. П., скаржився: «… вчителі хліба одержують цукру, мила, гасу зовсім не одержують, позика – 400%; учні за літо зароблене одержують на цю суму облігаціями. У багатьох школах району нічого не одержують».

Хочеться вірити, що це прикрий виняток, бо ж у Вінницькій області, на Хмільниччині, платили не облігаціями, а натурою. Я, до прикладу, одержав 8 кг вівса. Працювали ми, «стрибки», охоче, із запалом.

Коли я навчався в сьомому класі, нас відправили під Вербівку садити ялинку. Учитель геометрії Паніч розпланував ділянку на квадрати, поставив віхи-орієнтири, а ми учні стали «писати» контрольну роботу… Працювали з завзяттям – натуроплата по закінченні робочого дня. Трудовий процес був математично вивірений.

Учень, тримаючись орієнтирної лінії, залізною плешнею з розмаху вдаряв у грунт. Не виймаючи плешню, двома порухами вперед-назад робилась лунка, і так через кожні два широких кроки. За хлопцем йшла учениця і вставляла саджанець у лунку. За нею учениця руками затоптувала грунт навколо саджанця. Отаким конвеєром засаджувалась ділянка. Плани виконувались і перевиконувались.

Під кінець робочого дня під'їжджав на полудрабку лісник. Він привозив натуроплату: кожному трудівнику діставалось 8-10 цукерок-подушечок. Від спеки вони танули і злипались, тому чоловік їх одламував грудочками, розміром з куряче яйце. Щоб «заробітна плата» не витекла між пальців, ми ту грудочку загортали в листок подорожника, лопуха тощо. По домівках розходились весело. Мами наші теж раділи. На ті часи то був вагомий вклад в добробут родини…

Робітники, службовці місцевих підприємств, установ одержували заробітну плату готівкою регулярно.

Натрапив я в міському архіві на відомості про виплату заробітної плати робітникам Хмільницького дитячого будинку (1945 – 1947 рр.).

За першу половину січня 1946 року (з російської)

ПІП	Оклад місяць	Сума до виплати	Утримана позика	Виплачено
бухгалтер	360	180	25	155
вихователь	450	225	45	180
комірник	260	130	10	114
пом. кухаря	260	130	15	175
тех.праців.	220	110	15	95
лікар	350	175	-	175
опалювач	190	95	-	95
директор	680	340	55	285
завпед	595	297,50	75	222,50
прачка	310	155	16	139

Всього працівників – 26 осіб.

Добре пам'ятаю, що в ті роки склянка солі коштувала 150 рублів, ≈ кі-

лограмова хлібина з пророслого зерна з домішками картоплі, висівок і ще чогось – теж коштувала 150 рублів[7]. Можна було купити тільки на базарі.

У державній торгівельній мережі продукти не продавались. Запроваджена була карткова система. По талонах можна було купити, наприклад, півлітра олії на місяць. Карточки видавались тільки працюючим. Тим, хто не працював, інвалідам, пенсіонерам і всім іншим категоріям карточки не видавались. А як же люди жили? – спитаєте ви.

Отак і жили. Я, до прикладу, мав дуже приземлену мрію, боюсь, що не я один: вкусити хоч раз (!) на повний рот (!) справжнього житнього хліба!

Коли – не - коли мамі вдавалось зварити якийсь суп-кандьор. Сьорбаючи цю теплу водичку, робив так, щоб на дні полумиска залишилась хоч одна ложка густого, щоб під кінець «трапези» відчути густе вариво на зубах.

Від голоду особливо потерпали мешканці містечка. У селах, попри запровадження неймовірно великих податків, контрактацій, облігацій держпозики, «добровільних» внесків рятувало селян підсобне господарство, річка, ставок, ліс. У містечку спасіння не було. Карточки здебільшого не отоварювались, бо ж все для фронту, все для відбудови народного господарства. А доля людини кого цікавила? Питання риторичне.

Правда й те, що виконувалися вироки суду за розкрадання майна, за збір колосків, за несплату податків, за збирання ягід у лісі, за невиконану норму трудоднів. Особливо суворі вироки виносилися головам колгоспів за часткову виплату колгоспникам до виконання плану хлібоздачі державі.

Звісно, я описую цю ситуацію в Озірянському колгоспі, самому Хмільнику, гадаю, що подібне було на той час всюди.

Чи були світлі дні в моєму колгоспному житті? Були – тільки не дні, а ночі.

На межі полів Дубрівського і Озірянського колгоспів в долині між пагорбами текла спокійна річечка без назви, (значно пізніше дізнався, що її називали Пісчанка). Звідки вона починалась і куди впадала – невідомо. На одному із закрутів розширювалась, утворюючи ставок. На

[7]Яким Павлович , обіймаючи посаду секретаря-діловода держустанови, мав посадовий оклад 320 рублів. а позики державі мав віддати на чотири таких оклади.

одному березі ставка ріс густий і високий очерет, на іншому – трохи поодаль, кимось колись посаджений вишняк.

Весною під час паводка річка повнилась водами численних потічків, що збігали з навколишніх пагорбів. Влітку – ледь-ледь вузесеньким струмочком позначала, що вона ще є…, а ставок залишався. У таку пору річка вщерть заливала луг, а коли вода сходила, він покривався духмяним килимом трав. З Дубрівської сторони, трохи на підвищенні, повторюючи згини річки, виструнчились селянські хати, криті соломою.

Обидва сусідні колгоспи виганяли коней на пасовисько «в нічне». Випав наряд і мені (в наступний я вже й сам просився). У перше ж нічне застав на лузі дідуся Антося, якого постійно мучили приступи кашлю, з ним прийшла дівчинка на ім'я Геля; вони теж вигнали у нічне дві пари коней. Познайомились. За якийсь час дізнався, що дід Антось отруєний газами ще в Першу світову. Геля вблагала бути з ним у нічному. Моя ровесниця, надзвичайно рухлива, моторна. Вправно поводилася з кіньми, ловко могла спутати і розпутати коней, одним рухом загнуздати, легко всістись верхи, могла і осідлати. Пізніми вечорами я розважав своїх супутників переказами прочитаного. Короткими літніми ночами ми встигали побувати з Левінгстоном в джунглях Африки, послухати суперечки в Кайдашевій сім'ї, ходили з Амундсеном на Північний полюс, спускалися в глибини океанів, полювали у сибірській тайзі з Дерсу Узалою, переживали перипетії Чорної ради. Мої візаві слухали захоплено, відчував, як росте мій авторитет в очах Гелі. Симпатизували одне одному. Чекали зустрічі в нічному.

Якось, на початку 21-го століття, потрапив мені на очі вірш, на жаль, автора не записав, але… все так і було!

Господи, когда все это было?
За руку меня водила мама.
У ставка жеребая кобыла
Целовалась в камышах с туманом.

Вздрагивала, чуть пряла ушами,
Пробуя ноздрями теплый воздух,
Отгоняла ржаньем попрошаек –
Воробьев, слетавшихся к навозу.

Глазом мокрым по траве косила,
Что щипали гуси возле вишен.
А луна куском большого сыра
По соломенным котилась крышам.

Городского мальчика любила
Девочка красивая как ветер.
Господи, когда все это было?
На какой я жил тогда планете?

Коли це було?! А я не тільки побачив, як туман піднявся над лугом, відчув запах росяних трав, перші несміливі голоси пташок, - я переніс-ся у той світ, який не можу, не умію описати.

Удосвіта густий туман став над лугом. Бачу тільки ноги коней. Попе-ремінно з'являються кінські голови під товстою ковдрою туману і знову виринають над туманом, їхніх тулубів не видно зовсім. Чудо! Склада-ється враження, що ноги коней самі по собі, а голови окремо рухаються над туманом. Дуже жалкую, що мало слухав дідуся Антося. Він поры-вався щось розказати та кахикання заважало.

Ранок 9 травня 1945 року.

Неможливо передати вибухову силу людських почуттів: радощів, тріумфу, захоплення.

Сонне містечко розбудили постріли з рушниць, пістолетів, автома-тів, ракетниць та пронизливо-радісних вигуків солдат: «Перемога!!!».

Першими підхопили радісну звістку діти і понесли її вулицями й дво-рами.

На нашому кутку кілька хлопців (пам'ятаю: Лесь Головін, Іван Пу-гач, Гриша Волочков, я з ними) бігали попід хати, гамселили дрючками в двері, віконні рами, несамовито викрикуючи: «Побєда! Побєда! По-бєда!!!». Почувши нас, люди вибігали на вулицю і в якомусь екстазі, підскакуючи, пританцьовуючи, з піднесеними руками обіймали одне одного; усміхалися і плакали, цілувалися. Ділили радість з військовими і невійськовим, аби був в шинелі, дружно підкидали догори або ж міцно стискали в обіймах, дарували квітку, пригощали…

Без будь-чиїх закликів містяни зібралися на площі біля райвикон-

кому. Усім хотілося розділити радість з людьми, бути серед своїх. Та ейфорія потроху минала, поступаючись суму, печалі, скорботі. У кого родину винищили фашисти, у кого батька убито на війні, хто в полоні загинув, хто безвісти пропав…

Оратори, як уміли, підбадьорювали: «Перемога залишилась з нами!». Це втішало, але то в одному місці натовпу, то в іншому чутно було розпачливе жіноче голосіння… Неквапливо натовп рідшав. З репродуктора лунали бравурні марші. Періодично Левітан оголошував: «От советского информбюро». Німеччина капітулювала.

«Якщо я забуду про них,
Ти, Боже, забудь про мене».
Книга Книг

Тижнів за два до нас у Хмільник прийшла родина Яна Миколайовича Виговського: його мама – Стефанія, сестра – Розалія, дружина – Броніслава, дочка – Гертруда. Принесли «похоронку»[8]. Прийшли, щоб помолитись у парафіяльному костелі за упокій душі раба Божого Яна, убитого на війні 30 квітня1945 року під селищем Брилов (Бранденбург, Німеччина). Мати втратила сина, сестра – брата, дружина – чоловіка, дочка – батька, ми - добру дорогу людину – дядька Яна. Війна пройшлася по людях ретельно, не оминула жодну родину.

Війтівчани, відбувши службу, вернулися додому. Залишилась у нас старенька пані Стефанія – відпочити день-два, бо не година була пішки подолати вісім кілометрів дороги.

Скориставшись своїм «службовим становищем» (працював у полі під Дубрівкою), упросив бригадира та відвіз одноконкою бабусю Стефанію у Війтівці.

Ранньої осені мама дядька Яна померла.

Тьотя Броня разом з дочкою і сином виїхали до сестри у Ростовську область. Там було легше.

Перед відзначенням 60-х роковин Перемоги у Великій Вітчизняній війні пам’ять повернула мене до Яна Миколайовича. Відчув потребу дізнатись про його останні дні, за яких обставин обірвалось його життя…

Зберігся його останній лист-трикутник з діючої армії, писаний олів-

[8]За два з половиною місяці, 17 серпня 1945 року у Яна Миколайовича народився син Генріх, який нині мешкає в Ростовській області (Росія), має дружину і двоє дітей, утримує сестру Гертруду.

цем польською мовою, на ньому стоїть штамп «проверено цензурой». Уривки: «Дорога моя родино. Пишу вам вдруге… Тепер пишу вам з Познані. Тут я на навчанні. Був у Варшаві, дуже зруйнована… Я вам писав з Білорусії, з фронту.

Броня, листів мені не посилай, поки не повідомлю нового адреса… … … Я бачив дуже багато….. приїду додому - розповім… … Деякий час писати не буду. .... коли будеш писати, напиши, що робиться на роботі. … Листів не пиши……».

У контексті цього останнього листа виразно проглядається: Ян Виговський до якихось змін у житті готувався (чи його готували) на своїх фронтових дорогах… на це вказують рядки у цьому ж листі: «… посилено тренуюсь …… німецької мови[9]…». Особисто я переконаний, що Ян Миколайович здатний на високі моральні вчинки.

У грудневі морозні дні 1937 року мама стояла цілу добу до віконця Проскурівської в'язниці, надіючись щось довідатися про долю свого чоловіка. Дочекалася. З віконця голос, як постріл: «Выбыл».

За двісті метрів від в'язниці жив рідний брат мого батька – Фортунат Кульчицький (працював завідувачем складу кінопрокату). Мама вирішила зайти до нього, щоб обігріти ноги. Зайшла. Зупинилася в дверях. Родина брата застигла. Після короткої гнітючої паузи Фортунат Деонизович крадькома, ніби вибачливо, вимовив:«Маню, але ж у мене четверо дітей…». Ні зла, ні навіть досади не тримали ми з мамою на Фортуната Деонизовича, бо знали, які то були часи.

У чужих людей мамі розрізали халяви чобіт, бо ноги прикипіли до хрому.

Після арешту батька мама отримала тавро дружини ворога народу. Боячись розправи, подалася з двома дітьми до Виговських за двісті кілометрів від Волочиська у село Педоси. Ян Миколайович прийняв нас у найману квартиру (одна кімната з кухнею), у якій мешкала їхня сім'я із чотирьох осіб. Без перебільшення, то був надзвичайний ризик для нього, бо ж працював учителем, а «… більшовицька партія, яку б вона не провадила роботу в масах, завжди опиралась на вчителів».

[9]Ян Миколайович мав вищу освіту, працював директором польської школи, читав також уроки німецької. про це детально пишу в книзі першій.

За багато років до того, як розпочав досліджувати фронтові дороги Яна Виговського, мені став відомий промовистий факт, який свідчив про благородність і жертовність цієї людини.

Ось що розповіла мені тьотя Броня.

Це було в останні дні травня 1945 року. В оселю Виговських (вони жили у Війтівцях) зайшли два солдати. Самі родом зі Старосинявського району, демобілізовані. Розповіли, що служили разом з Яном Виговським, називали його командиром, зізналися, що зобов'язані йому життям. Їхній танковий підрозділ, прорвавши фронт на захід від Бранденбурга, після жорстокого бою був оточений гітлерівцями. У нічну пору обстріл гітлерівців на деякий час ущух. Танкісти скупчилися в оселях місцевих жителів на невеличкому хуторі. Командир взводу Ян Виговський наказав бійцям розійтися по хатах, щоб зменшити ризик прямого попадання артилерійських снарядів. З кількома бійцями залишився. Раптовий артилерійський обстріл ворога накрив саме цю хату…

Вранці радянські воїни звільнили з оточення решту танкового підрозділу.

Цю подію відновив із розповіді тьоті Броні, тому не міг бути переконаним в саме такому перебігу подій; але згодом з інших джерел дістав підтвердження, що все було саме так.

Не можу також достеменно стверджувати чому – за порухом душі чи виконуючи волю покійного командира - принесли солдати родинні фотографії Яна, пуделко з дріб'язком і бритвою[10] для гоління і пакуночок з дитячою білизною: два простираделка, дві підковдрочки і небачені в селі штанці-повзунки.

Очікуючи замовлення в Парламентській бібліотеці, побачив на стенді декілька томів «Книги пам'яті України».

Розгорнув том 6 «Вінницька область». На стор. 737 читаю:

Хмільницький район

Виговський Іван Миколайович / Звернув увагу на деякі
1908 р. н. українець, селянин. / невідповідності:
Мобілізований в 1944 р. Загинув 30.04.1945. / «Іван», «українець»,
Похов. с. Брилов, Німеччина / «селянин».

[10]Вона зберігається в мене.

Написав листа Гертруді в Ростовську область, щоб вислала копію «Извещения» (похоронки) на Яна Миколайовича. Відповіли, що кудись поділась. Натомість вислала оригінали всіх свідоцтв і довідок (!?), які в неї були.

Написав в Хмільник районному військкомісару. Відповіли: «не имеется».

Поїхав у Хмільник. Прийшов у військкомат. Дівчатко з віконця промовило, що є «извещение» тільки на Виговського з іншого села: не з с. Жданівки, а з Війтівців. Терпляче пояснив, що Жданівка до 1946 року носила назву Війтівці. «- Ой! Я не місцева, звідки я могла знати про це..?» - Сказала, щоб я прийшов після обіду, вона підготує довідку.[11]

Прийшов. Читаю. Мамцю моя мила! Тож сон рябої кобили, а не документ. Надруковано: «Веговский… 1926 г. рожд.» і ще кілька ляпів. Не беручи до уваги з півтора десятка орфографічних помилок.

Пішов до військкома. Немає. Упіймав за полу якогось офіцера (майора). Той звелів підлеглим, щоб дали мені реєстраційну книгу за 1945 рік і ще якусь чималу теку, набиту паперами.

З'ясувалось: все є, що шукав. На підставі первинних документів, разом з майором склали наступний текст:

КОПІЯ

Воинская часть
1026 стр. Полк
30 апреля 1945 г.

Хмельницкому районному
военному комиссару Винницкой

Извещение

Прошу известить гр. Выговскую Брониславу Ивановну, жену погибшего Выговского Яна Николаевича, проживающую в Винницкой обл. Хмельницкого района с. Войтовцы, о том, что ее муж в бою за социалистическую Родину, верный воинской присяге, проявив геройство и мужество, погиб 30 апреля 1945 г. и похоронен с отданием воинских почестей в населенном пункте Брилов, Германия.

[11]Відтиск печатки вицвів, нечіткий, тому «0» вважав за «9»

Гербовая печать
1026 стр. Полка Командир полка
гв. подполковник подпись Гончаров

Начальник штаба
подполковник подпись Орлов

Копія вірна:

Хмільницький міськвійськком
підполковник підпис Тищенко
(кругла печатка)

Маючи намір дати уточнені дані в «Книгу пам'яті України» т. 6 про Виговського Я., написав керівникові пошуково-видавничого агентства «Книга пам'яті України» по Вінницькій області. Одержав відповідь:

«Спасибі за розуміння і високу оцінку роботи нашої редакції з увічнення пам'яті полеглих у Великій Вітчизняній війні».

Відносно даних Вашого родича, Виговського Івана Миколайовича, повідомляємо,що всі дані, які записані нами в томі 6 стор. 737, ми отримали від Жданівської сільської ради Хмільницького району».

підпис В. Конверський

Таким чином я у своїх розслідуваннях знову вийшов на сільську раду.

Дуже суттєву приписку зробив у своєму листі до мене керівник Агентства п. Конверський: «… якщо дійсно Іван Виговський був командиром взводу, (а це офіцерська посада) радив би вам звернутись в Центральний архів Російської Федерації – головне управління кадрів, де можна щось знайти …».

На той період (80ті – 90ті) роки я вже набув певних навичок «порпання» в архівних документах. Одна з них – правильно поставити питання: що мені потрібно? Якщо «ні» - максимально конкретизувати питання («сведения имеются» или «не имеются»).

Тут важливо отримати матеріали. При перегляді начебто не зовсім потрібних документів, знаходив дуже важливі для пошуку деталі.

У працівників відомчого архіву Міністерств оборони України (мав добрих знайомих) проконсультувався, які військові частини Радянської Армії діяли в останні дні квітня місяця 1945 року по лінії фронту Бранденбург – Брилов.

Заручився листом директора Хмільницького історичного музею Іващука Миколи Кириловича.

З тим поїхав у Подольськ – Центральний архів МО РФ. У відповідь на мій запит, покладено мені на стіл документи в твердих коробках і кілька товстих папок. Розписався. За півдня звузив пошуки: «спустився» від оперативних документів фронту (1й Український) армії (9ої танкової) до корпусу, дивізії.

За два з половиною дні із залишеного зробив записи (штабна переписка, щоденники бойових дій, деякі інші оперативні документи) на двох аркушах паперу формату А-4. В одному з штабних документів натрапив на слово «Познань». Чомусь згадалось з останнього листа Яна Виговського: «Я пишу листа з Познані…». А дальше більше…

«… расквартирование начальствующего и преподавательського состава обеспечивается начальником гарнизона города Познань по месту дислокации в/ч 41716 ».

Тут я вже здригнувся, підскочив з крісла. Знову «Познань» і вражаюче «в/ч 41716». На зворотній адресі листа Виговського вказано саме цю військову частину! І знову ж таки, чому він в коротенькому листі знайшов за потрібне тричі попередити дружину не писати йому? Чому в повідомленні про смерть вказана військова частина 1026, а служив він у в/ч 41716? Чому «стрілковий полк»?

На другий день «копирсання» знаходжу:

«Во исполнение приказа №… доношу: комплектование спецгуппы 76-Д закончено.

Личный состав приступил к освоению курса (программа ООН) боевой подготовки.

Выделена отдельная группа для овладения практическими навыками немецкого языка».

Нач. 2ої частини.

З чого б це Ян Миколайович пише у листі з Познані: «посилено тренуюсь… німецької мови»?

У щоденнику бойових дій 86ої танкової дивізії вичитав логічний запис: «28.04.44 в сторонупрорыва обороны противника высаджена десантная группа. 15ч. 50м. Зиглинц – Брилов». Не зовсім зрозуміло: у вказані години зроблено запис чи десантована група? Вирішив попросити консультацію.

Ніяких списків з прізвищами не знайшов.

Вдалося віднайти досить суттєві відомості про звільнення Хмільницького району в березні 1944 року. Микола Іващук , директор музею, був задоволений. Він їздив в Подольськ ще у 80х роках. Дещо знайшов, але я цього разу привіз набагато більше інформації.

Натомість тривала мої пошуки інформації про воєнні дороги мого родича, Яна Виговського. Я навіть відвідав консульство Німеччини в Києві. Розпитав, скільки є в Німеччині населених пунктів під назвою Brielow – Брилов. (бо ж в Україні «Калинівок» з півсотн.і) Відповіли: один, під Бранденбургом, недалеко від озера Beetzsee. Дізнався, хто бургомістр –Mantred Gorecki. Поцікавився листовно, що він знає (чув) про десант радянських частин в кінці квітня місяця 1945 року.

За місяць отримав відповідь від гера Манфреда Горецьки.

Лист бургомістра селища Брилов об'ємом в один аркуш друкованого тексту містив відомості, які перевершили найсміливіші сподівання. Повідомляв, що він 34 роки був бургомістром селища Брилов, а тепер залишається вже кілька років Почесним бургомістром. Як посадова особа безпосередньо опікувався утриманням і благоустроєм кладовища полеглих в квітні 1944 року радянських воїнів;в силу службових обов'язків володів інформацією, документами, переказами про події того періоду. В одинадцяти додатках до листа переслав фотографії кладовища (огороджене невисокою металевою огорожею, в кінці центральної доріжки-обеліск з п'ятикутною зіркою, на якому викарбувано: «Слава героям Красной Армии, почивши за честь и свободу нашей Родины»; чіткі, геометрично вивірені ряди могил). Навколо могил ніякої рослинності – дерев, кущів, квітів – лише гранітна плита. На плиті у шостому ряду місце 32 старший сержант Выговський Ян Николаевич 30.04.1945. Усього там поховано 139 воїнів.

До листа додано карти місцевості: одна масштабу 1:15000, друга 1:10000; робочі креслення, ескізи, фотографії кладовища. На одній з фотографій момент вшанування пам'яті полеглих: в групі військових – бур-

гомістр і представник консульства. Пан Горецьки іще надіслав статтю із місцевої газети FRANKBREKOW«Als Wehrnacht Pingdurchbrach» з підзаголовком (60 років тому відбулися тяжкі бої в районі Брилова, озеро Beetzsee). З цих трьох колонок я узнав найбільше фактів про танковий десант, ніж з усіх томів першоджерел архівів. FrankBrekowдетально подає розвиток подій в останні дні квітня 1944 р. під с. Брилов: «В середине апреля 1945 года в лесах вокруг села Брилов сосредоточились немецкие войска 41 танкового корпуса 12 армии под командованием генерал-лейтенанта Гольсте»...

«… 24 квітня радянська 47 танкова бригада 2 танкової армії прорвала фронт, забезпечивши умови для висадки танкового десанту в тил німецьких військ в напряму селища Брилов»...

Подальший опис бойових дій десанту прямо вказує на його мету: не дати можливості німецькому угрупованню відступати на захід, в сторону англійських військ, щоб здатися їм у полон..

У зіткненні з фашистським з'єднанням радянські танки, витративши боєзапас і потерпаючи від нестачі пального, змушені були відступити зазнавши значних втрат бойової техніки. Під Бриловом залишились десантники з легкою стрілецькою зброєю. Як пише кореспондент газети, радянська десантна група задля конспірації була обмундирована в німецькі військові однострої.

Досягнення (чи не досягнення) будь-якої мети з плануванням бойової операції завжди супроводжується людськими втратами, а саме планування буває вдале чи не вдале.

30 квітня 1944року радянський десант під селищем Брилов потрапив у вороже оточення і був майже повністю ліквідований.

Манфред Горецькі люб'язно надіслав список радянських воїнів, похованих на кладовищі селища Брилов.

На цій сторінці відомості про 25 воїнів.

Lfd mr	Dienst - grad	Name, Yorname	Geburts - jahr	Todes - tas
32	Unteroffz.[12]	Wygowski Jan	1908	30.04.1945

[12]У радянській відповідало званню старший сержант.

Нарешті мені стала зрозумілою «резолюція» на похоронці, яку я одержав у Хмільницькому військкоматі (синім олівцем навскоси «В списках – старший сержант»). Зрозумів, що ця інформація вже півстоліття була відома працівникам Хмільницького військкомату…

Тепер ясно мені, що «военская часть 1026 стр. полк» - це не військова частина, в якій служив Ян Виговський, а частина, яка здійснювала захоронення, в її складі був підрозділ «ПО…» - полевой отряд – безпосередній виконавець «обряду».

У подібний «ПО» 1944 року «… з числа гражданских лиц был привлечен Кульчицький Борис».

Узявши лист бургомістра с. Брилов, відвідав ще раз Центральний архів МО України (тим паче, що живу у Києві, і Міністерства Оборони по-сусідству…). Прийшов до знайомих мені вже працівників Архіву. Показав їм інформацію, отриману від пана бургомістра.

Працівники архіву порадили віднайти умовне значення індексу «Д». Можна припустити, що індекс «Д» позначає «десантні війська»; або ж індекс «Д» - «диверсійна група». Якщо припущення виявиться правильним, то відомості про цю ДГ, якщо і зберігаються в архівах МО РФ, доступні виключно для службового користування. Зваживши на таку аргументацію, вирішив запит в Центральний Архів МО РФ не подавати.

За якийсь час одержав ще одного листа від Манфреда Горецькі. У конверті кольоровий туристичний буклет-карта – путівник з позначенням маршрутів, яким транспортом зручніше дістатись до землі Бранденбург, селища Брилов, опис об'єктів, вартих уваги, пам'ятних місць, визначних споруд і т. ін.

Закінчувався лист словами: «… ми до цього часу особисто не знайомі, лише пов'язані один з одним тужливою главою нашої історії ».

У мене виникло бажання позначити пам'ять про Яна Миколайовича в його рідних Війтівцях, де жили його батьки, де він народився, працював, учився, звідки пішов у військо захищати свою родину, свою Батьківщину.

Приїхавши з Києва у Хмільник, навідався у Жданівку (Війтівці). Велике село і, як тепер кажуть, з досить розвинутою інфраструктурою: цукровий завод, кілька малих підприємств, велика загальноосвітня серед-

ня школа, новозбудована церква з червоної цегли.

Поряд з школою пам'ятник радянському солдату-визволителю, стела, на якій викарбувані прізвища та імена солдат, полеглих в березні 1944 року в боях за звільнення села від німецько-фашистських окупантів.

Далі, у центрі села, величний, добре упорядкований Меморіал, обсаджений незамінними для ритуалу ялинами. На підвищенні - довгий ряд гранітних плит з викарбуваними прізвищами воїнів-односельців, полеглих в боях за Вітчизну в 1941 – 1945 роках. Трохи обіч фігура Матері в глибокому смутку. Тут же гранітна стела з прізвищами солдатських удів.

Двічі перечитав прізвища достойників – Виговського Яна Миколайовича серед них не було. Це був 1999 рік. Як же так? Наукова редакція Головної редакційної Колегії «Книги пам'яті України» при видавництві «Українська енциклопедія» ще в 1995 році помістила у т. 6 на стор. 737: Виговський Іван Миколайович загинув 30.04.45. Похов. в с. Брилов. Німеччина.

Отже, «… в Германии, в Германии, в проклятой стороне…» увічнено, а в рідній стороні, у своєму селі…?!

Прийшов у сільраду, щоб перемовитись з головою. Не застав. Написав з Києва листа в найделікатнішій формі. Відповіді немає. Написав другого. Пройшов рік. Не знав я тоді, що перемовини з сільрадою триватимуть аж п'ять років, хоча поважні іноземні установи реагували на мої запити за місяць-півтора.

Звернувся за допомогою Миколи Іващука – директора історичного музею. Він у справах буває в Жданівці, знає голову сільради.

На мій лист одержав відповідь: «… готуючи матеріали до «Книги пам'яті України», ми слухали це питання на сесії сільської ради…;

ми організували подвірний обхід силами активу…;

ми залучили старшокласників нашої школи…;

ми звертались до райвійськкомату…;

ми одержали деякі відомості від ветеранської ради…;

ми…

прочитавши чиновницьку відповідь, згадав давній анекдот, ще із тих часів, коли вчився в університеті марксизму-ленінізму. У його лавах мав побувати кожен комуніст, що обіймав будь-яку керівну посаду.

Очільник ВКП (б) викликав першого секретаря обкому, питає:

- Как у вас дела с весенним севом?

- Мы по этому вопросу провели пленум, на котором обсудили… определили задачи… приняли решение…

- Ну, а какие у вас дела с весенним севом?

- Мы в каждом районе провели партийно-хозяйственные активы, на которых…

- Все-таки, как дела с весенним севом?

- Мы направили в каждый колхоз уполномоченных, розвернули политмассовую роботу, в каждой бригаде выпускаются агитлисты…

- И что же у вас с весенним севом?

- С весенним севом у нас плохо.

Справедливості ради скажу, що голова сільради, закінчуючи листа, обнадійливо повідомляла, що мені належало б звернутись до ради ветеранів села (вона має розглянути і подати на розгляд сесії, що вона (голова) має порадитись в районній адміністрації, що…).

Йшов третій рік нашого листування…

Черговий раз поїхав у Жданівку. Зустрівся з головою ради ветеранів. Чемна людина, неквапом вислухав, записав, пообіцяв, більше для підтримки власного реноме, аніж реальної допомоги.

Цього разу вдалося поспілкуватися з головою сільради. Приємна жінка, загартована багатолітньою роботою в органах місцевого самоврядування, тому відповіді дає зі знанням справи. Пообіцяла, що наступного року буде розроблено кошторис витрат на проведення робіт, потім розгляд на сесії, а вже тоді, як то, як і те…

Написав заяву на ім'я голови з проханням розглянути на засіданні очолюваної нею сільської ради питання, щоб ім'я Виговського Яна Миколайовича, 1908 року народження, мешканця села Жданівки, який загинув в бою за Батьківщину 30 квітня 1945 року, внести до списків полеглих односельців та увічнити на місцевому Меморіалі.

Перед від'їздом у Хмільник підійшов до Меморіалу, поклав квіти. Ідучи вулицею, помітив кілька бабусь,які сиділи на лавці під парканом.

Спостеріг, що бабусі з цікавістю позиркують на мене, ледь стримуються, щоб дізнатись: хто це? Чого в селі? До кого?...

Підійшов. Привітався. Випереджаючи їхні запитання, коротко повідомив, куди ходив, до кого, навіщо, звідки сам; назвав прізвище Вигов-

ських, хто вони мені. Загомоніли навперебій: «Так це ж Бронька! Так це ж Ян Виговський привів її, так вона ж подалася кудись до москалів скоро після війни…». Я ледь встигав ловити інформацію. Посипались імена, прізвища, прізвиська, родинні зв'язки, хто на якому кутку жив, хто з ким одружився. Тут же узнав, у кого хата у війну згоріла, в кого льоха з поросятами в один день здохли, чом на тій вулиці вода в колодязях щезла…

Вловивши паузу, вставив своє: хочу, мовляв, напис зробити на меморіальній плиті з прізвищем свого дядька. Знову мої візаві почали розказувати, як і коли той цвинтар упорядкували, як ходили по хатах, розпитуючи хто в кого загинув. При цьому бабусі мало не посварились: кого записали, кого не записали, чиє прізвище викарбували на камінні, а скількох ще там немає. Одна промовила: «Бачите, як того катюгу Жданова[13], вшанували. Так ще коли окремо, в другому місці поховали та яку огорожу звели і зірочок понатикали». Не вловивши логіки переходу до цієї особи, намагався в інше русло перевести розмову. Та де там!

– П'яниця, скількох людей в Сибір загнав, скількох дітей сиротами залишив. Так йому такий почот!.

– А тим, хто у війну загинув, то не про всіх в парку написали, місця не знайшлось…

Попрощались. – «Будьте здорові!». – «Ідіть здорові. Хай вам Бог помагає та й самі шануйтесь».

Поки доїхав до Хмільника, непокоїла думка, чому американці, німці, англійці підрахували свої людські втрати у Другій світовій війні з точністю до одиниць, а втрати Радянського Союзу в цій війні підраховано приблизно: десять мільйонів; через десять років уточнили – двадцять мільйонів; через тридцять років – двадцять сім мільйонів. На початку двотисячних оприлюднена інформація про 34 мільйони.

У травні місяці 2005 року одержав листа з Німеччини. Манфред Герецькі писав, що він з дружиною взяв квиток на теплохід з наміром здійснити туристичну поїздку по Дніпру. У Києві затримається на один день, і що йому буде дуже приємно зустрітись зі мною.[14]

[13]Колишній матрос Балтійського флоту, «двадцятитисячник», якого партія направила у Війтівці здійснити колективізацію, організувати колгосп. багато років очолював сільську раду. помер від зловживання алкоголем.

[14]Щоб подолати мовний бар'єр, я запросив на зустріч учительку німецької мови. З'ясувалось, що Манфред добре розумів російську і міг говорити, щоправда, з сильно вираженим акцентом.

Наша зустріч відбулася 1 червня. Годину-півтори поспілкувалися в ресторані, смакуючи українське пиво. Манфред – невимушено привітний, рівний в поводженні, худорлявий, з сивими скронями, коротко підстрижений. Дружина поруч - непомітна, майже не вступала в розмову, очі допитливі, погляд зацікавлений. Поділився Манфред і своїми клопотами. У квітні місяці 1943 року Йоган Герецькі (батько Манфреда) приїхав на шість днів в село Брилов до своїх батьків. Служив в інженерних військах німецької армії на Східному фронті. Одружений. У 1943 року його дружина народила хлопчика, якого назвали Манфредом. З війни батько Манфреда не вернувся. Протягом кількох десятиліть син намагався дізнатись про долю батька. Звертався до архівів Німеччини, Радянського Союзу, міжнародних організацій. Безуспішно.

(Тут мені відкрився зміст одного речення з листа Манфреда: «… ми до цього часу особисто не знайомі, лише пов'язані один з одним тужливою главою нашої історії»).

Одна «зачіпка», хоч і сумнівна, все ж знайшлася.

Військова частина, в якій служив Йоган Герецькі, дислокувалась в жовтні-листопаді 1943 року під Києвом. Дивізія, в яку входила ця частина, Червоною Армією була розгромлена, чимало німецьких вояків потрапили в полон.

Знав Манфред і те, що під Києвом є спеціальне кладовище, на якому поховані німецькі солдати, що загинули під час боїв за взяття Києва.

Поїхали моїм авто. Я знав, що є таке кладовище, але ніколи на ньому не був. Розташоване воно кілометрів за двадцять п'ять на південь від Києва. Під'їхали до воріт. Манфред з дружиною купили вінок і букет квітів. По тому, як подружжя стало прощатись, я зрозумів, що вони хотіли б залишитись самі.

Знайшов за можливе і потрібне через кілька день по приїзду переказати на рахунок Жданівської сільради певну суму грошей (добровільний внесок ветеранській раді села). У вересні місяці 2005 року (через п'ять років мого клопотання) одержав копію рішення Жданівської сільської ради про внесення до списку загиблих односельчан та викарбування на меморіальній плиті прізвища Виговського Я. М.

Ще півроку тривало спілкування між селом Жданівкою і містом Києвом

про те, коли і як буде реалізоване рішення. Весною 2006 року звершилось.

Поїхав у Жданівку на один день. Знайшов майстра на цукровому заводі. Кілька хвилин перемовин - і майстер, захопивши потрібний інструмент, разом зі мною пішов до Меморіалу. Через дві з половиною години викарбував дороге мені ім'я Виговський Ян Миколайович.

Було це 30 квітня 2006 року.

До цих пір відчуваю неспокій в душі: не все зробив, що міг би зробити…

Переслав в Росію сину Яна Миколайовича Генріху і дочці Гертруді (йому виповнився 61 рік, їй – 74) копію рішення Жданівської сільради. Вислав фотографії з короткими поясненнями.

У листопаді місяці 2008 року в районній (м. Хмільник) газеті (№94-95) «Життєві обрії» опубліковано нарис Ніни Кравчук «Їхнє життя – це подвиг». Мова йшла про двох друзів: Красуцького Цезаря Францовича[15] і Виговського Яна Миколайовича. Учителі. Обоє навчались у Київському педагогічному інституті, були віддані справі виховання і навчання дітей. Перший – закатований в концтаборах Сибіру, другий убитий на війні у Німеччині.

З невідомих мені причин в Озірянському колгоспі розпочали перестановку кадрів. Стосувалася вона тільки «стрибків». Івана Черняхівського направили в МТС, Бориса Таранкова перекинули у«Заготзерно»; мене - в «Кооптах» пасти гусей. Зрозуміло, що з такими «поважними» кадрами ніхто з правління не розмовляв особисто, не радився, не пояснював. Бригадир, на ранковій нараді повідомив нас про кадрові рішення.

Насправді причина була, але про неї я довідався пізніше. Всі ці підприємства були державні, мали власний бюджет. Робітникам платили заробітну плату. А в колгоспі гроші не платили, зароблені трудодні оплачували «паличками», «галочками» чи ще якимись позначками. У список робітників підприємства таких не вносили, ми ж були тимчасово у відрядженні від колгоспу. А може, враховували наші здібності, нахили: Іван Черняхівський[16], захоплювався механікою. Він вправно міг нала-

[15]Красуцький Цезар – рідний батько Гертруди; Виговський Ян – Генріха.

[16]Закінчив Київську політехніку, працював у Бердичеві начальником цеху, головним інженером, директором механічного заводу.

годити плуга, заклинити штирі у бороні чи розклепати косу. Борис Таранков[17] (його поставили на вагову) міг швидко поділити, перемножити, відняти від вантажу вагу підводи з кіньми, обчислити вагу сипучих вантажів і поділити на кількість тари. Щодо мене, то думаю, врахували практичний досвід роботи з домашньою птицею. Так що мені залишалось виявити хист і вдосконалюватись у ремеслі. Далі ви дізнаєтеся, як я таки «вдосконалився» і підвищив рівень своєї кваліфікації.

Невеличка передмова.

У перші повоєнні роки кожен сільський двір обкладали великими податками, які люди називали скаженими. За невиконання (і недовиконання) хоч одного показника неминуча кара: рідше штраф, частіше – суд і позбавлення волі. В окремих випадках до свідомих колгоспників застосовували поблажливі умови: якщо ти не міг здати встановленої норми яловичини чи свинини, то можна було здати живу домашню птицю. Птицю треба було здати в «Кооптах». Тут її різали, патрали і… відправляли куди треба (у країни «народної демократії», аби довести проклятим імперіалістам, що без їхнього впливу живеться добре)...

Робітники виробничого цеху в період надходження продукції не встигали її переробляти, хоч виконували і перевиконували плани і взяті на себе зобов'язання в соціалістичному змаганні. Гусей, які з нетерпінням чекали своєї черги, вирішено випасати біля найближчої водойми під орудою тимчасово командированого Бориса Кульчицького з Озірянського колгоспу За півтора тижні на цій посаді навчився розуміти гусячу мову.

Спекотний день (не восьмигодинний, а дванадцятигодинний) чи хмарний з дощем. На широкій леваді пасуться гуси, почергово спускаються до водойми. Уся травинка і стеблинка вищипана до чорної землі. Мул у мілкій водоймі просіяний гусячими дзьобами мільйон разів так, що не залишилось і натяку на якусь органіку – одні кремнєві сполуки. Завдання пастуха доволі непросте: зробити так, аби жодна гусяча лапа не ступила за межі левади (не Дай, Боже, пропаде, загубиться гуска[18]). Сісти чи лягти – ніякої можливості: все довкруг густо вкрито гусячим

[17]Про нього детально писав у першій книзі.

[18]Доглядали птицю, але й до голови не приходило поживитися. Робітницю, у якої знайшли в алюмінієвій кварті жменю потрушок, уже наступного дня судили, позбавивши волі на 4 роки. У колгоспника знайшли кілька кілограмів схованого в автомобільній камері жита, позбавили волі на 6 років. Так що «п'ять колосків» - не афоризм.

посльодом. І відволіктись неможливо, бо прогавиш птицю. Стоїш, пильнуєш, переминаєшся з ноги на ногу.

Спостеріг, що зграя має вожака, далі вона поділяється на мікрогрупи - кожна має старшого. Комунікація здійснюється за допомогою «га», «га-га», «га-га-га» і «га-га-га-га…» в залежності від обставин: висота, тембр, сила, ритмічність і т. ін. А ось яким чином вожак подає звуки, які стосуються окремої особини – залишилось незбагненним. Не вистачило здібностей.

Вожак більшу частину свого часу тримав голову високо. На кожне його «га-га» слідувала негайна реакція старших, а відтак і всіх інших членів зграї.

Пробував я «гагакати»: коли вдало, коли не вдало. Вожак майже ніколи не реагував, а от старші піднімали голови, насторожувались і запитливо дивились то на мене, то на вожака. Той їм щось коротко гагакав, що швидше за все означало: «Не звертайте на дурня уваги». Всі заспокоювались.

Нарешті план із заготівлі птиці виконали, порізали всю. Та без роботи ми не залишились. Перекинули нас на будівництво гідроелектростанції, що будувалась методом народного будівництва. Ми були задоволені, бо ж робітників годували один раз в день. Працювала в замку їдальня, й обід був гарячим. Жаль, що ми там всього з десяток днів працювали.

На південний схід від замку, між двома рукавами річки Південного Бугу природа утворила оболонь – заплавну луку. З плином років рівнинна місцевість потроху піднімалась і весняні повені все рідше затоплювали просторий луг. Стали селяни випасати на тому лузі свою худобу. Так було до війни.

У період німецької окупації (влітку 1942 р.) на лузі появилась невелика інженерна команда з мірними стрічками, приладами на триногах, вертикальними лінійками. Міряли і в довжину, і в висоту, вподовж і впоперек, копали шурфи, прорізні канали, заглядали в труби на триногах, жестикулювали, викрикували один одному якісь команди, тобто, робили те, що називають топографічним зніманням.

Тут і нам стало зрозуміло, для чого німці евакуювали з Таганрогу у Хмільник кваліфікованих робітників з авіаремонтного заводу й організовують в колишньому військовому містечку філіал заводу «Юнкерс».

Утілити цей задум завадив хоч повільний, але нестримний наступ радянських військ.

Через дев'ять місяців після війни постановою виконкому Хмільницької райради від 11 січня 1946 року прийнято рішення «Про будівництво гідроелектростанції на річці Південний Буг. Заплановано побудувати за шість місяців методом народного будівництва. Це означало обмежене фінансування з місцевого бюджету і необмежене залучення дармової робочої сили - колгоспників[19]. Система була добре продумана й неодноразово перевірена на практиці. Кожному колгоспу в районі (їх було майже шістдесят) надсилався наряд-вказівка: на такий-то день відрядити на будівництво певну кількість працівників зі своїм гужовим транспортом, лопатами, кирками, тачками, відрами. За ці роботи колгоспникам нараховувались трудодні – палички.

Темпи будівництва забезпечувались відповідною агітмасовою роботою: ранковою політінформацією, виступом-закликом представника, наглядом уповноважених. З репродуктора лунали на всю округу бадьорі пісні:

Утро красит нежным цветом
Стены древнего Кремля,
Просыпается с рассветом
Вся советская земля
Кипучая, могучая,
Никем не победимая,
Страна моя, Москва моя,
Ты самая любимая.

Розігрітий таким мажорним співом, хтось з ударників натхненно декламував:

Нам сонця не треба,
Нам Партія світить,
Нам хліба не треба,
Роботу давай!

І ми поринали в роботу.

Для того, щоб розпочати будівництво електростанції на річці, біля

[19]До слова, талони на обід видавали тільки штатним будівельникам електростанції і колгоспникам-містянам.У їх числі були і ми, «стрибки».

замку, потрібно було спорудити площадку для нульового циклу робіт на місці зірваного камінного мосту[20].

У місці розходження річки на два рукави (за селом Мазурівкою) стали насипати дамбу, щоб перекрити русло, яке прямує до камінного мосту, і відвести воду у вугринівський рукав. Річка обміліла. Ось тут знайшлася робота і нам, хлопчакам. Висаджена вибухом камінна арка мосту розсипалася на мілкі і крупні брили, що залягли на дні річки, у тому місці, де буде встановлено турбіну. Ми охоче, з азартом піднімали камінні уламки з дна річки, звільняючи місце для забивання паль[21] під фундамент. Хоч русло і обміліло, але на певних ділянках вода залишалася високою, незважаючи на загороджувальні шандори (щити). Наше завзяття було оцінене начальником будівництва. Він сказав, що дозволить значно збільшити різницю у висотах б'єфів. Після таких слів ми вже не звертали уваги вода холодна чи помірна, пірнати глибоко чи мілко. Жалкували – швидко закінчилася робота. Забивати фундаментні палі нам не довірили – бракувало досвіду.

Встановлений довгий дерев'яний стовп, загострений внизу, забивали «бабою». Чотири (а то і шість) здорових чоловіків, стоячи на помості круг палі, гатили зверху по стовпі бабою[22]. Мистецтво цієї технологічної операції полягало в тому, щоб робітники синхронно піднімали і опускали «бабу», а головне(!), аби нижня площина баби всіма точками лягала на верхній зріз палі. Синхронність рухів «бабників» (так називали робітників) мала бути ідеальною. Інакше паля забивалась навскоси та заглиблювалась у грунт надто повільно.

У місцях, де можна було встановити копра, забивати палі було простіше, тому що металева «баба» рухалась по рейках. Для «бабників» то була (як вони казали) дурна робота.

За короткий час на цьому фундаменті побудовано машинний зал (звичайна хата розміром 6х6), встановлений гідрогенератор з турбіною.

Будівництво виходило на завершальний етап. Робітників стало менше, зате збільшилася кількість перевіряльників, представників, членів комісій і ще якихось членів… З нашої бригади залишився я один. Ма-

[20]Один із прольотів мосту підірвали, відступаючи, на початку липня 1941 року радянські сапери.
[21]Паля – деревяний просмолений стовп.
[22]Баба (прост.) – півтораметрова дерев'яна колода із вбитими в неї металевими скобами для тримання руками.

буть, тому, що жив поруч. Доручено мені (безпосередньо самим начальником!) покрити дранкою[23] дах гідроелектростанції. По вже підготовленому чорновому настилу з осикової дошки - шалівки треба постелити дранку. Робота наче механічна. Почавши знизу та притримуючись горизонталі, знай, клади дранку все вище і вище, поки досягнеш гребеня. Ти зверху - всі знизу. Ти всіх бачиш, тебе всі бачать. Правда, інколи вгледиш таке, що й не слід було бачити…

Безпечно насвистуючи, набрав оберемок дощечок, прилаштувався, коротко замахнувся молотком і… обпікся. Цвяхом - тридцяткою з розмаху розколов дранку. Вдарив удруге - і та тріснула. У свої роки я вже засвоїв: чужу працю треба шанувати. Витесати з цільної деревини таку дощечку - кваліфікований труд, та й матеріал чогось вартий. До того ж, боявся осоромитись після того, як похвалили.

Виручив досвідчений, життям битий тесля Кіндрат. Працюючи внизу, зауважив, що я перестав насвистувати і стукати. Гукнув: «Що там у тебе?». Спустився, показую йому кілька розколотих дранок. «Не бідкайся», - спокійно промовив дядько Кіндрат, - дамо раду». Без повчальних слів поклав дощечку одну до одної щільно, а цвяшка поставив в ту точку, де дощечки стикуються. Легко вдарив по цвяшку, за другим різким ударом молотка ввігнав цвяшок по «Марусин поясок». Я зрозумів: не можна бити цвяхи в те місце, де між дощечками порожнина. Тут же продемонстрував наставнику: наука не в ліс пішла…

Спитав у дядька Кіндрата: «А як це ви здогадались, що у мене «не клеїться…»

- Як женишся і в тебе будуть діти, то й зрозумієш…

Зрозумів, коли одружився. У хаті чи в дворі перебуваю з дитиною. Воно чимось бавиться, вовтузиться, галасує, йде до мене і від мене. Чимось і я займаюсь. Поступово увага притупляється. Раптом тихо. Спохвачуюсь, бо вже знаю: дитя робить якусь шкоду. Заглядаю туди-сюди… Так і є…

Отак і тесля Кіндрат спохватився… бо стало тихо.

Будівництво завершилась достроково. У дворі замку - мітинг. Багатолюдно: робітники, містяни, школярі… На трибуні – представники. Транспаранти, лозунги, портрети… кумачеві стяги… До околиць міс-

[23] Дранка – тонкі невеликі дерев'яні дощечки, що використовувалися, зокрема, для покриття даху.

течка лине бадьора музика. Ніби за чиїмсь велінням натовп стихає. «Від імені» слово бере головуючий. По закінченні промови над учасниками мітингу спалахує кілька гірлянд електролампочок. Оплески, вигуки, здравиці. Нагородження грамотами, висловлення подяк. Розходяться в доброму настої.

Експлуатувалась гідроелектростанція п'ятнадцять років. Потужність – 98 квт. (Згодом встановили ще одну турбіну, потужність збільшилась удвічі).

У місцевій газеті опубліковано звернення до громадян: в одному приміщенні не включати електролампу потужністю понад 40 ват. На початку 60-х електростанцію знято з експлуатації як економічно невигідну. Її замінила потужна теплова. Стару гідроелектростанцію демонтовано, приміщення розібрано, русло Бугу відновлено.

Трохи про те, що знав, чув, бачив про начальника будівництва Хмільницької гідроелектростанції.

На мій погляд, Владислав Король справляв враження людини врівноваженої, розсудливої. Інженер-гідротехнік. Кожного дня його можна було бачити на тій чи іншій ділянці робіт. Мені не довелось його чути, щоб він на когось гримав, докоряв чи давав якісь вказівки командним голосом. Прийде, постоїть, подивиться. Рівним спокійним голосом перемовиться кількома словами з бригадиром, робітниками; гляне в записник або щось запише в нього. Ходили чутки, що він з колишніх політв'язнів…

Моїй мамі запропонував роботу в їдальні. Мама[24] погодилась. Працювала всього один день. Другого дня маму після полудня привели. «Розходилося» серце. Не від фізичної роботи, а від задухи на кухні. Підвальне приміщення в замку. Вентиляції ніякої, випар від каструль, чад, дим, волога. Стеля в підвалі низька, ходити треба нахильці. У 2005 році спустився я в той підвал (замок без догляду). Те, що я там побачив, описав правдиво.

Після закінчення будівництва гідроелектростанції в Хмільнику інженера Владислава Короля перевели на роботу знову ж на будівництво Ладижинської гідроелектростанції. Через деякий час дійшла чутка про

[24]Яким чином, коли і де вони познайомились – не знаю, але кілька разів був свідком їхнього спілкування. раз чи два він бував у нас вдома, а ми жили за 80-100 кроків від будови.

черговий його арешт. Але це була тільки непідтверджена чутка.

У середині 60-х років в очікуванні потрібного потяга на вокзалі у Козятині звернув увагу на чоловіка, який сидів поруч. Балакучий сусід розповів за хвилину, як вдалося йому швидко купити квитка, звідки їде, куди, які у нього хвороби, професія, сподівання на урожай… і ще … З бурхливого потоку інформації я встиг зауважити про його хвороби (виглядав старшим, та був дуже жвавий, рухливий) і про місто, де він живе, – Ладижин. Безцеремонно вклинившись у словесний потік, запитав: «То у вас там після війни будували гідроелектростанцію? А з нашої перевели туди начальника Короля. Цією реплікою ще більше пожвавив розмову. Всього не переказати… Мій «візаві», наче на Ундервуді пропечатав: «Так то ж мій начальник. Був виконробом, а я - монтажником. Його приблизно через півроку «загребли», а в 58-му реабілітували посмертно.

Із настанням весни 45-го мама непокоїлась, де б його шматочок землі для обробітку взяти. На острівці минулорічному... відпало. Там нас випередила вербичка. За кілька погожих днів щетиною вкрила діляночку, а коріння пустила так глибоко (мабуть з минулої осені і зими), що ні вирвати, ні лопатою вирубати. До того ж, уже пішли чутки: має будуватись електростанція, підніметься вода…

Придивилась мама у другому місці – на протилежному, лівому березі річки, (нині там міський парк) за півсотні кроків нижче камінного мосту - невгіддя. Сказала: «Там має бути добрий грунт, намитий повінню». Почали скопувати, та не все врахували. Війна закінчилась, влада місцева утвердилась, організаційно зміцніла… апарат ретельно виконував службові обов'язки.

Легко скопавши з півтори сотки, мама почала розв'язувати вузлики з насінням: зерна кукурудзи, столового буряка… Я продовжував копати. Підняв голову – стоїть чоловік з портупеєю при боці. Це було так несподівано, що подумав, чи не я його викопав… Чоловік був небагатослівним. Витяг папірця, став складати припис про порушення державної власності. Мама почала благати. Чоловік поступився. Заховав папірця, спокійно порадив: «Стережіться, наступного разу будете притягнуті не до адміністративної відповідальності, а до кримінальної[25]». І ми пішли

[25]Було це в першій половині XX століття. так що нинішні рейдери не можуть назвати себе першопрохідцями цієї справи. Піонерами самозахвату землі були ми з мамою.

«солнцем палимые», з думкою: «Земля – багатство народу». Згадуючи цей випадок, мама промовляла: «Все ж таки світ не без добрих людей».

Особливістю першого повоєнного літа 1945 року для містечка і його околиць була велика кількість військових.

Одні приходили, другі виходили, треті передислоковувались, четверті скорочувались, демобілізовувались, перегруповувалися…

Якихось стаціонарних казарм, спеціальних приміщень для них не передбачено, бо довоєнне військове містечко було зруйновано. Зазвичай розквартировувались військові по хатах. З такого розселення цивільні були раді, бо мали певний зиск. По-перше, то свої, а не окупанти; по-друге, (досить суттєво) військові ділились харчем. Зголоднілі містяни були вдячні і за пайку хліба, перепадала і банка консервів, черпак каші… А вже як траплялось прислужитись чимось… Моїй мамі привезли тачанкою кілька мішків натільної білизни. Прала вона на кладці зо три дні. Періщила, била те шмаття в проточній річковій воді. Тішилися, що натільне ставало білим. Розплатився старшина щедро: три шматки солдатського мила – це була неабияка цінність - дві банки американської тушонки і вузлик гречаних круп. Порахував сорочки, кальсони. Зітліле, порване – відкинув. Для мами був нежданий зарібок. Взяла ножиці, сіла за швейну машинку – довела до пуття. Згодиться. Казала старшині, аби ще привозив. Обіцяв. Не привіз. Передислокували. За якийсь день-другий інші вступили в містечко.

Та чи не найбільшою подією перебування військових у містечку було спілкування з нами, хлопчаками. По-перше, всі вони були не уявними, а реальними героями тут і зараз. По-друге, вони, герої, не цурались нас, а охоче спілкувались , ділились чим могли, мали за своїх.

Про свою участь у війні не розказували, проте, перемовляючись між собою коротко, доносили нам цінну інформацію. А ми вже самі домислювали… Зауважу, що тому були підстави, бо ж бачили вже на своєму віку короткому чимало. Про війну знали не з книжок, переказів, кінофільмів, а довелося самим обпектися. Такі вирази як «дали нам каші», «дали ми їм шороху», «тривожна тиша» та інші матеріалізовувались в уяві миттєво.

Набували ми специфічного побутового військового досвіду. Навчились ловко однією рукою (!) скручувати цигарку пооперацийно: відірвати від газети потрібного розміру клаптик паперу, насипати тютюну, тісно

скрутити, послинити – заклеїти, висікти кресалом вогонь, затягнутись і випустити дим кільцем. А ще підперезатись одним рухом так, щоб на гімнастерці зі спини не було жодної зморшки, або зобразити таку міміку на обличчі, щоб кухар не втримався… - Кинув півчерпака добавки.

Ну, а вже вершиною армійської майстерності було використання курячого яйця.

У Лесевій хаті квартирував немолодий вже капітан – штабник. Роботи у нього майже не було, та й штабу як такого не було. Низенького зросту, тихенький, зрідка перекладав папери з папки у папку, часом навіть щось писав, не забуваючи з певним інтервалом зробити ковток-два з баклажки. Добродушний. В один із вечорів, нудьгуючи, капітан надумав поділитись з нами професійними навичками штабної роботи. Здивувати нас.

Облупив куряче яйце і ним, наче печаткою, переніс з одного документа на інший відтиск печатки, штамп і гриф! Переможно відкинувся на спинку крісла, схрестив руки на грудях і з ледь помітною усмішкою дивився на нас. Ми мовчали, бо оніміли… Капітан зробив ковток – закусив яйцем. Згодом скільки разів брався перейняти науку, у мене не виходило, а Лесь повторив «рекорд». У нього виявився хист. З'ясувалося в ході експерименту, що треба уміти зварити яйце. Щоб не круто і не рідко, охолодити до певної температури, облупити, не порушивши нижньої плівки і, (верх професійної майстерності!) котити яйце по зображенню з певним натиском і швидкістю, а по копії з іншою силою тиску і швидкістю. Весь процес - кілька секунд.

Якість подібну побачив через півстоліття, коли появився кольоровий ксерокс. Ось на скільки капітан випередив час. Та і Лесь не здогадався взяти патент.

«Яйцексерокс» капітана не копіював типографського тексту. Тільки атраментний, будь-якого кольору.

Обізнаність наша: де, що, з ким сталося? Хто, кому, що сказав? Які справи тут, там, чи деінде? – була всесторонньою. Здавна відомо: найповнішою (і достовірною) інформацією першими володіють секретарки, шофери, офіціанти, телефоністки, покоївки, ординарці…

У нашому випадку такими всеінформованими були візники. Поодаль, в кінці нашого двору, стояла цегляна конюшня з прибудованою дерев'яною повіткою. Містяни її називали райкомівською. Голова рай-

виконкому, секретар райкому, рідше - нижчого рангу апаратники часто заходили сюди, вони використовували коні як персональний транспорт. Варто було комусь із них вийти на поріг або глянути у вікно – ставало відомо, коли і хто поїхав.

До коней я був небайдужим.. Частенько заходив у конюшню. Намагався прислужитись: чи скреблом почистити коня, витерти очі, скласти збрую… Візники між собою перемовлялись неголосно: до якого села якою краще дорогою доїхати, в якому колгоспі керівництво «намилило голови» підлеглим, у якого голови справи йдуть вгору, якому світить «сонце в кліточку»… Чим менше проявляєш зацікавленості, тим більше можеш почути. Таким чином, хоч не виявляв надмірної цікавості, але мимоволі ставав у курсі подій…

Два випадки з мого вештання у конюшні запам'ятались. Про перший розкажу зараз (він трапився до війни і мене тоді добряче покарали), про другий – пізніше. Дозволили мені вигнати на водопій четверо коней. Накинув вуздечку на самого справного. Легко скочив на коня, чвалом виїхав з двору, коні за мною. Дорогою попід замок неквапливо прямуємо на луг, до річки. Несподівано продирається крізь колючий чагарник і виростає перед конем потвора без голови![26]. Кінь стрімко здійнявся на диби, (вершник утримався, інстинктивно ухопившись за гриву), різко опустився, кілька стрибків галопом - і з ходу пішов у кар'єр. Дорога піднімалась вгору, повертаючи у внутрішній двір замку. Але кінь на те не зважив, як і на дієвість вуздечки. Летів прямо з гори на луг. І на цей раз я втримався; щоб не перелетіти через голову коня,ухопився за гриву. Вже на рівній дорозі утриматись на коні було легко. Подумав, нехай скаче, поки не втомиться. Через кілька хвилин відчув, як шкура коня під моєю сідницею збрижилась. Я добре знав: кінь відчув небезпеку. Ще за мить зрозумів, що кінь невловимо якось згрупувався і… ми обидва летимо в повітрі… Свого часу тут було викопано обхідний канал, щоб регулювати рівень води, особливо у повінь. Та потреба в ньому з часом відпала, канал замулився, заріс луговими травами. Утворилась трясовина. Не подолай кінь трясовину – міг би виламати передні ноги, а вершник скрутити в'язи. Через півтора-два кілометри кінь стишився, пройшов з десяток кроків, зупинився, важко дихаючи, весь запінений. Піна спада-

[26]Якась жінка, набираючи в кар'єрі глину, накинула на голову плахтину, коли йшла крізь чагарник.

ла з боків, наче лапатий сніг. Утомився. Вершник злякався, його облило холодним потом. Троє коней чекали нас, стоячи по коліна у воді, заклично форкаючи.

Долі людські.

У сусідній кімнаті костельного будинку поселилася сім'я з п'яти чоловік: двоє дітей – дівчаток, їхні батьки і бабуся. Батько – Георгій Савич Атаманенко. Розділяли наші кімнати стіни, довгі і темні.

Взаємини у нас склалися, хоч певна дистанція відчувалась, не заглядали одні одним в горщики. Крім одного випадку, що розвеселив обидві родини.

На Різдво[27] мама виставила в сіни, на холод, досить об'ємну макітру з кутею. Вранці, після служби в костьолі, намірилась внести макітру в хату, та якоюсь залегкою та макітра їй здалась… Подив розвіяла Валентина Єгорівна. Вийшовши на стук дверей, розпачливо заломлюючи руки, заголосила: «Ой, простите великодушно, Марванна! Это мои чертовки, а у вас уже спали, а я не посмела вас будить, и кто бы мог подумать, да они у меня получат такое…». Стала мама втішати сусідку, що то не гріх, що то добрий знак, що Бог наказував ділитись… На те тьотя Валя, тримаючи мамину руку та схлипуючи, щиросердно мовила: «Ви знаєте, Марванна, никогда не пробовала такой вкусной кути». Пам'ятається, і я інколи не доїдав такої смачної маминої куті.

Георгій Савич – чоловік середнього віку – статний, чорноволосий, неговіркий. З нез'ясованих причин я до нього пригорнувся, а він мене прийняв. Може тому, що ровесники уникали з ним спілкування. Але це тільки «може» і «начебто». А такий стан відчуженості доводилось відчувати і мені в підлітковому і юнацькому віці. І то було не «може», і не «начебто», а я дійсно знав – чому.

Якимось шостим відчуттям ми з мамою усвідомлювали, що справи в нашого сусіда кепські. Він довго не міг влаштуватись на роботу. І це в період кадрового голоду. Обійшов він і села району, й Уладівку, й Уланів… Начебто спочатку погоджувалися, та кожного разу знаходили причину для відмови. А час йшов, підтримки потребувала родина з п'яти чоловік. Та нарешті доля усміхнулась Георгію Савичу - його взяли на роботу в райкомунгосп робітником.

[27]Католицьке не співпадало тоді з православним.

На цей час я вже знав деякі подробиці з його життя. То був секрет, але ж поділився ним Георгій Савич саме зі мною. Від нього ж передалось мені дещо, властиве й на сьогодні.

Спілкування з ним дало змогу зазирнути за межі того соціально-побутового середовища, в якому природно знаходився шістнадцятирічний юнак. Замислитись, чому у певної категорії людей залишається так мало людського…

У кімнаті Атаманенків був закапелок - відгороджена частина проходу в іншу кімнату, в якій жила ще одна сім'я. У тому закапелку стояло солдатське ліжко, тумбочка, на стіні – поличка. Розміром з половину вагонного купе, тільки вікна не було. В тому «купе» спав, проводив вечори Григорій Савич.

Мав доступ до того закапелку,бував частенько в «купе» і я. Георгій Савич не відкривав душу, не вдавався до монологів про своє минуле. В його присутності я почувався невимушено. Зазвичай, теми наших розмов виникали невимушено, самі по собі. Завдячую тим зустрічам, що трохи навчився слухати людей, вибирати зерна мудрості, з яких проросли мої роздуми й спостереження.

Георгій Савич родом з Кубані. Батько козакував, володів вітряком, дід – протодиякон, дружина зі священицького роду. Двоє старших братів служили в царському війську. Ще в двадцятих роках Атаманенки переселились в Східний Сибір, з причин, що стали мені зрозумілими значно пізніше.

Передбачливий Сава Атаманенко відправив Жору у станицю Верхню Підпільну за 20 км від Ростова до своїх родичів, в яких Георгій закінчив середню школу, вступив до Ставропільськкого будівельного інституту.

Георія виключили з четвертого курсу інституту за «неправдивые сведения в автобиографии»… Працював техніком в УКБ (управління капітального будівництва) на заводі сільськогосподарського машинобудування. У серпні місяці 1941 року записався добровольцем в Червону Армію. Служив в інженерно-саперних військах.

На початку січня місяця 1943 року (перелом Сталінградської битви – з оборонних позицій до наступальних дій) у ближньому бою поранений вибухом гранати, захоплений в полон.

З табору під Овручем вдалося утекти. Кілька день переховувався на

хуторі в білоруських лісах. Тут схопили білоруські поліцаї, передали німцям. Молоді, здорові есесівці відбатожили двічі полоненого втікача з німецькою ретельністю. Повідкривалися ледь загоєні, вкриті струпами рани. Чомусь не розстріляли.

Скільки (не пам'ятає) був без свідомості. Хто допоміг вижити - не зміг пригадати. Але, без сумніву, це були такі ж полонені.

Восени 1944 року частину військовополонених зігнали в загратовані товарняки і кудись повезли… Висадили в гірській частині південно-західної Німеччини, куди ворон і кісток не заносить. Правда, раніш за радянських бранців, занесло у ту прірву французьких полонених. Ночували – хто в природних печерах, частина в бараках. Охорона – шуцмани ще з кайзерівських часів, які за віком вже не підлягали навіть тотальній гітлерівській мобілізації. Що війна наближається, дізнавалися з гуркоту союзницьких гармат. Здогадувались: летять бомбардувати промислові об'єкти Третього Рейху. А поки що тут радянські і французькі полонені працюють на продовження його агонії.

По дну ущелини прокладена (ще до Першої світової) залізниця – вузькоколійка. Зі стратегічних міркувань надумались німці (перед агонією) побудувати відгалуження від головної магістралі кудись… через гірський хребет до паралельної ущелини.

Щоб прорити тунель через хребет частина табірників кайлами роздовбували гірську породу, частина прибирала каміння. Тачками відвозити неможливо, то й носили валуни, брили, уламки вручну, або ж, де дозволяв рельєф – носилками. Наглядачі пильнували, щоб процес був безперервний, ритмічний. Виснажених, хворих, скалічених, знеможених під час роботи не прибирали, щоб не збивати темпу. Їх, хто ще дихав, відносили в барак після роботи. За кілька діб лазарету комусь Бог надавав сили самостійно піднятись. Охоронці на той час вже не лютували – щось відчували…

Потрапив у лазарет і Георгій Савич разом із французом. Потоваришували. Через кілька діб, як трохи оклигав, намалював олівцем портрет свого товариша по нещастю. Той захоплено поділився із своїми земляками, а вже ті благали «художника»: «… будь-ласка і мене, і мене…». Як винагороду, приносили щось підкріпитися, бо французьким військовополоненим допомагав Червоний Хрест, СРСР від такої допомоги відмовився.

Дещо змінилося ставлення до «художника» і з боку охоронників-наглядачів: посилали на порівняно легші роботи.

Періодично вузькоколійкою курсував паровичок з двома-трьома платформами. Привозив будматеріали: цемент, пісок, дошки для опалубки, металевий профіль (швелери, таври, арматурний кругляк і т.ін.). полонені розвантажували. Робота вважалась легкою. По-перше, короткотермінова, усього на кілька годин. По-друге, (важливо) ходили по рівній площадці: не переступаючи, не перестрибуючи, не піднімаючись вгору, не спускаючись вниз. По-третє, «художника» стали оберігати: делікатно, непомітно, а все ж… Так що праця його стала більш схожа на мототерапію – лікування рухом.

Прочули про художника-аматора й підтоптані охоронці. Приносили фотографії своїх фрау, кіндер, медхен… Просили змалювати[28]. Часом дякували: клали поруч кубик плавленого сиру, сірникову коробку джему, частіше - цигарки, окраєць хліба. Заробленим Георгій Савич ділився зі своїми. Ось так бранець з Росії став для французів Unpintre для німців Kunsler, для своїх – Жора-художник. На час виконання заказів дозволили працювати в комірчині бараку, в якому містилася контора виконавця робіт на будівництві. Підстаркуватий німець – гер офіцір - з воєнізованої організації мало був здивований, коли випадково побачив, що «русіш менш» кваліфіковано читає технічні креслення і володіє практичними навичками інженера-будівельника.

Тим часом із півдня і заходу наростав гул артилерійської канонади, на горизонті спалахувала заграва. Рідше стали пролітати громіздкі бомбовози, частіше в небі з‘являлись стрімкі винищувачі і штурмовики.

То в одному кутку неба, то в іншому німецькі «месери» з англійськими «спідфаєрами» творили в небі «карусель», намагаючись збити противника.

В один із таких днів по змієподібній колії, весело пахкаючи, прибув паровичок, зупинився на звичному місці. На трьох площадках притягнув не звичний для себе вантаж – привіз людей. Не опускаючи низьких бортів платформи, сипнули на землю, як горох, озброєні вояки в однострояхгорохового кольору. То були солдата американської армії.

[28]Георгій Савич малював тільки олівцем і пером. І перше, і друге мало бути тільки чорного кольору. майстерно досягав ефекту, ніби малюнок зроблений в кольорі. Наприкінці 60-их змалював мій портрет. Зберігаю до цих пір.

Для радянських і французьких військовополонених свобода прийшла із Заходу.

Марно описувати, які почуття вирували в душах бранців… До того ж, не було жодного пострілу, атаки, штурму, що мало б бути при захопленні будь-якого ворожого об'єкту. Гітлерівська охоронна команда без усякого примусу, один за одним виходили на невеличкий плац, кидаючи зброю, слухняно піднявши руки. Схоже, і їх утомили війна і невизначеність…

Тим часом діловиті американці за якусь годину-півтори обнишпорили всі закутки табору, з канцелярії винесли клунок паперів; закинули наче дрова, німецькі гвинтівки на платформу, туди ж посадили полонених німців, всілися самі. Паровичок весело свиснув і зник за рогом звивистої колії.

Тепер в таборі, наче уже й не в таборі, залишились військовополонені; тепер уже наче не полонені, два американці, які начебто й не охоронці…

Найпершим бажанням вільних, але давно виснажених, зголоднілих людей було – кинутись до комори з їжею. Два американці, як могли, намагались стримати це природне бажання, щоб люди не наробили собі ж шкоди. Вдалося це їм, хоч далеко не в повній мірі, завдяки кільком більш стриманим і розсудливим, але таким же голодним.

Тихим ранком, тільки-но сонце піднялося над землею, під'їхав до табору той самий веселий паровоз із чотирма критими вагонами. Під команду американського офіцера всі швиденько розмістилися у вагонах. Супроводжуючі американські солдати, (котрі аж ніяк не сприймались за конвоїрів) були немало здивовані: люди заповнювали вагони без будь-яких носильних речей, хоч команда була «з речами»…

Ешелон зупинився за дві, дві з половиною години у невеличкому містечку південно-західної Німеччини, вщерть заповненому регулярними підрозділами союзників, репатріантами з усіх кутків Європи, колишніми військовополоненими.

Прибулих найперш записали в списки, нагодували, видали одяг. Табірне вбрання спалили. Поселили в колишній казармі вермахту. Сказали чекати, попередивши, щоб за межі умовно окреслених ліній самовільно не виходили. Потребуючим медичної допомоги пояснили, в який спосіб вони можуть звернутись до лікаря.

Сталося це в останні дні квітня 1945 року.

За кілька днів французів – співтабірників в казармі не стало. За ними приїхали офіційні представники, окремим дозволили самостійно добиратись до своїх домівок. Радянські військовополонені чекали… Вже й червоний прапор над Рейхстагом піднято, Червона Армія Берлін взяла, Німеччина капітулювала; а тут, в затишному містечку табірники жили розміреним життям: обідали, мились у бані, вчасно лягали спати. До казарми стали навідуватись красномовні американські пропагандисти-агітатори. З постійною невимушеною усмішкою провадили бесіди про все, вміло спрямовуючи заздалегідь вибрану тему у потрібне для себе русло. М'яко виказували свої припущення про те, що може чекати в разі повернення військовополонених у Радянський Союз, шукали бажаючих залишитись в одній із країн вільної Європи.

Кілька бажаючих знайшлося. У небажаючих думка була одна, непохитна: додому, на Батьківщину, до своїх, у Радянський Союз. Дочекалися! На початку червня року Перемоги до табору прибула група радянських військовослужбовців з повноваженнями повернути звільнених союзниками радянських військовополонених на Батьківщину. Сама процедура передачі зайняла кілька діб: облік, опитування, письмові пояснення, заповнення анкет, якихось формулярів, карток, протоколів.

Помітно змінилася організація побуту у місці, відведеному американською військовою адміністрацією для радянських військовополонених. На зміну започаткованому союзниками самоврядуванню прийшов чітко регламентований режим з усіма його складовими: обмеження в пересуванні, дотримання субординації, введення караульної служби. Напруга в спілкуванні відчувалася постійно. Наприклад, не вживались слова «товариш», «громадянин», а тільки прізвища. Наказ, звертання чи то розмова неодмінно провадилась у рівному, холодному тоні. Сприймалось це з розумінням.

Нарешті всі формальності між союзниками щодо передачі групи радянських військовополонених владнали. До казарм під'їхала колона критих «студебекерів», люди сіли і в супроводі двох конвоїрів на кожній машині рушили через усю Західну Європу до кордону СРСР. Тут колишніх військовополонених, замість відпустити додому, пересадили у

криті товарні вагони – теплушки[29], і під ритмічний стук коліс потужний «ФЭД[30]» за кілька нічних перегонів доставив «вантаж» у Карельську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку. З Льодовитого океану, закриваючи обрій, сунули важкі чорні хмари.

Розмістили людей у довгих низьких бараках, почалося життя, що нічим не відрізнялося від німецького полону. Спокій охороняла добірна варта.

Про умови і строки перебування у фільтраційному таборі для радянських військовополонених в Карельській АРСР Георгій Савич жодного разу жодним словом не обмовився…

Все, що описав про перебування Георгія Савича Атаманенка у німецькому полоні, вималювалось у моїй уяві внаслідок його спогадів, побіжних висловлювань за два з половиною роки проживання по-сусідству. Не можу пояснити, та знаю напевно, що відкритим і щирим у той час він був тільки зі мною. Таке ставлення дорослої, бувалої в бувальцях людини залишили помітний слід не лише у моїй юнацькій пам'яті, а й вплинули на формування певних життєвих переконань.

Чи знав я щось про радянських військовополонених першого періоду війни 1941-45 рр.? Так, знав, бо жив у той час. Спостерігав на власні очі не деінде, як у містечку Хмільнику та його околицях.

На початку липня у двір Порубинського колгоспу німці зігнали з півтори сотні радянських військових. Запам'яталось, що чимало з них були лише у спідньому. Чому? Не знаю. Мабуть, щоб в такий спосіб якось демаскуватись… Охорона в них була, як кажуть, про людське око. Два німці більше дбали про «яйка», «млеко»; тим часом селянки, як могли, забирали з табору то «чоловіка», то «брата», то «свата». Проіснував той табір лише кілька день. Частина бранців розбіглась, частину німці кудись поділи… Невдовзі німці пригнали велику колону військовополонених на околицю Хмільника. Розмістили в колишньому військовому містечку, де нині знаходиться військовий санаторій. Але то вже було зовсім інше ставлення до військових бранців.

Обтягнули територію колючим дротом, сторожові вишки, собаки, вікна, густо забрані колючим дротом, посилена охорона, нічне освіт-

[29]Теплушка (розм..) – від «тепло». Критий вагон зі встановленою пічкою-буржуйкою.
[30]Абревіатура від Фелікс Едмундович Дзержинський.

лення прожекторами всього периметру огорожі і - постріли, постріли, постріли. На витягнуту в щілину руку із загратованого вікна - прицільна автоматна черга. Убитих, померлих, знесилених викидали у рів за межами табору. Городянам, які зголошувались хоч в якийсь спосіб поховати закатованих червоноармійців, фашисти дозволяли це зробити лише у чітко визначений час, коли в старшого, оберста, був добрий настрій, і за належного частування чергових охоронців самогонкою з закускою.

Наприкінці липня місяця полонених кудись вивезли. Залишили чоловік тридцять-сорок. Для якої потреби – невідомо. Казали люди, що для утримання табору та обслуговування німців.

12 серпня 1941 року німецькі окупанти у співпраці з українськими поліцаями на околиці Хмільника (при дорозі на Уланів) розстріляли чотириста місцевих громадян[31] – євреїв та групу військовополонених - так завдбачливо залишених німцями два тижні тому.

Зрозуміло, що долю радянських військовополонених мені випало відслідкувати лише в межах того часу, очевидцем якого довелося бути.

На своєму життєвому шляху мені ще не раз доводилося зустрічати колишніх військовополонених, і щоразу чітко відчував, що для них графа «військовополонений» - ганебне тавро. Тільки з роками зрозумів: дуже мало радянських воїнів здавались в полон; дуже багато радянських воїнів здавались в полон.

По-різному складались їхні долі. Три з половиною мільйони загинуло.

Майже один мільйон полонених до закінчення війни знаходились у Німеччині. А радянська влада, яка послала їх на фронт, ставилася до всіх без винятку як до зрадників, і понад півмільйона репатрійованих солдатів та офіцерів без суду і слідства були відправлені в спецтабори НКВС (за наказом ГКО від 27 грудня 1941 року[32]).

На Нюрнберзькому процесі 1945-1946 років всіх військовополонених представляв єдиний свідок – Євген Ківелш, який потому безслідно зник. В СРСР відмовились повністю друкувати документи Нюрнберга. Замість сорока двох томів, що вийшли на Заході, публікувались семи-

[31]Через 70 років мені вдалося встановити на тому місці пам'ятний знак.

[32]Дані щодо втрат на війні почерпнув із загально доступних публікацій, видрукуваних у пострадянський період.

томні з купюрами[33]. Про «зрадників Вітчизни» не згадувалось в мемуарах маршалів і генералів. І дивно те, що і в теперішній час не відновлена справедливість стосовно радянських військовополонених. Гуманний крок, хоч і запізно, здійснив уряд ФРН, взявши на себе матеріальне відшкодування всім військовополоненим періоду Другої світової війни. Прикро, що вийшов відповідний закон тільки 2017 року.

Історія ще не знала випадків, щоб за такий короткий час в полон потрапило майже два мільйони осіб. На початку липня 1941-го під Мінським – 325000, на початку серпня під Смоленським – 330000, в середині вересня під Києвом – 670000, в середині жовтня під Вязьмою – 662000.

Привертаю увагу до приблизності статистичних відомостей та їх розбіжність. Кілька тисяч сюди, кілька десятків тисяч туди. Одиниці виміру, десятки, сотні – взагалі не фігурують у радянській статистиці людських втрат.

Кількість полеглих у Великій Вітчизняній війні змінюється й донині.

То 10000000, то 20000000, то 27000000. Такі мегацифри не сприймаються людською свідомістю. А може, саме на це і розраховують академстатисти?...

Не зовсім доречно, говорячи про мертвих, згадувати анекдоти. Та один такий засів у пам'яті.

Під час візиту до Москви у 1939 році, міністр закордонних справ Німеччини Рібентроп, обговорюючи умови взаємодії сторін у майбутньому переділі світу, запитав у Сталіна, скільки буде вбито людей у тій боротьбі.

Сталін, попихкуючи люлькою, відповів коротко і вичерпно:«Мы полагаем, что будет убит один дантист и сорок пять миллионов человек».

На здивування міністра вождь зреагував у характерному лише йому стилі:

«Вот, вот, один дантист запомнится, а сорок миллионов…». І посміхнувся, старанно вибиваючи попіл з люльки.

Байка, то байка, а чомусь не до сміху…

В один із погожих осінніх днів Георгій Савич (вже не пам'ятаю, що його підштовхнуло), завів мову про замок, який стояв поруч, наче нависав над нашим будинком.

[33]Мені потрапив до рук однотомник, а семитомове видання не вдалося знайти.

Маю сказати, що на той час ця велична споруда, природньо, сприймалася мною як найвеличніша й найдревніша з-поміж усіх у Хмільнику та його околицях. Навіть містечкові церкви, костел, синагога не могли сперечатись ні в розмірах, ні в оздобленні з такою монументальною спорудою. Щось подібне потрапляло мені на очі хіба на малюнках у шкільних підручниках з історії Стародавнього світу чи Середньовіччя.

Прагматична цінність цієї будівлі (від нашого дому до замку п'ятдесят кроків) була неоціненною для мене. Кожного разу, коли треба було роздобути швиденько дровець для розігріву пічки, я прошкував до замку… Інтер'єр палацу: розташування кімнат, залів, коридорів, сходів, комірчин маленьких і більших, закамарків, ходів, лазів - я міг обійти навпомацки, у цілковитій темряві.

Екстер'єр споруди мене абсолютно не цікавив. З якої сторони не подивись, не підійди – суцільне каміння. А що з нього взяти? Розкрив мені очі Георгій Савич.

Спочатку, стоячи в нашому дворі, звернув увагу на бокову вежу, а далі почали обходити замок, і з кожного кута огляду відкривались переді мною деталі задуму архітектора, майстерно втілені будівельниками-каменярами з найближчих сіл Хмільницької округи[34].

Поступово з тих фрагментів склалася загальна картина. Спокійно, уникаючи менторського тону, Георгій Савич відкривав перед наївним хлопчиною таїнства мистецтва архітектури. Вперше почув і вперше побачив (хоч дивився кожен день і не один рік), дізнався, що таке портик, фриз, капітель, пілястр, розаліти, напівротонда, дорігеська колона та колона іонічна… Так, за кілька своєрідних уроків Георгія Савича, вималювалось загальне уявлення про різні стилі в архітектурі взагалі і про стиль, вибраний архітектором Іваном Фоміним для будівництва замку в Хмільнику. Саме такий натурний огляд, супроводжений поясненнями знаючої людини, розбудив у мені цікавість до архітектурних особливостей чи то громадських споруд, чи то промислових. Коли ж мені довелось прочитати (не пам'ятаю у кого) «Архітектура – це застигла музика» - був приголомшений таким точним і сутнім порівнянням.

У молоді роки потрапила мені до рук надзвичайно цінне видання

[34]Наприкінці сорокового року наш сусід Пугач Дмитро розказував мамі ,коли і ким він працював на будівництві замку. я крутився поруч, дещо вловив із тієї розповіді, але не все у той час мене, малого, цікавило.

«Архітектура культових споруд». Для мене цінність такої книги-фоліанта була в тому, що поряд з прекрасними світлинами архітектурних перлин (на сторінці зліва) подавався текст-опис пам'ятки (на сторінці справа). Це давало змогу кожному, навіть не підготовленому читачеві, здобути певні знання, пробуджувало інтерес до цього виду мистецтва. Що це так, вдамся до такого прикладу.

Мешкаючи в Києві понад 70 років , часто користуюсь тролейбусом 18-го маршруту: площа Тараса Шевченка – Майдан Незалежності (Куренівка – центр міста). Проїжджаю половину маршруту, дивлюсь у вікно – зрідка око на чомусь зупиняється. Нарешті після Лук'янівки тролейбус піднімається на Велику Житомирську вулицю, прямуючи до Софіївської площі. За вікном пропливають фасади будинків, споруджені в кінці XIX на початку XX століття. Що не будинок, то вдалий витвір митця-архітектора. Попри індивідуальне архітектурне рішення, в цілому створено гармонію, яка навіває гармонійний настрій. Людське око мимоволі зачіплюється за деталі, фрагменти.

Дивно, і дивуюсь кожного разу, хоч проїжджав сотні, тисячі разів, як це я не помітив ту чи іншу деталь минулого разу, як не міг помітити її функціонального призначення і не відчути впливу естетичного враження.

Мені пощастило жити, спілкуватись, товаришувати з кількома особами, яких природа наділила вираженим художнім смаком (мене ж обділила).

Одним із них був Олексій (Лесь) Головін. Талановита, неспокійна особистість. Цікавився живописом, музикою, фотографією. Його світлини були особливими, я скажу, що він виробив власний стиль. Досить рідко фотографував людей, взагалі живих істот. Все більше - пейзажі, окремі його деталі: дерево, кущ, гілку, заплаву, хмаринку, крутий пагорб чи тінисту галявину. Обирав такий ракурс для світлини, що предмети в фокусі об'єктива оживали, промовляли до нас.

Та найбільше уваги Лесь Головін приділяв фотографуванню архітектурних пам'яток минулих століть («сталінок», «хрущовок» не знімав на фото). Робив він це так: спрямовував об'єктив не на всю споруду, а на окрему його частину, і саме тому задум архітектора сприймався у всій повноті.

Якось йшли ми вдвох через Контрактову площу. На хвильку зупи-

нились біля ротонди з фігурою Самсона, біблійного богатиря, що роздирає пащу левові. Мені доводилось бачити цю фігуру десятки разів, по дорозі з роботи чи на роботу, тому особливої уваги до себе фігура не викликала. Але ж Лесь – це зовсім інше. Поволі, наче розставляючи слова (Лесь заїкався), промовив: «Он подивись на той будинок», - і показав рукою. Через дорогу, на розі вулиць Костянтинівської і Фролівської, стояв чотириповерховий будинок початку 20 століття. Повз нього я проходив кожного дня років двадцять-двадцять п'ять[35]. Звертав увагу на ліпнину фасаду, майстерно викладені цеглою зовнішні підвіконня, оздоблення міжповерхових карнизів.

- А тепер подивись на фриз між накриттям і верхнім закінченням колон. –Подивився я, а Лесь продовжив: - Бачиш, як лінії, замикаючи фриз і елементи орнаменту, гармонують із загальним оформленням будинку?».

– То що ти хочеш цим сказати?

– А те, - мовив Лесь, - що архітектор думав (!) про зовнішнє середовище, перш ніж вибудувати свій витвір, і вписав його у ландшафт.

Тепер, коли буваю в службовому відрядженні чи туристичній поїздці (Чернігів, Краків, Одеса, Львів та ін.), оглядаючи пам'ятки архітектури, намагаюсь визначити, чи вдало вписуються вони в навколишній простір…

З іншим моїм однолітком, Миколою Іващуком[36], був дружнім з дитинства до самої його смерті в 2015 році. Людина порядна, з високими моральними якостями, частенько сперечались, не відступаючи кожен від своїх поглядів та принципів. Разом наспівували:

Было два друга в нашем полку,
Пой песню, пой.
Если один говорил из них – «да»
- «Нет» - говорил другой.

Ось так і прожили ми майже вісімдесят літ, у дружбі та в полеміці. Коли ж прийшла пора одному відійти:

---

[35]Працював на той час у райво на Фролівській , а потім директором школи, тому в службових справах бував там чи не щодня. Крім того, на першому поверсі цього будинку знаходилася їдальня, яку я теж не минав.

[36]Про нього докладно – у першій книзі.

Друзья улыбнулись – ну что ж, пустяк.
Пой песню, пой.
- Ты мне надоел, - заявил один,
- И ты мне, - сказал другой.

Ілюстрацією наших по-справжньому щирих взаємин може слугувати спогад.

Сидимо ми на кухні у Миколиній квартирі. Пригощаємось. Після чергової «Ну ж бо… гей», заспівав я:

Росте черешня в мами на городі…

Микола рішуче обірвав: «Був я у них на городі. Ніяка черешня там не росте[37]». Миттєво протверезівши, благаю: «Миколо, схаменись. Глянь у вікно». У дальньому дворі, розкішно розкинувши віти, росло кілька старих верб.

Я, вже «нетверезо», промугикав:

Там дві верби схилилася,
Мов журяться вони.

Микола знову рішуче відрізав: «Не дві, а чотири, і журитися вони не можуть, бо ж дерева».

Спантеличений такою залізобетонною логікою, почав я щось мимрити про поетичну образність, стилістичні фігури, алітерацію, про воду каламутну і дівчину смутну. А мій візаві, скептично похитуючи головою, розлив по келишках і, відсапавшись, видав:

Ой на горі два дубки, два дубки…

Примирливо видихнув: «Трухляві».

По закінченні школи Микола вступив до військового медичного училища – мріяв вилікувати свою паралізовану маму і важко хворого, пораненого під час окупації місцевими поліцаями батька. За двадцять п’ять років вийшов у відставку у чині майора.

У Хмільнику організував краєзнавчий музей, який очолював майже тридцять років.

Життєва дорога Георгія Савича складалася так, що він потиху крокував, не відхиляючись в ту чи іншу сторону, підіймаючись вгору. Можна

[37]Мова йде про нашого земляка – поета з села Куманівці – Миколу Луківа, понад три сотні його віршів покладені на музику. «Росте черешня…» у виконанні А.Горчинського стала хітом. до Дня учителя М.Луків подарував моїй дружині збірку поетичну з присвятою.

сказати – натужно підіймаючись, бо треба було нести відповідальність за велику родину. Незабаром призначили його десятником, а то вже керівна посада, уже він роздавав наряди, шукав матеріали, слідкував за процесом…

Запам'ятався мені той період його роботи. Одного разу приніс додому середнього формату книжечку «В окопах Сталінграда» Віктора Некрасова[38].

Порадив прочитати. За кілька вечорів легко прочитав. Врізалися в пам'ять епізоди оборонних боїв. Ім'я автора на той час, хоч я був книголюбом, ще нічого мені не говорило. Якось Георгій Савич обмовився, що служив з Некрасовим в одній частині і той був його безпосереднім начальником – командиром саперного батальйону, а він (Георгій Савич) – командиром взводу. Взаємини між ними були обумовлені військовим статутом. Поєднувало їх те, що обидва мали вищу інженерну освіту, на той час в інженерно-саперних військах траплялося нечасто. Війна розлучила колишніх однополчан, долі обох були однаково драматичними.

Серед хмільничан постать Георгія Савича стала відомою за наступних обставин. На той час у густо населеному містечку Хмільнику каналізаційної мережі не було, як і не було громадських убиралень. Кожен вправлявся зі своєю потребою там, де йому припекло, хіба що перехожі делікатно відверталися. У неділю і четвер базарувати сходилось на площу (вище нинішнього кінотеатру) сила-силенна люду з усіх сіл району. Зрозуміло, що з'явилася нагальна потреба побудувати другий за значимістю міський об'єкт (першим була гідроелектростанція) – громадську вбиральню. Будівництво вбиральні доручили виконробові Атаманенку. Споруда цегляна, з мурованою вигрібною ямою, з душниками і з окремими входами - «М» і «Ж». Централізованої подачі води тоді ще не було, тому поставили бочки з краниками.

Мітингу з приводу відкриття не було, інформації про забудовника не було, але округа знала, що побудував туалет Атаманенко. Добрим словом відгукувалися про Атаманенка навіть ті, хто його в очі не бачив: добре діло зробив чоловік.

Наступним творінням Георгія Савича, яке піднесло комунгоспівського виконроба до рівня зодчого районного масштабу, був проект жит-

[38]Це був часопис «Знамя», який впадково потрапив до рук Георгія Савича.

лового будинку для родини голови Хмільницького райвиконкому (Крижанівського А.І.). Будівництво йшло ударними темпами під наглядом проектанта. Щоправда, про будівництво чомусь говорили пошепки, хоч всі знали про його призначення… Можу сміливо сказати, що найбільш обізнаною з проектом людиною був я. Георгій Савич показував мені загальний план, планування окремих приміщень, розрізи А-Б і С-Д, прив'язку до місця, горизонталі і вертикалі. На тому я мало розумівся, а от загальний план мені сподобався. Коли ж за кілька місяців постав будинок, то був я трохи спантеличений невідповідністю з малюнком, хоч в контурах все співпадало.

Вдалим був вибір місця будівлі. Закладено її через дорогу до теплової електростанції, а це регенеруючий об'єкт, від якого легко провести всі інженерні комунікації: воду, електрику, тепло, каналізацію, зв'язок.

Поволі містечко виходило з воєнної розрухи, обтріпуючись, наче після обвалу, стало випрямлятись та облаштовуватись. Відкрились школи, дитячий будинок, постало кілька артілей, завод продтоварів з виробництва безалкогольних напоїв і кондвиробів, чавуноливарний, цегельний, меблева фабрика (пізніше Атаманенко Георгій Савич обійняв посаду інженера-конструктора). Отож, матеріальне становище його родини потроху поліпшувалось. Стали до нього ходити замовники: голови колгоспів, сільрад, просто люди зі статком. Почали замовляти проекти під будівництво.

Не раз і не два у житті згадував я Георгія Савича. 22 вересня 2015 року з'явилася нагода знову згадати цього чоловіка. Адже у Хмільнику відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція «Хмільницький палац Ксідо – перлина української архітектури» під девізом: «Врятувати, щоб нащадкам передати!». Чи можна було колись подумати, що видання матеріалів конференції на 335 сторінках міститиме праці вчених-істориків, краєзнавців, джерелознавців, знаних археологів, етнографів, архітекторів з Інституту історії України НАН України, Центру дослідження історії Поділля, Кам'янець-Подільського університету, Вінницького державного педагогічного університету.

Про стан, у якому знаходиться нині перлина української архітектури, про значимість її для нашої культури виголошували доповіді відомі науковці. А стан цей не назвеш інакше, як жахливий. Пам'ятка не має

статусу. Не охороняється. Хто винен? Тільки не аматори-краєзнавці.

Варто було б відновити ротонду, яка вінчала замок. Вона була висаджена в повітря німцями перед наступом радянських військ для того, щоб не могла служити орієнтиром для прицільного вогню. Без неї замковий ансамбль – неповний, не довершений.

У червні місяці 2016 року приїхав я у Хмільник. Відвідав історичний музей (поряд із замком). Піднімаюсь по сходах і бачу: кілька молодих чоловіків копають шурф на вугринівському схилі замкової гори. Зацікавився. Підійшов. Став розпитувати. Кажуть, що шукають залишки підпірної стіни, яка б мала захищати замкову гору від зсуву грунту. Уникаючи щонайменшої категоричності, виказав їм сумнів щодо вибору місця пошуку.

- Та ми того, не вибираємо. Ми звичайні копачі, нас найняли. Де показала, там і копаємо.

Оте «показала» дало мені зрозуміти, що керує розкопками особа жіночої статі. Один із копачів, повернувши голову, гукнув: «Григорівно! А йдіть-но сюди, тут якийсь дідусь цікаве щось кажуть».

З-за розлогого куща бузку вийшла жінка в робочому комбінезоні, на ногах - кеди. Худорлява, енергійно-рухлива. У віці, про який можна здогадуватись, але не слід визначати. Перша усміхнено привіталась, мовивши: «Цікаво, цікаво…».

Назвав себе у відповідь і додав, що пам'ятаю ці місця ще з довоєнних часів. Тоді підпірна стіна була лише частково у тому місці гори, яка нависала над в'їзною брамою. Задум був таким, щоб убезпечити в'їзд до садиби. Згодом права частина підпірки заховалась під сходами, які побудовані були вже після війни і слугують до нинішнього часу. А ліва частина підпірки засипана землею, яку відкидали, готуючи основу для сходів. Якщо тут копати, то можна натрапити на залишки камінних валунів підпірної стіни. Поки я говорив, пані Оксана (так вона назвалась) не переставала промовляти, чи не за кожним моїм словом: «Цікаво, логічно… цікаво, цікаво… Логічно» - і раптом запитала: «А скільки вам років?». Почувши відповідь, повернулась до копача, який її гукнув: «Ще раз почую «дідусь», то залишишся у тому шурфі, що сам викопав». Наказала копати у тому місці, яке я показав. Уже через два штихи почувся дзенькіт сталевої лопати об камінний моноліт. Оксана Григорівна (біль-

ше до себе) прошепотіла: «Боже, мій Боже! Стільки людей місцевих, і ніхто не знає… Втім, може й знають, та воно їм байдуже. Хто може пам'ятати, де яка каменюка лежить».

Окрилений побаченим, став розказувати (наскільки пам'ятав), де стояла в'їзна брама. Ніяких східців, стежок через гору до самого замку не було. Жодного дерева – також. По всьому периметру замкова гора з підніжжя до вершини була обсаджена низькорослим чагарником, тонке віття якого стелилося і переплiталося між собою. Подібної рослинності не доводилося ніколи і ніде зустрічати.

Єдиний в'їзд-вхід до замку залишався виключно через браму, по вузенькій брукованій дорозі, яка вилася спіраллю і вже на половині кругу замикалась на внутрішній двір замку.

Оксана Григорівна тут - таки стала допитуватись, де точно стояла брама. Мої розповіді її не задовольняли. Наказала копачеві принести теодоліт з триногою, рулетку і планшет, спустились униз. Такий поворот змусив мене бути максимально конкретним і відповідальним щодо своїх свідчень. Уже не розмахуючи руками, а точно вказуючи місце, де стояли брамні вежі по обидві сторони воріт, вказав припущення, де слід шукати залишки фундаменту самих брамниць. Факти, отримані під час розповіді, перевірялися одразу вимірами приладів (інструментувалися, як казала Оксана Григорівна) і заносились у планшет. Почув чимало емоційних слів від Оксани Григорівни: «як мені пощастило», «дуже вдячна», і навіть «щаслива». Запитала, де я тепер проживаю. Відповів – «у Києві».

- Ой, Боже! І я з Києва. Багато років працювала у «Геофізиці».

Коли ж я сказав (трохи байдуже), що знаю, де ця установа, бо майже кожного дня, їдучи на роботу через Куренівку до площі Тараса Шевченка, чую в трамваї: «Зупинка – «Геофізика»». Після такої розмови ми відчували себе майже родичами. Обмінялись телефонами, (сказала Оксана Григорівна, що може треба буде щось уточнити). На папірці написала своє прізвище: - Пташина. Я запитав, де слід ставити наголос: на першому складі, чи на другому, волів би на другому – Пташина. Розсміялась: «Це у мене завжди так з'ясовують. Зате у мого чоловіка з наголосами у прізвищі безсумнівна безпомилковість, бо односкладове – Вовк». Тепер вже я розсміявся.

24 серпня 2016 року святкуємо День Незалежної України!

25 років тому народ України затвердив своє право бути господарем у своєму домі незважаючи не те, якою б мовою він не розмовляв, яку релігію б не сповідував, які політичні погляди не поділяв.

Пам'ятаю Софіївську площу двадцять п'ять років тому, заповнену вщерть людьми. Непідробне, щире спілкування, усмішки навзаєм, вітання, потиски рук, обійми… Серця і душі переповнені чимось таким, чим хочеться поділитись з найріднішими, з найближчими. А вони тут, поруч, і далі за кілька кроків, і ще далі – за кілька сотень метрів. І всі готові прийняти всіх в обійми. Я з Лесем і Галею (його дружиною) неподалік від головних воріт Софії Київської. Нас з Лесем якийсь дух підносить так, що ми не відчуваємо землі під ногами, а Галя з якоюсь жінкою обнялися, сміються і плачуть, плачуть, плачуть і сміються…

Прийшли додому. А дух Софіївської площі нікуди не подівся. Навпаки, він (той дух) уже встиг оселитись у хаті ще до нашого приходу. За столом, накритим святковим обрусом, чекала нас моя дружина Таня, сестра її Катерина зі своїм чоловіком Іваном, брат рідний – Василь. Піднімали келихи не за вождів, не за партії. Були одностайні – за Незалежну, вільну Україну.

З плином літ ейфорія, піднесений дух потроху стали спадати. Ні, не розчарування наступило, а все більше огортає щось подібне на досаду. Зрозуміло, це наштовхувало на роздуми, пошуки причин. Чому абсолютно всі державні інституції залишилися тими, що були при старому державному устрої. Очільником держави – нової, демократичної, вільної, незалежної України - став колишній секретар ЦК Комуністичної партії України (та ще й з ідеології). Перший секретар Печерського райкому партії міста Києва став головою міської державної адміністрації. Головою столичної держадміністрації стає перший секретар Подільського райкому партії, який, балотуючись у Президенти країни, зайняв аж друге місце. І так по всій країні. Колишні «перші» зовсім не ставали «другими» - вони лише пересідали в крісла з іншими назвами та абревіатурами. Усі очільники правоохоронних органів від центральних до периферійних: прокурори, начальники міліції, судді, голови СБУ, командувачі військовими округами залишились ті ж самі або ж пішли на підвищення. Така ситуація склалась в громадських установах. Доходить

до абсурду. Суддя, який засудив у 70-ті роки правозахисника, борця за незалежну Україну Левка Лук'яненка на десять років таборів, у 90-ті роки незалежної України судив того ж самого Левка Лук'яненка. Отож, «маємо те, що маємо». Маємо цілий сонм політиків-ділків і не маємо жодного державника. Це моє особисте бачення.

Голод. Школа.

Про голод 1946, 1947 рр. не хочеться згадувати, писати й навіть слухати. Помітив, що на початку 21-го століття сформувалась думка нібито голодні роки обмежуються чітко календарними датами: почався голод в ніч з 31 грудня на 1-ше січня, а через два роки закінчився, коли одірвано останній листок календаря. Така ж думка утвердилася про голодні 32-33 рр., 21-22 рр., хіба що пояснюють більш розлого, пов'язуючи річним кругообігом небесних планет.

У парламентській бібліотеці в Києві[39] просидів кілька вечорів, гортаючи підшивки газет за 1946 - 1947 роки – «Радянська Україна», «Правда України», «Комуніст України». В жодній не обмовлено хоч би одним словом про голод. Отже - не було голоду. Були труднощі, були прояви саботажу хлібозаготівель, були поодинокі вияви панікерських настроїв. А загалом п'ятирічний план відбудови народного господарства успішно перевиконувався. Це обговорювали на пленумах, писали в газетах, транслювали по радіо, схвалювали на зборах і мітингах.

Набуваючи життєвий досвід, переосмислюючи прожите, дослухаючись до розумних людей, дійшов до переконання: війни, голодомори, всілякі кризи, революції - не від Природи. Якщо у людини відняти Бога, то вона обов'язково знайде його замінник в особі Сталіна, Гітлера або Мао Цзедуна.

Без усяких «абияків» у 1946 році вождь, балотуючись у депутати Верховної Ради СРСР, проголосив своїм виборцям, що війна 1941-1945 років мала позитивні (!) сторони, - вона загартувала радянський народ і він (народ) здатний йти назустріч «любым испытаниям». Як бачимо, «испытания»вже були заплановані. Залишалось тільки їх подолати будь-якою ціною… Як долали труднощі голодних років по всій країні – не знаю, по Україні – теж. А як жив я і такі родини, як наша, у містечку Хмільнику – знаю.

[39]Колишня Державна ордена Червоного Прапора Республіканска бібліотека УРСР імені КПРС.

Літа 2016 року запросили мене в Центральний музей Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр[40]. виступити із спогадами по голод 1946-1947 рр. перед учнями-старшокласниками загальноосвітніх шкіл України, переможцями Олімпіади творчих робіт (на тематику 70-ї річниці голоду). Відповідально став шукати матеріал. А його, того матеріалу… Взяв бібліографічний довідник – сотні, тисячі монографій, дипломних робіт, капітальних досліджень, симпозіумів, конференцій…

Натиснув клавішу комп'ютера – накрило дев'ятим валом інформації. Поїхав за день раніше в музей. Попросив творчі роботи. Із стосика зошитів витягнув кілька навмання. Зацікавили ті роботи, в яких автори посилались на свідчення своїх близьких, рідних або ж сусідів, односельців. Непомітно і сам перейнявся їх тугою і болем. Тут же прийняв остаточне рішення, підказане учнями. Велика зала. Під стіною кілька стендів з фотографіями тих літ. Дивуюся, де віднайшли працівники музею такі світлини.

Переможці олімпіади з усіх областей України чинно сидять рядами. Підводять мене до столика з мікрофоном. Заступник директора з наукової роботи називає мене. Оплески. Прошу вимкнути мікрофон.[41] Відкашлявшись, заговорив, тримаючи в пам'яті один із найголовніших постулатів для учителя: вкластися у відведений час. Оплесків не було. Якусь хвилину панувала абсолютна тиша. Навіть стілець не рипнув.

Діти мовчки, не перемовляючись, пішли до виходу. Кілька затрималися біля мене і потисли вдячно руки. Одна дівчинка в кептарику, з якого вибігали, наче два струмочки, білі мережені рукави блузки, співчутливо обняла мене, мовивши тихо: «Дякуємо, дякуємо!».

За кілька днів одержав поштою листа від директора музею з подякою і запрошенням до співпраці.

Можливо, не в тій послідовності, не такими словами розказав я своїм слухачам те, що описую в ці хвилини-години. Але розказав те, що збереглось у моїй пам'яті, стоїть перед очима, стоятиме довіку.

Люта зима 46-го на 47 рік. Пізня ніч. Лежу на своєму армійському ліжку. Заснути не можу. Пече холод, шлунок з'їдає голод. Мозок сверд-

[40]Тепер – Національний музей історії України у Другій світовій війні.

[41]Доводилося мені не раз тримати слово навіть перед дуже шановною авдиторією. Але тоді десяток – два мікрофонів мене не бентежили: витягав папірець перевіреного попередньо ким треба тексту (інакше не допускали до слова) і виразно читав.

лить одна думка: де б щось роздобути їсти. В уяві пропливають варіанти одні других безглуздіші: якби…, якщо…, а що як…, а може… чи то в сні, чи то в свідомості вимальовується…

Упросилася мама всипати в льох під костелом кілька мішків картоплі. Це ще минулого року. Спускав я ту картоплю сам. Камінний склеп з довгою «шиєю» на вихід. Підлога забутована камінними плитами. Подумалось: треба було б чимось застелити. Подумалось, то й зробилось. Десь знайшов уламки дощок. Сяк-так застелив у кутку. На те, що кутку розсипано якийсь білий пісок, уваги не звернув.

Лежу, цокочу зубами, здригаюсь від холоду та пекучих думок. Продумую план: уламки дощатої підстилки мають щілини. Невеличкі, дрібні картоплинки мали б у ті щілини висипатись. А що як…

Встаю, накидаю на себе благеньку куфайку, не зашнуровуючи солдатські черевики, йду у погріб. Клямку з навісним замком збиваю за два удари камінцем. Вхід у склеп підсвічується світлом з ясного неба, а далі цілковита темрява. Але це мені не перешкода: орієнтуюсь чуттям, якому не знаю визначення. Напомацки відкидаю вже струхлілі, слизькі від вологи дошки. Стоячи на колінах, долонями обох рук обмацую підлогу. Є! Є бараболя. Трапляється розміром в грецький горіх, в основному – з квасолину, а то і горошини. Кілька трапилось, як куряче яйце. Щастя! Квапливо запихаю у кишені галіфе. Виходжу, натужно дихаючи, але не забув причинити двері, вставити скобу і тим же камінцем загнати на місце. Можливо, від збудження, а може, від повітря,застояного у склепі глибокому, тіло моє зігрілося. І я прошкую по снігу не зіщулившись і підтюпцем, а широкими твердими кроками.

Тим часом вже добре розвиднилось. Зайшов у хату. Постіль мамина застелена, та в хаті її не було. Взявся куховарити, вийнявши з кишень набуток. Набралось добру пригоршню бараболі. Найдрібніша була зеленувато - жовтого кольору. То такі росточки неїстівні виростають з більших картоплин. Не знехтував я й тими росточками. Висипав у каструльку, розтопив пічку, зварив, відцідив, товкачем зробив таку собі калапуцю. Похапцем став їсти. Заставив себе залишити на денці кілька ложок мамі. Незабаром, хвилин за десять «поліз на стіни».

Такий вираз доводилось мені чути багато разів, і сприймався він фігурально, підсилюючи образність мови. У моєму ж випадку ця ідіома

сприймалась буквально.. Від болю в животі (наче розпеченим до білого ножем протикають шлунок, і ножа не виймають, а поволі повертають) я повзав по підлозі, дер пальцями стіну, намагаючись вилізти на стелю.

Кричати – не кричав, а хрипів. Вдруге в житті[42] уявилось, що вже помер і перебуваю на тому світі. Інстинктивно, лежачи на підлозі, почав хлебтати воду з відра.. Та вода бурхливо виблювалась і, як мені здавалося, разом з кишками . Поволі відпустило. Почав аналізувати, що трапилося й чому.

Ота біла піщана суміш – вапно, яке хтось висипав на зберігання. Великі картоплини зберігалися на дошках, а дрібнота крізь щілини закотилась й увібрала розчин вапна.

Повернувшись до тями, протер ганчіркою підлогу, викинув залишок страшного обіду. Якраз мама прийшла. Принесла у кошику з десяток картоплин[43]. Вдалось виміняти на базарі за якусь хатню річ. Що сталося зі мною за час її відсутності, ніколи не розказував.

Спекотний літній день. Йду стежкою понад берегом на Мазурівку до Матяшів. Голодний. Надіюсь, що у Матяшів знайдеться чимось вгамувати ниючий біль у шлунку. На вигині річки мілководний перекат. Бачу – сидить у воді по пояс Коля Іващук, щось длубає руками, підносить до рота і їсть(!). То він розкриває ножем скойку , виколупує шматочки чогось драглистого, прозоро-слизького і кидає раз по раз у рот. Видно тільки, як ходять щелепи. Остовпівши, стою біля Миколи. Відчуваю, як починає котитися слина. Микола, не піднімаючи голови, до мене:

- Чого став, наче осиковий пень. Он бери, котра більша, та й висмоктуй.

Біля самих ніг Миколи крізь прозору воду бачу купку скойок. Вибираю найбільшу – вона напіврозкрита. Роздираю на дві половинки. Підношу до рота – нейтральний запах річкової води, а в рот не можу взяти. Лише проковтнув зо два рази слину.

Питаю: «А чого ти їх не вариш?». Микола відповідає: «Варю, тільки мамі. Батько вже нічого не їсть». Не прощаючись, (як і не вітаючись) побрів я до Матяшів. Сльотавого осіннього вечора прийшов звідкись додому. В хаті незатишно, тільки й того, що не хлюпає під ногами. Лампу не

[42]Уперше «той світ» побачив у восьмирічному віці, коли течія знесла на глибину, і я, не уміючи плавати, захлинався і прощався з цим світом. Та ж течія винесла мене на мілину.

[43]Картоплю тоді можна було придбати тільки поштучно.

засвічую – немає часу. Мама в ліжку, щось бурмоче. Прислухаюсь: «Ото б я сала з'їла…». І ще, і ще – все про сало. Підійшов впритул, а то вона марить. Така мене злість охопила – на маму, на себе, на весь білий світ. Така нужда, а вона… про сало. Вийшов з хати в ніч. Йду - не знаю куди. Якась постать човгає переді мною. По силуету не доберу – чоловік чи жінка! Якби знав, що у тої постаті є щось їстівне, то б… Лише в останню мить промайнуло – немає у неї нічого. Усвідомлення цього врятувало мене.

Надумався зайти до Борі Таранкова на роботу. Він працював на ваговій заготівельного пункту. Там випадало йому «розжитись» чимось їстівним: качаном від капусти, то часом із воза впаде й потрапить під колесо цукровий буряк або витруситься з підводи жменя зерна. Брати ці рештки було злочином, Борис ризикував, але ж «голод не тітка…».

У ваговій (побачив ще здаля) якихось два чоловіки, міліціонер. Набравши байдужого вигляду, наблизився. З перемовин між чоловіками – прояснилось.

Привіз чоловік на здачу зерно з Думенського колгоспу. Поставив воза на поміст вагової і після зважування мав намір зайти за квитанцією. Ступив два кроки, впав і помер. Боря – вагар стояв з квитанцією в руках, блідий і розгублений, плутано відповідав на запитання міліціонера. Яка там була офіційно встановлена причина смерті колгоспника – не знати. Але Боря втаємничено передав «заключення» дядьків: голодна смерть. А сидів на мішках з хлібом…

Прокинувся вдосвіта. Перш за все затопив пічку. Поставив велику каструлю води на плиту так, щоб вона нагрілася, але не закипіла. Чую – мама не спить, але й не говорить. Вона взагалі останній час не розмовляє, хіба що уві сні, а частіше – марить. У неї опухли ноги, стали наче колоди. Шкіра на ногах якась прозора, наче матове скло. Тикнеш пальцем – довго залишається слід… Неприємно дивитись. Страшно.

Помітив, що одні люди від голоду сохнуть, інші розпухають. Чому так – не знаю.

Вніс в хату ще оберемочок дров. Поклав біля підвалу про запас. Оглядівся по кімнаті – наче все. Піду на ширококолійку[44]. Може, пощастить. Я вже ходив кілька раз. Було коли з маком, коли так. На сході почало

[44]У Хмільнику було дві залізничні станції: одна вузькоколійна , інша – ширококолійна, побудована перед війною.

світлішати, ось-ось вигляне сонце. З шуфлею за плечима (на роботу брали охочіше тих, хто був з інструментом: лопата, пилка, сокира) помарширував на станцію: три кілометри для мене не дорога. На станції, біля вагонів (що на запасній колії) метушня, крики. Жінка в однострої залізничників лементує: «Людоньки, ну що це таке! І знову на моїй зміні… Та що ж це робиться, та що вони собі думають…». З розмов, почутих у юрбі, з'ясовую, що у вагоні знайшли мертве немовля. Ще раніше ходили чутки про невідомих осіб, які підкидають маленьких дітей у залізничні вагони, які курсують в Західну Україну. Впихали в пасажирські, у вантажні. Різне балакали. Мовляв, там, у бандерівців злих, їдла багато, колгоспів немає… Розмови стихли, коли підійшов чоловік з планшеткою під пахвою. Він якось не словами, не рухами, а очима повисмикував з юрби трохи отетерілих людей лише тих, які були йому потрібні (саме тих, які були з «інструментом»). Не мовивши й слова пішов, а ми за ним. Поруч, за сотню кроків, стояла вщент зруйнована війною гамазея без даху, а в гамазеї – дрезина. Чоловік з планшеткою (тепер вона стирчала в нього з-за пазухи) наказав викотити дрезину із бокової колії на головну. Під час роботи стало помітно, що у нашого «старшого» не працює права рука, хоч на перший погляд цього не помітиш.

Поперемінно вимахуючи важелями-коромислами, легко домчали до околиці Курилівки[45]. Ось тут нам докладно було поставлено завдання: кому зсипати пісок з платформи, кому копати яму під фундамент опори, кому ставити дерев'яну кліть. Працювали без перерви годин десять. У вагоні - конторці одержали готівкою зароблене. Сонце вже ховалося за обрій, але ще завидна встиг на базар. Порожньо, лише дві перекупки, мабуть, чекали мене. Додому брів, ледь переставляючи ноги від утоми, а душа летіла. Мама їла ніби знехотя, а я наче за плечі кидав. День видався вдалим. Спати ліг ситим. Навіщо і яка-то сила зводить одне з одним такі явища як голод і холод? Саме такої голодної і холодної пізньої ночі лютого місяця 1947 року хтось постукав у вікно.

Накинувши ватянку, вийшов у сіни до дверей. Питаю – хто там? Надворі глухим голосом відгукнулось: - Не чекали, то dzidektwuy. Мама зойкнула: «Matka Boska!».

[45]Залізничний міст біля Курилівки зірвали партизани, а тимчасовий навели радянські сапери. у той момент починалися підготовчі роботи до зведення капітальної споруди мосту.

У кімнату ввійшов чоловік з милицею. Високий, рівний. У нерівному світлі керосинки роздивився: коротка шинеля, потерта солдатська шапка, черевики з обмотками, запалі щоки, сиві вуса, живі очі. Не пізнав я дідуся, та повірив, що то він. Мама тихесенько схлипувала.

(Трохи пояснення, хоч дещо про свого дідуся я розповів у Ій книзі «Листів…»)

Дідусь (по мамі) Ян Шандурський, мобілізований у царську армію, воював у Першу світову війну на Західному фронті. У Громадянську – на боці червоних. У 1921 прийшов додому. За заслуги одержав наділ землі (кілька десятин). В 1930 тричі розкуркулений – категорично відмовлявся йти в колгосп. За першим розкуркуленням забрали все збіжжя, коня, корову, десять овець, усю птицю. Велика родина почала голодувати. За другим разом прийшли розкуркулювати, то вже нічого було забирати. З такої досади «експропріатори» побили мисник , а з ним тарілки, глечики, макітри. В третій раз прийшли – нічого було забирати, вирубали за хатою молоденький вишневий садок під корінь. Кинули в сани, відвезли на залізничну станцію діда, його дружину, сина і чотирнадцятирічну дочку, вислали на Крайню Північ. Дві дочки (моя мама і її старша сестра Броня) залишились, бо встигли вийти заміж і проживали в інших селах. Після кількох невдалих спроб втекти із заслання, вдалося це зробити спочатку наймолодшій тьоті Риті, потім бабці Агнешці, нарешті дідусю Яну. Старший син Генріх, перебуваючи на засланні, був засуджений до 10 років в'язниці за антирадянську пропаганду. Через багато років мені надійшла відповідь, що Генріх Сандурський помер у тюрмі через хворобу. Дідові Яну вдалося втекти із заслання у Брянськ, легалізуватись, одержати паспорт, влаштуватись на роботу. Перед війною приїжджав до нас. Запам'ятав діда високим, стрункім, кремезним і дуже сильним. Бавлячись зі мною, піднімав дубове крісло однією рукою, ухвативши за нижню частини ніжки.

З родинних розмов дійшло до моїх вух: дідусь мав намір купити будиночок під Брянським, забрати до себе бабусю, мою маму і мене (тьотя Броня і тьотя Рита були забезпечені). Не склалось – війна. Ходив дід записуватись у Радянську Армію – не взяли. За віком не підходив. Вдалося вступити в народне ополчення, яке використовували в основному в тилу діючої армії: перевіз вантажів, супровід, будівництво оборонних ліній, об'єктів.

Під час копання протитанкового рову було прошито кулеметними чергами з німецьких літаків скількись там ополченців-копачів. Убитих поховали в окопах, які вони самі викопали, а поранених – в армійський шпиталь[46]. Звідти – в глибокий тил, на Північ. Так дід-ополченець» потрапив туди, де вже доводилось бути…

Майже всю війну і ще понад рік після війни лікувався в шпиталях та лічницях. А все через те, що обидві рани не загоювались. А може, причиною було погане харчування, недостатність вітамінів. .

За тими переїздами з місця на місце, обстеженнями була загублена медична картка із записами, здійсненими лікарями за кілька років зі встановленим діагнозом.

Закінчилося для пацієнта тим, що підстав для інвалідності не має, загальний стан – непрацездатний, в графі про військову службу – прочерк (бо ж не мобілізований), у Посвідченні (на листочку в клітинку з шкільного зошита) – не працюючий, місце проживання – прочерк.

Ось такого, в благенькій одежині, змученого, скаліченого, змерзлого і голодного побачили свого батька і дідуся ми – дочка й онук. Яким був душевний стан внаслідок такої несподіваної зустрічі, мені складно описати. Усвідомлення драматизму? Це була одна із сотень тисяч скалічених війною доль.

Перше, що вимовив дідусь: «А де Агнєшка[47]?».

Мама, вже зовсім навзрид: «Померла, померла, матуся». Вранці мама, нічого не кажучи, одягнулась і кудись пішла. Вернулась досить скоро. Принесла шість кілограмів житньої муки, два десятки бараболі, пляшку олії і кілька цибулин. Наробила кльоцок. Такої смакоти не доводилось мені їсти ні до, ні після[48]. Я з дідусем тішилися, а мама була смутна. Несподіваною «манною небесною», що її принесла мама,я був ошелешений, та вистачило «олії в голові» - не розпитувати. За тиждень-півтора приїхала з Росії тьотя Броня з дочкою Гірцею. Забрали дідуся у Війтівці,

[46]Доводилося мені зустрічати в 50-60-их роках людей із вогнепальними пораненнями часів Другої світової, у яких рани не гоїлися, тільки поверхнево, до першого дотику. Причини цього не знаю: чи тіло таке, чи лікування не ефективне.

[47]З того, що мама уникала розповіді про обставини смерті бабусі Агнєшки, я зрозумів, що і мені не слід виказувати свою обізнаність. Через багато років я описав смерть бабусі в книзі «Листи до себе».

[48]У 1929 одноосібник Ян Сандурський видавав свою дочку Марію заміж. кинув на воза мішок пшениці, посадив дочку і повіз «товар» у Проскурів, за багато кілометрів від села Зелена., на продаж. Продав. Відданиця, сидячи на порожньому возі, гойдаючи в такт ногами, тішилася.

Ніколи не бачив, щоб мама носила обручку: малим був – не звертав уваги, а коли підріс, то вже знав, що носити золоту обручку – кидати виклик загальноприйнятним суспільним нормам.

у їхню покинуту хату. Дідусь тому й приїхав в Україну, що тут знаходилося родинне гніздечко.

Деякий час ми з мамою не мали з Війтівець ніяких звісток. Аж ось одного дня прийшла Гірця, синя від холоду.

Замість привітання тихо вимовила: «Дедушка умер». Мама зойкнула, заклякла в кутку біля іконки Матки Боски Ченстоховської. А Гірця знову:«Где-то досок на гроб нужно роздобыть», а потім ще по перерві: «И сделать некому…». За які кошти – зрозуміло.

У моїй голові почав визрівати план, як роздобути дощок на гріб дідусеві.

Над самою дорогою, що перетинала містечко впоперек, стояв довгий будинок (колишній заїжджий двір). Чомусь той будинок після війни тривалий час не використовувався, лише фотоательє зайняло незначну площу. З протилежної сторони прибудований дерев'яний ганочок. На нього кидав я оком не раз, бачачи, що хтось уже відірвав кілька дошок. Як тільки стемніло, пішов я. За якихось 10-15 хвилин набрав чималенько. Склав дошки у стос, кинув на плече і підтюпцем (крадене- воно легке) у свій двір. Воно, дійсно, легке. Дошки сухі, не товсті, двадцятка двометрова.

На ранок зайшов до сусіда – Дацюка, попросити санчата, бо мої вузенькі й короткі. Той, розпитавши навіщо такі сани мені потрібні, перейнявся співчуттям, ще й виніс добру жменю рівненьких цвяхів. Порадив узяти обов'язково обценьки (спасибі йому!). Склав я дошки на сани, ув'язав, запрігся і навпрошки полем через Дубрівку до Війтівець.

Глибокий сніг і колючий морозець підбадьорювали мене, так що я швидко зігрівся і навіть спітнів. Гертруда з легким вузликом (мама вклала їй пару натільної солдатської білизни і свіже простирадло, заробила, коли прала воякам) ледь встигала за мною. Оглянувся, а вона зупинилась і зайшлася плачем. Може, з досади, а може, з горя ридає. Питаю. Схлипуючи каже, що дідусь перед смертю просив хоч кварточку молока. Ніде було взяти.

Щойно переступили поріг, заходився робити домовину. Не було кому допомогти, не було з ким порадитись. На весь куток – ні одного вправного мужчини: все каліки чи недоріки. Й думки не було опустити руки. Якщо я пічку вимурував сам, то й домовину зіб'ю. Роблю і сам себе

1947 р. покинута хата родини Яна Виговського. с.Війтівці (Жданівка).

прихвалюю: який молодець, що такого матеріалу дістав. По-перше, не було потреби обробляти ті дошки, рівняти, відпилювати. Вони ж бо двометрові, а дідусь мав зріст за метр вісімдесят. По-друге, не треба було їх колоти, тесати, бо рівненькі. По-третє, облишив думку робити труну такої форми, як зазвичай роблять: шестикутна довга призма звужена донизу. Бракувало досвіду. Так що вийшов з-під моїх рук звичайна коробка прямокутної форми з плоскою покришкою. Жіноцтво прихвалило і визнало за чоловіка.

Копали яму втрьох: Фелікса – сестра Яна Виговського, Броня - дочка Яна Миколайовича і я – онук дідуся Яна. Копачів не знайшли та й не було за що наймати. Цвинтар – за сто п'ятдесят кроків. Земля відносно легка (вчасно снігом вкрита). Місця не вибрали: рівно, то й нехай. За два чи три заходи викопали могилу по груди. Було то, звісно, недостатньо, та хай простить покійник…

Проговорила бабця молитву, загасила свічку. Винесли дідуся на санчата. Майнуло в голові: як-то легко ми це зробили, коли передягали і клали у домовину, було чомусь дуже важко. Процесія невелелюдна: кілька сусідок та нас четверо. Найскладніше – опустити труну. Справились. Поставив хреста (зробив з бантини). Уже не пам'ятаю, але ніяких табличок, написів не робилося.

Поки вертався неквапно додому, в голові роїлись думки про дідуся. Суперечливі думки, які я ніяк не міг привести до ладу. Та й нині не вляглися. Незаможний селянин, воював за царя-батюшку, за Отечество. Воював за владу рад. Тяжкою працею досяг статку[49], наймитів не мав, важко працювали родиною. Як і годилось - давали собі раду, допоки не вислали у Сибір. Як соціально небезпечну особу позбавили громадянства. Коли ж нависла загроза над Вітчизною, добровільно став на захист радянської землі. І знову став непотрібним. Гірка правда.

Прийшов додому спустошений і тілом, і духом. Зрозуміло, на той час і на той вік я ще був неспроможний робити якісь висновки, узагальнення. Вважав долю дідуся не типовою, поодиноким трагічним випадком.

Через багато років у Хмільницькому районному архіві віднайшов

[49]Бабця Агнєшка розповідала, як дідусь у жнива чи сінокіс лягав у дворі на колоді спати, щоб було мулько – не проспати ранішню зорю.

журнал реєстрації відомостей для виписки свідоцтва про смерть. У графі «соціальний стан» записано – колгоспник, «причина смерті» - «серцева недостатність», «у віці» - рівно на десять (!) років старший…

Тепер я сприйняв цю інформацію спокійно і з розумінням, розсудливо. Ну, не міг писар – секретар припустити, що людина з села - не колгоспник; не може бути у людини такого віку серцева достатність; і яке має значення для померлого його вік. А щодо визначення причини (дистрофія, тривале недоїдання), то такий діагноз на той час не встановлювали.[50]

Про життя країни, про те що відбувалося в кожному її куточку, ми були поінформовані досить широко і повно з преси та радіо. У газетах писали, по радіо запевняли, що держава відбудовується, долає труднощі, готується до битви за урожай, виконуються і перевиконуються плани хлібоздач, будуються заводи і фабрики, сходять з верфів кораблі, бурхливо розвивається культура. Увесь радянський народ готувався до відзначення історичної дати: 800-річчя заснування Москви. Чи ж були недоліки? Були. І серйозні.

14 серпня 1946 року вийшла Постанова ЦК ВКП (б) «О журналах «Звезда» и «Ленинград»».

У першому ж реченні цієї Постанови безапеляційно констатується: «ЦК ВКП (б) отмечает, что издающиеся в Ленинграде литературно-художественные журналы «Звезда» и «Ленинград» ведутся совершенно неудовлетворительно». В опублікованій нижче доповіді т. Жданова про журнали «Звезда» и «Ленинград» суть питання розширюється і уточнюється:

«Из постановления ЦК ясно, что наиболее грубой ошибкой журнала «Звезда» является предоставление своих страниц для литературного «творчества» Зощенко и Ахматовой».Безумовно, всіх обурювало і викликало справедливий гнів. І як же можна терпіти, коли за словами такого авторитетного доповідача: «Смысл таких «произведений» Зощенко заключаются в том, что он изображает советских людей бездельниками и уродами, людьми глупыми и примитивными». А що казати про поезію Ахматової: «… взбесившейся барыньки, мечущейся между будуа-

[50]Носіїв такої інформації (про Голод 1932-33 рр.) – керівників статвідділів від районного і далі – було знищено в 1937-38 роках.

ром и молельной. Основное у нее – это любовно-эротические мотивы, переплетенные с мотивами грусти, тоски, смерти, мистики, обреченности. Не то монахиня, не то блудница, а вернее, блудница и монахиня, у которой блуд смешан с молитвой».

Багато було прийнято заходів, щоб вичерпно інформувати про шкідливість таких «діячів» культури, які зводять на ідеологічні манівці радянських людей.

Трудящі колгоспники і робітники, учні і студенти, комсомольці і безпартійні чи не щоденно на зборах і зльотах, активах і мітингах, лінійках і засіданнях гаряче підтримували постанову і ганьбили відступників.

А те, що абсолютна більшість ніколи не читала когось із «серапіонових братів» чи якихось там акмеїстів, то й добре, що не читала… Прізвища – Зощенко, Ахматова, Хазіна - теж мало кому відомі, але то їхня, кон'юнктурників, біда.

Особливого значення постанові пленуму надавали в установах, які мали забезпечувати відповідну політико-масову роботу: редакціях, навчальних закладах, установах культури.

Про голодування людей в жодній з таких установ не згадували.

Значить його, голоду, не було.

Школа

Школу як існуючу в ті роки унормовану державну інституцію (середня загальноосвітня) мені не довелось закінчити. У грудні місяці 1937 року відвідав кілька днів комплектний клас (один учитель одночасно проводив заняття з учнями 1- 4 класів) початкової школи села Педоси. Потому переїхали в село Вугли, де три місяці навчався у другому класі, теж комплектному. Весною 1938 року закінчив третій клас Вугринівської семирічної школи. Якщо врахувати, що за три з половиною передвоєнні роки ми змінили близько сорока місць проживання і мені вдалося закінчити п'ять класів, то це вже непогано.

Як учився? Це як сказати: не так щоб дуже, але й не дуже, щоб і так. Виручало те, що рано навчився читати, вільно й охоче читав, умів переписувати текст і навіть писати під диктовку (мамина старша сестра навчила з її освітою «в дві зими»). А ще – захоплювався читанням позапрограмової літератури, за що не раз був битий мамою і багато разів

ровесниками-товаришами (щоб не випендрювався).[51]

Забігаючи наперед, додам: у шостому класі не вчився, не був і у дев'ятому жодного дня. За десять класів здав екзамени екстерном і одержав атестат, перебуваючи на військовій службі.

Вертаючись назад легко помітити – нічого не сказано про сьомий клас (неповна середня освіта) і восьмий клас. Саме про це піде мова.

Літо 1945 року нужденне, але ж мирне. Містечко поволі залишали військові: розформували, демобілізували, передислокували. У нас, місцевих, це викликало жаль та означало додаткові труднощі, бо військові підгодовували населення: там до кухні польової пристанемо чи мамі за прання - шиття дадуть банку консервів, вузлик круп. У кого були солдати на постої – теж щось перепадало. Особливо тепло військові ставилися до дітей. А тут все – нема куди кинутись. Колгоспники працювали за «палички», робітники – за «нулі». Ось за таких обставин з наближенням осені я (і такі як я) готувався до школи.

Влітку перед навчальним роком мама попросила учителя математики Луку Єфремовича позайматися зі мною. Лука Єфремович Головін (батько мого приятеля Олексія – Леся) вчитель математики і фізики, до війни був директором Уладівської середньої школи. Під час німецької окупації переїхав у Хмільник і тут невдовзі став працювати (про це я писав у першій книзі) секретарем управи,організованого окупантами органу самоврядування міста. Після звільнення міста в березні 1944 року секретаря управи - на диво містян - не арештували, і Лука Єфремович обійняв посаду заступника директора школи №2 (щоправда, після ретельної перевірки компетентними органами його підпільної діяльності, підтвердженої свідченнями командування партизанського з'єднання).

Заняття Лука Єфремович проводив ретельно і кваліфіковано Почав з дробів, а далі, розтлумачивши як числові позначення можна заміняти Х-іксами та у-ігреками, перейшов до початкових вправ з алгебри. Уроки тривали кілька тижнів, на завершення курсу – іспит.

Лука Єфремович підкреслив нігтем приклад – многочлен, довжиною в рядок, твердо промовивши: «Ось тут вся алгебра за шостий клас, спра-

[51]Абсолютне розуміння ролі читання в формуванні особистості зрозумів, прочитавши у нобелівського лауреата , перуанського письменника Марйо Варгаса Льйоси: «У п'ять років я навчився читати. Нічого більш важливого у моєму житті не відбулося». прочитав цю фразу у віці 85 років. Трохи раніше (років у 35) намагався втлумачити своїм учням, що читати – це значить розуміти прочитане.

вишся – дуй у сьомий». Грів лоба я кілька годин – було над чим: скоротити дріб, привести до спільного знаменника, піднести до ступеня, добути корінь, потім ділення, множення, додавання, віднімання, обрахунок числових і буквених значень, розкрити дужки фігурні, квадратні, круглі, не забути поміняти знаки… Кожного заходу у чомусь помилявся, а тому починав спочатку. Коли в очах почало троїтись, а в голові двоїтись – покинув. Вийшов у двір. Вдихнув свіже повітря, наче випірнув з води. Ноги понесли у протилежний кут просторого двору до конюшні. Зазвичай там завжди гамірно. На цей раз – ні душі, тільки чутно кінське хрупання і форкання. Згадав, що вчора привезли і склали в повітці копичку духмяної отави (вже ж кінець липня). Стигле різнотрав'я пахнуло в груди; ліг на сіно й непомітно для самого себе міцно заснув. І сниться мені, що я в класі біля дошки розв'язую той злощасний приклад №241, який мені підкреслив нігтем Лука Єфремович у підручнику з алгебри Шапошнікова і Вальцева для 6-7 класів середньої школи.

Напередодні, коли збирався цей епізод описати, у листопаді 2016 року, зайшов у Центральну науково-педагогічну державну бібліотеку імені В.О.Сухомлинського. Попросив підручник алгебри для 6 класу видання початку 40-их років. Принесли видання 1939 року: Москва, переклад з російської для українських шкіл. Отож, утримував інформацію в пам'яті понад 70 років. Дива твої, Господи!

Швидко знайшов приклад №241 – все збігається.

Пам'ятаю, коли мені виповнилося три роки подарував мені тато три карбованці (була така банкнота). Загубив її, бавлячись у дворі. Три дні плакав-ридав, не усвідомлюючи її цінності як грошей. Але ж це подарунок тата!

Сниться: у класі повно учнів, але панує абсолютна тиша, тільки чутно стук крейди по дошці. Цифри легко вискакують з-під моєї руки. Закінчивши списувати дошку, продовжую розв'язувати на стінній панелі, пофарбованій в зелений колір (часом так робив і учитель).

Прокинувся від того, що ловив дрижаки. Сон відійшов, а розв'язування прикладу залишилося в пам'яті. Намагаючись не розплющувати очі, наосліп перейшов двір, увійшов у хату і лише тут поволі розкрив очі, утримуючи розв'язаний приклад в уяві. Записав. І тут же графічне зображення всіх етапів розв'язування почало затьмарюватись, хоч по-

слідовність виконання дій зберігалась ще довго. Для самовпевненості розв'язав приклад №242. На цей раз швидко, за аналогією.

Розказував цю історію товаришам, близьким людям. Дехто зізнавався, що переживав щось подібне.

Існує загальновідома версія, що Дмитру Івановичу Менделєєву періодична система елементів з'явилася уві сні. Так чому не можна припустити, що спосіб розв'язання прикладу з початкового курсу алгебри не міг наснитись хлопчиську з Поділля?….

Починався новий 1945-1946 навчальний рік[52]. Записався я у сьомий клас школи №1 (нині №3), хоч до Вугринівської школи ходити було значно ближче. Серед місцевих школу називали новоміською, попри те, що насправді була та школа старішою за інші. Побудована в 1903 році, цегляна, двоповерхова, була чи не найбільш представницькою громадською будівлею на все містечко. Спочатку там розмістилось двокласне училище, а згодом чотирикласне. Після революції 1917 року до середини 30-х років – семирічка, а потому – десятирічка. Саме приміщення школи було мені добре знайоме. Під час фашистської окупації в школі розміщувався гебітскомісаріат. В останній місяць-півтора перебування окупантів– німецький госпіталь. Щойно в березні місяці 1944 роки Червона Армія звільнила місто – у школі розмістився армійський шпиталь. Нетривалий час я працював в обох шпиталях, так що знав усі закамарки від підвалу до горища.

Будівля школи, всупереч руйнівним рокам війни, збереглася. Уцілили вікна, двері, підлога, а шкільні меблі не збереглися: все було розкрадено, спалено у пічках.

Минув рік від часу звільнення містечка, а заняття провадились, наче в прифронтовій зоні. Замість стандартних шкільних парт-грубо збиті довгі столи. Учні сиділи на чому мали: табуретки, лавки, ящики, різнорідні стільці із спинкою і без неї, дзиглики. У деяких класних кімнатах було по кілька стандартних шкільних парт з відкидними стільчиками.

Вбиральня знаходилася в кінці шкільного двору. Гардеробу не було, бо не було потреби – все що на мені, те й при мені.

Чорнило носили у чорнильницях – невиливайках, з яких чорнило виливалось. Деякі учні робили чорнило з бузини (ягід) або ж з настоянки

[52]1944\45 рік пропустив, бо працював.

шкарлупи волоського горіха. Часто ручки для письма були саморобні. Особливим попитом користувались ручки, зроблені з крупнокаліберних патронів. Відшліфована піском, блищала як золота. Перо «86» не було дефіцитом. Зошити – дефіцит. Робили ми їх з чого доведеться. Частіше з обгорткового паперу коричневого кольору. Писали й на газетах, оминаючи портрети керманичів і їх промови. В окремих щасливчиків були грифельні дошки. Носили підручники, зошити під пахвою або ж в полотняній торбинці. Дехто з учнів, переважно дівчата, носили шкільне приладдя в плетених кошиках (хлопці нехтували).

Контингент учнівський в перший навчальний 1944/1945 рік складався в основному з дітей одного віку. Наступного (вже мирного часу) 1945/1946 навчального року за віковим складом контингент значно відрізнявся від попереднього. У класах з'явилися так звані переростки, тобто старші за віком школярі. Причина в наступному. Із закінченням війни значна частина військовослужбовців демобілізувались і вертались до рідних місць. Верталась додому й та молодь, яка була захоплена німецько-фашистськими окупантами і відправлена у Німеччину на примусові роботи. Переорієнтовувалась і та молодь, яка пережила роки окупації і після звільнення району від фашистів до закінчення війни працювала. Вернулись додому родини евакуйованих, біженців, діти їхні теж пішли до школи.

Старші віком учні-переростки з'явилися в сьомих класах. По-перше, прийнято Закон про обов'язкову неповно-середню освіту (на той час – семирічну). По-друге, серед людей утвердилась думка, що освіта в сім класів, то вже є чи не верх освіченості. Власник свідоцтва про закінчення сьомого класу міг влаштуватись управлінцем середньої ланки. У країні була досить розгалужена мережа технікумів, училищ, до яких вступали після закінчення семи класів. Керівники усіх галузей виробництва, директори заводів, фабрик вирізняли і цінували випускників середніх навчальних закладів (у той час працевлаштування випускників здійснювали виключно по запитах із підприємств та направленнями із навчального закладу). Вже за кілька років потому довелось чути мені таку байку.

Заходить до директора заводу випускник вузу з направленням на роботу. Директор крутить те направлення в руці і якось нерішуче каже:

- Що ж мені з вами робити…? На дільницю поставити - ще рано, начальником складального цеху – не справитесь, ремонтно-механічного – там Волощук. Він, правда, з технікуму, та цех витягнув з прірви.

Викликав директор начальника відділу кадрів каже:

- Петрович! Які там у нас ще є вакансії?

Петрович без найменшого вагання став перелічувати:

- Табельники, мідники, гартувальники, токарі 6го розряду, трохи запнувшись, - головний інженер…

- О! вигукну директор, - підете головним інженером. Роздивитесь, а там щось придумаємо…

Такі байки беруться з життя. А випускники середньої ланки освіти справді ставали кваліфікованими фахівцями. В навчальних закладах середньої технічної освіти: технікумах, училищах - більше уваги приділяли практичному освоєнню різного роду технологічних процесів. Значна частина таких закладів мала добре оснащену матеріально-технічну базу: верстати, прилади, інструменти, тому студенти мали можливість опановувати практично тонкощі спеціальності. У робітничий колектив такі випускники вливалися швидко і органічно. Якщо вони по кількох роках здобували вищу освіту, то кар'єрний ріст був забезпечений.

Такий детальний відступ пояснюється бажанням прояснити читачеві (і самому собі) обставини, за яких відбувалося комплектування в ті часи учнівського контингенту в школах. Зрозуміло, що в той час, будучи семикласником, я не розмірковував із цього приводу, тільки зберігав у пам'яті деталі. Про значення деталей через багато років прочитав у Віктора Некрасова:

«Есть детали, которые запоминаются на всю жизнь. И не только запоминаются. Маленькие, как будто незначительные, они въедаются, впиваются как-то в тебя, начинают прорастать, вырастают во что-то большое, значительное, вбирают в себя всю сущность происходящего…».

Сьомий клас, у якому я навчався (9,10 ще не було), був найбільший за чисельністю – понад сорок учнів, через те займав найбільшу кімнату – бокову. Складався той клас, в основному, з учнів-переростків. Я теж належав до їх числа (таких було ще учнів 7-10), загальної карти-

ни класу ми не псували.[53] Завдячуючи вчителю фізкультури Стукану, який завжди носив армійський однострій, наш сьомий клас називали не інакше як господарська рота. Настільки назва була влучною – зрозуміємо далі.

Дівчата вдягали спідниці (брюк тоді не носили) захисного забарвлення і жакети, перешиті з шинельного сукна радянського, німецького або іспанського (голубого).

Різнорідність у віці (учні молодших класів попервах звертались до декого з семикласників «тьотю», «дядю») та вбранні єднала загальною бідністю, скрутою, яка з віддаленням воєнного часу все більше стискувала в наступні 46-47 роки. Але молодість та здоров'я додавали оптимізму.

Учителі

Дозя Михайлівна Козак – директор школи, учителька хімії. Прибула у Хмільник з евакуації.Постійно заклопотана, просто таки загнана неймовірним об'ємом господарчих справ: ремонтом, організацією всіх ланок колективу, підбором кадрів і тисячею інших нагальних справ. На нас, учнів, не завжди вистачало часу.

Епштейн Самуїл Мойсейович – заступник директора, учитель німецької мови. Прибув у місто з евакуації. Завантажений силою-силенною паперів: розкладом уроків, графіками, журналами, довідками, планами, звітами, інформаціями, замінами уроків і всім іншим, чому немає кінця і не завжди є назва. При всьому тому врівноважений, спокійний, охайно вбраний.

Учитель фізкультури (фізрук) – хрестоматійний старшина роти, просякнутий статутом військової служби. Всю війну обіймав посаду старшини у військових училищах, школах, курсах підготовки і перепідготовки (тому й уцілів). Фізично розвинутий. Зрозуміло, носив тільки військову форму. Уроки проводив старанно, показуючи практично, як потрібно виконувати ту чи іншу вправу. Словниковий запас дещо обмежений, компенсував військовою термінологією (тільки російською мовою). Клас поділяв не на групи, а на «отделения», ну а далі «взвод»,

[53] Я зберіг світлину групи семикласників того часу. майже всі у формі. Я – в солдатській гімнастерці радянського зразка, штани – німецького, черевики – англійського чи американського.

«рота», а вже вся школа – батальйон, полк. Нам це подобалось. Вранці, проводячи зарядку зі всією школою перед початком уроків, віддавав команди так гучно, що було чути по всьому містечку без гучномовця.

Учитель математики – Паніч Абрам Юхимович. Демобілізований офіцер-артилерист. Опасистий, але міцно затягнутий у мундир, мав виправку стройового офіцера. Розмовляв колоритною і правильною українською мовою. Вирізнявся серед учителів тим, що під час перерв завжди був з учнями, всередині учнівського гурту. Мав низький, розкотистий голос. Скорий був на жарт. Умів взяти на кпини когось з учнів, але робив це так уміло і природно, що реготали всі, а найбільше сам обсміяний.

Учитель фізики – Ольштинський Григорій? – демобілізований офіцер Радянської Армії, закоханий у свій предмет. На уроки до нього ми йшли охоче, було цікаво. Для багатьох з нас (недолугих в математиці) було добре, що на уроках фізики не змушував розв'язувати задачі, обмежувався простенькими обчисленнями, зрозумілими формулами, умовними позначеннями.

Загалом, про всіх своїх учителів (і тих кого назвав, і тих, про кого ще скажу) згадую з теплом і приємним щемом у серці. В пам'яті залишились щирими і добрими.

Навчання

Процес навчання обумовлювався тодішніми обставинами життя, на які не дуже сумлінний учень завжди може послатися. Конкретно, у моєму випадку, це стосується опанування шкільної програми з математики. Тут потрібна система, з якої не має випадати жодна ланка. А системи у мене не було. У початкових класах арифметику вивчав безсистемно.

У шостому класі (початкова алгебра) не навчався. Більше механічно, ніж осмислено, вивчав алгоритми, і з тим пішов у сьомий клас. А тут знову обставини.

Осінні та весняні місяці навчання школу часто не відвідував. Тут можна сказати: «Ти що, один такий був?». – Ні, не один, але ж здібності в усіх не однакові. Он Борис Таранков теж багато пропускав шкільних занять. А прийде в школу, один-два уроки математики відвідає - і всіх випереджає, та ще й з учителем математики у полеміку вступає, доказуючи більш раціональний спосіб вирішення алгебраїчних задач.

З усіх інших предметів виручало мене те, що я багато читав художньої літератури. Так що на уроках гуманітарного циклу міг забити баки не дуже прискіпливому учителю.

Помітно виділяла мене вчителька географії, класний керівник – Віра Якимівна Півень. Ми їй дали прізвисько – Квочка. Було те прізвисько не глумливе, навпаки – функціонально виправдане. Віра Якимівна намагалась постійно бути з нами, турботливо квокчучи біля нас, сорока курчат, за потреби, а частіше – без потреби. Такий стиль опіки сприяв тому, що скоро ми стали для Віри Якимівни своїми, а вона для нас.

Чому виділяла мене як свого учня? Мабуть, тому, що загалом середніх здібностей, на уроках географії оживав, постійно впевнено «цвірінькав», хоч не завжди в тему. Упевненості додавала начитаність жульвернівськими подорожами по морю, а по суші - дослідженнями Пржевальського. Відповідаючи про рельєф, клімат, тваринний чи рослинний світ якогось краю, я впевнено тикав указкою по карті, пересипаючи розповідь термінологією: градуси широти, хвилини довготи, середні температури, довжина річок, висота хребтів.

Зимою 47-го року дуже перелякав Віру Якимівну. Сталося це на уроці географії, коли я відповідав, стоячи біля фізичної карти півкуль. Раптово відчув слабкість в ногах і мимоволі осунувся на підлогу. Останнє, що почув, зойк учительки. Отямився на столі, куди мене однокласники вмостили. Намагались дати води, якої я не прийняв. Спустив ноги і, наче нічого не відбулося, сів на своє місце, встигши помітити десятки пар очей, запитливо спрямованих на мене. Що то було? Не знаю. Ходили чутки, що в школі були подібні випадки в інших класах. Гомоніли – від виснаження, недоїдання…

Нічого подібного зі мною не траплялося. Ніколи не впадав у сон навіть при вживанні понаднормової кількості проміле. Хіба, що…

За кілька років до того, під час німецької окупації, був короткий період, коли я засинав серед білого дня, варто було десь присісти на самоті. Одного разу до мами прийшла знайома жінка і сказала, що я, сидячи на східцях перед воротями костелу, безтурботно сплю, а вона не наважилась мене будити.

Коли вони обидві до мене підійшли, то побачили, що я роблю кресало, щоб висікати вогонь.

До тих двох екстраординарних випадків можна хіба що додати третій, який трапився зі мною у 85 років.

Піднімаючись вранці з ліжка, щоб зібратись на роботу, захитався на ногах. Намагаючись не втратити рівновагу, мусив ухватитись за бильце крісла: голова пішла обертом, вікно разом з стіною то опускалось, то піднімалось. Донька викликала лікаря, відвезли у лікарню. За день прийшов до норми, хоч довелося відлежати десять днів. Лікарі поставили діагноз, записали в медкарточку незрозумілих кілька слів. Бувалі в бувальцях сусіди по лікарняній палаті розшифрували: мікроінсульт.

Живу, працюю, палю, не цураюсь чарки. Інколи, впадаючи в меланхолійний стан, розмірковую, займаюсь підрахунками, обчисленнями. У результаті таких «обчислень» доходжу до висновку: залишилось менше…

Перечитав кілька останніх абзаців, відчув: мене занесло.

Вернемося до попереднього. Не всі уроки були одноманітними, деякі пам'ятаю і усміхаюсь дотепер.

На уроці німецької мови Самуїл Мойсейович слухав відповідь Володі Матяша. Слухав, слухав, поки учень не видихнувся, а потім запитав: «А як буде німецькою слово «кінь»?». Володя, щоб не заплутатись в артиклях der, di, das, упевнено вимовив: «Pferd», упустивши визначення роду.

Тоді Самуїл Мойсейович спитав інакше: «А як буде німецькою – коняка?». На мить запнувшись, Володя впевнено вимовив: - пфердиха.

Клас вибухнув гомеричним реготом, учитель теж захлинався, витираючи сльози з очей.

Прізвисько Пферд прилипло до Матяша, поки він не виїхав з міста. І ще якийсь час потому можна було почути: «Це як їхати повз Пфердову хату. Потім буква Пе кудись зникла, та вимовлялось: «На тому кутку, де жили Ферди. І вже ніхто не знав, звідки прізвисько і щ означає те незвичне слово.

Такі й подібні кумедні випадки траплялись періодично з багатьма учнями. Пам'ятаю курйоз, героєм якого став я у восьмому класі на уроці фізики.

Учитель вже другу годину (уроки фізики були спарені) пояснював умови падіння тіла в залежності від сили тяжіння. Пояснював, писав

формули і, мабуть, вловивши, що його пояснення не дуже вкладаються в голови слухачів, з досадою вигукнув: «Кульчицький! Я дві години пояснюю умови падіння вільного тіла, а ти дві години дивишся на коліна Красоткіної!».

Клас ожив, наче від раптового падіння куска стелі. Після того випадку я відчув підвищену увагу зі сторони старшокласників і серед хлопців-однокласників. А от на успіхи у вивченні фізики ця історія не вплинула жодним чином.

Чому Валя Красоткіна стала об'єктом моєї підвищеної уваги?

Після випуску сьомого класу нас значно поменшало у восьмому (більше, ніж вполовину). Розмістили у маленькій кімнатці (було якесь підсобне приміщення) на першому поверсі. На той час директор школи роздобула кілька старих (ще дореволюційних) шкільних парт, дуже міцних і важких (дошка – п'ятдесятка, дуб). Вирішено поставити ті парти старшокласникам. А те, що меблі були замалими для нас, до уваги не бралось, тому мусили сидіти боком, ноги виставляючи в прохід. Навпроти мене у сусідньому ряду сиділа гарна й ладна – Красоткіна Валя, на кілька років старша. Отак і сиділи ми, майже впритул коліньми одне до одного. З такими «зручностями» сиділи ще кілька моїх однокласників.

Претензій ніхто не мав, звиклись. То ж куди ще можна було мені дивитись на уроці, як не на Валині коліна? Тим більше, було на що подивитись[54].

Не знаю з яких міркувань, але Григорій Олексійович вирішив свої спостереження оголосити на весь білий світ. Досить тривалий час товариство реготало, потім лише підсміювалось, а незабаром забулось. Позитив для мене був. Валя Красоткіна звернула на мене увагу. Та про це далі. А поки про інше. Наш учитель фізики був переконаний, що кожен учень краще засвоїть навчальну тему, якщо виготовить до неї наочність, тобто, саморобні прилади, механізми та інші конструкції, вміщені чи не на кожній сторінці підручника.

Волі вчителя ми не перечили і робили з підручних матеріалів: клаптиків тканини, уламків скла, шматочків картону, деревини, бляшаних коробочок - досконалість виробу і його функціональність учителя не дуже

[54]Поруч із Валею сиділа Вітрук Геня - довгонога, з красивими колінами . Але з того боку не сидів жоден хлопець.

турбувала. Головне , щоб було зроблено. Варто зауважити, що кмітливість і винахідливість наша не мала меж. Принесені саморобні прилади були зроблені казна з чого: вирізані з буряка або з картоплі, сплетені з соломи, випиляні з деревини, викладені зі скла, випечені з глини. З моїх «творчих» робіт одна особливо запам'яталась.

У маминому ящичку знайшов дві котушки для ниток. Повідрізав кільця – одержав чотири колеса. Надягнув ті коліщатка попарно на дві палички, на які поклав фанерку розміром з долоню. Вийшов візок. Зі спинки іржавого дитячого ліжечка витягнув металеву трубочку, заплескав один кінець, заповнив келишком води, а другий кінець закрив, наче пробкою, жмутком вологого паперу. Закріпив трубку навскоси на платформі візка. Під нижчий кінець трубки підставив бляшанку з-під мазі, налив у неї зо два наперстки гасу, підпалив. За кілька хвилин трубка почала тремтіти. Зрозумів – закипіла вода. В результаті – пук: затичку вибило з трубки в одну сторону, а візок відкотився в протилежну. До сьогодні запам'ятав той закон фізики: кожній дії існує протидія, рівна їй за величиною і протилежна за напрямком.

Григорій Олексійович на кожному уроці викликав одного-трьох учнів, які мали провести дослід на власноруч змайстрованому приладі, а вже учитель ледь встигав коментувати і виписувати на дошці формули, рівняння, пропорції… Він так любив це, а ми страшенно не любили!

Маючи понад шість десятків років педагогічного стажу[55], довелось побувати в багатьох загальноосвітніх школах Києва, в окремих школах України, Росії, колишніх Прибалтійських республік, школах Кракова, Софії. Методики викладання фізики, започаткованої учителем школи №1 у місті Хмільнику, не вдалося побачити. Шкода. Може, десь і практикується…

Вважаю, що залучення учнів до виготовлення наочності власноруч, проведення ними дослідів сприяло набуттю надзвичайно важливих навичок не лише для засвоєння суто фізичних законів природи, але й практичних умінь у побуті. Саме про таких людей кажуть: «У нього (у неї) руки ростуть з плечей»

Наочність робили всі і на кожен урок, тому невдовзі нею були заставлені усі кутки і закапелки в класах, закидані пустоти під сходами на

[55]Станом на 01.01.2017 року – 63 роки педагогічного стажу.

другий поверх, простінки між класними кімнатами. Вихід зі становища знайшов учитель.

Як тільки ми склали іспити за сьомий клас і були залишені ще на кілька днів у школі для різних робіт, Григорій Олексійович попросив Леся Головіна і мене залишитись у школі, коли уже всі розійдуться. Маю відверто сказати: на той час і мій вік я ще не вмів встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, робити узагальнення, припущення. На рівні інстинкту відчув – мій учитель проявив щиру відкритість і глибоку довіру. То вже через декілька років я зіставив факти і міг зробити висновки.

Мама Олексія (Леся) Головіна – Антоніна Євгенівна Вороніна - працювала учителькою української мови та літератури в школі №1, викладала свій предмет в тому класі, де я учився. Ніколи не перечила нашій з Лесем дружбі, хоч чимало прикрощів завдавали ми їй. Батько Леся – Лука Єфремович - учитель фізики й математики, колега нашого Григорія Олексійовича, працював завучем у сусідній школі №2. Готував мене з математики, щоб я міг піти у сьомий клас, проминувши шостий, щоправда, це навчання тривало недовго.

Моя мама підтримувала добрі стосунки (головно їх поєднували спільні моління на службі в костелі) з мамою Григорія Олексійовича, пані Кшестіною Ольштинською. Не раз бачив, як пані Кшестіна, перш ніж зайти в костел через головний вхід, спочатку заходила до мами, а вже тоді мама проводила її в костел через боковий вхід.

Не маю певності,що ця обставина мала вплив на вибір учителя залучити нас до справи, яка мала бути таємницею від учнівського колективу…

Що ж то за справа? Треба було зібрати всі учнівські вироби і знищити їх, а вчитель мав подбати про морально-етичну сторону задуманої ним справи.

Перший етап: знесли з усіх кутків, закамарків саморобні вироби в одне місце, ближче до запасного виходу зі школи. Другий етап: поламали, потовкли ті об'ємні, коструба́ті вироби, які не можна було ні на оберемок узяти, ні під пахву. Потім уламки за кілька разів віднесли у підвал, план якого знали досконало, бо в недалекому минулому доводилося там перебувати.Третій етап: розвели відкритий вогонь і ретельно

спалили все, зроблене учнями за навчальний рік. По закінченні восьмого класу все повторилося.

Наприкінці 50-х років минулого століття приїхав я з сім'єю на кілька днів у Хмільник до мами. Кілька годин ходив містечком, вертався додому через парк. Правда, парком назвати ще не зміцнілі молодесенькі деревця було складно. Все ж були розбиті газони, посипані гравієм доріжки, розставлені лавочки.

Гуляючи знайомими місцями, думками я перебував у березні 1944 року. Замріяний проходжу мимо лавочки і чую, як хтось назвав мене на ім'я. На лавці сиділо двоє літніх чоловіків з паличками. У тому, хто кликав мене, упізнав Григорія Олексійовича. Коротко обмінявшись репліками: звідки? якими вітрами? на скільки часу? Мій учитель повідав своєму приятелю історію про знищення наочності з фізики. Усі троє дружно сміялись над тією шкільною таємницею.

31 грудня 2016 року. За дванадцять годин настане 2017 рік.

Сказати по правді, то я не дуже чекаю, скоріше, зовсім не чекаю нової дати. Такий стан помічаю за собою по мірі того, як додаються роки. Все рідше чекаю святкових днів, річниць, відпустки, вихідних. А все чому? А дуже просто! Усвідомлюю, що кожен день прожитий, кожне очікування якоїсь дати – це доживання до рубежу, за яким загальне число значущих дат катастрофічно зменшується.

Тепер, коли підсумовую прожите (все частіше і частіше), ремствувати особливо не бачу підстав. А фраза «треба було…» не виїдає душу.

І ще. 2017 рік – це сторіччя Жовтневого перевороту в Росії. Майже три чверті минулого століття в Радянському Союзі намагались побудувати комунізм. Ідея зовсім непогана. Вся справа в тому, що за її здійснення було застрелено мільйони людей, ще мільйони заморено голодом, закатовано в концтаборах, обездолено неполічену кількість родин.

У переддень Нового 2017 року будемо надіятись, що епоха кривавих соціальних експериментів залишиться лише в історії.

Поринувши у спогади про учителів свого повоєнного дитинства, про окремі випадки на уроках (в пам'яті залишились лише окремі картинки, ситуації) загалом не згадаю якихось конфліктів між учнями і вчителя-

ми. Може, це через те, що властивістю людської пам'яті є вибірковість. Частіше запам'ятовуються приклади доброзичливості, поваги, доброти. Правда, один випадок напружених взаємин між учнем і учителем все ж «мав місце бути», та про це розкажу нижче.

Я вже згадував про Дозю Михайлівну, директорку школи, яка викладала в нас хімію. Ми її не боялися, поважали і, можна сказати, співчували. Хімію як навчальний предмет знали погано. Дозя Михайлівна, загнана у глухий кут незліченними господарсько-адміністративними справами, вимушена була пропускати уроки або, як тільки починала урок, через десять-п'ятнадцять хвилин її кудись викликали, хтось приїжджав, щось траплялось у школі, чого ми не знали і не могли знати.

Та ж і я пропускав уроки. Не було підручників (один, два підручники хімії на весь клас), старанності особливої не виявляв, розрахунки за хімічними формулами, визначенням валентності хімічних сполук, рівняння давались важко і в голові не вкладались.

Пам'ятаю, Дозя Михайлівна наполегливо доводила нам, що матерія не створюється і не зникає, що вона лише переходить з одного стану в інший, розписувала на дошці рівняння,з яких випливало, що загальна маса речовин, які вступили в хімічну реакцію, дорівнює загальній масі речовин, що утворилися внаслідок реакції. Отже, у природі нічого не виникає з нічого і не зникає безслідно, і скільки ми віднімемо від чогось, то стільки ж додамо до іншого. При тому вчителька, доносячи до нашої свідомості ці постулати, кожного розу наголошувала, що першовідкривачем закону збереження матерії був російський вчений Михайло Ломоносов.

Так детально описую цю тему тому, що вона переплелась (за збігом обставин) з читанням трагедії В. Шекспіра «Гамлет». У хрестоматії було видрукувано всього кілька дій трагедії. Проте в класі були такі учні, серед них і я, що прочитали текст п'єси повністю і зацікавлено обмінювалися думками. Тут я ризикнув, сподіваючись привернути увагу вчительки своєю обізнаністю, запитав: «Чи можна припустити, що Гамлет, тримаючи череп мертвяка, виголошує свої міркування з приводу кругообігу речовин в природі набагато раніш Ломоносова, виказує істину про вічне збереження матерії».

Дозя Михайлівна, привітно усміхнувшись, миттєво зреагувала на

мій виклик: « А, Вільям Шекспір – то велич світової літератури і як геніальний художник наділений властивістю передбачати природу речей і людських взаємин на багато років уперед…».

Якщо згадувати творчість Шекспіра, то мене в «Гамлеті» більше вразила сцена, коли Гамлет запитує у гробокопача: «Скільки людина може пролежати у землі, поки зогниє?». – На що той відповідає: «Ну як сказати… Якщо не зогниє ще за життя… то вісім, дев'ять років». Учні були здивовані, наскільки учителька хімії орієнтується в літературних шедеврах…

Протягом дворічного навчання у першій школі мені випало ще раз контактувати з Дозею Михайлівною, але на цей раз не безпосередньо. Для повноти розкриття тих обставин маю зробити передмову.

У холодну пору року школа не опалювалась. Учні і вчителі ходили у верхньому одязі, хукали в долоні; замерзле чорнило розморожували, засунувши чорнильницю під пахву. Згодом почали ставити (кожен клас собі) саморобні пічки- «буржуйки». Дрова приносили учні з дому по два-три поліна. Згодом місцева влада дозволила вивозити деревину з лісу. Що то була за деревина? Під час німецько-фашистської окупації Хмільницький гебітскомісар, боячись нападу радянських партизанів, наказав вирубати ліс по обидві сторони дороги на Вінницю.

Вирубали аж до села Кожухова на відстань від дороги у 70-100 метрів. Гілля, галуззя, підлісок, чагарник спалили. Стовбури залишились лежати. Поки були німці, ніхто з місцевих і близько не підходив до тих звалених стовбурів. За радянської влади ліс – державна власність. Навряд чи хто ризикував красти в держави.

Нарешті було дано дозвіл на самовивіз деяким організаціям (в тому числі школам) по рознарядці райвиконкому. У нашій школі організацію цієї роботи було доручено вчителю фізкультури. Той швидко і уміло підібрав контингент, організував бригади, загони, призначив відповідальних і виконавців, велів узяти з дому знаряддя: поперечну пилку, сокиру, мотуззя, домовився про гужовий транспорт з колгоспом. Робота закипіла.

Такі десанти з освоєння плацдарму (лексикон нашого командира) здійснювався кілька разів.

Під час такого трудового десанту, коли я працював в парі з Федею

Мироненком, до нас підійшов Михайло Бренер[56] і сказав, що маємо останньою ходкою завезти возом кілька колод у двір Дозі Михайлівни (навпроти будинку, де знаходиться міська рада). За нами, як мовиться, діло не стало, бо сприйняли таку пропозицію як вияв довіри. Привезли, скинули,закотили у двір, відпустили їздового. Звечоріло.

Миша Бренер сказав, що непогано було б завтра зранку порізати ті колоди і порубати. На цю справу витратили цілий день. Я з Федею різали, Миша колов і носив у повітку. Дозі Михайлівни того дня ми не бачили.

Заготівля дров для тодішніх школярів - звична і буденна справа. Було багато інших видів робіт: посадка лісу, участь в різноманітних польових роботах у колгоспі, з якими ми справлялися і не вважали чимось надзвичайним.

Працювали завжди охоче. По-перше, не треба було сидіти на уроках, по-друге, працюючи у колгоспі, надіялись, що нагодують якимось кандьором. Хоч бували і прикрі випадки. Пам'ятаю, у Кожухівському колгоспі (від Хмільника десять кілометрів, треба було йти пішки туди і назад) нічим не обдаровували. Чи то у них самих нічого не було, чи то голова колгоспу забув дати вказівку…

Якось я зайшов до Ромика Борисевича (якого чомусь прозвали Кокс), щоб списати у нього домашнє завдання з математики. Батько Ромика безслідно зник 1937 року в підвалах НКВС. Мама, учителька математики, звільнена з роботи (бо не може навчати молоде покоління дружина ворога народу), працювала в лікарні прибиральницею.

Сидимо ми з Ромиком: він вирішує задачу з алгебри, я – списую. Тихенько в хату заходить бабця Ромика.[57] Щось там шамотає у сінях, а потім, підійшовши до стола, за яким ми сиділи, виймає з кошика шматки хліба, два перемерзлі яблука, відварену картоплину ще щось їстівне… Кладе на стіл, пригощає, припрошує. На віки вічні запам'ятав вираз обличчя Ромикової мами, її темні, широко розкриті очі, її незворушну, закам'янілу постать.

Після закінчення навчального року і одержання свідоцтва про закінчення 7 класів, районний військкомат забрав усіх хлопців на військовий збір у Гнівань.

[56]Міша Бренер – наш однокласник, старший у бригаді, встиг понюхати пороху, ліва щока його була обпечена і в шрамах.

[57]Бабця Ромика просила милостиню.

Уже не пригадую на скільки днів, по-моєму, на місяць. Зібрали нас багато, з кількох районів Вінниччини. Розмістили в казармах військового містечка. Їхали ми на ту муштру охоче, знали: будуть годувати. Та й настрій патріотичний зіграв свою роль. Навчання у нас проводили кадрові старшини. З першого дня почалося: «тільки ляжеш – піднімайсь, тільки встанеш - підрівняйсь». Вранці зарядка «шістнадцять комплексів» і марш-кидок на п'ять кілометрів. Все це мало виконуватись за чітко визначений, буквально до секунд, Сніданок. Польові навчання, копання окопів, траншей і командних пунктів. Норма – чотири кубометри землі на штик. На другий день – засипати те, що вчора викопали, і утрамбувати. На третій день – знову викопати, тільки іншого профілю. На обід з піснею і в ногу:

Артиллеристы, Сталин дал приказ
Артиллеристы, зовет Отчизна нас…

Після обіду – вправи з подолання перешкод і елементи штикового бою. На вечерю з піснею:

Вставай, страна огромная,
Вставай, на смертный бой.
С фашистской силой темною
С проклятою ордой.

Найменше порушення дисципліни рішуче і негайно викорінювалось. Наприклад, помічено когось в тому, що кинув недопалок не у відведене місце, черговий старшина негайно карав порушника: той мав викопати яму на повний зріст, зібрати всі недопалки на території і закопати їх у присутності товаришів. Ефект був неймовірний. Курці воліли проковтнути недопалок, аби не копати «могилу».

Не обійшло й мене покарання. Заслужив. В черговий раз взвод під командуванням старшини крокував на полігон на заняття зі стройової підготовки. Маршируючи поруч з Лесем Головіним, я про щось заговорив. Тут же почули старшинське: «Разговоры!».

Тільки на мить я припинив розмову – і знову. Пролунала команда: «Взвод, стой! Кто разговаривал, выйти из строя». Навчений, якщо не вийду, то буде потерпати весь підрозділ, виходжу два кроки вперед.

«Ложись, - скомандував мені старшина, - по-пластунски вперед к той ёлке». «К той ёлке» було зо сто кроків. Далі пролунала команда: «Взвод, шагом марш». Ось так і рухалися вперед: взвод, карбуючи крок за кроком. Я, тихо повзучи, щоб не відстати. До «ёлки» дістались одночасно. Відчував сором, хоча хлопці виражали співчуття і повагу: якби я не вийшов, повзли б усі.

На фінал військових зборів штабне начальство спланувало зустрічний нічний бій у лісопосадці. Розділили на «червоних» і «синіх», озброїли гвинтівками зразка 1891/1930 року із спиляними бійками, зате з примкнутими штиками. Удень провели навчання, а вночі зайняли плацдарм. Після сигналу з ракетниці та кулеметного татакання десь далеко з лівого флангу, кинулись у запеклий бій з гвинтівками наперевага. Дякуючи Богу, а найперш старшинам, обійшлось без кровопролиття. Опір було зламано, «ворог» відступив. Попрощався я із своїм старшиною подоброму і був йому вдячний.

Додому вернувся взутим в прямому і переносному розумінні.

У ті післявоєнні часи, котрі описую,було звичним ходити босоніж. Не було в що взутися, а як і було взуття, то берегли до холодів. Таких босоногих було по кілька в кожному класі. Коли прийшов час складати іспити за сім класів, то Віра Якимівна, класний керівник, принесла мені туфлі свого батька. Були мені в пору, 43-й розмір. По закінченню екзаменів мама добре вишмарувала ті туфлі, загорнула в якусь шматину і сама віднесла. Вже багато років потому, коли ми були пенсіонерами, Коля Іващук зізнався, що коли їхав вступати в медичне училище, то туфлі свого чоловіка принесла йому вчителька російської мови і літератури, класний керівник – Надія Степанівна.

Ось і в моєму випадку, коли прибув на збір у Гнівань, вишикували нас на плацу, почали старшини робити огляд своїх підрозділів. Босоногих було по кілька в кожному підрозділі. Зібрали нас, повели на склад. Тут уже кожен старшина шукав взуття для своїх, пильно вибираючи у комірника потрібний розмір. Чималу кількість черевиків зносив я за свій вік. Жодних не пам’ятаю, а от ті перші, «казьонні», не забуду. Пошиті зі свинячої шкіри ,з пришитою резиновою підошвою. Ні підкладки, ні устілки. У таких черевиках ноги швидко пітніли і ковзали по резинових підошвах черевиків. Зате тепер ми були як усі – взуті.

Повернувшись додому, почув від мами новину: приїжджав у Хмільник Володя Ясинський[58]. Заходив до нас, дуже хотів побачитись зі мною. Залишив адресу, просив, щоб я приїхав до нього у Київ. Не відкладаючи, другого дня я поїхав. Досвіду мандрів на той час не мав. Отож, діяв більше інстинктивно, придивляючись, як діють інші. Пішов на вокзал, скочив у якийсь вантажний потяг, що мав рухатись на схід, доїхав до Калинівки. Там потяг загнали на запасні колії. Паровоз відчепили, він свиснув і кудись поїхав. Довелось шукати інший. Зупинився у Вінниці. Далі з тими ж пригодами через Козятин, Фастів опинився в Києві на товарній станції Петрівка. Такому вдалому переміщенню сприяло те, що я приєднався до бувалої компанії, яка мала досвід подібних подорожей.

Володю знайшов у гуртожитку ремісничого училища на вулиці Спаській, біля Контрактової площі. Він учився на токаря. Другого дня зранку Володя взявся показати мені Київ і влаштувати на навчання. Запам'яталась Володимирська гірка. А от щодо навчання, то з моїми семи класами (Володя закінчив чотири класи) не знав, що мені запропонувати в існуючій системі трудових резервів. Нарешті знайшов. Училище на бульварі Шевченка, біля площі Перемоги (колишній Євбаз), оголосило набір на спеціальності: лекальники і інстументальники. Бажаючі повинні мати освіту не нижче 7-и класів. Правду кажучи, професія «лекальник», «інструментальник» була для мене незрозумілою, але звучала інтригуюче, та й освіти вимагала відповідної.

Зайшли в приймальну комісію. Швидко зайшли, ще швидше вийшли. В училищі тому не було гуртожитка, тому приймали лише місцевих. Того ж дня вертався додому. Нова пригода почалося з того, що з великими труднощами дістався лише до Фастова, а далі хоч плач. Цілий день мотався поміж вагонами: то охорона проганяла, то не в ту сторону потяг мав рушати.

Утомився, та й голод давався взнаки. Нарешті вдалося з кількома «мішочниками» вилізти на дах вагона. Там, обхопивши руками вентиляційну трубу, задрімав, а потім заснув.

Прокинувся від скреготу буферів і струсу вагона, поїзд рушив. Перед

[58]Мій ровесник, молодший на рік-два. Його батька, польського комуніста, розстріляли НКВДисти в 1938 році; маму, єврейку – німці в 1942. Наші матері були знайомі, Володя кілька днів переховувався у нашому домі. Закінчив інститут, останні роки життя обіймав посаду начальника виробництва потужного заводу з виробництва торгівельного обладнання.

очима пропливла яскраво освітлена вивіска «Козятин пасажирський». Мішочників немає. Поїзд поволі набирає швидкість, рухаючись в абсолютну темінь. Розгублений, все ж вирішив стрибнути з вагона. Високо. (Розумніше не прийшло до голови. Яка була різниця, куди йде поїзд. Десь же зупиниться). Більш механічно, ніж усвідомлено, спускаюсь з вагона, щоб дотягнутися ногами до буферів, а вже звідти… Глянув униз – ланцюгове зчеплення хитається зі сторони в сторону. Промайнуло: не попаду ногами на опору. Тримаючись за торці, наче за спортивні кільця, зробив мах - і стрибнув на трав'яний укіс полотна. Довгенько лежав, боячись поворушитись: чи не скалічився… Усвідомивши, що неушкоджений, гірко заплакав. Плакав з досади, що так по-дурному ризикував життям. Поволі напруга відійшла. Піднявся, обтріпався і пішов стежкою вздовж колії. Незабаром вийшов до того вокзалу, з якого півгодини тому від'їхав. З темної ночі ступив на затоплений вогнями перон. Тут мене чекали… двоє цивільних з червоними пов'язками на рукавах і міліціонер. Судячи зі всього, вони раді були зустрічі: не треба ловити, сам прийшов.

У кінці перону стояла якась продовгувата низька споруда. Підвели мене, відчинили залізні двері і наказали ввійти. То було величезне підвальне приміщення, збудоване ще за царя. Склепінчата стеля, добре освітлене, заповнене людьми: старі-молоді, чоловіки-жінки. Швидко зорієнтувався, що тут знаходилися такі ж мандрівники - «мішочники», яких я зустрічав на станціях, їхав з ними на вагонах, підніжках, у тамбурах. Влада називала їх злісними спекулянтами, розкрадачами соціалістичної власності, підозрілими елементами, а вони займалися натуральним обміном, аби не вмерти з голоду самим і врятувати життя власних родин. Підставою до їх затримання був зовнішній вигляд чи особиста підозра міліціонера.

Оскільки таких підозрілих осіб було так багато, що правоохоронці не зовсім тямили, що з ними робити, то попередньо їх накопичували у підвалі, а вже на ранок «сортували»: кого і куди. Частіше за все конфіскували те, що було у торбах, вузликах, кошиках.

У тій камері не було жодного стільчика, табуретки, лавки чи лежака. Всі затримані сиділи навпочіпки або ж на підлозі. Дехто стояв, притулившись до стіни. На східцях лежала довга, метрів сім, драбина. От я і примостився на щаблях драбини.

Завдяки тій драбині й вдалося мені вилізти з буцегарні.

Поки зажурені арештанти переймалися думками, що ж воно буде? частина з них взялася за ліквідацію «речових доказів», бо не сумнівалися, що все їхнє добро буде конфісковано. Легше було тим, у кого було щось їстівне. Ретельно працюючи щелепами, не забували й про тих, у кого була лише сира картопля, вузлик пшона, торбина гороху чи кукурудзи – ділились. Пригостили й мене, молода жінка протягнула чималеньку скибку хліба, в палець намащену смальцем, яку я з'їв, не надто й пережовуючи.

Тільки-но встиг рукавом обтерти лице, як вхідні двері відчинились і перед нами постав високий чоловік, обперезаний страховим поясом з ланцюга. Ухвативши драбину за верхній кінець, чоловік став її витягувати з підвалу.

Проте нижній кінець драбини зачепився щаблем за виступ східців. Шарпонувши безуспішно драбину кілька разів, чоловік намірився спуститись униз, щоб відчепити драбину, та я його випередив. Так ми винесли драбину удвох, пронесли пероном, завернули до вокзального фасаду. Тут я допоміг чоловікові виважити драбину і поставити сторч до роз'єднувальної коробки. Все це робилося без слів Хіба що з сопінням і хеканням. Все ж, не обійшлося без монологу. Приготувавшись вилазити по драбині, чоловік вже й ногу одну поставив на щабель та, повернувши голову в мій бік, промовив: «Ну, спасибі, хлопче. А тепер чухай». Я й чухнув в протилежну сторону від підвалу. Швидко вийшов на пристанційні колії, заставлених потягами з вагонів для різних вантажів: критих, відкритих, з високими бортами, з низькими, завантажених і порожніх. Ідучи вздовж поїзда, ще здалеку помітив обхідника, який зупинявся біля кожної колісної пари, обстукуючи її молотком з довгою ручкою. Окремі букси торкав рукою, перевіряючи, чи не перегрілись, де треба, доливав мастило. Порівнявшись з обхідником, визначив, що він приблизно одного віку зі мною. Вже минаючи його, почув: «І куди ти це намірився…?». Трохи спантеличившись, відповів: «У Хмільник треба дістатись. А як ти здогадався, що мені треба їхати?». На що почув: «Багато тут таких вештається. Стрибай у той, - показав рукою, - низькобортний порожняк, він йде у Гречани, у Хмільнику зупиниться». Не чекаючи від мене подяки, додав повчально: «Тільки не стій і не сиди на площадці, а ляж під борт і не висовуйся. Через півтори години будеш у Хмільнику».

Дотримуючись такого вичерпного інструктажу, приїхав у Хмільник. Додому йшов через усе містечко, в голові роїлись думки: менш ніж за добу зі мною трапилось стільки всього, і я вийшов сухим з води. Це ж який життєвий досвід…!

Вернусь до спогадів про школу, про учителів, про своїх однокласників, бо ще не все сказав. Пам'ятаю уроки російської літератури, яку викладала цікаво вчителька Надія Степанівна. Вже тоді зароджувалась думка, якщо обирати професію учителя, то бути таким, як Надія Степанівна.

Вчителька уміла провести уроки-диспути після прочитання того чи іншого твору[59]. Нерідко диспути продовжувались і в позаурочний час. Пам'ятаю випадок, коли полеміка з Мишею Бронфіним[60] з приводу роздумів Льва Толстого в епілозі останнього тому «Війни і миру» досягла такого градусу, що мама Мишка вигнала нас з хати віником, промовляючи: «Не робіть мені в хаті рейвах, ідіть за хату і там хоч морди собі понабивайте».

Охоче учили, багато додатково читали історію. Дуже вже була симпатична, молоденька учителька історії. Поводилась з нами так, наче сама була ученицею. Не відокремлювалась від учнівського колективу, навпаки, знаходила якусь мотивацію, щоб бути з нами. А старші учні взагалі в її присутності нерівно дихали…

Носила учителька історії дуже своєрідну зачіску, яка їй личила. Пишне волосся щільно облягало всю ліву частину обличчя. Це привертало увагу.

Одного разу на великій перерві група учнів, ставши у коло, пасували м'яча. Стала до гурту вчителька історії. Вона, щоб прийняти пас, змушена була різко нагнутись. Декілька учнів, які стояли навпроти учительки, побачили, відкриту ліву щоку історички, вкриту суцільно рубцьованими шрамами. Як потім стало відомо, секрет зачіски був розкритий ще до цього випадку, але обговорювати, ділитись думками про це не було заведено.

Учителькою української мови та літератури була Антоніна Євгенівна – мама мого товариша Леся Головіна. По всьому відчувалося, що Анто-

[59]Повні тексти художніх творів читали далеко не всі.

[60]Міша Бронфін закінчив хіміко-технологічний інститут, жив і працював у Москві, мав наукові звання.

ніна Євгенівна була людиною різносторонньою, фундаментально освіченою (володіла німецькою і французькою мовами). Не можу сказати з яких причин дисципліни на її уроках не було... Навіть я, будучи чи не кожного дня в їхньому домі, дозволяв собі на її уроці. До речі, вона єдина учителька, яка зверталась до учнів (будь-якого класу) на «ви».

Компенсувало ці недоліки те, що Антоніна Євгенівна захоплювалась гуртковою роботою і вміла викликати інтерес у нас. Драматичний гурток, літературний, рідної мови, підготовка до різних свят, ювілейних дат, огляди, вікторини, олімпіади, зустрічі – все це Антоніна Євгенівна, все вирувало круг неї. Нічого не було дивного в тому, що та гурткова робота в школі мала продовження… вдома у вчительки.

В один із таких домашніх вечорів сиділи ми з Лесем в одній кімнаті, а в іншій Антоніна Євгенівна готувала до декламування в клубі баладу Сосюри «Комсомолець», яку мала прочитати Саша Годаревська.

Крізь навстіж відчинені двері ми чули, як у сусідній кімнаті вже в котрий раз Саша читає вірш, і вже в котрий раз Антоніна Євгенівна зупиняє декламувальницю, не задоволена її інтонацією, силою голосу, акцентуванням. За час цієї репетиції ми вже мимоволі самі вивчили ту баладу». Ми відчували, що Саші справді не вистачає проникливості, емоційності в словах курінного:

- Є комсомольці між вами!... Я знаю!...
Кожного кулі чекає печать!...

І полоненого:

Вийшов один… і сказав курінному:
- Я – комсомолець… Стріляй!...

Раптом Лесь рвучко підвівся, сердито відкинув олівець,(він малював щось, як це часто бувало) став у дверях і продекламував дві строфи балади.

Але як продекламував!... Без щонайменшої екзальтації, пафосу, надриву. Прочитав – і мене пройняло холодом.

У творчій лабораторії Антоніни Євгенівни і мені довелось взяти участь. Відбулося це якось непомітно і несподівано. Перебуваючи з Лесем часто у нього вдома, я чув, як бідкалася Антоніна Євгенівна, що немає кому зробити декорацію для вистави, яку вона готувала з драматичним гуртком. При мені Лесь сказав: «Мамо, давай я намалюю». – «Та

ні, - сказала Антоніна Євгенівна, - треба, щоб на сцені була піч, було видно черінь, а на печі має лежати старий дід». Тут я вступив: «Якби був матеріал, то я легко міг би збити таку піч». Справа зрушила з місця. Антоніна Євгенівна звернулась до Дозі Михайлівни, та написала листа в комунгосп.

І от ми з Федею Мироненком і з Лесем переносимо соснові обаполи в Будинок культури[61]. Руки є, молоток, пилка, обценьки, цвяхи – при собі. Та швидко слово мовиться, а поволі діло робиться. З-під рук наших вийшла не піч, а дві коробки. Одна 2х2 метри, то основа, «тіло» печі, друга – у вигляді тумби сторч на першій – комин. Охопив нас відчай… а де ж ті чисельні закамарки без яких піч не піч.

Прийшов Лесь. Глянув – впевнено вимовив: «Те, що треба». Підійшов ближче, відійшов дальше. Витягнув руку з піднятим великим пальцем і, примруживши одне око, промовив: «Треба знайти якусь ряднину або брезент і ним оббити каркас спереду». Спершу Лесь побілив оббитий фронтон печі і одну боковину білим вапняним розчином. Коли висохло, замалював комин, а далі нам було не зрозуміло. Лише, коли на другий день подивились з відстані, то побачили: черінь відкритий, і припічок, і запічок, і підпіччя. І так та піч скидалася на реальну, та ще й розмальована півниками й мальвами, що хотілося притулитися до неї, аби відчути її теплий дух.

Я взявся зробити з чорної бляхи затулу, або як у нас казали - шибор. Федя з Лесем збили мисник , поставили начиння: миски, глечики, ступку, дерев'яні ложки. У кутку - рогачі, лопата, коцюба. На припічку – помело з гусячого пір'я, внизу баняки, чавуни, цеберця.

Першими оцінили роботу «майстрів-декораторів» працівники Будинку культури (у місті казали – клуб). Вони ходили глядацькою залою, то наближаючись до сцени, то віддаляючись, промовляючи: «Натурально, натурально. Це ж треба… Як у нас…». Директор будинку виказав намір домовитись з директором школи щодо взяття на баланс такого театрального реквізиту. Несподівано для нас Антоніна Євгенівна зарахувала мене і Федю у театральну трупу (тобто драмгурток) і призначила на ролі, яким надавала вагомого значення. Після кількох репетицій мав відбутися наш дебют.

[61] Довгий дерев'яний одноповерховий будинок, чудом уцілілий під час війни, розташовувався там, де й нині.

Тут треба зробити деяке пояснення.

Вистава, яку шкільний драмгурток ставив на сцені районного Будинку культури, присвячувалась пам'яті Зої Космодем'янської, школярки-партизанки, яка, виконуючи бойове завдання, була схоплена фашистами і повішена. Трагічні події відбуваються в одному з підмосковних селищ лютої зими 1941 року. На акцію страти юної комсомолки фашисти зігнали мешканців села.

Ролі, які нам доручила Антоніна Євгенівна, були важливі, але без жодної репліки. Федя мав грати роль чоловіка з дерев'яним протезом, який входить у хату весь засніжений, притупуючи для розігріву вцілілою ногою, розтирає змерзлі руки. Я – старого діда (такого як зараз), який лежить на печі, а потім, злазячи з печі, крекче від фізичного напруження і численних болячок.

Нарешті дочекалися недільного дня, коли маємо на сцені клубу показати театральну виставу. За програмою мали виступати в другій половині. Людей зібралося… усі місця на лавках зайняті, стояли й попід стінами, і в дверях. Вхід вільний. Інших розваг у місті немає… У першій половині концерту виступав духовий оркестр з військової частини, який бадьоро виконав кілька маршів, попурі та ефектно закінчив вальсом «На сопках Маньчжурії». Антракт. З початком другої частини програми кількість глядачів дещо зменшилась. Залишились тільки, хто сидить.

На сцену вийшла Саша Годаревська, декламувала баладу Володимира Сосюри «Комсомолець». Зал стримано аплодував. Підняли настрій глядачів близнюки Вознюки. Однаково вдягнені, однакової статури, обличчям на один копил, Ярослав і Владислав тільки своєю появою викликали пожвавлення. Зал заворушився, загомонів, поодинокі оплески злились в гучні овації. Почали брати з гуморесок Остапа Вишні, якими захопили глядачів так, що ті вже до кінця номера аплодували стоячи. Було смішно і весело.

Тільки нам, драмгуртківцям, було і не смішно, і не весело. По-перше, близнюків Вознюків з їхніми гумористами ми чули -надцять разів і бачили кожен день. По-друге, атмосфера, створена гумористами, аж ніяк не пасувала до нашої вистави.

Поки конферансьє, стоячи перед закритими кулісами, заповнював паузу, ми, актори, встановлювали декорації, цебто нашу піч. Антоніна

Євгенівна розставила мізансцену. Мене у спідньому - на піч, де я мав кахикати й кректати, даючи зрозуміти глядачам, що чоловік на печі старий зі своїми болячками. На піл садовила жінку, яка, звісивши босі ноги та огорнувшись домотканим ліжником, сиділа похитуючись. Ще на двох лавках мали перемовлятись чотири молодиці. Отаку мізансцену побачили глядачі, коли піднялися куліси.

Пролунали дружні оплески. Як потім нас поінформували, оплески були не на адресу акторів, а майстерно виконаної печі. Багатьом присутнім піч була не диво, бо ж чи не в кожній хаті була але щоб в Будинку культури…! Так ще така схожа з печами в їхніх будинках…!

Після оплесків почали прислухатись до розмови в хаті, за якою глядачі зрозуміли, що відбувалось у селі, яку розправу готують фашисти.

Далі, за сюжетом, в хату ввійшов чоловік на дерев'яній нозі (Федя Мироненко), густо обсипаний снігом, виразно показуючи рухами, що надворі сильний мороз і заметіль. Господиня, побачивши змерзлого, промовила владно: «Діду, ви б внесли оберемок дров». Дід (тобто я) загримований до невпізнанності,почав поволі злазити з печі, яка нещадно рипіла, намацуючи босими ногами хоч якусь опору. Так же поволі став одягати простору, з грубого полотна кошулю, ватяні штани, таку ж камізельку і ще щось, а поверх усього – довгий кожух. Вже й переступив однією ногою поріг, як в залі з наростаючою амплітудою підіймався шум, вигуки, оплески – все це поєдналося з загальним реготом. Пояснення просте. З'явившись перед публікою в ролі хоч і без слів, дебютант так розхвилювався, що зібрався по дрова в кожусі, але… босим!

З того часу, аж до мого виїзду з Хмільника в 1947 році, до мене приклеїлось прізвисько Дід. Федя Мироненко отримав свою частку заслуженої слави: після вистави він став Федя Дерев'яний.

15 січня 2017 17.01.2017

Декілька днів тому знадобився мені географічний атлас світу. Почав шукати на полицях у книжковій шафі – не знайшов.

До рук потрапила книжка в твердій обкладинці: Анатолий Кузнецов Бабий Яр . Роман-документ. - Интербук, Запорожье, 1991 - 361 с.

Пригадав, що в другій половині 60-х прочитав журнальний варіант («Юність») цього роману «Бабий Яр». За два вечори прочитав нове ви-

дання, вже без цензури, без скорочень, з передмовою автора, післямовою про автора. Між першим прочитанням і другим минуло півстоліття.

Враження від книги-правди, книги-документу таке, наче я фізично перебував разом з ним в тому пеклі німецько-фашистської окупації Києва і Хмільника 1941-1943 років.

Майнула думка: чи не списав я з «Бабиного Яру» персонажів, їхні вчинки, думки, події, коли описував знищення євреїв у своїх «Листах до себе»… Адже це жахіття відбувалося в один і той же час, з такими ж нещасними поневоленими людьми, такі ж кати-нацисти творили беззаконня. Хіба що масштаби лиха різні: у Києві в час окупації залишилось біля двохсот тисяч жителів, у Хмільнику трохи більше двох сотень.

У Києві окупантами розстріляно у Бабиному Яру більше ста тисяч мирних громадян, у Хмільнику, на околицях під лісом, понад дванадцять тисяч. Але біль той самий, і пам'ять має бути вічна.

Вертаючись до розповіді про театральний дебют, маю сказати, що Антоніна Євгенівна не змогла втримати у трупі ні Федю, ні мене. А все через те, що давала нам ролі без слів: то вартового з рушницею, то нічного сторожа з колотушкою, то лакея, який подає господарю пантофлі. Тож вирішили ми розкрити свій акторський талант, таємно підготувавши власну виставу. Напоумив нас Лесь Головін.

За програмою вивчали ми поему Котляревського «Енеїда». Дуже подобалося читати цей напозір легкий текст. Не один із нас , навмисне не завчаючи, знав по декілька уривків напам'ять, цитував з найменшої нагоди, хоч і не завжди доречно.

Репетиції відбувалися у Леся вдома, коли батьків не було. До зауважень «художнього керівника» ми прислухались. На одному зі шкільних вечорів, начебто експромтом, виступили. Успіх мали шалений, і зовсім не за декламаторську майстерність, швидше за те, що весь твір завчили напам'ять Нарешті Антоніна Євгенівна зрозуміє, що недооцінила таланти! На її устах промайнула поблажлива усмішка.

Українську літературу любив. На той час, коли цей предмет викладала у нас Антоніна Євгенівна, встиг перечитати чи не всю українську класику. А от з граматикою… Плутався в доконаних і недоконаних видах дієслів, знаками при дієприкметникових зворотах, а вже коли писати «нн», коли одне «н», то покладався більше на інтуїцію. Цікаво, що Лесь,

з яким мені пощастило товаришувати п'ятдесят років, вчився у школі краще мене. А коли мені трапилось побачити його свідоцтво і табель успішності (уже по смерті Леся у 2001 році) то був здивований: оцінки у Леся були з окремих предметів нижчі від моїх. Коли ж помізкував, то… Мама - Антоніна Євгенівна – працює в школі, у якій учиться син. Батько - Лука Єфремович – заступник директора, хоча й іншої школи. Ось так вони дотримувались морально-етичних принципів, так в їхній родині підтримували реноме справедливого вчителя.

Із тих учителів, у яких мені пощастило навчатись, помітний рубець залишився від учительки такого важливого предмету як Конституція. Молоденька, гарненька, чомусь недолюблювала мене, хоч вчив я статті, розділи і параграфи старанно і тараторив на уроці, наче перелякане цуценя, – слухала мене чи не слухала.

Такий був у вчительки стиль пояснення навчального матеріалу, що постійно викликав у нас запитання, репліки, перешіптування. Учителька нервувала, скаржилась класному керівникові, завучу, директору, змушувала колег вислуховувати свої ремствування, бідкалась, що йде в наш клас, як на каторгу.

Особливо напружені стосунки склалися у вчительки зі мною. Варто було мені щось перепитати, попросити уточнення, роз'яснення, як учителька вибухала, вбачаючи у цьому якусь каверзу. Справедливості ради зізнаюсь, що я був ще той фрукт… Старші хлопці трохи стримували мене, урезонювали, та було запізно. Учителька не витримала і згаряча кинула мені докір мало не за антирадянські висловлювання. Позаду мене сидів Цвіркун Жора, який голосно і єхидно зареготав. Не довго думаючи, розвернувшись, влупив йому кулаком у пику. Того ж дня на комсомольських зборах класу, потім шкільних мусив привселюдно вибачатись, зізнаватись, давати слово…

На відміну від мене – бездарного, Лесь Головін був різносторонньо обдарований. Наприклад, мав хист до малювання, вірніше, до перемальовування. При найменшій нагоді, завжди маючи при собі олівця, перемальовував з книжки, з газети, з лозунгів, портретів і т. ін.

На цей раз з підручника російської літератури перемалював Іудушку Головльова, здається, робота Кукриніксів. Пішов той малюнок по руках і вернувся на своє місце – у книжку поряд з оригіналом. На другий раз

задумав Лесь перемалювати з портрету, що висів у класі, самого Йосифа Віссаріоновича. Як правило, робилось це під час уроку. Чистий аркуш паперу – дефіцит. Перемалював портрет вождя на зворотній стороні листочка з Іудушкою Головльовим, не вбачаючи в тому щонайменшої двозначності... На перерві потрапив той «твір мистецтва» до моїх рук. Став я показувати малюнок охочим і не охочим. Для ефекту повертав його то однією стороною, то іншою. Так опинився біля вікна з піднятим над головою малюнком. Щось у тому побачив Ольшевський Стас. Узяв з моїх рук листочок і притулив до шибки. На просвіті досить чітко проглядались водночас обидва: Іудушка Головльов і Йосип Сталін.

Тут я мушу зробити відступ – пояснення. Справа в тому, що всі ми були виховані безмежно відданими Батьківщині. Молоді люди, які з нетерпінням чекали свого часу, коли візьмуть безпосередню участь у будівництві соціалізму, стануть на захист свого народу. Тому нікому не приходило до голови шукати у витівці з портретами якусь антирадянщину, проста витівка, гра, фокус.

Одначе, знайшлися люди проникливіші, які подивились на це пильніше і глибше . Здається, наступного дня після гри з портретами, коли йшов перший урок, відхилились вхідні двері класу. До щілини підійшла учителька. За дверима почувся шепіт, після чого вчителька голосно сказала: «Кульчицький, вийди!».

З чоловіком невизначеного віку зайшли в учительську, де сиділа за своїм столом Дозя Михайлівна. Вони обмінялись поглядами і кивком голови. Чоловік промовив до мене: «Ну, пошли». І ми «пошли». Найперше, що мені спадало на гадку: мовчазний чоловік, то є фінінспектор, який застав маму за незаконним пошиттям приватного замовлення. А це непомірний податок, штраф або ж в'язниця. Роїлося в голові усяке: я потрібен для оформлення справи, у мами серцевий напад і ще не знати що… Здогади мої були не безпідставні, бо йшли ми по дорозі, яка вела до нашого дому. Та, дійшовши до костелу, круто повернули ліворуч. «Ну, зрозуміло, - подумав, - маму уже в міліцію забрали». Не дійшовши до будівлі, де розмістилась міліція,(райвідділ знаходився на вулиці Шевченка біля староміської церкви). повернули вправо до дому колишнього служителя церкви. Ошатний цегляний будинок стояв в глибині просторого двору. Високий цоколь,широкі камінні сходи, різьблені поручні, при-

крашені цегляним орнаментом міжвіконня робили будинок примітним з-поміж сірих, одноманітних хатинок містечка. Єдина причина, чому він не став прикрасою міста, збудований на глухій околиці. Піднялись до ганку. Двері відчинив військовий в погонах з голубою облямівкою. Став здогадуватись, де я, але не зміг втямити – чому.

Провели у глибину просторого коридору. Відчинили двері останньої кімнати. Підборіддям показали, куди маю ввійти. Ввійшов і почув, як за мною зачинили двері на ключ. Так, пройшовши зі школи до будинку районного відділення КДБ, не почув жодного слова.

Кімната, яку я окинув поглядом, було абсолютно порожня: ні стола, ні стільця, ні шафи, полички, тумбочки. Вікна не загратовані, лише прибита поперечна штаба, щоб не відчиняти. У кутку скидані на купку книги. І все.

Машинально потягнувся до книжок. Хто їх збирав, навіщо сюди скинуто? Не розумів.

Щоби трохи відволіктися від думок про причину мого перебування тут, взяв першу-ліпшу книжку: Грибоєдов «Горе от ума». «Горе…» ми вже вивчали, навіть монологи завчали напам'ять. Але яка відчутна різниця вивчати художній твір з поясненням учителя художніх особливостей,історичних обставин і просто читати, поринувши у світ дійства… Прочитав на одному диханні. Скільки часу промайнуло – не відаю. Ще перебуваючи там, у світлицях будинку Фамусова, почув рипіння дверей. На порозі став сержант: «Пошли», - і для переконливості хитнув головою в сторону коридору. «Пошли» ми коридором, через двір, перетнули дорогу, ввійшли в двір міліції, обійшли сам будинок відділення і… зайшли в їдальню. Офіціантка збирала зі столів посуд. Сержант показав рукою, за який стіл маю сісти. Жінка принесла глибоку металеву миску якогось рідкого варива, тарілку густої вівсяної каші, алюмінієву кварточку компоту із сухофруктів. З іншого стола перенесла плетену хлібницю з нарізаними скибочками чорного хліба. Таке мені і в сні не снилося, щоб хліб залишався на столі після того, як люди пообідали! Після мене – не залишився…

Назад вернулися тим же шляхом. Завів сержант мене в кімнату. Із ранку до полудня, знаходячись під опікою прискіпливих службовців, не помітив, щоб хтось цікавився мною, виявив бодай найменший ін-

терес до моєї персони, взагалі, я почув від них лише кілька слів. У кабінеті за письмовим столом сидів комсомольського віку старший лейтенант.

Не знав я, що саме з ним до вечора набалакаюсь, аж в голові запаморочиться.

Чорнявий, статний, кавказької вроди, старший лейтенант усім своїм виглядом випромінював непідробну доброзичливість і увагу. Енергійно піднявшись з-за столу (жестом показуючи сержанту, що він може йти) і, випереджаючи мене, привітним голосом з помітним акцентом промовив: «Здравствуйте, здравствуйте, Борис,- наблизившись до мене на два-три кроки, додав: Садитесь», - і сам сів за приставний столик, ближче до мене. Не добираючи слів, вимовив просто: «Расскажите о себе». Саме ця простота збила мене з пантелику. Нічого цікавого чи таємничого у моєму коротенькому житті шляху я не бачив. Сказавши кілька простих речень, замовк. Тут мене уміло підштовхнув, спрямував розмову в потрібне русло старший лейтенант Мелоян.[62] Я став розкутішим, розповідав про себе в манері Тома Сойєра, не беручи до уваги, чи моєму візаві були потрібні й цікаві факти моєї біографії. Відчувалося, що старший лейтенант уже знав про мене те, що було потрібно. А чому ж так удавано уважно слухав? Він вивчав мене.

З того, що запам'яталось: «Скажите, а какие общественные поручения по комсомольской линии?». Кажу, що поперемінно з Шубтою Андрієм проводжу в групі політінформації. «А у кого из своих товарищей вы бываете дома? О чём беседуют их родители?». А далі конкретніше і глибше: «Какие настроения высказывают?», «что говорят о трудностях?», «проявляют ли недовольство?»…

Особливо цікавився родинами Матяшів і Головіних, у яких я найбільш часто бував. Зрозумів, що Мелоян обізнаний про мої витівки на уроках Конституції... Розмова не мала форми допиту, швидше зацікавленої бесіди. Запису не велося. Я не помітив, щоб мою розповідь намагались спрямувати у певне русло, а тому говорив, як думав, як чув, як розумів. Можу твердо сказати, що мені не доводилося чути у колі друзів та їхніх родин якихось антирадянських розмов, висловів, настроїв. Та й сам я був налаштований у дусі того часу, у якому жив.

[62]Прізвища ст..лейт.Мелояна , як і начальника райвідділу КДБ майора Удалова стали мені відомі пізніше.

Сутеніло. Мій співрозмовник увімкнув світло, рвучко підвівся: «Ну что ж, пошли», - і вивів мене в коридор. Сьогодні вранці, заходячи в цей коридор, відчував неспокій, на душі кішка не шкребла. Але те, що я побачив, виходячи звідси, було повною несподіванкою, яка на мить ввела мене в оціпеніння. Біля стола чергового у кріслі сиділа… мама. А у мене все ще жевріла думка, що обійдеться, що мама не знатиме і це не завдасть їй страждань. Я вже навіть придумав легенду в дусі древніх римлян: якщо це і неправда, то все ж гарно придумано.

Додому йшли, було вже зовсім темно. Я налаштувався відповідати на запитання, виправдовуватися. Не довелося. Мама не вимовила ні одного слова. Ну і я – ні пари з вуст. І згодом, з роками, ніколи не обмовились з мамою про цей випадок. Такі були неписані правила. В усякому разі до 50-х років. Поки ми йшли, в голові роїлося: а могли б не йти… Через багато років мене обдавав холод страху за пережите. Те, що трапилось зі мною в кабінетах «компетентних органів», могло обернутись трагедією. Все залежало від того, яке завдання поставлено перед працівниками: завести справу, надати їй розголосу чи не вносити навіть у реєстр… А так найбільше запам'ятались два моменти: обід у міліцейській їдальні і хода з мамою додому.

Так склалася моя доля, що протягом всього життя (пишу ці рядки в 2017 році) не довелося більше контактувати з «органами». Хіба що за посередництва відомчих архівів, частковий доступ до яких відкрився з часу здобуття Україною незалежності на початку 90-х років минулого століття.

Гортаючи архіви правоохоронних органів Хмільницького району за період другої половини 40-х років (а саме, протоколи партійних зборів), натрапив на виступи старшого лейтенанта, комуніста Мелояна. Окрім обов'язкових внутрішньо організаційних тем, звернув увагу на повторювану Мелояном в кількох виступах сентенцію: «Каждый чекист всегда должен помнить, что он прежде всего коммунист. Настоящий коммунист должен быть всегда и везде чекистом».

Після щасливого повернення додому пригнічувала мене одна думка: як мені поводитись, коли будуть розпитувати, де я був… Пояснити й зараз не можу. Ніхто, ні разу, ніде не запитував і навіть поглядом чи жестом не натякав. Чи дійсно не знали, чи треба було не знати…

Така дилема освіжила в пам'яті анекдот, який довелось чути від хмільницьких євреїв. Вишикувалась величезна черга до крамниці. Мають продавати дефіцит (а в дефіциті було все). Уздовж черги ходить чоловік у лапсердаці і бубонить, ні до кого конкретно не звертаючись:

- Це він винуватий, це тільки він…, це він винуватий.

Бубнів до тих пір, поки на нього не звернув увагу «товариш в галіфе», який коротко і твердо промовив: «Гражданин, пройдёмте». Той, в галіфе, сів на стілець. В лапсердаку залишився стояти.

Відбувся діалог.

Галіфе: Так кого ви мали на увазі, коли тривожили громадян у черзі своїм «це він винуватий, це він…»?

Лапсердак (збуджено): Як кого? Американській імперіалізм. Кого ж іще? Якби не американській імперіалізм, то не треба було б витрачати гроші на озброєння. Краще б розвивали промисловість, сільське господарство, а найбільше – поліпшували б добробут народу... (далі йшов довгий монолог про зловредність американського імперіалізму).

Галіфе (вловивши паузу): Ви правильно розумієте політику партії, уряду, орієнтуєтесь в міжнародній обстановці… Не буду вас затримувати, можете бути вільні.

Лапсердак(виходячи, зупинився в дверях, попросив дозволу задати питання):

- Скажіть, будь ласка, Ви мене запитали, кого я мав на увазі у створенні труднощів для народу. Я відповів, що мав на увазі американський імперіалізм. А ви кого мали на увазі…?

Почувши цей анекдот, я побачив реальну картину: Хмільник кінця 30-х років. На вулицях міста можна було примітити чоловіка у лапсердаку, на голові пожмакана ярмулка, черевики без шнурків на босу ногу взуті. Казали, що він не в собі.

Чоловік ні з ким не спілкувався безпосередньо. Обирав гурт людей і, обходячи їх зусібіч, монотонно бубнів: «Я знаю, хто винен…я знаю, хто винен…» Йшов далі в пошуках нових слухачів.

Тим часом минали дні, сповнені подій та пригод. Різноманітність скорочувала час. Одному не було кінця, одне допікало щоденно – голод. Постійними були думки: де б щось роздобути поїсти.

Найдошкульніше було те, що людина не могла заробити, а заробив-

ши, не могла на той мізерний зарібок достойно жити.

У містах була введена карткова система. Щось перепадало (у грамах, рідше - кілограмах) по талонах, картках, членських білетах, списках, відкріпленнях, закріпленнях, атестатах, посвідченнях, дорученнях, званнях, посадах, мандатах…

А Хмільник був ні селом, ні містом. Він був ПМТ – поселення міського типу. І десь у високих кабінетах поки вирішувалось, за якою категорією така адміністративна одиниця має класифікуватись, люди шукали способів виживання.. Частина містян влаштовувалась на посади: працівники установ, військові, завідувачі різних контор. Частина виживала за принципом: живу з того, біля чого працюю. Мама однокласника Боліка Гарбузовського, працюючи в насіннєвій лабораторії, приносила додому жменю-дві якогось збіжжя, ризикуючи потрапити не додому, а під суд. Борис Таранков, працюючи на ваговій заготівельного пункту, після закінчення робочого дня потайки замітав віником колісну колію, на вибоїнах якої від струсу просипалось десяток-два зернин. Добруцька Ася ходила до водяного млина Залевського, прибирала приміщення, аби мірошник дозволив (коли всі розійдуться) змести борошняний наліт, який осів за день. З того вдавалось зварити затірку. Філяс Іван і Плужник Ліда ходили на скотобійню (коло могили) і, конкуруючи там з собаками всієї округи, випрошували у забійників конячі кості ,які суворо обліковувались як цінна сировина. Обухом сокири дробили ті кості, виварюючи з них юшку. Пригощали й мене таким наваром. Трохи нудно, зате корисно. Не те що кількарічна картопля, що пролежала в землі й перетворилась у згущену смердючу масу. Мама ту масу проціджувала, відстоювала, а потім пекла на деко коржі, що смаком і виглядом нагадували резинові підошви. Мама не могла себе пересилити. А я, затуливши носа двома пальцями, за одним духом відривав зубами шматок коржа і, не дуже пережовуючи, ковтав, лише потім роблячи видих. І так кілька разів, допоки не зрушувало до блювоти.

Взявшись аналізувати статки мешканців ПТМ, я не знаю, до якої з категорій віднести мене з мамою і таких, як ми. На мітингах, у звітах можна було натрапити на таке означення «позакласовий елемент». Пізніше, в 60-80 роках стало вживатись юридично обґрунтоване, соціально вивірене означення «тунеядцы». За «Советским энциклопедическим

словарём» (Москва, 1987 год). – Живущие за чужой счёт, бездельники. Невже це ми?

Порівняно з мамою переносив я голод легше. Молодий, фізично здоровий, не дуже обтяжений умовностями, яких дотримувались люди старшого віку, постійно, наполегливо шукав якоїсь роботи, щоб вижити день.

За якоїсь нагоди пішов з Миколою Мельниченком[63] до нього додому, на Мазурівку. Тільки ввійшли в хату, як його бабуся (відчував, що не вперше) кинулась до нього: «Колю, скільки раз тобі казати, вилізь на хату і щось там зроби, бо стеля скоро завалиться за піччю. А ти все – зроблю, зроблю. Ось і товариш тобі поможе».

Не кажучи й слова, вийшов я з хати[64], глянув, зрозумів: в одному місці солом'яний сніп зіпрів. Зрозумів я і Миколу: де знайти в цю пору снопа? Як вилізти на стріху, щоб не наробити шкоди в іншому місці? Попросив серпа, пішов на річку, нарізав оберемок очерету. Зв'язав три снопи. Прилаштовував не зверху, а підсунув знизу, з горища. Заправив снопи, ув'язав. Показав Миколі, де в його хаті крокви, бантини. Баба Килина тільки руками сплескувала з радості. Миттєво витягнула з печі чавун з капусняком. Тут уже разом з Миколою показали, що ми не тільки в роботі справні…

Йшов додому берегом річки. В голові крутилась весела мелодія, бо в руці тримав торбинку з десятком бараболі, міркою квасолі, кілька цукрових буряків, пляшку козиного молока. Думав про маму.

Запам'ятав: випроваджуючи, баба Килина кілька разів повторила, щоб не забував, приходив. Через кілька днів після уроків знову прийшов до Миколи. На цей раз сам критично оглянув подвір'я і визначив, що зробити в першу чергу. Кидався в очі похилений штахетник, що мав відгороджувати садибу від дороги. Підгнили стовпці. Згадав я, коли латав стріху, помітив на горищі кілька довгих жердин. Мабуть, залишились з часу, коли ставили хату.

Оті жердини пішли на кілки. До поваленого паркану люди звикли. Тепер, коли його довели до ладу, кожен, хто проходив, зупинявся і ділив-

[63]Коля на два роки старший мене, лінивий і непрактичний. У районній бібліотеці прочитав усі книжки, але на його розвитку цей факт не позначився. просто він книжки «нанизував» на пам'ять, як барон Мюнгхаузен качок на полюванні.

[64]Влітку 2016 року я приїхав у Хмільник, пішов побачити хату Мельниченків на Мазурівці (тепер приєднана до міста). Хата без вікон, без дверей, покрівля провалилася. Стіни стоять оголені. двір заріс бур'яном, паркану немає.Схоже, люди сюди не навідуються вже давно. Сумно.

ся, яка- то справна огорожа, які вправні теслі, особливо той, «прішлий».

Словом, як у поета: «Слава, слава покотилась…».

Нагодувавши смачно, баба Килина завела мову про жорна[65]. Вони то є, але несправні. От якби справні, то і млинців спекти можна, і… Був я догадливий. Знайшов ті жорна у шопі, закидані в кутку лахміттям. Витягнув, роздивився. Микола був при мені. Баба Килина тішилась з того.

Камені жорен цілі, тумба не розхитана. Ось тільки кронштейн для важеля розколовся, у верхній перекладині вискакує з гнізда. Знайшов півметровутичку для перекладини. Попередньо випалив отвір, закріпив на місце.

Одразу ж змолов кварту жита. Лице баби Килини заясніло, наче сонце. Додому повертався з вузликом меленого збіжжя.

Почалась конкуренція за мої робочі руки. Звернулась до мене сусідка баби Килини, тітка Серафима. Зробила вона це делікатно: через свого сина, Володю Матяша, з яким я учився в одному класі. Ми не були друзями, але й чужими не почувались.

На перерві він сказав просто й дохідливо: «Хочеш, підемо після уроків до мене, поможеш гній з корівника вичистити». Прийшли. Все стало зрозумілим: купа гною в пояс була вже відкидана від стійла, в самому стійлі гною було корові по коліна. Почали виносити гній. Тяжко і незручно, обмежені в руках, носилками чіпляємо то за якісь стовпчики, то за одвірки. Вирішили процес удосконалити. Вивели корову в двір, вибили дві цівки у стіні, почали викидати гній на тачку і вивозити на город. Таким чином позбавились від декількох проміжних операцій: полегшили собі роботу і скоротили час. Коли закінчили чистити, то із здивуванням виявили, що для корови була настелена підлога! Захопившись, ще й помили підлогу віниками - драпаками. За тим заняттям нас застала тітка Серафима.

З того часу я періодично ходив до Матяшів протягом кількох місяців (до повернення з армії дядька Романа, батька Володиного). Відвідини мої давали взаємну користь. Були випадки, коли я залишався у Матяшів ночувати. У такі вечори знаходили собі розвагу: грали у шахи, слухали

[65]Жорна – знаряддя із двох каменів, що використовувалося для перемелювання зерна на борошно. В роки голоду жорна конфісковували, а людей карали примусовими роботами і конфіскацією майна. Ще один доказ спланованого голоду.

патефон. Запам'ятався «Тірольський вальс» з його своєрідними голосовими руладами. Пригадую, як взимку 1942 року я відвів до Матяшів на Мазурівку за наказом мами свою вчительку-єврейку, бо фашисти планували в місті чергову акцію по знищенню єврейської громади. Про цей факт писав детально в першій книзі.

Якось сиділи ми (дядько Роман, тітка Серафима, Володя і я) в дворі круг великого цебра і руками віджимали тертий цукровий буряк на брагу, щоб потім вигнати самогонку. Грудочки жмиху кидали через плече за спину (потім приберется). Під час цього процесу я помітив, що дядько Роман пильнує мою роботу. Я спитав дядька: «Що, я не так роблю?»

- Та ні, я дивлюсь, що наші грудки падають на землю і розплескуються, наче коров'ячі кізяки, а твої падають на землю, не розсипаються і котяться, мов м'ячики.

Спостеріг - дійсно, мої не розсипались. Стало всім зрозуміло, чому.

Мої заробітки по людях позначались досить відчутно на успіхах у школі. Пропускав уроки, дні і навіть тижні. Так що досягненнями в навчанні не міг похвалитись, такий собі… середнячок. У душі від цього потерпав, шукав виправдання, не кожного разу знаходив, а тому нервував, сердився на всіх.

У школі старшокласники збирались на Новорічний (1947) вечір. У вестибюлі стояла вбрана ялинка. Ну, така, як у ті часи: саморобні іграшки, вирізані з картоплі, сплетені з лози, імітовані під ляльки кукурудзяні качани, паперові хлопавки, серпантин і, звісно, гілля ялинки щедро обсипані ватяним білим снігом. Тут і Ілько Ліщук з трирядною гармошкою (ні їжі, ні напоїв не було, святкували в той час скромно). По одну сторону ялинки сміхотливі дівчата перешіптуються, по другу – гурт чомусь похмурих хлопців, які ніяк не наберуться сміливості… Прийшов я і… чомусь не в тому настрої. Не знаю. Чи то одяг несвятковий дратував , чи злий був, бо голодний. Повернувся і пішов у морозну ніч.

Зупинився під гучномовцем, з якого линула на вечірнє місто заспокійлива гарна музика. Той гучномовець, встановлений ще в перший день звільнення міста від німецьких окупантів, зайняв у моєму юнацькому житті помітне місце. При першій-ліпшій нагоді у вечірні години спішив на площу біля скверика, щоб послухати «Театр біля мікрофона», «Літературні вечори».

«Музикальні вечори», концерти легкої музики[66]. Деколи ходили разом з Лесем, який, власне, першим додумався до такого інтелектуального виду відпочинку.

Місті ще не було радіофіковане, тому жителі, приходячи до гучномовця і вислухавши остання вісті в країні, міжнародні новини, прогноз погоди, дочікувалися культурної програми. За півтори-дві вечірні години можна було почути найталановитіших музикантів, відомі театральні вистави всіх жанрів, декламування поетичних збірок, художнє читання прози. Особливої цінності набували радіопередачі, які супроводжувались коментарями ведучих про художні особливості твору, відомостями про авторів, дійових осіб тощо.

Почуття, збуджені такими радіопередачами, ще довго відлунювали в душі, спонукаючи до роздумів.

Вагомим осередком нашого розвою слугував районний…парткабінет.

Цей парадокс потребує пояснення. Училася в нашому класі гарненька Свєта Мільман, мама якої була завідувачкою парткабінету. Що то за установа, яке її призначення ми не зовсім уявляли. Я уже згадував, що шкільних підручників було недостатньо (по кілька на весь клас), то для підготовки уроків ми частенько збиралися гуртами десь поза школою, зазвичай у когось вдома. Якогось разу Свєта запропонувала зібратись у парткабінеті (звісно, з дозволу мами). Більш зручного місця й придумати складно: тепло, світло, чисто, зручно. Простора кімната, на стінах - члени Політбюро, на столі – підшивки центральних газет, по периметру – стенди, вітрини з творами класиків марксизму-ленінізму і - що для нас важливо - абсолютна відсутність відвідувачів. Так почала вчащати наша мікрогрупа (Іван Черняхівський, Карло Крічер, Борис Таранков, Луніна Віра, Лесь Головін, я, Свєта Мільман) у той кабінет (там нині редакція районної газети «Життєві обрії»). До нашої компанії охоче приєднувалась (трохи старша) Кривоніс Таня – прибиральниця - і Олійник Галя, в обов'язки якої входило відчиняти і зачиняати кабінет, підшивати газети і вести запис відвідувачів.

Завідувачки парткабінетом Степанківської Руфіни Йосипівни майже

[66]«Легка» музика, тобто джазова. Але такий термін не вживали, бо вважали,що це музика для буржуїв і розпусників. Казали: сегодня слушает он джаз, а завтра Родину продаст!»

ніколи не було: постійно у відрядженнях як уповноважена райкому.

Найбільш привабливим і водночас несподіваним для нас було те, що парткабінет виписував журнал «Америка» (російською мовою). Що то був за журнал! А папір! А кольори! А фото, фото, фото…! Повна відсутність багатослівних статей, лише коротюсінькі підтекстовки, хоч і без них було зрозуміло: Америка - це Ельдорадо для всіх. Привабливість журналу «Америка»[67] полягала ще й у тому, що ми були строго попереджені не розголошувати про існування цього журналу.

Корисним для нас було й те, що в парткабінеті були широко представлені товсті журнали, в яких публікувались твори сучасних письменників. Читали, обмінювались думками. Захоплювались кросвордами (журнал «Юность»). Тут ми мали змогу виявити свою начитаність. Відгадували в парі, один – по вертикалі, другий по горизонталі. Бували випадки, коли розгадував усе. Напарник казав: «З тобою не цікаво. Немає азарту». Було приємно, хоч не виказував це, бо могли зробити боляче.

Ще збиралися охоче у близнюків Волісів. Обидва – Пєтя і Боря - були настільки подібні, що розрізняли їх по одягу. У них ми себе почували «вільними розбійниками» Шіллера: роби що хочеш, говори що хочеш…

Всю родину хлопців: діда, бабу, батька, маму, сестру, - німці розстріляли в січні місяці 1942 року. Як врятувалися брати, не розказували, бо їх не розпитували… Жили хлопці в покинутій єврейській хаті біля синагоги.

Виживали самі. Купували оптом, продавали вроздріб. Траплялось, що ми їм допомагали. Вони купували цигарки в пачках, ми продавали поштучно. Дохід невеликий, але ж… Брати[68] постійно сварилися між собою і навіть билися. Але варто було комусь зі сторони вступитися чи розборонять, як обидва налітали на миротворця і в два ціпи молотили доброчинника.

У перші роки по війні не доводилося чути розмов про розстріли євреїв ні на побутовому рівні, ні на офіційному. Усі мовчали, не починали на цю тему говорити. Не прийнято було говорити з колишніми військовополоненими про їх перебування в німецьких концентраційних таборах, а потім радянських фільтраційних. Замикались в собі при будь-якій

[67]У 1947 році було припинено розповсюдження цього журналу в СРСР.

[68]Брати Воліси закінчили Київську політехніку, працювали, мали сім'ї. Обох уже немає серед живих.

згадці про перебування у Німеччині примусово вивезені, захоплені в облавах радянські люди. Заповнювали в анкеті графу, наче ставили на собі каїнову печатку всі – від неповнолітніх дітей до стариків, які мали нещастя перебувати на окупованій території хоч якийсь час.

Таке замовчування, позірне утаємничення поступово формувало в свідомості сумніви: а чи взагалі це було.

Цей гандж в біографіях позначався на взаєминах між людьми, на їхніх сусідських, товариських і навіть родинних стосунках. Люди вдавались до найрізноманітніших способів, аби затушувати, підчистити «плями» в своїх біографіях: змінювали прізвища, імена, національність, роки народження, місце проживання (не оминуло це й мене).

Наївні, простодушні люди! Своїми потугами тільки посилювали увагу кадровиків і пильність «органів», не могли передбачити, як цей вчинок позначиться через десять, двадцять, сорок років не тільки на них, як на їхніх дітях, онуках.

Пишу ці рядки і згадую історію, очевидцем якої довелось бути. Весною 46-го Зінько Бакун з села Березна запропонував мені допомогти скопати їм город. На моє запитання: «А що, в селі не можна взяти людину?» Відповів: «Можна, та мама не хоче наймати з своїх». Не став я розпитувати детально, мені однаково.

Поснідали. Копаємо втрьох: я, Зінько і його мама. Бабця порається в дворі, в хаті, готує обід. За якихось дві години і вона приєдналася до нас. Коли сонце почало перекочуватись на другу половину небосхилу, пішли на обід. Помили руки біля колодязя, хвилину-три посиділи на призьбі, а потім всілися за стіл. Бабця Михайлина витягає з печі чавуна з капусняком.

У цю мить затупало в сінях, заскрипіли двері і поріг хати переступив солдат. Справжній солдат, хіба що без зірочки на шапці і без погонів на шинелі. Він , стоячи на місці, привітався, але йому ніхто не відповів, бо всі заніміли. А далі, а далі я й сам з натугою згадую, що було далі…

Баба Михайлина отямилась першою. Тримаючи в руках ганчірку (приготувалась перенести гарячий чавун на стіл) хльоснула солдата по щоках раз , другий, розпачливо зойкнувши: «Де ти був! Де ти був?». Тут же, припавши до його грудей, почала опускатись додолу. Нарешті отямились і ми, кинулись приводити бабу до тями.

Про свого сина Тихона Михайлина не знала нічого цілих п'ять років. Пропав безвісти. У сорок п'ятому, після війни, приходив земляк з Чудинівець. Казав, що бачив Тихона під Мінськом на третьому тижні війни. А тут, в своїй хаті, на запитання: «Де ж ти, синку, був», відповідав із зітханням: «Де був, мамо, де був – тепер вже нема».

Минуло п'ятнадцять років. Зінько (Зіновій) закінчив Київське військове медичне училище. Служив в Західносибірському воєнному окрузі, Одеському, Ленінградському. Заручившись схвальними службовими характеристиками, рекомендаціями командування подав документи для вступу у Ленінградську військову медичну академію. Відмовлено. Відмовлено без пояснень. Простодушно намагаючись хоч щось з'ясувати, почув неофіційно: рідний дядько перебував у фашистському полоні (в анкеті не вказав), в автобіографії не вказав чітко, з якого по який час перебував у німецькій окупації. І це після 20-го з'їзду КПРС і «відлиги» 60х років…

Своєрідно складались взаємини в шкільному колективі, зокрема, у класі, в якому я учився. Клас поділявся на дві частини: «молодих» і «старих». Різниця виявлялась в тому, що «старі» поводили себе більш статечно, навіть в своїх рухах були більш стримані. Як зазвичай,клас розділявся на кілька мікрокомпаній зі своїми інтересами.

Окремо вирізнялись наші відмінники: Саша Годаревська і Цвіркун Жора. Поєднувало їх те, що в навчанні вони були найбільш успішними серед 39 учнів класу. Більше нічого, щиро кажучи, їх не поєднувало.

Саша – тендітна дівчина трохи вище середнього зросту, з товстою смоляною косою до колін. Ловив себе на думці (гадаю, не я один): звідки береться стільки поживних речовин у такому тоненькому тілі, щоб виросла півтораметрова товстезна коса. Була у Саші звичка: під час розмови триматися обома руками за косу, наче за опору. Завжди доброзичлива і рівна з однокласниками. Мала прізвисько Пестик. Звідки взялося?

Детально переповідаючи будову квітки, декілька разів повторила слово пестик, так і прилипло - Саша - пестик. Знання цієї дівчини справді дивували. Не злукавлю, коли скажу, що звернувшись до неї з якимось запитанням, одержували таку докладну відповідь, що не кожен з учителів міг так розповісти. Саме тому з нею охоче готували домашнє за-

вдання, на перервах біля неї завжди був гурт: запитували, записували, списували…

Жила Саша біля залізничного вокзалу вузькоколійки, мала молодшу сестру, мама працювала на швейній фабриці. Батько загинув на війні. Після школи Саша вступила до Київського політехнічного інституту. Більше нічого не знаю про її життя.

Цвіркун Жора – мій одноліток. Сім'я винаймала кімнату в будинку Войціцьких. Батько – офіцер (капітан), служив у військовій автошколі. Кілька разів приносив ввечері до нас по клумаку солі. Мама моя продавала ту сіль на базарі стаканами. З того щось мали. Були вдячні. Мама Жорина заходила інколи до нас: щось підшити, вкоротити, підрубити… Сама була з Росії, з Орловщини. Коли її запитували, звідки вона родом, відповідала – «с Орла-та», а чулось «сралата». От і приклеїлось до Жори прізвисько Сралата. Були Цвіркуни нашими сусідами, жили через дорогу, та не зійшовся я з Жорою – сралатою.

Вчився Жора на відмінно Тримався зверхньо, краще сказати, презирливо. Якась крива посмішка майже ніколи не сходила з його обличчя. Будь-який невдалий вираз, чийсь промах, запинання викликав у нього злорадний сміх.

Саме за такої ситуації замастирив йому у пику (про це згадано вище). І вдруге була з його сторони провокація. Кілька учнів класу (серед них і я) ходили в школу босоніж. Окрім співчуття, ніякої реакції не було серед ровесників. Лише Жора Сралата, глянувши на мої синьо-бурі ноги осіннього дня, захіхікав. Рвонувся я до нього, та «солдат» Гриша Якубовський завадив.

Наприкінці 70-х років Лесь Головін поїхав у Львів на сесію, щоб скласти екзамени за 4-й курс інституту. Випадково зустрівся з Жориком Цвіркуном. Розказував, що зустріч була тепла. Жора військовий, майор внутрішніх військ. Має помітне черевце. Бездітний. Збирається у відставку. Думає осісти в Києві. Лесь запросив Жору до себе в Київ, повідомивши, між іншим, що в Києві живе Борис Кульчицький. Чи доїхав Жора до Києва, чи не доїхав? Більше про нього не чули.

Яке ж було моє місце в колективі, де я учився і серед ровесників кутка, де мешкав? На мій статус впливало, безперечно, те, що я був з родини «ворогів народу». Яку частину таких родин складали діти – не підрахо-

вано, лише кожному з них було закладено у свідомість певна вторинність свого становища. Як таке тавро формувало психіку дитини, підлітка, юнака (на прикладі власного досвіду) описано в «Листах до себе».

Закінчилась війна. До одних родин стали вертатись батьки, сини, дядьки, сестри; до других – поштарки приносили «похоронки», листи з воєнкоматів про безвісти зниклих, «в списках не значиться» або ж «… сведениями не располагаем».

Не знаю, як хто, а я заздрив товаришам, коли в їхню родину приносили повідомлення:

Воинская часть
№… стр. полк

Районному военкому
комиссару…….

Извещение

Прошу известить гр…..., погибшего ……., ……..., что её (его) муж (сын, отец, брат)……. В бою за социалистическую Родину, верный воинской присяге, проявив геройство и мужество, погиб «……. 194…г.» и похоронен с отданием почестей в населённом пункте ……..

Командир полка / /
Начальник штаба / /

Гербовая печать
Стр. полка ……..

Знав я, що заздрість, то тяжкий гріх, риса, не властива моєму характеру. Але ж як передати своє почуття, стан душі, коли запитували: «А де твій батько? Він що … з війни не вернувся?». Доводилось шукати причину, щоб уникнути відповіді, переводити розмову на іншу тему, або – брехати. Найгірше – не завжди вдавалось, і було стидно.

Вимушений був терпіти і бути обережним з тими, хто знав мою біографію і не позбавляв себе задоволення насміхатися з нащадка «ворога народу».

Не змивалась «пляма» з рідних «ворогів народу» ні при будівництві соціалізму, ні при його «остаточній» перемозі, ні в стадії «розвинутого», ні тоді, коли постав з «людським обличчям», ні після 20-го з'їзду КПРС, ні після «відлиги», ні в період «перебудови». Навіть посмертна реабілітація жертв репресій не звільнила від тавра нащадків до самого скону історичного експерименту.

На мою гризоту з приводу каяття від посіяного в душі почуття заздрості мудро висловився дідусь. Десь за тиждень – півтора до своєї смерті став дідусь рахувати (вже не пам'ятаю, що спонукало до цього) родинні втрати за час радянської влади: два сини - Генріх і Людвік - загинули у засланні. За ними й перший чоловік старшої дочки – Цезар Красуцький, рідний брат дружини – Адась Ковальський, його поневіряння з дітьми по таборах Крайньої Півночі, репресований чоловік молодшої дочки – Ян Кульчицький…

Намірився дідусь продовжити сумний мартиролог та тітка Антося (рідна сестра Яна Виговського) вклинилась: «А наш Янек за що убитий…?» І стільки печалі було в її запитанні, скільки буває хіба що в молитві за упокій. Тут дідусь тяжко зітхнув і глухим голосом розмірено продовжив: «Бачиш, Антосю, твій Янек щасливий, бо ж на війні убитий. А як воно тим…, вони за що…?»

Вимовлене так просто, без натяку на докірливість, словосполучення «щасливий, бо на війні убитий» приголомшило і за мить – просвітлило.

Дідусева мудрість начебто звільнила від такого обтяжливого сумління, запалого у мою душу почуття заздрості, про яке я говорив кількома рядками раніше.

Подібні роздуми терзали свідомість багатьох нащадків «ворогів народу». В одного з них, відомого російського актора Леоніда Броневого, який блискуче зіграв роль Генріха Мюллера у «Сімнадцяти миттєвостях весни», чотири роки тому прочитав інтерв'ю-сповідь. Підсумовуючи свій життєвий шлях, Леонід Броневой каже: «Мне много лет, и от того, что прожитой жизнью называется, два чувства остались – чувство страха и чувство голода…» («Бульвар Гордона», грудень, 2013). Підписуюсь під кожним його словом. Такі гіркі жнива.

Описуючи життя на певному етапі, не навчився робити це, зберігаючи часову послідовність розвитку подій. Адже в дійсності кілька подій

відбувається одночасно і паралельно в різних місцях: поза школою, поза домівкою.

Згадавши про домівку, маю сказати, що навесні 47-го року моєму з мамою існуванню голодна смерть вже не загрожувала, хоч сам голод ще нікуди не подівся. У мами припинились серцеві напади (чи, як вона казала: серце перестало про себе нагадувати; почалася хвороба, коли арештували батька). Історія відступу хвороби досить дивна, скоріш така, що не піддається поясненню. З роками я намагався розпитати про це диво. Даремно. Мені просто не вірили. Суть дива ось у чому.

У Хмільнику ще у 30-х відкрито радонові води. У перші повоєнні роки почалося використання чудодійних радонових джерел для лікування опорно-рухового апарату, нервової системи, урологічних захворювань. Але хвороби серця радоном не лікують. Про це вам скаже будь-хто із кардіологів.

Одного разу до мами навідалась лікарка, щось принесла пошити. Вона й порадила мамі пити (!) радонову воду, попередньо відстоявши 6-8 діб. сталося чудо! Серце перестало нагадувати про себе. Як мама пила ту воду, можу поспівчувати. Вмочив тільки губи, а відпльовувався довго. Покращилось здоров'я мами - то пожвавішав стукіт швейної машини. Стали люди нести замовлення. Оскільки гроші не мали ціни, то розраховувались найбільш конвертованою у всі часи валютою - самогоном. А вже за самогон вимінювали у військових якийсь харч. Мутний, пригорілий, смердючий напій мав здатність пробивати стежку хоч напрямки, хоч навскоси до чогось їстівного. Дзюрчала ця валюта не завше, потічок був тонюсінький. Продукувати і зберігати таку «валюту» було рівнозначно тому, що й виробляти і зберігати вогнепальну зброю. Публікації щоденні про народні суди над порушниками соціалістичної законності не сходили зі шпальт районної газети. А як бути? Отак. Хоч круть, хоч верть, а в черепочку смерть.

Як приносили самогон буряковий (у народі - барачиха), мама веліла мені, щоб я спробував, чи міцний. Я відмовлявся. Мама скаржилась сусідці Боровській (у тої племінничок охочий був до дегустації): «У чужих людей діти як діти, а у мене Бог знає що. Не можу допроситись…».

Моя мама була реалісткою Вона бачила мене таким, яким я був, і хотіла, щоб я був кращим. І щоб уберегти мене від біди, ладна була й небо

прихилити. А в побуті більше сварила, менше хвалила. Від цього я почувався здоровим, бадьорим і, головне, потрібним мамі. Найбільшою мрією мами було дожити до того часу, щоб побачити мене освіченим і щоб в «руках» мав (так вона говорила) спеціальність. Ще казала, «щоб був потрібний людям». Ділилась мріями зі своєю доброю знайомою – пані Ястржемською, до решти озлиднілою самотньою людиною.

Пані Евеліна - єдина дитина заможних хмільничан, скупників льону і конопель, які мали зв'язки з французькими діловими колами. У десятилітньому віці батько (мати померла) відправив Евеліну до Францію. Там вона училась і залишилась проживати. В революцію 17-го року батька ліквідовано як класового ворога. Евеліна в 20-му році приїхала у Радянський Союз. Застала вщент зруйновану садибу. Оселилась в колишній сторожці. З мамою познайомилась в костелі. Розмовляла пані Евеліна українською мовою з неймовірною сумішшю франко-німецько-англійської лексики. З мамою розмовляла польською мовою. Деякий час працювала секретареммашиністкою.

При нагоді запропонувала мамі пані Евеліна навчати мене французької мови. Мама була дуже втішена тим, але я не піддався. Боявся, що компанія засміє. Чи є хто, щоб не жалкував за допущені в дитинстві дурниці…?

Не можу оминути випадку, що трапився при відвідуванні пані Евеліни.

Мама тримала себе з подругою так, наче опікувала геть безпорадну істоту. Ось і в цей раз послала мене відремонтувати двері, які не причинялись. Пішли ми з Лесем удвох. Заходимо в дворик і… мало не зомліли. За три кроки від нас стоїть пані зі скривавленим обличчям, і з рота витікає згустками кров. Хижо розчепірені пальці в крові (як із картини Босха). Але голосом не трагічним і не мученицьким (що отямило нас) дякує, що ми навідались до неї. Розгадка була проста.

Під вікном сторожки виріс розкішний кущ бузини, обсипаний синьочорними спілими ягодами. Завжди голодна пані із захватом запихала до рота спілі плоди. Думала насититись. По собі знаю – не наситишся. Якогось разу прийшов до Матяшів. Нікого немає. Виліз на яблуню - пепінку, з'їв піввідра яблук,а ситим не став.

Поки пані Евеліна чепурилась, ми зайнялись ремонтом дверей. Лесь

підважив двері, я підложив у петлю зігнутого цвяшка. Тепер двері весело бігали і щільно зачинялись.

Ідучи ранком до школи, щодня на півдорозі зустрічав офіцера, який квапився на роботу. Цікаво, ми зустрічались майже на одному і тому ж місці і в один і той же час. Куди він йшов, я знав напевно: у військову частину на околиці Вугринівки. Куди я йшов, капітан знав напевно: під пахвою у мене кілька підручників. Спочатку ми стали зустрічатись поглядами, потім обмінюватися усмішками, нарешті офіцер (!) першим (!) привітався з майбутнім допризивником. А ще на хвильку призупинялись та обмінювались кількома словами. З тих слів стало відомо мені, що офіцер живе у Марущаків, за школою. Офіцеру стало відомо, що я живу за костелом, побіля замку.

Несподівано наші зустрічі почалися, несподівано закінчилися. На цей раз капітан тримав у руці темно-зелений брезентовий мішечок – «вещевой мешок». Привітались. Капітан поклав мені руку на плече: «Ну вот. Такие дела, парень… В отставку иду. Отбываю к своим, на Тамбовщину. А это тебе, - і простягнув мені речовий мішок, - пригодится». Поплескав долонею по плечу: «Бывай!».

До школи я йшов не оглядаючись. Виникло бажання подивитися, що ж у мішечку… На вагу легенький. Подумалось: може, яка одежина.

У класі (ще урок не почався, учнів було мало) розв'язав мішечок. Першим витягнув кашкет. Новесенький, з високою тулією, позолоченою кокардою і блискучим чорним козирком. Хлопці негайно почали приміряти. Витягнув шкіряну об'ємну сумку, а в ній цілий жмут ремінців. Так це ж офіцерська портупея! І які ремінців там були широкі і вузькі, довгі і короткі, на плечі й пояс, а при них пряжки, пряжечки, замочки, гачки, кільця металеві й шкіряні. І все новеньке, аж рипить. Одягнули мене швидко і вправно (дехто з учнів з таким реквізитом був обізнаний). Чи пасувало мені? З того, як реготали, хапаючись за живіт, мої однокласники, я все зрозумів. Увінчував постать кашкет з орнаментованим дубовими листочками козирком. Торс в зеленій гімнастерці, обплетений мереживом ремінців у поясі, через плечі навскоси і прямо. Нижче – штани, пошиті мамою з німецької шинелі, з ногавиць виглядали босі ноги – наче болівійський повстанець. Лесь, з його відчуттям художника, схарактеризував: пані Евеліна навиворіт.

Зайшла до класу наша Квочка. Намагаючись стримати сміх (прикривала при цьому рот долонею) дочекалась, поки я «розперезався». Почала урок.

Зі всього подарованого найпотрібнішою виявилася польова сумка, але все інше я також використав. Але ж по порядку. Про польову сумку.

У період Другої світової війни англо-американські союзники допомагали Радянському Союзу товарами стратегічного значення (алюміній, олово, нікель…), озброєнням (танки, літаки, автомашини…), амуніцією різного виду і призначення. До останнього виду товарів відносилось військове обмундирування. Виготовлена з чепракової[69] шкіри, польова офіцерська сумка не мала зносу. Днів два-три носив у сумці книжки і не мав спокою: підходили, розглядали, мацали, розпитували, де взяв. Мабуть, коли б носив дамський ридикюль, такого ажіотажу не було б.

Виручив Шмілик Песіс[70] – меткий хлопчина, трохи старший від мене, на голову нижчий. Говіркий – без упину розказував «смішні» історії – сам з них сміявся. До школи не ходив. Вивчив закрійну справу, тим потайки заробляв на прожиття. Шмілик побачив мене з сумкою: помацав, понюхав, постукав зігнутим пальцем і, не перестаючи розказувати смішну історію, сам себе перебив: «П'ять кілограмів житньої муки і півлітра соняшникової олії. Піде на підошви, чистий бланк[71]».

Порадився я з мамою. Зітхнувши, промовила: «Добротна торба, та по- нинішньому – не пасує тобі. То ж як корові сідло». Заніс я Шмілику сумку. При мені він розпатрошив її на чотири частини. Викроїв чотири пари підошов. Не цікавлячись, чи я слухаю його чергову смішну історію, витяг із запічка пляшку олії: «Це твоїй мамі, бо маю перелицювати піджак».

Якомога на довше розтягуючи запас борошна, готуючи з нього затірку, мама не оминала нагоди попросити в Бога здоров'я для тамбовського офіцера.

Простіше було з ремінцями і кашкетом. Якщо з перших була користь (Шмілик зробив із них ранти) то з другого – тільки досада. А сталось це так.

---

[69]Чепрак – шкіра зі спини коня чи буйвола, вважається найбільш якіною.

[70]Батьків Шмілика німці розстріляли. Як він врятувався , не відаю. Жив із дядьком, що вернувся з евакуації.

[71]Бланк (проф..) - особливим чином оброблена шкіра, придатна для виготовлення підошов.

Задумали військкоматчики провести навчання з допризовниками обох шкіл містечка. Зібрали на стадіоні за школою №2. Все було як мало бути: елементи стройової підготовки, подолання смуги перешкод і марш-кидок на три кілометри з «повною викладкою», тобто, замість рушниці, каски, шинелі-скатки, протигаза і патронташа з набоями – за плечима речмішок з піском.

Головний убір – в кого який був: пілотки, картузи, кепки. Дівчата-«медсестри» - на голові біла косинка з емблемою Червоного хреста, підперезані білими фартухами. Завдання мали – рятувати, коли треба.

Я, знаючи, що будуть дівчата, натягнув парадний офіцерський кашкет. Нарешті… старт! Зі стадіону, оббігаючи картопляне поле, і на стадіон, так кругами, поки не намотаємо три кілометри. Одразу ж , нехтуючи етапами алюру, галопом вирвався вперед. Вже на другому крузі відчув, як обичайка кашкета розпеченим обручем стискає голову. Скинути не наважився (дівчата ж дивляться, тримати «форс» треба). Яка сила утримала мене, щоб не впасти і фінішну відмітку пересікти – то тільки Йому відомо… Рясний піт заливав очі. Намагаючись триматись рівно, підійшов до всохлої дички, кашкета повісив на обламану гілку. На загальне шикування не пішов. Дочекавшись, поки стадіон трохи спустів, побрів додому без кашкета.

Другого дня у списку на дошці оголошень прочитав своє прізвище під заголовком «Переможці…».

Загалом громадське життя у містечку до літа 1947 року (пори, коли я виїхав у Київ) потроху заповнювалось соціально-культурним змістом.

Тому сприяли такі осередки, як Будинок культури, кінотеатр, бібліотека, районна газета, розширення радіомережі, ну і такий заклад, як парткабінет (вже згадувалось, що доступ до нього мала наша компанія «привілейованих»).

Збагачували нас культурно - хоча й нечасто - вечори в Ізі Епштейна. Його батько був завучем у школі, в нашому класі викладав німецьку мову. Ізя вчився з нами (про маму ніколи не говорив).

Не пам’ятаю, з якої вже нагоди і чому саме нас (Лес Головіна, Івана Черняхівського, Твердохліб Ларису, Тикера Яню і мене) Ізя запросив до себе додому. Сказав, що він хотів би пограти нам. Додав, що бабуся Раня хоче познайомитися з нами.

Зібрались. Попередньо я мав обрізати нігті, вимити шию, вишмарувати солдатські черевики.

Вже з перших хвилин перебування в хаті Епштейнів стало зрозумілим, чому ми тут і хто в домі «перша скрипка»… Коли ми трохи вбулися в нових обставинах, Ізя сів за піаніно і почав грати. Власне, виконавців було двоє: Ізя грав на піаніно, енергійно рухаючи руками, ногами, в такт головою і тулубом, - Роня Шаїмівна керувала піаністом ледь помітним порухом голови або ж виразним поглядом. Щодо самої музики, то ми, зрозуміло, зі своїм низьким дилетантським рівнем не могли оцінити, що вона, музика, дала нашому розуму, а ось що поселила в наших душах, то однозначно: захоплення і насолоду.

Ну, хіба може залишити байдужим «Марш гномів» Едварда Гріга…, особливо, коли з-під пальців Ізі вилітали такого ритму пасажі, що хотілося піднятись і кудись негайно маршірувати. Не піднімались у танок під музику Жака Оффенбаха лише тому, що поруч стояла незворушна Роня Шаїмівна.

Ті кілька вечорів у Ізі Епштейна залишились надовго у нашій пам'яті. Дякували Роні Шаївні, догадувались, чому саме нас вона запросила… Перестали дражнити нашого однокласника кумедним прізвиськом «Ізя, вдягни галоші» (такі слова вимовлялись бабусею Ронею кожного разу при намірі внука вийти з хати).

Наприкінці 80-х років минулого століття , відпочиваючи в Каролінa-Бугазі, вирішив прогулятися вулицями Одеси. На одній із афіш прочитав про музичний вечір у місцеві філармонії. Внизу крупним шрифтом було зазначено: концертмейстер – І.Епштейн.

Мені не довелося чути гру Рони Шаїмівни на фортепіано, тому був дуже здивований, коли випадково дізнався, що свого часу вона була віртуозним тапером.

Ще одним з помітних осередків, до якого тягнулась молодь, був кінотеатр «Вікторія» (пізніше перейменований на «Перемога»). Побудований до революції на правому березі річки у тодішньому центрі містечка (нині приміщення займають кілька крамниць). Довгий час на фронтальній стіні будівлі висіла табличка , яка сповіщала, що в цьому будинку проголошено радянську владу в Хмільнику. Збудований мало не на самому зрізі води за півдесятка метрів від мосту, мав перехоплювати «хоч

пішого, хоч кінного». Так воно й було. Якщо хтось задумав з кимось зустрітись або просто побачитись, чи себе показати, то варто було стати між кінотеатром і мостом – задум здійснювався на всі сто.

Повноправною господинею кінотеатру і прилеглої території була тьотя Рая, яку чомусь прозивали «Фурія».[72] Яку посаду обіймала тьотя Рая – ніхто не знав. Вона продавала білети, зачиняла – відчиняла, прибирала, стояла в дверях на контролі, розносила афіші, виводила за вухо шибайголів.

Скільки коштував квиток у кіно – не пам'ятаю. Знаю, що дешево. Але цього «дешево» у багатьох не було. От і шукали, як сконтактувати з тьотею Раєю.

Вранці, коли вона починала прибирати глядацьку залу, ми були тут як тут. За якихось двадцять хвилин виносили з півсотні довгих лавок на вулицю, в два- три віники замітали у відра лушпиння з соняшникового насіння, качани, огризки, використані квитки, недопалки і все інше сміття. А за нами тьотя Рая величезною шваброю змивала підлогу. Щойно підлога підсихала – вносили лавки.

Не цурались ми і кіномеханіка, який бачився нам у своїй високій кінобудці, наче Зевс на Олімпі. Як тільки виходив з кінобудки і починав спускатись сходами, тримаючи в руках громіздкі касети кінострічок, хтось із нас підхоплював вантаж. Тепер дядечко статечно чвалав попереду, а, мов з повітря матеріалізований носильник, дрібочучи ногами, йшов позаду. І так до залізничної станції. Там відпрацьовані касети здавались, одержували нові і… тією ж дорогою вертались до кінобудки. У кінобудку ніхто ніколи не заходив, бо то було sancta sanctorum - святая-святих.

Не менш почесним завданням було розносити, як ми казали, анонси, або як тепер кажуть, рекламні оголошення. Обліплювали анонсами огорожі, стіни будинків по периметру прилеглих до міста сіл: Мазурівки, Озірянки, Будкова, Слободи, Вугринівки… Знаходились такі, що в запалі, умочивши віхоть у черепок з розчином глини чи крейди, виводили на площині:

---

[72]Рая Лозовер – хмільничанка. Чоловік пропав безвісти в Другу світову. двоє дітей (хлопчики) і вся родина знищені німецькими карателями. Як сама вижила – не розповідала. Старші люди з місцевих сторонилися її : боялися гострого язика; могла вколоти словом, знаючи «больову точку» кожного.

У кінотеатрі «Вікторія»
Спішіть, спішіть, спішіть
Побачити
сильно воєнний,
страшно любовний,
дуже, дуже трагічний
і неймовірно правдивий фільм

Такий анонс «животів» недовго. Хтось його таким же розчином замальовував. Однак, своєї мети реклама художнього витвору досягала: текст уже був замальований, а його ще довго цитували, переповідали, декламували і навіть наспівували. Аж поки на заґрунтованому попередньо місці не з'являлось нове оголошення не менш інтригуючого змісту, на цей раз із царини фізкультури і спорту:

Центральний стадіон
фінальний матч!
Зустрічаються переможці
футбольних команд вищої ліги
Хмільницького району
сіл **Ріо де Сандраки і Санта Голодьки**

Матч таки був, правда, глядачів трохи менше, ніж гравців. Зате розмови про цей поєдинок велися серед уболівальників увесь сезон.

Повернемось до кінотеатру «Вікторія».

Варто сказати, що ні тьотя Рая,[73] ні кіномеханік Торуньський ніколи нас не кликали, не загадували щось зробити і, взагалі, начебто не помічали нашого існування. Ми просто виникали перед ними в потрібний час, у потрібному місці і знали безпомилково, що маємо зробити, як маємо себе повести.

Мабуть, кожному з нас доводилось спостерігати таке явище: варто розкидати круг себе крихти хліба або ж жменьку зерна, як нізвідки злітаються голуби, ворони, горобці. Це я до чого?

Тьотя Рая пропустила глядачів у кінозал, вимкнула світло, застрекотав апарат, на екрані кількахвилинний кіножурнал «На просторах

[73]Характерна риса тьоті Раї: працювала завжди мовчки, а коли не була зайнята, то здіймала такий галас, що оточуючі почувалися лежебоками. Цікаво, що їй неможливо було визначити вік: хтось казав, що їй тридцять, інший – п'ятдесят. але справжній її вік залишався таємницею для всіх.

Родины». Закінчився кіножурнал. Невеличка пауза, поки кіномеханік заправляє стрічку кінофільму. У цей момент відчиняється одна половинка дверей запасного виходу. Мить - і зграйка хлопчаків, що зявилися нізвідки, безшумно, наче летючі миші, «влітає» в темноту залу, щоб так само безшумно розчинитися у ньому. Ми «в кіно».

На початку 60-х одержав від мами листа.

Писала, що померла тьотя Рая. За час «знайомства і співпраці» з тьотею Раєю перемовився з нею хіба кількома словами, а від тієї звістки стало тужливо і сумно.

Звістка навіяла спомини, постали в уяві картини. Йде демонстрація фільму. Глядачі закам'яніли на епізоді «поцілує-не поцілує», або «дожене-не дожене»… Раптом із задніх рядів чутно хмільне варняканння, матюки.

З характерним басовитим гурчанням зупиняється кіноапарат, вмикається світло. Центральним проходом прямує до зачинщиків неспокою адміністратор – тьотя Рая. Не кажучи ні слова бере кремезного шибайголову за вухо і виводить із зали. Поплічники, втягнувши голови в плечі, мовчки (аби не вивела заодно) проводжають поглядом невдаху. Вимикається світло, скрекоче апарат. Залою котиться гул-зітхання: інтригуючі кадри… пропущені.

Ще один спогад, пов'язаний із переглядом кінокартин.

В абсолютній тиші зали чутно натуральний свинячий вереск. Засвічується світло. «Кабан» тріпоче руками, тупає ногами. Тьотя Рая тут як тут. Кричить: «Адійот, смаркайся!» «Адійот» вишмаркується – вереск припиняється. Зал, зрозумівши, регоче. «Кабан» - звісно потайки - палив цигарку, скручену під прямим кутом, так звану «козячу ніжку». Затягуючись, не встеріг, як жаринка потрапила в ніздрю, де й прилипла.

Картинка біля кінотеатру.

Помітив зграйку знайомих дівчат. Стояли кружечком. Підійшов до щебетух. Дівчатка трішечки розступилися, даючи мені змогу приєднатися до гурту. Не приєднався. «Обпекло» мене, босий я був. З того часу став взуватись. Прийшла пора «взувати» й голову…

Переносячись подумки у той час, маю визнати, що кіно, радіо досить потужно формували нашу свідомість, нашу культуру, наші смаки та уподобання.

У когось вичитав: «… то були звичайні радянські хлопчаки, які дивились сімнадцять разів фільм «Чапаєв» і двадцять три - «Весёлые ребята».

Ми близько до серця сприймали подвиги радянських людей на фронтах війни, самовіддану працю на заводах і колгоспних полях. Хотілося наслідувати героїв кіно, брати з них приклад.

Нам западали в душу слова, які вони говорили, пісні, які вони співали:

На полянке, возле школы
Стали танки на привал,
И гармошки звук весёлый
Всю деревню наполнял.
А «Тёмная ночь»? А «Синий платочек», «Катюша»…
До замирання серця доводила мелодія:
С берёз не слышен, невесом
Спадает желтый лист.
Старинный вальс «Осенний сон»
Играет гармонист.
Вздыхают, жалуясь, басы
И, словно в забытьи.
Сидят и слушают бойцы,
Товарищи мои.

Авторів таких пісень - Блантера, Ісаковського, Долматовського, Соловйова-Сєдого - знали і любили, їхні пісні ставали народними, їх співали на дозвіллі, за столом… за верстатом.

Тексти пісень, в основному російські, але я ніколи не чув, аби хтось висловлював із цього приводу незадоволення… Співали гуртом, співали на самоті:

Соловьи, соловьи, не тревожьте солдат,
Пусть солдаты немного поспят.

А які голоси у виконавців!...

Не схильний до старечого бурчання, але ж на зламі сторіч не доводиться чути, щоб пісня з радіодинаміка, з екрану підхоплювалась народом. Так, одноденка, світлячок з трухлявого пенька. Голосу не треба

мати, - досить прохрипіти, слуху не треба мати, - досить проскандувати десять, двадцять разів підряд два-три слова. Грати не треба вміти, - бахкай по деку гітари. Головне, щоб децибели рвали перетинки і діафрагму. Шкода…

Ну що ж, будь-який процес, стан, явище, пора зіткані з протиріч: позитив і негатив, рух і спокій, кумедне і трагічне… Така зміна амплітуд у сприйманні людьми навколишнього «культурного» середовища наштовхує на роздуми… А тут ще прочитав у Пауло Коельо, що найсмішніше в людях (переклад мій, доволі недоконалий, але зміст не втрачений): «Завжди мислять навпаки: спішать стати дорослими, а потім зітхають за втраченим дитинством. Гублять здоров'я, аби заробити грошей, потім витрачають гроші, щоб поправити здоров'я.

Живуть наче ніколи не будуть умирати, а вмирають наче не жили…»

Був би неповним мій життєпис тої пори, якби не розказав про своє місце у гурті ровесників за місцем проживання. У будь-якому населеному пункті хлопчачі компанії гуртувалися по вулицях, а частіше – по кутках.

Певною мірою місце в гурті визначалось віком. Так склалося, що в нашій компанії на кутку я був молодший на рік-два, а то й три за інших. Потрібно було завоювати місце в середовищі старших. А як і чим? Насамперед – грубою силою. Слава Богу, батьки мене не скривдили, вдався у батька коваля-молотобійця. У школі дослухався до порад учителя фізкультури: міг крутнути «сонце» на турніку, зробити зіскок з переворотом на паралельних брусах, коня перемахнути в один дотик.

А ще поважали в компанії тих, хто не дрейфив, не скиглив, не боявся болю. Оскільки я був видублений, багато разів битий, то казали, що мені ціни немає. У бійках куток на куток, часто без причини, а лише за звичкою, хоч і гамселили один одного, але без особливої злості і до першої крові. Зауважу , що популярними такі побоїща були до війни, а після – все рідше. Скаржитись батькам – Боже борони, та й батьки вдавали, що нічого не бачать, нічого не чують. Ще мене охоче слухали, коли я розповідав про «Королеву Марго», «В людях», «93й рік», «Чорну раду», «Вогнем і мечем»…

Рано зрозумів, що оптимальний варіант тут – золота середина: не лідер, але й не задніх пасти. Хто цього не дотримувався, то бувало «ловив рака».

Розкажу про один з випадків.

Раннім літом 47го поїхали ми втрьох (Шевченко Федя, Стукан Льончик, і я) у Вінницю з наміром розізнати, куди можна вступити на навчання чи влаштуватись на роботу. Поїхали звичним манером – на попутних товарняках. Нічого , щоб нас влаштувало, ми не дізналися, хіба що зацікавив мене енергетичний технікум. Побоявся. Одна математика, а я не дуже… Тим же способом добрались до Калинівки.

Стали шукати, в який би ешелон вскочити. Знайшли. На коліях стояв «під парами» малосильний паровозик - кукушка з причепленими до нього пасажирськими вагонами старого зразка(з відкритим тамбуром, без дверей). І що спокусило нас – вагони без пасажирів. Ускочили на площадку – тамбур останнього вагона. Як з'ясується далі, ми таки вскочили в халепу.

Паровоз свиснув, буфери дзенькнули, ешелон став набирати швидкість. Тільки-но ми всілись навпочіпки, спиною до стінки вагону, і Льончик став хвалити себе, який-то він тямущий, що додумався першим вибрати саме цей поїзд, як за моєю спиною відчинились двері і на площадці з'явилася розкішна дівчина у формі працівника залізниці.

- О! Ти бач, - далі продовжила з смішинкою в голосі, - а казало начальство, що без пасажирів.

Вона вернулась у вагон, винесла звідти відро з брудною водою, виплеснула на ходу, викрутила ганчірку, розвісила на бильці поручнів і так само насмішкувато запитала: «І куди б це ви хотіли, щоб наші ноги вас завезли?» Льончик, як старший з нас, (а він таки був старшим років на два-три) і, щоб не зганьбитися в наших очах, (тримати масть) витлумачив «наші ноги» на свій копил. Підхопивши грайливий тон кондукторки, Льончик, хихикаючи, не забарився: «Маючи такі ноги, готовий на край світу їхати».

Воно б то нічого, якби гуморист не розпустив при цьому руки: поплескав круте стегно дівчини у формі. Та не вагаючись, зі щирою усмішкою, вліпила нашому товаришу прицільного ляща. Льончик аж скрутився, а ми з Федьком душилися від непогамовного сміху. Дівчина ж кинулась до кривдника, ойкаючи, просила вибачення: «Я не хотіла, я забула, я не помітила…». З'ясовується – у неї в руці був… ключ від дверей. Під оком у Льончика зацвів сіро-буро-малиновий синяк, щока стала пампушкою.

Він теж намагався всміхатися, хоч усмішка була кривою. Тут кондукторка кинулась у вагон, вибігла звідти з сигнальним прапорцем: поїзд наближався до полустанка.

Стоячи з прапорцем, дівчина, наче продовжуючи розмову, розказала нам, що ешелон прямує до Тернополя, там у залізничних майстернях старі пасажирські вагони демонтують. Занепокоїлась, коли взнала, що нам лише до Хмільника. Поїзд йде за розписом товарняка - і в Хмільнику зупинка не передбачена. Пообіцяла щось придумати… Придумала. Розпрощались по-дружньому. Як звали таку приємну, щиросердну і гарну дівчину – не пам'ятаю. Скоріш за все користувалися у спілкуванні займенниками другої особи однини. З плином часу той випадок вивітрився з пам`яті. Сьогодні, через сімдесят років, постав знову у деталях.

Додому йшли в доброму настрої вже в пізніх сутінках Вертаючись раз по раз до мізансцени на тамбурній площадці, вибухали нестримним реготом, тепер уже втрьох. Зумисне не домовляючись, кожен для себе вирішив ні з ким не ділитись деталями нашої поїздки з Калинівки до Хмільника.

Прокинувся я пізно. Коли відкрив очі, побачив: в ногах сидить мама. Майнула думка: щось сталося, мама чекає щоб мені новину розказати…

Сказала пошепки, втаємничено: «Вночі забрали, - назвала два прізвища чоловічих, одне – жіноче, - Боже, Боже…». Мама встала, ступила до іконки Матки Боскої Ченстоховської, почала тихенько творити молитву. Два слова маминих, а скільки думок моїх…

Арештовували людей часто. Суди відбувались щоденно: сьогодні арештували, завтра-післязавтра суд. У районній газеті таврували розкрадачів соціалістичної власності, саботажників, тих, хто не виробив норми трудоднів, не сплатив податків, допустив брак… На зборах трудових колективів одностайно схвалювали вироки самого справедливого народного суду. Одноголосно схвалювали рішення: вписати прізвища порушників на «чорну» дошку.

Про тих же, хто зникав уночі, люди не казали, що їх арештували. Казали «забрали, замели, загребли», у газеті не повідомляли, суду не відбувалося, на зборах не обговорювали. Чому «замели» - невідомо.

Але ж немає такої таємниці, про яку б не ходили чутки. Суть чуток

зводилась до того, що «заметені» мали «довгі язики».[74]

Під час завантаження залізничних вагонів зерном, троє працівників «Заготзерна» почали вголос виказувати своє незадоволення.[75] У той час як наші діти голодують, не мають шматка хліба, вже котрий рік не покидає людей нужда, голодне животіння. Хліб, вирощений тут, на нашій землі, відправляють за границю: в Німеччину, Угорщину, Румунію. Особливо активно виголошувала свої думки жінка. Вона називала кількість людей в Україні, які померли від голоду в 32-33 роках, скільки в оці роки померло… А тут нагодився уповноважений із якогось «… кому». Почав спростовувати. Чим все закінчилось, люди дізналися наступного дня.[76]

У 2015 році мене було запрошено керівництвом Музею Голодомору поділитись пережитим в голод 1946-1947 років. Група курсантів військового училища уважно слухала. Відчувалось: моя розповідь хвилює їх. По закінченні зустрічі захотілось мені ще раз переглянути експозиції музею. Звернув увагу на розбіжність підсумкових відомостей про кількість жертв голодних років в Україні. На моє зауваження співробітниця музею розсудливо відповіла, що такий факт має пояснення. Кількість померлих від голоду людей тодішніми «органами» була суворо утаємничена і суттєво зменшена. Тепер дослідникам доводиться за спеціальною методикою (зіставлення, опитування свідків, використання іноземних джерел тощо) підраховувати кількість. В одних вона становить від 3 до 5 мільйонів, у інших – від 7 до 10 мільйонів. А в якості ілюстрації такої неузгодженості у підрахунках, співробітниця порадила «ввійти» в Інтернет і витягнути книгу «На великой стройке».

Витягнув. «На великой стройке». Московско-Ленинское издательство «Учпедгиз». - 1931 г.

У книзі видрукована таблиця:

«Сколько жителей разных национальностей живёт в СССР»

русские – 77 миллионов 791 тысяча, татары – 3 миллиона 905 тысяч,

украинцы – 81 миллион 195 тысяч, евреи – 2 миллиона 600 тысяч,

белорусы – 4 миллиона 739 тысяч, грузины – 1 миллион 821 тысяча,

[74]«Заметені» - два брати, прізвищ їхніх не пам'ятаю, прозивали їх «мокрунами». Мешкали на Нижній Вугринівці; дім їхній щовесни затоплювало по вікна. Старший був у німецькому полоні; молодший - на примусових роботах у Німеччині. Працювали ватажниками у «Заготзерні».

[75]Наталя Гора . До війни – учителька української мови і літератури. Під час окупації була арештована гестапо в справі ОУН (Купрієвич та інші). По закінченні війни працювала дезінсектором у «Заготзерні».

[76]Про цей інцидент мені розповідав Борис Таранков, який у той час підробляв на ваговій у «Заготзерні».

казахи – 3 миллиона 928 тысяч, і далі до зменшення.

Тобто, за результатами перепису кінця двадцятих років найбільшою етнічною групою були українці. Саме для того, щоб ситуацію змінити, потрібні були голодомори.

(У цій же книзі зазначено, що відомості до таблиці взяті з першої Радянської енциклопедії видання 1926 року.)

Ділячись зараз на цих сторінках своїм сприйманням суто кількісних показників жертв голоду, голодного мору, погано розумію прояви легковажності у пошуку причин таких катастроф. Адже це ясно як білий день: голодомори не виникають, вони плануються, організовуються.

З подивом читаю у Вітольда Фокіна – людини авторитетної, поміркованої: «В конце XX века нас было 52 миллиона, а теперь – менее 40, считая и Крым и Донбасс. По какой причине мы потеряли в три-четыре раза больше населения, чем за период Голодомора? Тогда хоть причина была – два года подряд страшная засуха, неурожай…». (З інтерв'ю Дмитру Гордону ,лютий, 2017). Що це? Як розуміти?

Автор такого твердження – громадянин України, живий свідок «експропріації», тотального вилучення, знищення всього їстівного, що могла дати українська земля. Голод, запланований в 1929 р. (початок колективізації) не закінчився, а досяг свого апогею в 1933 році. Пропозиції з боку міжнародних організацій, Червоного Хреста допомогти продуктами харчування категорично відхилено.

Примітивно думати, що голод 1946-1947 років почався і закінчився в ніч з 31-го на 1-ше… То тільки була його «мертва петля» в ці два роки.

Вітольд Фокін – шахтар, крупний господарник, державний діяч (прем'єр-міністр незалежної України) не міг не бачити - як і Наталка Гора - як у голодне дворіччя (ним визначене) з України безперервним потом йшли ешелони зерна на Захід.

От уже воістину буває, що людина набагато розумніша, ніж слова, які вона інколи вимовляє.

Цю частину розділу почату з того, що життя наше зіткано із протиріч. Такий висновок я зробив на підставі власного життєвого досвіду. Ще я хочу сказати, що люди, які пишуть мемуари, не завжди об'єктивні. Про себе, любимого, хочеш-не-хочеш, щось солоденького додаси, припишеш добрі вчинки, яких не було…

А загалом, кажуть не без іронії: «Ми добре знаємо собі ціну. І вона завжди вища нашої заробітної плати».

25 лютого 2017 року (субота)

Київ, Бабин Яр.

Ходив на відкриття пам'ятника видатній поетесі, активній діячці ОУН Олені Телізі.

Мешкаю на Сирці, над Бабиним Яром із 1961 року. Будинок стоїть за 200 метрів від перехрестя вулиць Олега Ольжича й Олени Теліги (колишні Дем'яна Бєдного і Дем'яна Коротченка). А праворуч від мого помешкання побіля Бабиного Яру встановлено пам'ятник Олені Телізі.

Урочистості відбувалися звично: виголосив промову віце-прем`єр, за ним – міністр культури, голова міської ради, були оплески й квіти. Я стояв у натовпі й мимохіть чув думки людей щодо влаштованого заходу. Далеко не всі схвалюють, погоджуються зі значущістю постаті цієї жінки.

У ніч з п'ятниці 17.03. на суботу 18.03.2017 року зловмисники осквернили пам'ятник, обливши його червоною фарбою. Удень комунальні служби відмили фарбу.

Київ. Навчання. Робота.

Літо 1947 року. Я закінчив 8й клас. Знаходжусь в стані невизначеності. Відчуваю все більше і більше, що треба приставати до якогось берега, здобувати спеціальність, вчитися. У Хмільнику можна влаштуватись на роботу – різноробочим, вантажником – вибір невеликий.

Мені пішов дев'ятнадцятий рік. У цьому віці думки – мрії – он куди сягають… Хоча, справедливості ради, мрії про небо, про море ставали все більш приземленими: бути вправним спеціалістом з будь-якого фаху. Згадував тата – коваля. Бачив і чув (хоч це було у зовсім ранньому дитинстві) як шанобливо говорили люди про татові золоті руки.

Вибір подальшого шляху відбувся несподівано.

Пам'ятаю той день, мабуть, неділя. Інакше як пояснити: серед білого дня, на траві, застеленій рядном, лежить Георгій Савич і читає газету.

Наш двір, хоч був не огороджений, проте чистий, доглянутий. Автомобілів , мотоциклів не було, під вікнами мальви, чорнобривці, ніким не сіяні ромашки, по всьому вигону трава густа-густа і зелена до чорноти. Пробував я «пастись» на тій траві. Назбирав цілу жменю калачиків і… в

рот. Тільки й було того задоволення, що кілька раз прохрумтів щелепами.

Я виходжу з хати на ганок. Георгій Савич підводиться і кличе мене до себе, енергійно вимахуючи газетою: «Вот ты только прочитай, что здесь написано» - і тикає пальцем в якийсь текст. Звернув увагу, перш ніж почав читати, що то центральна газета «Радянська Україна». Георгій Савич відчутно схвильований: «По-моему, это то, что тебе нужно!».

Читаю: Київська 3-річна професійно технічна школа взуттєвиків

Оголошує

Набір учнів

На 1947-48 навчальний рік

Профтехшкола готує висококваліфікованих майстрів легкої промисловості таких спеціальностей:

- модельєрів-взуттєвиків
- заготівників-розкрійників
- модельєрів-колодочників
- механіків-наладчиків взуттєвих машин

На перший курс приймаються особи з освітою не нижче 7 класів середньої школи віком від 16 до 25 років.

Особи, що відмінно закінчили у 1947 році 7 класів або 8, 9 класів середньої школи приймаються без іспитів.

Ті, що вступають, повинні скласти іспити з рідної мови та математики.

До заяви треба додати…

Вступні іспити з 25 по 30 серпня 1947 року.

Учні забезпечуються стипендією, безплатним триразовим харчуванням та обмундируванням.

Приїжджі забезпечуються гуртожитком.

Документи подавати на адресу: ...

Дирекція[77]

[77]2007 року , у звязку із 60-річчям заснування профтехшколи , мене запросили на урочистості як одного із перших вступників. Поцікавився , чи збереглися архівні дані про діяльність закладу за ці роки – нічого! Не знайшли також жодного живого «першовступника», окрім мене (погано шукали). Щоправда, потім з'ясували, що збереглися

Перечитав двічі. Здалося спочатку , що читаю фантаста про вигадану ним країну Ельдорадо, вдруге перечитав – ніби мовиться про утопічне Місто сонця. «Триразове харчування» (!), «гуртожиток» (!!), «стипендія» (!!!), «без вступних іспитів» (!!!!), «обмундирування» (!!!!!) і ще, і ще… (читав вже десятий-двадцятий раз). Розміщені поруч, вдвоє коротші, непримітні оголошення педагогічного інституту, фінансово-економічного, будівельного повідомляли лише (!) про дату вступних іспитів. Мало не упустив: «профтехшкола надає можливість здобути середню освіту» і «оплачуватиме виробничу практику». Не можу собі відмовити (хоч далеко не в повній мірі) поділитись добутими відомостями про причини і умови організації в державі нового типу навчального закладу з підготовки висококваліфікованих працівників професіонально-технічних шкіл.

Вивчення, аналіз, систематизація урядових та відомчих матеріалів щодо підвищення рівня професійної підготовки робітників для всіх галузей господарства країни в післявоєнний період (1941-45 рр.) дають підставу для конкретних узагальнень і висновків. Перший з них. Запроваджена ще в довоєнні роки практика підготовки трудових резервів через систему ФЗН (фабрично-заводське навчання) і РУ (ремісниче училище) стали поступово загальмовувати вишколення висококваліфікованих робітників. Особливо відчутно незадовільний стан підготовки кадрів позначався в легкій промисловості.

У результаті детального вивчення цього питання було видано Постанову Ради Міністрів Союзу РСР за № 2752 від 23 грудня 1946 року «О мероприятиях по ускорению подъёма государственной лёгкой промышленности, производящей предметы широкого потребления».

У матеріалах підготовки згаданої постанови (стенограми засідань робочих груп, протоколів, аналітичних записок, пояснень, інформації, доповідних, експертних висновків і т. ін.) констатуються недоліки, прогалини в справі організації в існуючих навчальних закладах (ФЗН, РУ) системи підготовки висококваліфікованих робітників: книги наказів за всі роки, окрім 1947-48 р. я звернувся до Центрального Державного архіву громадських організацій і знайшов Постанови Ради Міністрів , Міністерства легкої промисловості, документи Укршкірвзуттєтресту, якому підпорядковувалися профтехучилища, первинні документи періоду

організації та перших двох років функціонування Київської профтехшколи взуттєвиків.

- Низький рівень загальної освіти вступників (3, 4, 5, 6 класів);
- Недоліки оргнабору (чит. примусового);
- Недостатній термін навчання (3-15 місяців);
- Брак педагогічних кадрів із вищою освітою;
- Невідповідний часу режим і розпорядок (напіввійськовий);
- Недостатньо розвинута навчально-матеріальна база;
- Слабка методична забезпеченість (підручники, методична література).

Тому було запропоновано нову для такого типу закладів

Професійно-технічну школу

На виконання вище згаданої постанови РМ СРСР за місяць, а саме, 1 лютого 1947 року за №143 була прийнята аналогічна постанова РМ УРСР, за якою зобов'язували республіканське Міністерство легкої промисловості вжити конкретних заходів по створенню кількох профтехшкіл вже в 1947 році.[78]

10 лютого 1947 року наказом № 20 Міністерства легкої промисловості УРСР п. 8 зобов'язувалось

а) Управляющему Укркожобувтрестом МЛП ТОВ Кагановичу М.М.

Начальнику ГУУЗ МЛП тов. Запорожанову «организовать не позднее 1.09.1947 г. профтехшколу с 3-х годичным сроком обучения в г. Киеве, при обувной фабрике №4…».

3 червня 1947 року видано наказ № 193 по Українському Шкірвзуттєтресту за підписом управляючого трестом М. Кагановича, - у якому крім численних інших зобов'язань, зазначалось:

а) в течении июля-августа 1947 года провести набор в профтехшколу в кол. 150 на специальности: ...;

б) директору 4ой гособувной фабрики т. Райгородецкому к 1-му августа 1947 отвести необходимое помещение для теоретических занятий и под производственную базу;

в) назначить директором профтехшколы т. Алейникова, - которому

[78]Установити, чи в інших республіках СРСР були зорганізовані аналогічні навчальні заклади в той період мені не вдалося. Але цією ж постановою передбачалося організувати профтехшколу швейників у місті Львові і профтехшколу трикотажників у Чернівцях.

совместно с управлением кадров треста и УУЗ укомплектовать профтехшколу преподавателями общеобразовательных дисциплин, спец. дисциплин, мастерами производственного обучения;

г) начальнику отдела кадров т. Монаховой обеспечить своевременное получение соответствующей документации (учебные планы, программы, инструкции, учебно-методическую литературу и пособия).

Еженедельно информировать меня о ходе подготовительной роботы к организации профтехшколы.

Управляющий Укркожобувтрестом МЛП УССР
(Каганович М.М.)
(ученический состав)

ПРИКАЗ

По Киевской профессионально-технической школ обувщиков

№1

г. Киев 30 августа 1947 г.

На основании решения приёмной комиссии по результатам вступительных экзаменов – зачислить учащихся на I курс 1947-1948 учебного года Киевской профтехшколы обувщиков.

П. 1

В группу механиков наладчиков обувных машин:

Кульчицкого Б.И.

Директор (Алейник Г.А.)
Секретарь (Лесник)

Цим наказом[79] у 6 груп різних спеціальностей по 25 осіб у кожній було зараховано 150 учнів.

Через 3 роки профтехшколи випустили 117 спеціалістів. З 33-х відрахованих більша частина мобілізовані в армію, менша – виключені за грубі порушення режиму.

З часом контингент учнів збільшувався до 400 учнів. За роки свого існування профтехшкола змінювала місце розташування тричі: вул. Лугова, 2; Контрактова Площа, 6; пров. Куренівський, 4.

[79]Цей наказ , як і багато інших, я віднайшов у звітних матеріалах профтехшколи Укршкірвзуттєтресту МЛП УРСР. – Центральний Державний архів громадських організацій . – Фонд Р-572, опис2, справа 102 – 134.

За останньою адресою через 20 років в профтехшколі побудовано за індивідуальним проектом триповерхове приміщення для розміщення кабінетів, навчальних майстерень та інших приміщень.

За 70 років існування навчальний заклад п'ять разів змінив свою титульну назву:

1. Київська професійно-технічна школа взуттєвиків;
2. Київське професійно-технічне училище №12;
3. Київський професійний ліцей технології та дизайну виробів зі шкіри;
4. Київське вище професійне училище технологій та дизайну виробів зі шкіри;
5. Центр професійної освіти технологій та дизайну.

Таким чином, замість існуючих ФЗН, РУ предтечею нового типу навчальних закладів (ПГШ - ПТУ) для підготовки кваліфікованих робітників стала Київська професійно-технічна школа.

Вернімся до моріжка з зеленою травичкою, на якій прочитав оголошення…

Вернувся у хату, прочитав мамі. Вона без гарячковості почала відмовляти, закликаючи до розсудливості: «… закінчив би дев'ятий клас та може поступив би вчитися на інженера, воно ж то, може, на другий рік легше стане…».

Побіг я до Леся. Його батьки теж розсудливі. Лука Єфремович порадив не упускати нагоди за держаний рахунок одержати ремесло «в руки».

- А там «станеш на ноги», то й в інститут вступиш…

З тих двох порад «зліпив» третє рішення.

Увечері наступного дня пішов на станцію, щоб добратись до Києва, на власні очі побачити що і як воно там насправді, бо ж прийом документів розпочинався тільки з липня . На дорогу мама дала 90 крб. Запам'ятав, бо сума не кругла і мізерна як на той час, але більше не було.

Крутився на станції, вирішив зекономити – скочив на товарняк, доїхав до Козятина. Знайоме місце – тут мене вже ловили і навіть «у кутузку» посадили. На цей раз поводився обережно. Роздивився, розпитав, зумів скочити у тамбур пасажирського.

Проїхали Фастів, невдовзі Київ. Під Бояркою потяг починає потро-

ху гальмувати. У тамбур входять два контролери з пісними обличчями. А тут безбілетник! Чоловіки у формі залізничників явно зраділи. З посмішкою попросили показати квиток. Моє промовисте мовчання підказало їм, що мають робити: в чотири руки злагоджено витягнули із таємного місця маминих дев'яносто рублів. Все ж службовці, вловивши мій засмучений вигляд, не висадили у Боярці, а милостиво дозволили доїхати до Києва, співчутливо повчаючи: «Скажи спасибі, що на таких напав, а то б на других…, сам знаєш, здали б у міліцію». Я вже знав…

Яким би способом ти не приїхав залізницею до Києва: чи то у «СВ» - м'якому спальному чи жорсткому плацкартному, хто в тамбурі, хто на східцях, на даху, на платформі з-під вугілля – всі виходили на привокзальну площу. Київ починався з площі, посеред якої було провалля. То німецька авіабомба «22 июня, ровно в четыре часа, Киев бомбили, нам объявили, что началась война»…

Привокзальна площа у Києві – це залізобетонна естакада на могутніх стовпах – опорах. Внизу прокладені залізничні колії, по яких їдуть потяги; верх естакади, то сама привокзальна площа, по якій курсують трамваї, тролейбуси, автомашини, пересуваються пішоходи.

Під час бомбардування Київського вокзалу жодна бомба не влучила в ціль – сам вокзал; а кілька бомб прицільно влучили у центр площі – естакади. Місце провалля обгородили і довкола нього проклали трамвайну лінію для розвороту.

По ліву руку стояв кількаповерховий, вщент спалений будинок залізничного поштамту. По праву руку, поодаль – градирня з кількома вежами – споруда для охолодження промислової води атмосферним повітрям. Верхня частина градирні постійно була окутана хмарами пари, до самої площі було чутно шум падаючої води.

Атмосфера ж на самій площі міняється в залежності від напрямку вітру: вітер зі сторони градирні – вологе, насичене киснем повітря огортає площу. Вітер зі сторони руїни поштамту – задушливий сморід відхожого місця, до якого забігають по нужді пасажири мало не зі всієї країни цілодобово.

Рекогносцировку привокзальної площі майже закінчено. Залишилась територія, яка відкривалась перед очима, коли пасажири виходили з вокзалу і дивились прямо перед собою. Бачили вони будинкове громаддя з

обох сторін вулиці, і вже на горизонті бовваніли бані Володимирського собору і корпуси університету ім. Т. Шевченка. У той час висотки ще не затуляли панораму міста і кожен прибулий міг милуватися столицею з перших хвилин.

А поки що – підійшов трамвай №13 «Ж/д вокзал – Красная площадь». Тут зроблю невеличкий відступ.

Київ того часу тотально російськомовний. Усі вивіски, назви, оголошення – російською. В установах, фабриках, заводах, крамницях – мова російська. Якщо десь і чутно українську, то сприймалася як мова «колхозников».

Поки я роздумував: їхати-не їхати (мені було все рівно, куди трамвай поїде), як трамвай був узятий приступом і вмить заповнений людьми. Та посадка тим не закінчилась. У кліп ока трамвай обліпили зовні. Чіплялись за все, за що можна: за одвірки, віконні рами, поручні, східці, скоби, тяги, буфери і …, нехай мені повірять, (сам не тільки бачив, але й чіплявся) найбільш спритні чіплялись за тих, хто встиг вчепитись раніш за якусь конструкцію чи деталь.

Двері в тих трамваях автоматично не відчинялись і не зачинялись, поворотних вогнів-сигналів не було: кондуктор сигнали повороту подавав прапорцем. Сигнал початку руху і зупинки подавався смиканням за мотузку, до якої був причеплений дзвоник.

Ось таким робом дістався я до кінцевої зупинки «Красная площадь» - адміністративний центр Подільського району міста Києва (нині Контрактова площа).

Спершу з трамвая висипались «причеплені», за ними, розправляючи плечі і струшуючи кінцівками, вивалювались «зліплені». Ще не встигли розійтися, як серед трамвайного «привозу» почулися жіночі зойки й чоловічі матюки. І перші, і другі розпачливо розводили руками, усвідомивши, що вже чужі руки повитягували у них гаманці, згортки, ловко порізали торбини, навідались у кошики, скриньки… Серед невдах я почувався безпечно, бо за дві години до цього «добрі» контролери на законній підставі позбавили мене турбот про збереження грошових знаків.

Огледівся навкруги: простора площа, яку перетинають в усіх напрямках, кудись поспішаючи, люди. Багатоколійна мережа трамвайних лі-

ній, по яких, невпинно дзеленькаючи, трамваї розвозять таких же заклопотаних. Своє враження від того через десять років викаже моя мама: «Стільки людей! Стільки людей! А нема кому «добрий день» сказати».

Червона площа. Перше, що кидається в очі – це встановлений на низькому постаменті в центрі площі танк з піднесеним стрімко вгору дулом, наче збирається не по землі рухатись, а в небі літати. Такий танк, «зшитий» сотнями заклепок, доводилось бачити в документальній хроніці Першої світової війни. Хто і коли задумав той танк експонувати – загубилося і в пам'яті людей, і в архівах канцелярій. Людям, які з'їжджались з усіх кінців міста на площу з тим, щоб роз'їхатись, знову ж таки, в інші кінці, потрапляв на очі химерний танк, а стильні величні споруди Києво-Могилянської академії, Братського монастиря, Гостинного ряду, Торгового дому, Фонтану Самсона, роздираючого пащу лева, залишались поза їх увагою.

Стою на Червоній площі. Разом зі мною такі ж, на своєму хлоп'ячому лексиконі дають тактико-технічну характеристику танку. Повітря над нагрітим сонцем танком - видиме і коливається. Парко, душно. У черевиках на резиновій підошві, без устілки ноги мої ковзають від поту. Кожного разу як ступну, через дірочки для шнурків пирскає брудна волога. Мабуть, не одному мені допікає безжальне сонце.

Побачив ще двох чи трьох юнаків, які поскидали своє обув'я, зв'язавши шнурками, перекинули через плече – так і ходять босими. А я що? Зробив так само і пішов кудись… Минув товстелезні стіни Могилянки, вийшов на вулицю Спаську і - на берег Дніпра. Чому саме так пішов, не знаю.

Тут мене обдало духом широкої річки й ароматом безмежного різнотрав'я Оболоні. Може здатися банальним, але в пам'яті ожили рядки Миколи Гоголя: «Чуден Днепр при тихой погоде…». Коли ж наступної весни не зміг побачити кінця-краю повені, то Гоголівське патетичне «… не всякая птица долетит до середины Днепра» сприйнялось як вповні реалістичне.

Набережної, як її розуміємо сьогодні, не було. Був ніяк не упорядкований, природою створений берег річки. Лише в кількох місцях було щось схоже на дерев'яні підпірні стінки. Уздовж берега, десь на метрів сімсот, простягнулись дерев'яні пакгаузи, настили, помости криті і не

криті, вислані дошками і просто «голі» - все пристосоване для тимчасового зберігання вантажів. У двох місцях виднілись плавучі пристані – дебаркадери: одна вздовж, друга впоперек. Посеред цього нагромадження чепурненький річковий вокзал: дерев'яний, завдяки різьбленим піддашшям, орнаментованим карнизам, віконним різьбленим наличникам і помітному з усіх сторін флюгеру у вигляді вітрильника.

Наче всупереч малорухливій набережній, сама річка стрімко бігла, залишаючи позад себе всіх і усе. Сьогодні Дніпро, перегороджений кількома греблями ГЕС , швидше стоїть, аніж тече. А що вже на річці, то в акваторії порту метушилися пароплави і пароплавчики, баржі самохідні і не самохідні, тягачі - бізони і товкачі, катери і плавучі крани.

Трохи ошелешений побаченим, спустився до води, всівся на обточений водою валун і ретельно помив ноги. Потім розохотився: скинув гімнастерку, став ополіскуватись по пояс. По вузенькому мілководдю підійшов хлопець такий же, як я: голий до пояса, босий. «Тебе кличуть», - сказав і хитнув головою в бік берега. Сказав це без наказової інтонації, без прихованої злостивості. Значення таких зворотів і інтонацій я вже умів уловлювати… Піднялись разом на берег.

На дерев'яному помості розмістилось колом з десяток чоловіків різного віку: від таких, що не можна було назвати дядьками, до таких, що не можна було назвати дідами. Сиділи і, перекидаючись словами, раз-по-раз вибухали сміхом.

Все ще не перестаючи схлипувати від сміху, один з кремезних чоловіків запитав мене: «Звідки і чого тут, хлопче добрий». Вловивши оте слово «добрий», відповів, що приїхав з Вінниччини в Київ, щоб учитись.

«Учитись – це добре, - сказав кремезний, а поки запишуть у студенти, приставай до нашого університету. Ось-ось підійде баржа, то й здаш вступний екзамен. А щоб не охляв, сідай, де стоїш, перекуси разом з нами». Повторного запрошення до імпровізованого столу я не чекав, хоч стримувати себе змушував. Сала відкушував ледь, зате у хліб затоплював зуби. Щоб легше було жувати, запихався цибулею.

За час перекусу розібрався що і до чого. Власне, що у Хмільнику, що у Києві – різниця лише в масштабах. Кадрова служба вантажників – то одне, збірна найманців – одноденок – інша справа. Як прийнято говорити, у перших регламентований соціальний захист, у других – ніякого.

Виконали об'єм роботи - одержали готівку, а завтра знову, якщо буде.

Як з'ясувалось пізніше, харч закуповував для «перекусу» по черзі кожен із бригади. Все було добре розраховано і чітко регламентовано, кожен знав своє місце і роль.

Зразу ж після обіду до бригади підбіг (саме «підбіг», бо ходив, густо дрібочучи ногами) маленький чоловічок. Можна було подумати, що то підліток, якби не зморшкувате обличчя та змужнілий голос. Чоловічок витягнув з цератового чохла щось схоже на комірну книгу і, заглядаючи в неї, почав стиха перемовлятись з Христею (тобто, Християном). Щойно чоловічок подріботів далі, як Християн коротко кинув: «Четвертий». І всі дружно пішли. То був четвертий дебаркадер, до якого невелика баржа кинула швартові.

Як я казав, у бригадах вільних вантажників (бо з штатними я не працював) всі дії, організація праці була давно вже відпрацьована до автоматизму. Без усяких розмов, тим більше суперечок, кожен знав своє місце: з ким ставати поруч, за що триматись, кому подавати… Все бачиш – нічого не чуєш.

Так і на цей раз. Підійшли до місця. Майже одночасно сюди ж прийшла ще одна бригада (чоловік десять-дванадцять). З палуби на берег кинуто подвійний трап (мостки). Оскільки баржа «сидить» нижче зрізу берега, то трапи прокладено з підйомом на берег і на спуск до палуби баржі. Без усяких команд стали до роботи. З глибини трюму мішки з цукром подавались елеваторним ліфтом на верхню палубу. Тут два вантажники, схопивши мішок за «вуха» закидали вантаж на підставлені плечі вантажника, далі той по трапу переносив мішок до воза – майданчика, де двоє вантажників знімали вантаж з носія і складали мішки штабелями . гужовий транспорт прибував із колгоспу імені Л.Кагановича, який існував у ті часи на Куренівці.

Не можна обійти деякі особливості технологічного процесу завантаження-розвантаження. Однією з них було додержання кожним членом бригади абсолютної робочої дисципліни. Варто було хоч комусь одному зробити невірний рух плечима, прискорити чи уповільнити темп ходи, схибити в подачі чи прийому вантажу, як все йшло шкереберть. Втрачався час, треба було налагоджувати кожну ланку по-новому, а це зменшувало заробіток, тому на винуватця накладався штраф.

Найскладнішим для вантажника-новачка було опанувати ходьбу з вантажем на плечах по хиткому трапу. Для новачків то був досить складний іспит. Не менших навичок потребувало уміння покласти вантаж на підставлену спину чи скинути його. Серед усіх професійних премудростей знаходився час і місце для мудрості: не забути про себе.

Для цього завчасно виділявся з гурту виконавець, щоб він мав можливість «не забути про своїх». Називали такого виконавця чомусь «опер». У такого опера стирчав з нагрудної кишені олівець з металевим ковпачком (щоб не зламався грифель). Наділений довірою і повноваженнями бригади, «опер», знайшовши в лабіринті складених мішків з цукром затишний куточок, протикав ковпачком дірочку у мішку, вставляв у неї олівець - трубочку і … цукор сипався цівкою у його підставлену кишеню. При тому робив таку операцію «по-совісті», тобто, з одного мішка лише пригоршню, з другого пригоршню, поки не набиралося у кишеню кілька кілограмів. Ніхто інший з бригади, не наділений повноваженнями, не смів такого робити.

За час роботи у складі бригад, а згодом і в індивідуальній діяльності в процесах розвантажувально-навантажувальних робіт, довелося не раз бачити «майстрів» високої кваліфікації в здобутті «приварку». Серед них траплялись просто таки «винахідники-самородки» в способах «позичання» соціалістичної власності чи то у вигляді сипучих товарів: круп, борошна, зерна, цукру, солі - чи то інших продуктів щоденного вжитку: м'яса, овочів, жирів тощо.

Самі ж «опери» діяли максимально обережно. Їхні дії аж ніяк не сприймались як грабунок, крадіжка, бо вони не нахабніли, намагались «працювати» так, «щоб вовки були ситі і вівці цілі».

Не знаю, чи зрозуміє мою точку зору читач, але думаю, що дії поіменованих тут осіб можна назвати порядними.

Ну хіба це не прояв порядності, коли по закінченні роботи Христя, показуючи рукою на якусь криту, але без стін будівлю, твердим голосом промовив: «Ну, чого всівся, студент. Йди он до хлопців і кров злий, а то без ніг залишишся молодим». Кому і скільки мав злити крові, я не втямив, але пішов, підкоряючись скоріш наказу, ніж пропозиції.

На дерев'яних щитах (замість підлоги) лежали кілька молодих чоловіків, ноги яких були просунуті у мотузяні петлі, що звисали зі сволока.

Перекинутий через сволок (балку) другий кінець мотузки давав змогу лежачому піднімати петлею свої ноги на потрібну висоту. Це щоб кров сходила з ніг, коли накопичилась у судинах під час довготривалого перенесення вантажу. Сеанс тривав 20-30 хвилин. Особливо потрібно це було молодим, ще не загартованим.

Але ж бригадир міг і не сказати про це новачку. На жаль, я не вберігся. Надалі не спромігся робити відновлювальні вправи, хоч на перших порах систематично. Тепер маю покручені, обплетені жилами, наче плющем, ноги.

Настав час розрахунку. Кому скільки – не відомо. Тепер кажуть про таке – «в конвертах». Дав і мені бригадир «зарплату» в згортку. Пам'ятаючи, як мене пригостили, розпакував той згорток, маючи намір внести свою долю в спільний котел. Але почув слова Христі: «Не парся, студент. Вхідних не беремо. Ось як учобу не здужаєш – візьмемо тебе у прийми, тоді й внесеш, - доброзичливо продовжив: - Дзюбик, відсип йому».

Поруч стояв чоловік у попівській рясі – Дзюбик. Не збагнув я, то ім'я його було, чи прізвисько… Дзюбик тримав руку в кишені. Заговорив до мене: «Тобі у кепку?». Здогадався я, розшморгнув речовий мішок, підставив. Лише тепер Дзюбик вийняв руку з кишені, а в руці консервна банка з цукром. У той час це більше коштувало, ніж я одержав готівкою. Отакий Христя…

Останньою зарубкою, що залишилась в пам'яті, була метаморфоза з рясою Дзюбика. Коли він ступив кілька кроків, я зрозумів, що у нього була не попівська ряса, а такі широкі ногавиці штанів. Скільки в кишенях тих штанів могло уміститись цукру – невідомо. А от помітити сховані продукти було майже неможливо – факт.

Вже зовсім звечоріло. Шукати, де та профтехшкола, не було резону. Тією ж вулицею, якою прийшов до річки, вернувся знову до танка на Червоній площі. Пройшов далі, на стіні будівлі прочитав: Флорівська,2, а вище «Протезний завод». Під стіною стояв невеликий дерев'яний рундук з піднятою догори віконницею. Заглянув у шибку – порожньо. На благеньких скобах висів замок. Потягнув - і замок зі скобами у моїй руці.

Заснув швидко, може, тому, що рундук був просякнутий густим духом городини. За спекотний червневий день аромати зеленої цибулі,

щавлю, петрушки, редиски, часнику змішались, створивши неповторну духмяну гаму пахощів.

Прокинувся від дражливого дзеленчання і металевого скреготу трамвайних вагонів і, як не дивно, заспокійливого стукоту жіночих каблучків тут, за стінкою рундучка. Місто прокинулось.

Хазяйка «готелю» була завбачливою: тару з-під овочів винесла, зате залишила дволітровий слоїк з водою. Стало мені і напитись, і умитись.

Нічний пожилець теж не хотів залишати тривожного сліду. Скобу разом із замком акуратно вставив на місце, наче двері ніхто й не відчиняв.

Уранці побачив на будинку навпроти табличку-вказівник вул. Флорівська,3, а над вхідними дверима вивіску

Подільський районний відділ
Народної освіти
м. Київ

Мало хто з людей передбачає свій життєвий шлях. Ще менше тих, у кого мрії здійснюються. Більше таких, у кого доля залежить від збігу обставин, випадків, проявів характеру та ще багатьох інших чинників. Чи хтось зміг би передбачити, що хлопчина з рундука усього за п'ятнадцять років стане одним із чільних працівників установи, позначеній на щойно прочитаній вивісці… Не можна було передбачити, що той же хлопчина за двадцять років, очоливши постійну депутатську комісію з народної освіти, опікуватиметься сотнею загальноосвітніх шкіл, позашкільних установ і тисячним колективом педагогічних працівників.

Якогось вихідного дня прогулювався я зі своєю дванадцятирічною внучкою Танею по Червоній площі (здається, то був 1992 рік). Надумався розказати їй, як виглядала площа, коли вперше ступив на неї сорок років тому: де стояв танк, якою вулицею пройшов на берег Дніпра, що робив там. Нарешті підвів до торцевої стіни протезного заводу, показав місце, де стояв рундук, у якому тоді заночував. Говорив, говорив і, зустрівшись з її очима, вловив, що їй це не цікаво. На обличчі виступала байдужість, нічого не запитувала, стала менш жвавою. Прикро мені стало і навіть образливо. Всі роки після тієї прогулянки ніколи з нею не заводив мову про своє минуле.

І ось, приступаючи до опису цього епізоду, телефоную внучці і запитую: «Таню, в якому класі ти вчилася, коли ми прогулювались Чер-

воною площею і я намагався щось там про себе розказати?...». Почув у слухавці: «Ой дєдушка! Який збіг! Хто ж це керує нашими думками…? Оце на тому тижні була я зі своїми подружками на площі і розказала їм про нашу прогулянку. Я тоді закінчила п'ять класів, перейшла у шостий. Дівчата мої так слухали, так слухали… Сказали, наче в кіно побували». А далі нагадала такі деталі давньої прогулянки, про які я начисто забув. Так уже вкотре переконався у своєрідності і вибірковості людської пам'яті.

Онучці моїй 37 років. Сьогодні докоряю собі, як несправедливо оцінив міру сприймання моєї розповіді Танечкою-п'ятикласницею.

Пройшов кількадесят кроків до трамвайних зупинок на площі. Став розпитувати у перехожих, де вулиця Лугова. Ніхто не знав, поки не поточнив: «Куренівка, взуттєва фабрика». Пізніше з'ясував, що на Куренівці дві вулиці з однаковою назвою – Лугова. Одна із них на Приорці, друга – на Лаптярні. Почув відповідь: «Так би й одразу сказав. Сідай на 11-й, за двадцять хвилин доїдеш до Лаптярні.

У трамваї підказали: «Треба зійти на зупинці «Рельсозварювальний завод». Підходячи до фабрики, здивувався, яка сила робітничого люду поспішною ходою прямує тією Луговою вулицею. Потім дізнався, що на тій вулиці розташовано чимало промислових об'єктів: тут і шкірзавод, і миловарний завод, колодкова фабрика, завод дубильних екстрактів, товарна залізнична станція Петрівка. Тільки на взуттєвій фабриці працювало близько шести тисяч робітників.

Під різноголосся заводських гудків підійшов до прохідної фабрики. Починалася перша зміна. Народ плив до турнікетів, що скрекотали, наче безперервна кулеметна черга. Це туди, на фабрику, звідти – ряд турнікетів видавав одиночні «постріли». То охоронники обшукували кожного,хто мав виходити з фабрики.

Переждавши потік, запитав у старшого (визначив «статус» за манерою поведінки), чи не може він підказати, де розміщена профтехшкола. Відповідь була вичерпно-напутня: «Ніякої профтехшколи поки що немає. Пройди далі п'ятдесят метрів цією ж вулицею – на зовнішній стіні адміністративного корпусу фабрики висить оголошення. Прочитай, там все сказано».

Пройшов, прочитав все те, що прочитав ще у Хмільнику в газеті, хіба що в оголошенні на стіні було зазначено, що прийом документів починається 1 липня 1947 року.

Все ж приїхав я недарма. Розпитав, роздивився, зорієнтувався, утвердився. Мав намір у той же день вернутись додому.

Став я в чергу до каси і тут почув: «Прожарка». Таке слово було не в дивину, але до цього дня воно мене не обходило, бо ж такі як я їздили залізницею не в комфортабельних вагонах, а зверху на них, збоку, на товарняках критих і відкритих.

А тепер, щоб купити квиток, треба подати у касу талон про проходження дезінфекції, яку називали по-народному - прожарка.

Підказали, де її відбути, ту прожарку. Недалеко, на перехресті вулиць Комінтерну і Жилянської – десять хвилин ходу. Перше враження: процес дезінфекції влаштований за принципом конвеєра і доведений до автоматизму. Людський потік тече колоною безперервно: заходять в передбанник сорок осіб, роздягаються і вішають свій одяг на гачки, схожі на корабельний якір. Другий кінець гачка чіпляють на стрічку транспортера, на якому одяг зникає за брезентовим пологом. Уся ця операція займає дві хвилини. У такій же черговості потік голих людей рухається ще через одне приміщення (через перегородку добре чути голоси жіночого потоку). Тут же дядько в білому халаті тикає квачем, умоченим в креозот, в промежину і під пахви. Далі кожен хапає з тазика обмилок і йде під душ, у велику кімнату (метрів 60 квадратних). Попід стелею підвішено кілька труб, з яких, безперервно розсіюючись, тече тепла вода. Ні вапном забілені вікна, ні тьмяно блимаючі крізь водяну пару малопотужні електричні лампочки не заважали народу ухкаючи, ахкаючи, млісно кректячи намилюватись, шкребти, терти, позбавляючись поту, бруду і… вошей. І все це задарма, аби отримати талончик на гербовому листочку зі штампом.

Виходили з «прожарки» ще в паруючому одязі, бадьорі, усміхнені і посвіжілі. Дехто стиха ремствував. Ну, то так вже повелось: якщо людям роблять добро, застерігають від напасті, але під примусом, то треба - хоч про людське око - виказати своє невдоволення: «… ач, придумали. Воно мені і не треба. Дивись, самі в прожарку точно не ходять». Оскільки отих «самих» ні поруч, ні віддалік не було, то доводилося дивитись

лише на таких, які точно ходять. Я думаю, що саме завдяки таким заходам профілактики та боротьби з вошивістю, як «прожарка», у наших краях швидко побороли цю біду.

У ті дні, коли я «прожарці» піддавався, вошей на собі на пам'ятаю. А от зимою і ранньої весни 47-го року був обліплений ними, як то кажуть, з голови до п'ят. Явище закономірне – вошивість приходить разом з голодом і холодом. Чого мама тільки не робила, щоб позбавитись того лиха. Чи не щоденно прала білизну, кип'ятила в попелі, прасувала розпеченою праскою, шмарувала кропивою і ще якимось ядучим бур'яном – на день-два вистачає, а потім починай усе спочатку.

Вошивість не вибіркова, вона нападає на всіх, хто в біді, нужді, голоді. Сидимо ми з Іринчуком Владиком за партою на уроці історії. Учителька розказує про чуму, яка косила людей Середньовічної Європи.

Штовхнув мене Вадик плечем, очима показує: по коміру жакета учениці, яка сидить перед нами, неквапливо повзають воші. Машинально закидаю руку на свій комір… У кутку нашого спільного двору сусідка – Фомовська Муся - розправляє на пеньку якусь поношену бунду і б'є обухом сокири по рубцях крою. То вона так збавляється від гнид, що наплодились у швах драної одежини. І сміх і гріх було дивитись, як від вошей позбавляються за допомогою сокири.

Додому приїхав чистий. Поставив на стіл півлітрову баночку цукру. Коли-то ми пили чай з цукром? Випадало у війну (і вже після війни), пити кип'ячену воду з печеним цукровим буряком. Сьорбали і тішились смакотою.

У грудні 1947 року вийшла постанова ЦК ВКП(б) і Ради Народних Комісарів СРСР згідно якої скасовувалась карткова система розподілу продуктових товарів, запроваджувалась грошова реформа. Відбувалися суттєві зміни у формах ведення народного господарства. Разом зі всіма іншими нововведеннями якось непомітно щезли… воші і інститут «прожарки» при вузлових транспортних артеріях. Але до цього треба було прожити ще півроку.

Пронудьгувавши кілька день, почав шукати приробіток. Виручив і в цей раз Георгій Савич. Підкликав мене і втаємничено повідомив: «Завтра на станцію прибудуть вагони з вугіллям. Не упусти момент…». Суть моменту я вловив і вмовлянь не потребував.

На сході ледь зачервоніло, а я вже тюпав з шуфлею[80] в руці на станцію. Виявилося, що поінформованим був не я один. Група чоловіків на станції з шуфлями димлять цигарками. Підійшов я до знайомих. За кілька хвилин з'явився нарядчик з незмінною планшеткою на поясі. Сказав одне слово -«Калинівка». Усім стало зрозуміло, що ешелон з вугіллям вийшов з Калинівки і хвилин через 30-40 буде у Хмільнику. Так воно і сталося.

Підійшов, хрипло дихаючи парою , потяг з довгим хвостом хопперів (самовивантажувальних вагонів). Вісім останніх вагонів відчепили, паровоз ухнув, засопів, ще раз ухнув і потягнув свій, уже трохи коротший хвіст на захід. Ще за якийсь короткий час станційні робітники професійно збили захвати стулок бункерів і вугілля з характерним шумом висипалось з хопперів на землю. Частина вугілля потрапила на рейки. Ну, то вже для нас робота. Перш за все почали прибирати вугілля з рейок. Це для того, щоб вагони-хоппери можна було перемістити на сусідню колію. Встигли. Уже наприкінці того ж дня порожняк повезли, аби знову завантажити.

За наступні півтора тижні купи вугілля треба було скласти в довгі бурти на пристанційному майданчику. До цієї роботи долучили кінні упряжки-грабарки з Озірянського колгоспу. Візники підганяли грабарки до однієї з куп вугілля, ми їх завантажували, а за метрів 150 розвантажували. Так формувався довгий бурт вугілля.

Особливість нашої роботи полягала в тому, щоб вивантажене з грабарки вугілля розрівняти лопатами так, аби зберегти форму трапеції. Таку роботу міг би виконати за кілька хвилин бульдозер. Але в містечку на той час бульдозерів не було, тому цю роботу ідеально виконували люди.

Ритмічність процесу буртування часом порушувалась: то дощ піде, а потім треба почекати, щоб просохло, то колгосп не забезпечить гужовим транспортом. Коли ж роботу закінчували, самі милувались результатом.

За день чи два до закінчення роботи на станції Георгій Савич сказав мені , щоб я не ходив у контору за одержанням заробітку: «Нехай все втрясеться, може, вдасться щось придумати…». Мій життєвий досвід

[80]Шуфля, шухля – так на Поділлі називають широку лопату, зручна для підбирання сипучих матеріалів, снігу тощо.

підказував, коли можна розпитувати, а коли слід утриматись. Інтуїтивно відчував: придумане Георгієм Савичем буде мені на користь. Невдовзі Георгій Савич сказав, щоб я пішов у контору комунгоспу, написав заяву з проханням виписати тонну вугілля в рахунок заробітної плати за роботу вантажника. Така «комбінація» перевершила всі мої сподівання, а мама тут же стала просити у Бога здоров'я Георгію Савичу і всій його родині.

Коли ж одержав в руки квитанцію на оплату, був дуже здивований… За тонну вугілля мав сплатити 21 карбованець. То була державна ціна. Так що із зароблено мені ще й дещо залишилось.

У колгоспі (там мене ще не забули) домовився за перевіз. Заплатив 3 рублі. Грабаркою правив сам. Вугілля зсипав під камінну стіну-огорожу костелу так, щоб з вікна квартири було його видно.

Нашмагав добрячий оберемок бур'яну і старанно вкрив купу вугілля. Все. Зиму якось переб'ємся. Чи витримає жар побудована мною плита?

Мама теж була зайнята підрахунками: якщо плиту заправляти кожного зимового дня трьома совками вугілля, то має вистачити на …

Задоволений собою, поїхав у Київ подавати документи у профтехшколу. Їдучи, уже знав, як уберегтися від несподіванок, навчився передбачати ситуації, умів спілкуватися з людьми.

Нікого і нічого не розпитуючи, дістався до вул. Лугової,2. Оголошення висить, як і раніше, тільки двері приймальної комісії уже відчинені. Перед дверима натовп вступників. Став у чергу, і поки вона поволі рухалась, прислухався до розмов. Із підслуханого щось сприймалось анекдотично, щось серйозно, щось не сприймалося взагалі.. Звернув увагу на досить помітну частину вступників, вочевидь, старших мене, у військовій формі, дехто скалічений – без руки чи ноги. Дійшла моя черга. Приймають документи й кажуть: «Вступительные экзамены с 25 августа. Русский язык такого-то числа, математика – такого-то…».

– Які екзамени?! В оголошенні написано: хто закінчив 8-9 класів … без екзаменів…

- Так это в объявлении, а мы вам говорим.

Отож, не завжди написане збігається з реальністю.

Не очікувані мною екзамени були явно впроваджені як перепона, бо наплив бажаючих вступити до закладу, в якому є гуртожиток, без-

коштовне триразове харчування, одяг, стипендія, можливість здобути середню технічну освіту, гарантоване працевлаштування - все це, безсумнівно, сприяло збільшенню кількості абітурієнтів у надзвичайно дошкульні післявоєнні роки.

До екзаменів залишалося майже два місяці. Того ж дня надвечір, їдучи у поїзді «Київ-Кам'янець-Подільський», намагався вибудувати план на ці два місяці. Найперше - треба готуватись до екзаменів. Друге – як вісімнадцятирічний здоровий хлопець мав подбати про себе і про свою маму, розділити її щоденний материнській клопіт.

Кожна людина, проживаючи життя, може розповісти, що на її шляху були рівні, прямі стежки, на яких майже не було вибоїн, вирв, крутих поворотів. Кожна людина, згадуючи пройдений шлях, може розповісти про круті підйоми, трясовину і провалля, які доводилося долати. Перші періоди називають «світлими», другі – «чорними». Згадуючи такі періоди свого життя ще кажуть пощастило або не пощастило.

Приїхав додому і… мені пощастило.

Георгій Савич сказав, щоб я пішов у лісгосп, він домовився , щоб мене зачислили на тимчасову роботу. Узяли мене на розчистку Чорного лісу від сухостою за 6-8 км від Хмільника.

Прийняли мене у бригаду, кажучи відверто, недружелюбно. Чужий, нахлібник, конкурент, а гірше всього - городянин, то яка з нього робота… Тут витягуючи жили треба працювати, а він, бачите, прийшов на готове. Дійсно, у затишній улоговині вже було побудовано кілька куренів, навіси від дощу, лавки, столи. Трохи осторонь диміла польова кухня. Ще далі – примітних функціональних контурів споруда …

Робітники – дроворуби – селяни з навколишніх сіл, відряджені колгоспами.

Маючи вже певний досвід колективної праці, швидко зметикував: треба показати себе в роботі і в умінні налагоджувати стосунки з тими, з ким пліч- о-пліч працюєш. За кілька днів вдалося завоювати довіру і знайти своє місце в гурті.

Санітарна розчистка (як називали це в конторі) Чорного лісу проводилась, мабуть, вперше з часу його існування. Перш за все валили дерева – сухостої, а за ними - повалені бурями, уражені хворобами. Робота дуже тяжка і досить небезпечна. Повалене дерево потрібно, розчистивши від

гілля, витягнути до лісової дороги або хоч можливого проїзду возів.

Процес цей називався траленням. Кіньми тягнули розпилені по три метри стовбури. У місцях, де коні не могли, тягнули люди. Вантажили на підводи, якими ліс відправлявся на склад.

Не забути б розказати, чому той ліс у народі називали Чорним. Звідки та смуга лісу починалася і де закінчувалась – не знаю. Вперше (описано про це в книзі «Листи до себе») занесло мене з Володею Пугачем і Володею Снісарчуком у Чорний ліс в лихий 1942 рік під час німецької окупації. Ми заблудили. І злякались. Високі могутні дерева сплели свої крони в суцільне мереживо, непроникне для сонячного світла. Неба не видно.

У повітрі важка похмурість. Внизу цілковита відсутність рослинності: ні підліску, ні кущів, ні травинки, ні стеблинки. Наче хто старанно підмів все, що можна, залишивши лише пружинистий розсип зіпрілого листя. І тихо-тихо. Зрідка погрозливе скрипіння віковічного стовбура лише посилює німоту лісу.

Таким постав ліс перед 13-14-літніми хлопчаками влітку 1942 року. Саме в ті години нашого блукання в головах майнуло – Чорний ліс. Так воно було з іншими, в інші часи. Звідси й назва, дана народом.

Той же ліс літа 1947 року був для мене світлим і привітним. Чому раптом? Робітникам, які працювали в Чорному лісі, давали їсти! Харчування те було в рахунок оплати за виконану роботу. Їжа нетривка, пісна, ріденька – так я про неї згадую сьогодні,ситий і пересичений кулінарними смаколиками. Тоді ж, зварені на відкритому вогні затірка, тетеря, юшка, куліш й інші кулінарні шедеври тітки Павлини наповнювали наші пожадливі шлунки. Найпочесніше і найбажаніше місце в щоденному меню посідав хліб: кусень вранці-ввечері, скибка – на обід. І хоч був той хліб спечений не завжди з розпізнаними інгредієнтами, зате дух і смак мав ситості і достатку. Встаючи з-за столу почувався бадьоро, наче частувався на бенкеті у Лукулла.

І ще одна, не менш важлива привабливість роботи у Чорному лісі була в тому, що найбільш старанним робітникам виписували віз дров. То вже залежало від бригадира, який постійно був з робітниками, постійно щось записуючи у записник олівцем. От ми і старались один поперед одним заслужити у бригадира прихильність - ордер на виписку двох кубів дров. Це вдавалося не всім.

Дехто не мав потреби в дровах і волів би одержати зароблене готівкою. Інші не заслужили з якихось, бригадирові відомих причин того ордера. Я належав до третіх. У Хмільнику навіть за гроші неможливо було купити дров. Тому я з шкури ліз, аби попасти на очі бригадиру своєю завзятістю.

Робота на цій ділянці лісного масиву закінчувалась. Тимчасовий наш табір мав переміститись ще далі від населених пунктів. Саме про цей переїзд згадувалось мені, коли довелося вже в першій чверті 21-го століття бувати в приміських лісах Київщини, Вінниччини, Івано-Франківщини.

Залишаючи табір тоді, в 1947 році, ми старанно прибрали навколо округу. Вигрібну яму засипали землею, прикопали відходи. Галуззя згорнули і спалили, а попіл вивезли як органічне добриво.

Підданий санітарній розчистці ліс (кілька десятків гектарів) розміщувався на горбистій місцевості з досить крутими схилами. В ущелинах тих горбів траплялись джерела кришталево чистої води, яка струмочком пробивала собі дорогу. Транспортуючи деревину до місця завантаження, нерідко стовбурами руйнувалась основа джерела, нівечились береги струмочка. Мушу сказати, виправлялось то все без примусу. Одна ланка викладала круг джерела дерев'яні містки, ставила лавочку. Друга – у грузькому місці перекидала через струмок кладку…

Ті з моїх ровесників, кому довелося бувати в сучасному лісі й бачити його санітарний стан, залишилось тільки заломити руки, вимовивши у відчаї: «До чого дожилися? Це ж треба так занапастити красу і велич природи!».

Бригадир Гресь , полиставши свого записника, сказав, що я можу набрати собі віз дров. Троє з моєї ланки охоче допомагали. Треба сказати, що робота по завантаженню драбинчастого воза гіллям потребувала чималої вправності, якої я ще не набув. Можна було просто накидати сяктак на віз купу гілля - наче багато, а дров мало. Помічники ж моєї мами були досвідчені. Вкладали довге гілля щільно одне до одного, обрубуючи сучки, заповнюючи прогалини обрубками. З таким заробітком в'їжджав я у Хмільник на драбиняку, наче Цезар в Рим на колісниці з перемогою.

А як же з підготовкою до екзаменів?

За день чи два до роботи у лісі знайшов я до Луки Єфремовича. Понікався якийсь час з Лесем, розказав йому про свій клопіт. Розповідаючи

Лесеві, потай сподівався, що почує про це батько. Спрацювало. З іншої кімнати вийшов Лука Єфремович з книжечкою кишенькового формату. Подаючи ,промовив: «Оце те, що тобі зараз треба». На палітурці я прочитав: «Занимательная математика (для детей среднего возраста). Киселев». Потім Лука Єфремович продовжив: «Вчися сам добувати знання. Головне – система. Кожен день потроху».

Працював я у лісі понад шість тижнів. Додому приходив у середу і неділю (не кожного тижня). Ідучи досить довгу дорогу, робив обчислення в умі прикладів, задач з дробами десятковими, правильними і неправильними, на пропорції, проценти прості і складні, відношення, елементарні, алгебраїчні рівняння другого степеня…

Посібник був написаний в ігровій формі з прикладами, взятими з щоденного побуту, в тому числі лісового господарства. Варто було в типову задачу підставити цифри, потрібні користувачу, як результат досягався напрочуд точний і швидко.

Протягом робочого дня вдавалося під час перерви заглянути в книжечку і щось з неї взяти раціональне. А далі рішав задачі по аналогії, обходячись без посібника. Ось за таке систематичне підглядання в книжку мене й прозвали Студентом уже вдруге.

Поїхав складати екзамени. Першим писали диктант. Розбили вступників на групи (хто писав російський, хто український). Мені пощастило, навіть дуже – уривок з «Fata morgana» М. Коцюбинського. Учили в школі напам’ять: «Ідуть дощі. Холодні осінні тумани клубочать десь угорі і спускають на землю мокрі коси. Плаче нудьга, пливе безнадія…». Писав, в окремих місцях випереджаючи викладачку, яка диктувала. Розділові знаки ставив швидше інтуїтивно, ніж за формальними граматичними правилами. Як з’ясувалось після диктанту, обговорюючи сумнівні випадки правопису, утверджувався у вибраному методі. Остаточно заспокоївся, піднявся духом, коли в одного із запопадливих вступників знайшлася хрестоматія з української літератури і ми гуртом прочитали продиктований на екзамені уривок. Наче все сходилось… у мене.

Екзамен з математики.

Всі люди, яким колись з якогось предмету доводилось складати екзамени, можуть пригадати таку ситуацію: «Підготувався, наче все знав, а оте одне питання якось пропустив…».

Витягнув білет. Три питання. Читаю кілька разів про що запитується і ніяк не можу збагнути суті. Питання теоретичне. У другому приклади, у третьому - задача. Сів на місце, витер піт з чола, хоч нічого ще не робив.

Легко вирахував приклади. Поволі розв'язав задачу. Вернувся до першого питання з упередженою безнадією і… раптом осяйнула думка: питається, яким способом можна розв'язати такого типу задачі, яку щойно розв'язав. Але зробив я ту задачу, не розуміючи, яким спосібом.

Виждавши, (щоб не бути першим)пішов до дошки і з крейдою в руках став коментувати, в якій послідовності розв'язував задачу.

Екзаменатори якусь мить в мовчанні. Чекаю на запитання. Нарешті найстарший з трьох екзаменаторів байдужим тихим голосом промовив: «Ну что ж, неплохо, неплохо. Свободен».

Екзамен з Конституції.

Три жінки-екзаменаторки не слухали мене. Про щось між собою перешіптувались, а я говорив, говорив… мовою газетної передовиці, чекаючи, коли вони зупинять мене. Не зупиняли. Підняли на мене очі і переглянулись між собою лише в момент, коли я розповідав, що в 1940 році на міжнародному симпозіумі юристів-конституціоналістів Сталінська Конституція 1936 року була визнана найдемократичнішою Конституцією серед усіх держав світу.

Результати екзаменів за три дні.

Додому їхав у пасажирському купе окрилений.

Я не перший і не останній, хто склав екзамени. В університеті і в інституті, у військовій школі флотських електриків, курсах підготовки і перепідготовки, удосконалення кваліфікації, підвищення розряду і категорії, партшколі і університету марксизму-ленінізму, атестат зрілості водія автомобільного транспорту, і річкового, цивільної оборони, кіномеханіка-демонстратора і ще, і ще чогось. Два місяці тому при університеті Грінченка закінчив курси підвищення кваліфікації, і не пам'ятаю навіть назв тих дисциплін, з яких складав екзамени, писав курсові роботи. Складання вступних екзаменів сімдесят років тому у профтехшколу на відділення механіків-наладчиків взуттєвих машин пам'ятаю в найменших деталях. Пам'ятаю екзаменаторів, пам'ятаю кімнати з їх умеблюванням, пам'ятаю погоду і пору року, коли це було. Така вибірковість людської пам'яті.

Більшу частину літа 47-го року мене супроводжувала удача: то хтось нахиляв її до мене, то сам привертав її до себе.

Щойно зійшов з потяга, як зупинилась вантажівка – питає шофер, як проїхати до військового містечка. За п'ять хвилин підвіз до хати. Ввійшов у хату – мама каже, що переказували з лісгоспу, аби прийшов розписатись у табелі. Прийшов. Сказали зайти у касу. У яку касу?! Я ж одержував харчування, виписали дрова, дали підводу… Все ж одержав гроші. Дріб'язкові, але ж гроші. Ідучи щасливий додому, купив у єврейки плитку маківок. Заніс дітям Георгія Савича – Валі і Галі. Залишилось ще й на квиток до Києва.

Два дні байдикував. Нахвалявся друзям, який я кмітливий. Відчував, що вони по-доброму ставились до мене, були щирі і доброзичливі, раділи моїм удачам.

Запам'ятався пізній вечір останнього тижня серпня. Наша компанія йшла головною вулицею міста (від Вугринівського мосту до ставу з млином Залєвського). Йшли серединою вулиці (в таку пору машин не було) Володя Пугач, Лесь Головін, Борис Таранков, Рая Тимошенко, Валя Красоткіна і я. Якось природно, без награвання став я в центрі уваги компанії: кожне слово було влучним, дотепним. Дівчата з хлопцями вже не сміялись – вони стогнали, витираючи сльози. Вже коли й щось не дуже смішне сказав, то сміялись по інерції, згадуючи перед тим сказане.

Чи не кожен в своєму житті хоч раз бував в такому товаристві, був душею компанії. Сьогодні, згадуючи той вечір, можу ствердити, що ніколи більше не довелося повторити успіх.

Другого дня зварила мені мама зо два десятки качанів кукурудзи, вклала у скриньки пару білизни і простирадло з трикутним штампом військового відомства. З одягу – все, що було на мені. Не забув вкласти й «героїчний» військовий плащ-намет. Уже в Києві тривалий час він слугував мені за постіль, за осіннє пальто і взагалі був незамінним.

Прийшов на станцію задовго до прибуття потяга. «Випадково» зустрівся на пероні з Валею Красоткіною. Розмова не складалась. Усі мої слова були недоречними, жарти невдалими. Запросила Валя додому. Жила їх родина поруч, у відомчому будинку. Відмовлявся, але коли сказала: «Ходім. Батьки будуть раді. Я їм розказувала за тебе. Батько сказав, що він тебе знає. Разом працювали на ремонті мосту під Кирилівкою, вугілля вантажили на станції».

Зустріла на порозі Валина мама: «О, як добре! А ми обідати зібрались». Добродушний батько одразу пригадав моменти нашої спільної праці на станції, хоч я тоді не знав його прізвища.

Смаку обіду я чомусь не відчував. Витримавши необхідні умовності, тепло розпрощались, один одному кажучи: «До зустрічі». Десятихвилинна зустріч з Валею Красоткіною відбулася (теж в дорозі) через п'ять років.

Ось з таким невеселим настроєм зійшов я з поїзда на Київському вокзалі. Струснувши плечима після довгого сидіння в тісному купе, лапнувся по кишенях і зрозумів, що почалася зміна смуги удач на смугу невдач: паспорт з метрикою[81] витягли циганчата, які чи не зі всім табором «окупували» вагон у Попільні. Думаю, вони ті документи підкинули б, якби мали час роздивитись. Я ж бо запакував паспорт з метрикою у шматок газети для надійності. Досить об'ємний пакунок спокусив злодюжок.

Сказати, щоб дуже я печалився, то ні. Так, було прикро за свою необачність. Матиму мороку, треба ж буде їхати додому, отримувати новий паспорт, свідоцтво, витрачати час і кошти… Добре, що пред'явив паспорт при поданні документів у профтехшколу ще у липні місяці.

Вийшов же я з цієї халепи зовсім іншим способом через півтора місяці.

Під час лекції зайшла в аудиторію секретарка, назвала кілька прізвищ і сказала, що маємо зайти в канцелярію, нас чекає представник з райвійськкомату. Офіцер, гортаючи свій журнал, задавав питання, робив записи, ставив якісь позначки у клітинках, попросив паспорти. У кого нема при собі, велів принести другого дня. Ось тут я відкрив свою біду, кажучи, що маю поїхати додому за новими документами.

- Не нужно никуда ехать. Сделаете это все на месте, в Киеве.

Офіцер виписав направлення на медкомісію і, вручаючи мені папірця, безапеляційним тоном промовив: «Сейчас езжайте по этому адресу, а дальше вам укажут».

Знайшов комісію у центрі міста, на перехресті вулиці Володимирської і Леніна (нині Богдана Хмельницького), поруч з театром опери і балету.

У невеличкій кімнатці два чоловіки у білих халатах сиділи за столиком і обідали. Вибачаючись, виказав намір зачекати за дверима.

[81]Метрика (розм.) – свідоцтво про народження.

- Нічого, нічого. Заходь.

- Один з лікарів ,витерши серветкою руки, підійшов до мене, обхватив рукою нижню щелепу, стиснув пальцями і, заглянувши в широко розкритий мій рот, резюмував своєму колезі: «Пиши йому – двадцять восьмого». Скоріше я щось промугикав, ніж промовив: «Мама казала… було записано… насправді…». На що послідувало категоричне і беззастережне: «Так. Запиши йому – двадцять дев'ятого». І вже мені: «Дуй звідси на Ліверну, у ЗАГС». Підхопивши папірці, кинувся я на Ліверну, трохи ошелешений не стільки результатом медичної експертизи, а більше - її процедурою. У такий спосіб, бачив, оглядали зуби у коней, визначаючи їх вік, або ж коли треба було загнуздати коня, вправляли металеве вудило, якщо він опирався. Але ж я не опирався!...

Так я розмірковував, їдучи на Ліверну. Наздогнав мене трамвай з висячими на підніжках пасажирами. Зупинився. Майже ніхто не виходив. Вчепитись собі – марно, хіба що на щеплення позаду вагона. Тільки всівся на дишло – с-ю-ю-р-р-р – міліцейський свисток. Трамвай поїхав, ми двоє постали перед ясні очі міліціонера-жінки (в ті роки в ДАІ служили регулювальницями жінки). Ладна дівка, її форми гармонійно обтягнуті міліцейським одностроєм. Перепоясана ремінцями. На одному боці кобура, на другому – планшетка, хромові чоботи виблискують, в лівій руці тримала жезл, правою взяла за комір хлопчика-безбілетника і, підштовхнувши до тротуару, наказала: «Скажи мамі, як буде вкладати тебе спати, щоб перед тим вишмагала різкою». А тоді лише взялась за мене: «Документи?» - і хвацько козирнула. У моєму становищі безпаспортного таке запитання було рівнозначне приставленому до грудей багнету. Не в змозі вичавити з себе потрібного слова, протягнув папірці. Написане на бланку направлення з штампом і гербовою печаткою з підписом пом'якшило вираз обличчя хазяйки всіх доріг… Уже весело і без офіціозу в голосі сказала: «Ану, підемо зі мною, призовник, допоможеш нам. Ставало зрозумілим, що все обійдеться. Все ж, щоб не посіяти підозру щодо своєї смиренності, йшов позаду, наче агнець на заклання.

Прийшли до того ж будинку, звідки я кілька хвилин тому вийшов, тільки не з фасадної сторони, а зайшли з двору. На порозі чорного входу стояла заляпана білою глиною іще одна регулювальниця, тільки обмотана хустиною замість кашкета. Розповіли, що у кімнаті (майбутньому

пункті ДАІ) зроблено ремонт, Іра винесла у двір будівельне сміття, а от підмостки не може винести.

Попід стінами невеликої кімнати стоять підмостки високі – понад два метри. Стеля у будинку понад чотири метри, з розкішною ліпниною-декором. Підмостки збиті міцно, на совість. У дворі я знайшов залізяччя ,використав його як кувалду і важіль одночасно. За півгодини розтрощив ті підмостки. Виносили з Ірою через вікно, вона тішилась, вголос розмірковуючи: «Отут поставимо ліжка, сюди притулимо стола, є місце і для керогаза…». Розпрощались тепло: «Дякую…, ви вже вибачте …, ох ця Катька …, вибачте …, приходьте на новосілля…, дуже дякуємо…».

Того ж дня ще встиг на Ліверну у ЗАГС.

А ще за кілька день одержав паспорт з штампом на стор. «место жительства».

Прописан

г. Киев, ул. Старо-Забарская, дом №2

Ось так щасливо скінчилася халепа з документами. У процесі оформлення нових документів було змінено (з моїх слів) національну належність та ім'я подавача. Що було причиною цього – стане зрозумілим з подальшого життєпису.

Київ. Профтехшкола

А поки що з вокзалу уже по добре знайомому маршруту добрався на Куренівку до профтехшколи, яка поки що значилась лише в рішеннях, постановах, наказах…Йшов процес формування. Ще здалеку побачив перед дверима запасного виходу адміністративного корпусу фабрики натовп. Підійшовши ближче, зрозумів, що частина людей намагалась увійти в двері канцелярії школи, частина намагалася вийти звідти. Там на стінах вузького коридору були вивішені списки зарахованих на перший курс профтехшколи.

Помітною була присутність у натовпі балакучих немолодих людей. То були батьки. У той час, як їхні діти перебували в стані афекту, не в змозі зібратись з думками , особливо якщо не знаходили свого прізвища у списках, батьки активно спілкувалися. Все можна було тут почути, варто лише трохи походити в щільному натовпі. Хтось пророкував, що

набирають лише 150 осіб, а казали – 200; директором профтехшколи призначено військового, гуртожитку не буде, навчання буде у приміщеннях ремісничого училища і ще багато відомостей… добрих і поганих. З того усього найбільш неприємно вразила новина, що не буде триразового харчування. Як же так?! А писали…, писали в газеті «Правда України».

Вірячи і не дуже ймучи віри чуткам-пліткам, протиснувся у середину до списків зарахованих. Шукав себе у списку групи механіків-наладчиків – не знайшов. Став шукати своє прізвище серед інших шести груп – не знайшов. Може, щось наплутали, зарахували у модельники, закрійники, ще кудись – ні, не наплутали. Таких невдах було більше, ніж тих, хто з удачею. Стало і мені в голові гудіти. До директора довжелезна черга. Тут почув новину, що групи комплектували переважно з місцевих чи приміських (було з кого вибирати), перевагу надавали демобілізованим, інвалідам війни.

Сказати, щоб мене дуже гнітила невдача, то цього не відчував. Гнітило інше: що скажу вдома? Адже я так вихвалявся успішно складеними екзаменами, які добрі умови надаються учням новоствореного закладу, яку потрібну спеціальність набуду. Відчував, що товариші, близькі люди щиро бажають мені успіху і… раптом…

Тому твердо вирішив, що додому не поїду. Буду шукати вихід із ситуації з навчанням.

На київських вулицях не тільки сьогодні, а й у ті післявоєнні роки була присутня реклама, щоправда, терміну такого не знали. Часто бачив на стінах будинків, на парканах кольорові плакати із закликами до громадян взяти участь у відбудові країни. Із плакатів красномовно обіцяли сприятливі умови для бажаючих: підйомні, забезпечення житлом, харчування, можливість здобути освіту, спеціальність, спецодягу...

От і прийшла думка: завербуюсь на Донбас чи Кривбас. Залишалось тільки записати адресу вербовочного пункту. Ну, а тим часом вийшов я на вулицю, дістав зі скриньки кілька качанів кукурудзи і з апетитом пообідав. Напруга спадала. Юрба потроху розходилась. Сонце теж перейшло на другу половину небосхилу. Одного мене щось тримало на місці, і почуття свої намагався вгамувати. Рішуче піднявся зі скриньки, маючи на-

мір зайти у канцелярію, забрати табель успішності. Помітив, що в середині приміщення (в коридорі з двома кімнатами) тихо, лише періодично хтось переходив, тримаючи в руках папери, з кімнати в кімнату. Робочий день добігав кінця.

Якась сила звеліла мені трохи виждати перед тим, як зайти в одну з кімнат за документами. Усівся на скриньку. Поринув у думки. Повз мене пройшли на вихід дві жінки. Пізнав їх – мої екзаменаторки.

У коридорі стало ще тихіше, двері кімнат майже перестали рипати. Знадвору

безгучно ввійшла пишноволоса дівчина в квітчастому сарафані. Привіталась привітно, наче ми знайомі, бачились вчора і не закінчили розмову. Скоромовкою повідомила, що вона з Житомирщини. Зайшла сюди, бо домовилась: за нею ось-ось прийдуть, щоб забрати на квартиру.

Дівчина говорила, а я роздивлявся… Пригожа, або як кажуть у наших краях, принагідна. Все у неї було до ладу: світились великі очі, виразні жести рук, легка усмішка, точені під балясини стрункі ноги в легких сандаліях. Вінчало дівчину пишне , спадаюче на плечі волосся з примхливими фризурами.

Встигла дівчина й мене розпитати, чому такий задуманий, наче Роденівський мислитель. Не встиг запитати, що то за мислитель, як двері торцевої кімнати рвучко розчинились і так залишились.

Дівчина тихо промовила: «Директор хапає свіже повітря». Слово «директор» враз згрупувало мої думки і тіло. Так буває, коли намірився перестрибнути глибокий рів чи зустрітись із небезпекою.

Увійшов у кабінет, привітався. За столом сидів старший офіцер в розстебнутому кітелі, золотисті погони в два просвіти із знаками розрізненості роду військ (артилерія), на кітелі орденська колодка в три ряди.

Усупереч моїй уяві про начальство та ще й військового вишколу, директор-майор у відповідь засвітився теплою усмішкою і, надавши своєму голосу потрібної інтонації, запитав: «Из какого рода войск пожаловал?». Я зрозумів, чому він запитав про це. На голові зелена пілотка, на плечах гімнастерка з петлицями, підпоясаний ременем з мідною пряжкою і вибитою на ній п’ятикутною зіркою, армійські штани навипуск із зеленим кантом.

Відповідаю чітко: «В армию не призывался. Привлечен к строитель-

ству переправы в условиях боевых действий» (про участь у захороненні полеглих не згадував).

- Значит сапер, - додав, - артиллеристы сейчас не нужны, а сапёры – это ж строители, всегда при деле. - Встав, розчинив навстіж вікно. - Духота. Гроза будет. - На кілька кроків наблизився до мене. - Откуда сам? Где живёшь? Фамилия? - Не чекаючи відповіді, продовжив, ніби ведучи діалог із самим собою: - Такие, брат, дела. Мечется народ. Всех не подберешь…

Подумав: «Скиглінням тут не візьмеш». Питання «откуда сам» обійшов. Сказав, що живу у знайомих, підробляю у вечірні години, мама живе на Вінниччині.

Директор ходив кабінетом, не питаючи, чого «сапер» хоче. Я стояв, не кажучи, навіщо прийшов. Обидва знали про що йдеться… Після короткого мовчання директор сів за стіл, перелистуючи папери, щось мугикнув під ніс і, відкинувшись на стінку крісла та пильно дивлячись на мене твердо мовив: «Так, завтра к восьми утра быть у проходной. Поедем на фабрику Боженко».

Я вже знав: якщо командир дає наказ, не вдаючись у деталі, то розпитувати не варто.

Одержавши бажане, хвацько по-військовому віддав честь, розвернувся на сто вісімдесят градусів і вийшов з кабінету. Питаннями, куди поїдемо, з ким, по що – не переймався. Зрозумів – мене зараховано.

Дівчини[82] в коридорі не було, скринька лежала на підвіконні (я її залишив на підлозі в кутку).

З однією - єдиною радісною думкою: «Мене зарахували! Я студент!» - дійшов до трамваю і поїхав, зовсім не цікавлячись, куди той трамвай їде. Через дві зупинки кінцева - «Петропавлівська площа». То був 11-й маршрут, і на площі трамвай розвертався, щоб їхати в зворотньому напрямку.

Зійшов (бо кінцева) і опинився на базарі з кількома порожніми рундуками. Вечоріло, низько пливли хмари, згущуючи сутінки. Дві чи три торговки квапливо вкладали у кошики непродану зелень, насіння, огірки.

[82] Дівчина – ровесниця,закінчивши профтехшколу працювала технологом на фабриці в м.Виноградове. Сімейне життя не склалось. Закінчила географічний факультет університету ім..Т.Шевченка. Працювала науковим співробітником інституту АН України. Книголюбка. Із дня першого знайомства і до сьогодні підтримуємо зв'язки.

Не зовсім усвідомлюючи, що роблю, став запитувати у жінок, чи не можна у когось з них винайняти куток. Одна з них зголосилась: «Підійдеш завтра на це ж місце, запитаю у чоловіка. Він з роботи приходить пізно».

Та я почав проситись: «Може, піду з вами, може, одразу ж домовимось, або хоч буду знати, як бути далі». Погодилась.

Закинув за плечі корзину, спереду прив'язаний до корзини клумачок і, підлаштовуючись до ходи струдженої жінки, неспішно пішли. Пішов і дощ, що збирався цілий день:дрібний, нудний, такий, що не вгадаєш, коли закінчиться. Отак в компанії з дощем йшли вподовж трамвайної лінії до Приорки. Чому тітка не скористалась трамваєм – не питав. Повернули на Старо-Забарську, аж тут і хата. У сінях чоловік струшував від дощу одяг.

- О, ти вже з роботи! Я тут теє …, того …, хлопець …», - і почала розказувати, навіщо привела мене.

Чоловік, не піднімаючи голови, (тріскою чистив підошви чобіт) байдужим голосом кинув: «Привела, так веди».

Завела мене жінка в кімнату ліворуч; цілковито пустка, вікна густо помережані павутинням. На такий великий покій ніяк не сподівався. Видно, будувалась як кімната-світлиця. Мені ж бо достатньо в якійсь комірчині куточок, або ж разом з хазяями… «Ось тут…, ось так…, як вам підходить…», промовляла господиня. У в цей час в кімнату ввійшли дві дівчини, доньки господарів, Ліда і Юля. Старша - років під тридцять, мовчазна; молодша – утла, тендітна, дуже рухлива і… німа. Маючи років п'ятнадцять, моментально збагнула , що мені потрібно. З проворністю білочки піднялась на горище (без драбини), там пошаруділа і тут же стала опускати мені у руки дюралеву розкладачку. За тим потягнула за руку у надвірну повітку. Зняла з бантини якийсь довгий мішок, показала мені, як маю тримати, а сама почала напихати його сухим сіном, раз-пораз проштовхуючи босою ногою. Всі жести, рухи у дівчинки були дуже промовисті, зрозумілі. У випадках прояву моєї недотепності виручала Юлина усмішка.

Вернулись у кімнату, а в ній нікого. Дістав я зі скриньки простирадло, застелив розкладачку. Юля віником змела павутиння з вікон. Дихнуло затишком. Це був мій прихисток на наступні півтора-два місяці.

О пів на восьму ранку стояв біля прохідної фабрики. Вибрав місце

трохи поодаль від потоку людей, що поспішали на зміну, щоб бути помітнішим. За кілька хвилин нізвідки з'явився директор. Майже одночасно підійшли ще двоє молодиків. Маючи наказ чекати на цьому місці, встигли познайомитись: усіх трьох «завербував» директор-майор.

Невдовзі потік робітників до прохідної і звідти майже припинився. На зміну клацанню турнікетів тяжко заскрипіли широкі ворота і з них виїхали дві вантажних машини: менша «ЗІС», більша «ГАЗ». Зрозумівши помах руки директора, який не виходив з машини, ми втрьох легко вскочили у кузов. Довгенько їхали майже через усе місто, зупинились перед воротями меблевої фабрики ім. Боженка. Поки директор бігав з папірцями, (накладні, рахунки, пропуск…) ми в кузові познайомились ближче. Старші за мене молодики відслужили в армії, подали (як і я) заяви на механічне відділення, неодружені. В одного з них на гімнастерці дві жовтих смужки-нашивки (знаки поранення); в іншого, Дмитренка Романа, нашивок немає, тільки перебита осколком снаряда нижня ліва щелепа, тому коли він п'є воду або жує, то схиляє голову вправо.

Нарешті під'їхали до розсувних воріт величезного складу-ангару. Закидали у кузови понад сотню табуреток, кілька десятків стільців, книжкові шафи, столи. Вантаж не тяжкий, але габаритний. Директор-«вантажник» вправно орудував в кузові. Разом справились.

Згрузили все у вестибюлі фабричної лабораторії. Директор завів у робітничу їдальню. Їли щось рідке з капустяними листочками, потім густе з тушеною капустою. На квартиру прийшов пізнього вечора. У вікно лилось місячне світло. На підвіконні в алюмінієвій тарілці лежали кілька великих з наростами помідорів. Смачно було їх їсти із задубілою вже кукурудзою. Спав розкішно.

Наступного дня розносили меблі по кімнатах другого поверху лабораторії. Умеблювали в першу чергу кабінет директора, кімнату для викладачів і чотири класні кімнати. Згодом прийшли й наші майбутні вчителі, які одразу ж переставили столи, стільці по-своєму.

З їхніх розмов між собою ми й дізналися, на яких умовах профтехшкола організувалась саме на цій фабриці. Оскільки постанова уряду про організацію нового типу навчального закладу вийшла після складання річного бюджету і коштів на її функціонування не було передбачено, то профтехшколу віддали на баланс однієї з найбільших у республіці взут-

тєвих фабрик. А так як «Болівар не може винести двох», то стає зрозумілим, чому в поточному навчальному році фабрика не могла забезпечити учнівський контингент «триразовим харчуванням, житлом, стипендією, спецодягом», як це було обіцяно в оголошенні про набір учнів. Ці соціальні зобов'язання почали виконувати вже із наступного навчального року, окрім стипендії та гуртожитку. А поки що надано приміщення з оплатою комунальних послуг та оплату викладачам спецдисциплін.

З відстані минулих літ розумію, що постав нового типу навчальний заклад у визначені строки завдяки кипучій енергії Григорія Олексійовича Алєйнікова.

Через сімнадцять років призначено мене директором середньої загальноосвітньої школи - новобудови. Займаючись організацією новобудови з «нульового циклу» до моменту урочистого відкриття, не раз згадував Григорія Олексійовича з його діловитістю і рішучістю.

Помічаю деякі схожі обставини у нашій адміністративній педагогічній діяльності. Коли я став директором школи, мені було стільки ж років, скільки Григорію Алєйнікову на час керування профтехшколою. До того ж, він – кадровий офіцер у запасі, я – демобілізований строкової служби, старшина – штурманський електрик.

Як і що відбувається у перший день занять в школах, училищах, вузах довго не стирається у пам'яті учасників такого дійства, хоч у всіх цих навчальних закладах Перший дзвоник організовується по шаблону.

Вранці 1 вересня 1947 року в клубі взуттєвої фабрики зібралося 150 учнів першого набору.

Передувало такому зібранню те, що за годину до нього нам, кільком вступникам, доручено було підготувати зал: розставити ряди крісел, перенести бюст Леніна, вивісити портрет Сталіна, закріпити над сценою лозунг, облаштувати стіл для президії, не забути поставити карафку з водою і достатньо стільців для представників…

Почалося як завжди і всюди: «Слово надається представнику…». За годину-півтори виговорились.

Виступи були однотипні. Перш за все дякували вождю і очолюваній ним партії, не забули про уряд, згадали міністра, керівника тресту, директора фабрики, висловили довіру директору профтехшколи і педагогічному колективу, привітали перших учнів першого навчального закла-

ду нового типу. Виказали глибоку впевненість, що новостворена, перша в країні професійно-технічна школа стане маяком для подальшого розвитку системи підготовки висококваліфікованих робітничих кадрів для всіх галузей народного господарства. Ну, що ж, як у воду дивились, а роздивились через 12 років. Ось що можна прочитати в «Советском энциклопедическом словаре» (Москва. «Советская энциклопедия». 1987 г. стр. 1074).

Професионально-технические училища (ПТУ), в СССР осн. звено системы проф-тех образования. Созд. В 1959 г. Ведут подготовку квалифицир. рабочих кадров для отраслей народного хозяйства… более чем по 1200 профессиям. В 1983 около 4, 8 тыс. ПТУ (2, 3 млн уч-ся) с 1984 ПТУ – единый тип уч. заведений в системе проф-техн. образования.

Щоб вже гарно закінчити про пафос відкриття профтехшколи в 1947 році і таку суху стриманість довідки з енциклопедії за 1987 рік, скажу, що ми, перші вступники, почувалися першопрохідцями, які опинилися на дрейфуючій крижині. Як показав час, винесло «крижину» на чисту воду…

З репродукторів залунав гімн Радянського Союзу. Куратори забрали нас по групах. У кожній групі 25 осіб, всього 7 груп. Куратором нашої групи механіків став Айзік Якович – викладач фізики. Людина середнього зросту, чорноволосий, худорлявий, стриманий, з незмінно теплим поглядом.

Айзік Якович з тих викладачів, які володіють аудиторією. Викладав свій предмет, наче граючись, тому математичні викладки, формули якось непомітно проникаючи в нашу свідомість залишались там надовго. Хтось із нас дав йму прізвисько Ася але, яке міцно приклеїлось, але в цьому не виявлялось щонайменшої глузливості, навпаки – щирий прояв шаноби. Між собою підопічні так і говорили: «Ася сказав, Ася прийшов, Ася записав…».

Мистецьки Айзік Якович умів будувати стосунки з вихованцями. Навіть докоряючи комусь з нас, робив це усміхаючись, доброзичливо – спрацьовувало безпомилково.

Колоритною фігурою була викладачка російської мови і літератури Раїса Михайлівна (між нами названа «артисткою»). Розпочинала лекцію з декламування напам'ять віршів, поем. Якщо темою лекції був письменник-

прозаїк, то декламувала абзаци, уривки, розділи теж напам'ять. Ефект від таких лекцій був разючий. Достатньо того, що окремі лекції залишились у пам'яті моїй на все життя. Оригінальність такої методики викладання полягала ще й у тому , що Раїса Михайлівни начебто не шукала контакту зі слухачами. Розповідаючи, декламуючи, спрямовувала свій погляд поверх слухачів або ж дивилась у вікно. Тим часом, ми були з нею…

Учитель української літератури, хоч і кремезний, був цілковито безбарвний. Запам'ятався його великий портфель, напханий книгами, зошитами, круглий, як цеберце. Заходив у клас, бухав той портфель на стіл і, сам до себе промовляючи: «Так, що ми сьогодні «проходимо»? – довго шукав у портфелі календарний план, поурочний план, потрібний підручник. Вигукнувши: «Ага!» - розкривав підручник і… читав з потрібного місця. Тим часом ми були не з ним…

Заступник директора з навчальної роботи (з вибитим на війні лівим оком) Чернов, був викладачем історії. На лекцію приходив без будь-яких підручників, посібників, планів тощо. Привітавшись, розпочинав лекцію «з ходу»: «Итак, прошлый раз мы остановились на том, что…» і починав сипати на наші голови дати, прізвища, назви, події… Пам'ять мав неабияку. Імена й прізвища учнів запам'ятовував з першого разу. Оцінки в журнал не ставив сам, а казав робити це старості, також і відвідування. Ніхто з нас і не подумав обманути, знаючи пам'ять завуча.

Математику в нашій групі викладав директор профтехшколи Григорій Олексійович Алєйніков. Оригінальність його методики викладання математики за курс середньої школи полягала в тому, що, починаючи розгляд будь-якої теми, Григорій Олексійович в останній третині уроку плавно переходив до теми погрішностей абсолютних і відносних. Офіцер- артилерист, до війни закінчив фізико-математичний факультет Воронезького педінституту, оті погрішності були для нього звичною стихією, а для нас непроглядною темрявою. Вираховуючи будь-яке алгебраїчне рівняння, учитель підставляв у «Х» та «У» ввідні для обчислення артилерійських стрільб: силу вітру, напрям, вагу снаряда, інтенсивність опадів, температуру, вологість, траєкторію, рельєф, калібр, категорію пороху, відстань… Слухали ми уважно, не стільки, щоб це зрозуміти, скільки дивуючись і захоплюючись майстерністю оперування математичними розрахунками.

Єдиним учнем, якому давалися оті погрішності, був Платон Лісняк. У нього була повна середня освіта, схильність до математики. Нам цікаво було спостерігати, коли директор і учень під час перерви або ж після лекції, не виходячи з аудиторії, жваво дискутували з приводу варіантів пошуку погрішностей. Жвавість дискусії проявлялась не в багатослів'ї, а в тому, що один поперед другого, обмінюючись односкладовими репліками, розписували крейдою на дошці свої варіанти знаходження іксів та ігреків.

На початку другого семестру Григорій Олексійович від нас пішов. Уся профтехшкола, яку він поставив на ноги, дуже шкодувала за ним. Директор Алєйніков будував кар'єру: його призначили на посаду заступника начальника ГУУЗ'у (Головного управління навчальних закладів МЛП).

Як у тій приказці: «Не довго грала музика, не довго жених танцював» - призначили нового директора із знаковим прізвищем – Учень (ім'я, по батькові не запам'ятав). Яскравою рисою нового директора була вага: сім пудів, тому в двері проходив боком. Ото й усе. Інколи випадало бачити Учня, коли він йшов на роботу або з роботи. Відчувалось, що реальним керівником закладу був заступник директора Чернов.

На тому поверховий опис – знайомство з викладачами загальноосвітніх предметів можна закінчити. А от щодо викладачів спецдисциплін, то їм належить головна роль в нашому становленні як майбутніх механіків-наладчиків. До викладання спецдисциплін і практичного набуття навичок з обслуговування всього парку машин для взуттєвого виробництва були залучені провідні і головні спеціалісти фабрики. Найбільше запам'ятались головний механік фабрики Абаншин, конструктор Вітко, начальник ремонтно-механічного цеху Кофман, інженер цього ж цеху Бічудський Борис Борисович.

Лекції цих спеціалістів-виробничників минали для нас як двадцять хвилин. Один з лекторів відкрив нам, що найскладніша кінематика (взаємодія рухів) машин і механізмів в основі своїй має призначення повторювати рухи людських рук.

Наші викладачі не мали педагогічної освіти, (звісно, ми цього не могли знати), але на їхніх лекціях всі кулачки, осі, повзунки, пальці, шестерні, важелі якимось дивом оживали і їхнє призначення і принцип діяльності ставали зрозумілими. Така методика навчання давала поштовх

для самостійного пізнання конструкції всіх інших машин, що забезпечують повний технологічний цикл взуттєвого виробництва.

Траплялись і курйозні випадки під час нашого навчання. Один з таких трапився зі мною. На початку другого курсу прийшла до нас викладачка, молода дівчина, ровесниця декотрих учнів нашої групи, випускниця Київського інституту легкої промисловості. На черговій лекції (щось про організацію виробництва в ремонтно-механічних цехах) почала розказувати, у якій послідовності мають стояти верстати, якою має бути відстань між ними, під яким кутом має падати світло, де повинні розміщуватись заготовки. Хтось слухав,хтось записував, а дехто дрімав…

На той час я вже працював у другу, інколи у третю зміну саме у ремонтно-механічному цеху фабрики. Переповнений скептицизмом до того, про що говорила викладачка, а заодно і до самої дівчини, підняв руку і, надавши голосу апломбу, запитав: «Чому ви так розказуєте нам про організацію виробництва в ремонтно-механічних цехах? Я ось в такому цеху працюю, і в нас далеко не все так, як ви розказуєте». Моє запитання привернуло увагу навіть тих, хто дрімав, всі повернули голови до мене. Дівчина-викладачка миттєво знайшлася. З рівною, трішечки поблажливою інтонацією відповіла: «Вам і всім присутнім я розказую не як є у цеху, де ви працюєте, а як має бути».

Сів я на місце присоромлений. На наступній лекції вибачився. Інцидент вичерпано, проте запам’ятав його повчальний зміст на все життя, більше того, не раз доводилося цитувати авторку (в тих чи інших варіантах) у своїй педагогічній практиці.

Пишу про цей випадок, і в пам’яті постають деталі: бачу кімнату, в якій слухаємо лекцію, пам’ятаю, де сидів, чую голос викладачки і бачу, як вона була одягнена…

Отаке перенесення в давно минуле привело до думки – побачити як-то воно зараз. Думка підштовхнула ноги. Одягнувся, взувся, сів у тролейбус, потім трохи пішечки пройшов.

За роки, прожиті у Києві, доводилося чимало разів проїжджати повз 4ту взуттєву фабрику ім. Х-річчя Ленінського комсомолу. Часом майне думка: «Я тут учився в профтехшколі», - та й усе.

А сьогодні прийшов. Прохідної вже давно немає, навіть звичної будки із затемненими шибками, охоронця підтоптаного, у чорному одно-

строї – немає. Диво. Внутрішній двір, напханий іномарками різних моделей, пізнав. Ось тут, на місці чотириповерхового цеху, збудовано нову п'ятиповерхову споруду, вдвічі ширшу. На місці інших цехів збудовано ще кілька будівель, тільки вищих. Із старих залишився двоповерховий ремонтно-механічний цех, частину якого займали адміністративні служби фабрики. Постояв, постояв посеред двору, оглянувся круг себе – серце защеміло…

Побачив групу робітників у скверику, розбитому в центрі двору. Одні покривали лаком дерев'яні лавочки, другі – копали рівчачки під алейку кущів, треті – розмотували електропровід для освітлювальних опор.

Підійшов я до одних, питаю: «Куди поділась взуттєва фабрика?». Кажуть мені: «Ми тут недавно. Он стоїть Максимівна, наш бригадир, вона давня, може знає». Запитав ім'я. – Катерина її звати, прізвище - Кавун».

Підійшов до Катерини Максимівни, відрекомендувався, сказав кілька слів про минуле, пов'язане з фабрикою. Охоче відповіла на моїх кілька запитань. Загалом, звичайна для нашого сьогодення історія.

Ваучеризація, корпоративізація, приватизація та інші «зації» довели підприємство до повного занепаду. Хвацькі партапаратники, не менш спритні комсорги викупили в 2000 році кілька гектарів землі з усіма будівлями і комунікаціями, весь станковий парк здали, порізавши на металобрухт, Цегляні корпуси цехів розвалили, уламки мали вивезти в невелике болотисте урочище на Оболоні, та машини грузнули в трясовині. Наші люди кмітливі: засипали будівельним сміттям озеро з джерельною водою. Із старих, 30-х років корпусів фабрики, залишився один – ремонтно-механічний цех, тепер там складські приміщення.

Запитую у Максимівни (вона працює тут з 1985 року): «А що тепер у цих новобудовах?».

- Ой, що вам сказати, - зітхає, - фірми, акціонерні товариства, представництва… Ну таке, купи-продай.

На тому прогулянка моя у давно минуле закінчилась. Було це 16 травня 2017 року, на п'ятий день після операції з видалення катаракти.

Я вже розповів, як умів, про організацію навчального процесу у профтехшколі. Навчання і взаємини в колективі та з викладачами складалися без проблем.

Складніше було з побутом. По-перше, треба було хоч раз в день щось

поїсти, по-друге, платити за житло. До слова, господиня запросила досить помірковану суму, але треба було її мати. Не маючи ніякої підтримки, але життям битий, у відчай не впав. Вже на другий день розузнав, що недалеко від фабрики є залізнична станція «Київ - товарний», в народі її називали і називають до цих пір «Петрівка». Метнувся після занять (закінчувались в 14 год. 50 хв.) на ту Петрівку, а там десятки, сотні вагонів порожніх, завантажених, критих і відкритих, прибувають і відбувають. Між ними снують, як комахи, вантажники. Я вже мав досвід спілкування з такими людьми і за якихось десять-п'ятнадцять хвилин знайшов спільну мову з бригадою, яка розвантажувала на піддони гранітну плитку. Граніт жувати не можна, але на квартиру пізнього вечора прийшов з торбинкою: півтора-два десятки картоплин, кілька морквин, цибулі і добрий шмат яловичини з прожилками лою[83]. Віддав хазяйці. Вона мені сторицею. Ось так без попередньої домовленості стала мене хазяйка підгодовувати. Щось я принесу до спільного котла, щось і мені перепадає .

Так люди виживали в ті прокляті 46-й, 47-й роки. На чесно зароблені гроші прожити було неможливо. По-перше, образливо низька заробітна плата (учительська 350-400 крб.), по-друге, за місячну заробітну плату можна було купити на базарі 2-3 буханці хліба сумнівної, як на сьогодні, якості. Тому й не дивно, що ради виживання доводилося шукати не зовсім праведних засобів…

І так , прийняли мене на Петрівській товарній станції в бригаду, яка розвантажувала гранітні плити. Який з того граніту приварок? Хіба що уламок якийсь продаси, а на зароблені гроші зможеш купити листочок подорожника, щоб прикрити посинілого від натуги пупа.

У таких ситуаціях спрацьовує «пролетарська солідарність». На розвантаженні чи навантаженні працює одночасно чотири, сім, десять бригад. Вантажі різні. В одних метал, пісок, гравій, ліс, – словом, приварку ніякого. Інші вантажать крупи, цукор, збіжжя, м'ясо, оливу, овочі. У середовищі вантажників склалася традиція взаємовигідного обміну за принципом: сьогодні ми вам, завтра ви нам. Простіше – йде обмін украденим, хоч постійності в такому розподілі-обміні не завжди вдається дотримати.

Ще одна дуже важлива особливість: не дозволялось красти без міри,

[83]Лій (розм.)– жир тваринного походження.

брали стільки, аби було непомітно перевіряльникам, аби вдовольнити голод, а не напхати шлунок надмір. Над порушниками неписаного закону чинили самосуд, якого боялися всі. Ось чому, розвантажуючи каміння, грошей я не одержав, зате приніс шмат яловичини і торбинку городини.

Допускаю, що серед моїх читачів знайдуться високоморальні люди, які будуть обурені моїм способом заробляння. Відверто кажучи, лише в двох випадках не можу позбавитись від почуття докору і сорому за самого себе. Про ці «тяжкі» для свого сумління випадки ще маю розповісти, а поки що, - про «легкі».

Якогось недільного дня понесли мене ноги на Житній базар. То був центр Подільського району. Центр своєрідний. Не було на тому місці ні райкому, ні райвиконкому, ні інших «комів», не було навіть погруддя Ілліча. Усі ці атрибути зосереджені на Червоній площі, а особливість центру на вулиці Верхній Вал полягала в тому, що тут розмістився один з найбільших (після Євбазу) ринків міста. На Житній базар йшли не обов'язково щось купити чи продати. Ходили подивитись, почути або ж– розважитись.

Проходячи повз вервечку торгових рундуків, снуючи у товкучці, протискуючись біля товару, розкладеного на землі, можна було відкласти в пам'яті яскраві гострі враження. Тут розважали веселі балалаєчники, далі – відчайдушні акробати «будують» античні фігури. В іншому кутку дядько з дерев'яною ногою крутить корбу шарманки, видобуваючи жалібні звуки. Поруч босонога дівчина з більмами на очах співає пісню, що своїм зворушливим змістом викликає сльози:

Разлука ты, разлука,
Чужая сторона,
никто нас не полюбит,
Лиш мать, сыра земля

Вештаючись отак по базару, потрапив у ряд, де продають меблі. Купити якісь меблі в магазинах у другій половині сорокових і думать було нічого. Тому майстровиті люди виготовляли на продаж меблі, хто з чого міг.

Вряд виструнчилися табуретки, стільчики, шафки, тумбочки, столи…

Біля кухонної шафи з двома дверцятами і двома шухлядками стояла жінка й бідкалася: «Така мені підходить, купила би, так мені треба, та як її доставити…». Продавець, кивнувши в мій бік, підказав: «А Ви попросіть солдата, (продавця ввів в оману мій одяг). Він доставить разом з Вами». На що жінка продовжила: «А що? Може, й справді візьметесь. Я заплачу». Я не забарився, сказав: «Плакати зачекайте. Як донесу, то засмієтесь».

Домовились, що жінка поїде трамваєм і чекатиме на мене біля стадіону «Спартак», що на Куренівці.

Узявши на плечі шафку, перших кількасот кроків, до кінотеатру «Жовтень», пройшов бадьоро. Далі відчув, що у мене затікають руки: вони ж бо були підняті догори, утримуючи вантаж на плечах. Мусів прилаштуватися: відчинив дверцята, просунув голову всередину, а руками, тепер опущеними донизу, підтримував шафку. Пішоходи, які йшли вулицею, спостерігали сюрреалістичне дійство: щось без голови, квадратне і неживе рухалось прямо на власних ногах. Так, старанно дивлячись під ноги, пройшов сім! кілометрів! (про реальну відстань дізнався значно пізніше).

Зустріла мене жінка, сплеснувши в долоні і примовляючи: «Ой Боже! А я Вас не впізнала. Дивлюсь, а шафка - то моя. Оце так картина!»

Поки я вносив у хату кухонну шафку, балакуча жіночка сипала словами: «Ось маєте: зять поїхав із дочкою в Димер, доведеться гроші позичити у сусідів, щоб розплатитись. Сідайте, я зараз». «Зараз» тривало довгенько. Жіночка зняла з полиці півлітрову банку козиного молока, поставила тарілку пшоняної каші. Не відмовився. Втома потроху відходила: «А може, Вам стане в нагоді оця рубашка?». Звичним рухом відкрила скриню, дістала темно-синього кольору шерстяну діагоналеву сорочку з укладистими нагрудними кишенями. Такого крою сорочки називали «сталінками» або «комсоставівськими». Річ добротна, тканина «в рубчик». Моя вицвіла хебешна гімнастерка з відкладним комірцем давно вже просилась «у запас». По-моєму, ми обоє зраділи вдалому гешефту. А для більшої втіхи жіночка «нагородила» мене двома талонами, на які можна було купити вісімсот грамів хліба.[84] На такий «легкий» заробіток можна було натрапити випадково і дуже рідко.

[84]Існуюча на той час карткова система передбачала різним категоріям працюючих різні норми продуктів.

Перевагою заробітків було те, що вони не тривожили сумління… Не так добре склалося на інших підробітках. Мій одногрупник Дмитренко Сергій запропонував легкий і швидкий підробіток: підрядився якійсь хазяйці розпиляти і порубати пару кубів дров. Прийшли вранці. У дворі чотириповерхового будинку перед одним із сарайчиків побачили купу метрових соснових дощок. Вийшла господиня, приваблива молодиця, з нею дівчинка у шкільній формі.

– Вот, молодые люди, ключ от сарайчика. Как закончите, занесите, пожалуйста, дрова в сарайчик. Мы побежали. Прибегу с работы – рассчитаемся. - І побігли.

Маючи досвід такої роботи, ми з легким настроєм взялися розпилювати метрівки, як домовлялись, кожну натроє. У дві руки гострою поперечною пилкою справились з тим пилянням ще до полудня. Залишилось порубати цурпалки. Для молодих здорових хлопців така робота завиграшки. Та саме на цьому процесі ми застрягли. Дерево кручене, з сучками, а тому не колеться. Загониш сокиру в цурпалок, а тоді з великим зусиллям витягуєш її. Ухекались до тремтіння рук і всього тіла. Вже й день спливає, а й половини не зробили. Може, залишимо на завтра… А може…

Когось з нас осяяла думка: недорубане внести у сарайчик, а рубаним закласти зверху і збоку. З цим справились легко і швидко. Аж тут і дама з привітною усмішкою: «Ну, вы молодцы! Заходите, рассчитаемся. Чаёк скипятим. Я и картошки сварила». Мій напарник стрепенувся: «Ти йди, а я маю занести реманент».

Захопивши оберемок дров, піднялися на четвертий поверх. Розпалили в плиті. Розговорились. Дізнався, що чоловік господині військовий, служить у Німеччині. Ось-ось обіцяють звільнити у запас. Сама працює економістом на заводі азбестоцементних виробів. Донька – восьмикласниця. Батьки в Росії. З непідробним інтересом розпитувала мене. Пригостила чаєм з сухим печивом. Розплатилась по-совісті. Прощались доброзичливо:

- Заходите, Борис, заходите. С вами интересно. Непременно заходите.

Ці слова шмагали мене болючіше, ніж розпеченим залізним прутом. Можна – ні, не можна - уявити, які думки роїлись у моїй голові, які почуття поселялись у душі при згадці, що там, у сарайчику…

Весняного недільного дня 48-го року, ідучи повз Куренівський базар, надумався зайти в перукарню підстригтись. На ту пору я вже зумів одягнутися з шиком: демісезонне з ворсом пальто-реглан, тонкого сукна штани, хромові черевики, з-під коміра пальта виднівся світлий шарфик. Куренівський денді кінця сорокових двадцятого століття.

Прямуючи до входу в перукарню, на хвильку зупинився: звернув увагу на легковий «Опель» з характерною фірмовою емблемою на капоті. Трофейне авто зацікавило чоловіків-перехожих. Оригінальної форми чорний кузов, блискучі тюнінгові деталі – привід для «широкого обговорення трудящими масами».

Відчинилися задні двері, з машини вийшла ошатно вдягнена жінка і, ступивши два кроки до чоловіків, трохи піднесеним голосом промовила: «Бо-ри-с, а я Вас узнала. Что же вы такой необязательний? А мы с Лилечкой вспоминали Вас. Я и Толику о Вас рассказывала… Он сейчас… Я вас познакомлю». Прикипівши ногами до землі, зобразивши на обличчі криву посмішку, я щось промугикав… А в голові відлунювала фраза: «Я и Толику рассказывала». Далі, мов крізь товщу води, почув, що Толік «… совсем ушел из армии, вот только что устроился на завод начальником отдела кадров, а я оставила работу, сижу теперь дома».

Не відчувши ні в словах, ні в тоні жінки ані найменшого докору, я трохи оговтався. Послався на вигадану причину, якомога делікатніше розпрощався.

Ті трикляті дрова в сарайчику ще довго муляли мою душу, не покидало почуття сорому за вчинену дрібну підлість. Будинок той на вулиці Копиловській, 2 стоїть і нині, а сарайчика давно нема. Так склалося, що мені доводиться чи не щодня проходити повз. І кожного разу сумління гризе душу. Часом спливає запитання, чи знайшовся хтось, що порубав ту кручену сосну?

Ніяка гризота чомусь мені не дошкуляла, коли в сутінках чи вночі доводилося красти помідори на полі приміського радгоспу.

У перші післявоєнні роки на поле, де нині побудовано Мінський житловий масив, вивозили з Куренівки екскременти (каналізації централізованої тоді ще не побудовано). Поле пересікала невеличка річечка, яку в народі прозвали Говнянкою. Частину вивезеного річечка зносила у Дніпро, частину робітники радгоспу «Поля зрошення» розкидали по

полю. Збагачена органікою, земля родила щедрі врожаї помідорів, капусти, моркви та іншої городини. Жителі київських околиць: Приорки, Западинки, Вітряних Гір, Старо-Забарської - крадькома паслися на тих полях. Бував там і я. Дочекавшись темряви, підповзав до ділянки з помідорами, наосліп обмацував плоди. Котрий більший і м'який – значить спілий, його – за пазуху. На нічне поле закрадався декілька разів. Не щоразу вдало, бо ж не завжди коту масляна.

Серед учнів профтехшколи, які потребували підробітку, щоб прожити день, були переважно не місцеві, а приїжджі. У нашій групі таких було четверо: Корупій, Марчук, Дмитренко і я. Перші двоє швидко знайшли постійний підробіток у фабричній їдальні: порізати, нарубати дров, почистити плити, розгрузити машини з продуктами, скласти тару, винести помиї тощо. Ми ж із Дмитренком довго не могли знайти вдалого місця роботи, аж доки нас не примітив комендант, відставний офіцер Соломон Нізберг. Високий, у довгій кавалерійській шинелі, штанах - галіфе з червоними лампасами. Яку посаду він обіймав за штатним розписом, достеменно ми не знали, але всі вважали його комендантом. Хто дав йому прізвисько Ізверг - невідомо. Ім'я Соломон цілком виправдане – була то людина розсудлива, поміркована. Поле його діяльності - територія фабрики: під'їзні колії залізниці, завантаження і розвантаження вагонів, машин, виконання будь-яких робіт на території, утримання, розчищення, прибирання, озеленення - все, що називають благоустроєм. У його підпорядкуванні бригада постійних працівників, але коли виникала потреба, то долучалися ми. Знайти коменданта на території практично неможливо. Шукач підробітку ставав на перехресті стежок, проходів, під'їздів і … комендант сам на нього виходив. Звертатись теж не треба: комендант або проходив мовчки, або одразу ж давав роботу.

Доводилося і мені переймати коменданта двору. Коли вдало, коли не вдало. Загалом, знаходилась робота мало оплачувана, яку не хотіли виконувати штатні робітники.

Під час однієї з таких «випадкових» зустрічей з комендантом одержав завдання: винести жужелицю із зольника котельної. Спершу очистив колосники від шлаку, а потім став дерев'яним коритом жужелицю виносити по камінних сходах. Години за чотири виніс я всю жужелицю наверх.

Щоб залишити враження ретельного працівника, вирішив зібрати дрібний попіл по щілинах та ще й підмести. У цей час робітник в іншій секції котельної надумав продути колосники. Потужний компресор вмить здійняв вихор вугільного пилу. Рефлективно зімкнувши повіки, вискочив я із зольника, затамувавши дихання. Так, з закритими очима відвели мене у душову.

Вивантажили з вагона чавунне литво. Перед обробкою заготовок в механічному цеху потрібно обрубати напливи, залишені після лиття металу. Некваліфікована робота, розцінки смішні. Мусиш погодитись, інакше кращої пропозиції не діждатися. Інструмент: зубило і молоток-кувалда. Після роботи залишаються на руках довгий час садна і струпи. Соломон Ізверг вдається до хитромудрих приписок, щоб якось компенсувати заробіток. Плюсом для нас було те, що не треба шукати заробітку по всьому місту. Тут вчимося, тут працюємо.

Лекції закінчувались пів на третю чи о третій годині пополудні. Якщо не було роботи, то йшов у фабричну бібліотеку і готувався до занять. Вчився я добре і охоче. Було цікаво, а тому легко.

У великому вестибюлі корпусу, де розміщувалась бібліотека, познайомився я з художником-оформлювачем Григорієм Дякуном. Була така посада на фабриці. Вестибюль – постійне місце роботи художника: великі підрамники, розгорнуті сувої кумачевої тканини під лозунги, заклики, посудини з-під фарби – все це потребувало простору. Проходячи до бібліотеки, я мимоволі затримувався, спостерігаючи за вправним пензлем художника, на обох руках якого було лише три пальці. Наслідки війни…

У черговий раз такого спостерігання кинувся я допомогти художнику натягти полотно на підрамник. Розговорились, познайомились, швидко потоваришували. При першій-ліпшій нагоді йшов до Григорія, він цікаво розказував про деталі свого ремесла, (спеціальної освіти не мав) я – уважно слухав. Одного разу Гриша вирішив залучити мене до безпосередньої участі у народженні твору мистецтва.

Прийшли у клуб фабрики. На підлозі розстелили полотнище чотири метри в ширину, шість – у довжину , бо треба було оформити задню стіну сцени. На моє запитання, що маємо створити, відповідь була коротка: «Побачиш». І сам став розводити у відрах фарбу. В одному відрі білий крейдяний порошок, в другому – зелений, в третьому – жовтий

…Навскоси через усе полотнище контуром позначив звивисту смужку шириною сантиметрів 20-30. У лівому верхньому кутку зобразив щось схоже на піраміду з двома дошками навхрест.

- Усе. Я свою роботу зробив. Тепер ти. Нижню частину зафарбуй зеленою, смужку – синьою, верхню частину – жовтою. Оцю вежу – темно-сірою. Я пішов, скоро вернусь. - Вручив мені кілька щіток, схожих на віники, і пішов.

Згадавши Тома Сойєра, який без страху і сумніву зафарбував дерев'яну огорожу, я рішуче взявся за малярство. За якихось півтори години замалював полотнище, як наказано.

Прийшов Гриша. Не виказуючи свого ставлення до моєї роботи сказав: «Нехай сохне. Тепер ось що… ». Згорнув у стосик добрячий кусок полотна, поміг заправити мені під сорочку, стягнув ременем.

- Пронеси через прохідну. Учнів профтехшколи не обшукували, але для надійності я, виждавши слушний момент, пристав до групи однокурсників і… благополучно виніс. На Куренівському базарі напрочуд швидко, не торгуючись, продали. Купили на рундуці ще теплих пиріжків з горохом, з капустою. Легко прийшло - легко пішло. Додому йшли ситі.

На другий день після занять зайшов у клуб. Полотно висохло. Гриша прилаштовував драбинку на сцені. Передбачалась найбільш важлива частина малярського процесу: закріпити на задньому тлі сцени велике полотнище. Тут мені вдалося виявити свій хист. Закріпили.

Стрибнув зі сцени в зал. Пройшовши вглиб, обернувся й занімів - класичний український пейзаж XIX століття: на передньому плані просторий зелений луг, синьовода річечка тече, за нею – безмежне поле спілого жита, з-за горизонту видніється вітряк.

А те, що Гриша вузенькими пензликами домальовував на лузі пелюсточки квіточок і на полі схилені обважнілі колоски, то не суть важливо. Незрівнянно більший вклад в об'ємне ландшафтне панно зробив я власними руками.

Гриша хвалив мене і дякував, що я так майстерно допоміг йому закріпити полотнище на стіні, прибрати і вимити підлогу, викинути порожні банки з-під фарб.

Поступово стосунки з Григорієм Дякуном стали товариськими. З ним

було цікаво. Досить начитаний, охоче ділився своїм баченням живопису, літератури, суспільного життя. Ділився із біографії своєї повчальними історіями (перші кілька повоєнних років працював в Іванківському райкомі комсомолу).

Одного разу, коли ми йшли по домівках, Гриша запропонував мені винайняти куток у жінки, яка жила неподалік від нього, на одній вулиці. Обгрунтував Гриша свою пропозицію по-житейськи просто і переконливо. Баба Паша живе без чоловіка (розлучена), має четверо дітей: Грицько – тяжкохворий, Євгеній – неповнолітній, Павло – в армії, Іван – одружений, живе у приймах, а «мужських» рук в хаті немає.

Пропозиція була заманлива. Невдовзі почнеться зима. Кімната, у якій я жив (ночував), не опалювалась. До того ж , хазяйка взяла на квартиру ще одного чоловіка (трохи старшого за мене), з яким ми не порозумілися.

Хлопця прізвище було Паляниця, ім'я – Павлій. Коли його називали Павлом, він обов'язково виправляв – «Павлій». Сам по собі і своїм поводженням помітно виділявся. Міцної статури, розвинуті м'язи, вранці – півгодинні фізичні вправи, обливання холодною водою. Все поривався зі мною поборотись. Це справляло враження.

Не розлучався з просторою полотняною торбою, яку носив через плече, подібно протигазній сумці, і в якій був хліб, сало та кілька книжок релігійної тематики: «Нове слово про Біблію», два чи три стародруки.

У перший же вечір Павлій без усяких підходів розпочав виводити мене, заблудлого, на шлях істини. Слухати було цікаво, якби ж «проповідник» не робив то з більшовицькою запопадливістю. Це викликало відразу. На другий-третій вечір протиріччя загострилися. Я став шукати виходу. А тут Гриша Дякун зі своєю пропозицією…

Баба Паша зустріла квартиранта привітно. За хвилину й домовились. Так я переїхав з вулиці Старо-Забарської на вулицю Старо-Коноплянську.

До речі, про назви вулиць у цій частині Куренівки. Як і годиться, головна вулиця носила ім'я більшовика - Михайла Фрунзе, інші – без ідеологічних вимірів: Курячий Брід, Бондарська, Мостицька, Лугова, Вишнева, Крива, Западинська, Коротка, Квітнева, Болотяна…

Почувався трохи ніяково , пишучи листа з Києва, (!) вказувати зворотну адресу – вул. Коноплянська.

Прожив я у баби Паші (у мирі і злагоді) два роки. Хвалилася вона сусідам: «У мого Бориса (так і говорила, «у мого») руки ростуть з плечей».

Вернувся з армії, квартирував у баби Паші ще рік. А ще через два десятки років провів її на вічний спочинок.

Живучи тепер поруч з Гришею Дякуном, ще тісніше спілкувався із ним. Я заходив до нього, він бував у мене (тобто, у баби Паші). Обмінювалися прочитаним, побаченим, почутим. Та одного разу стався курйозний, вірніше, дуже стидний для мене випадок, причетний до якого був Гриша Дякун.

Ідучи після занять у профтехшколі, зайшов до Гриші (його хата була першою, а ще через одну – баби Паші). У хаті , крім Гриші, нікого не було. На столі вивершувалося відро з квашеною капустою, великий чавун з відвареною картоплею «в мундирах», каструля зі столовим буряком, миска з огірками, квасоля в тарілці, ще щось і ще з чимось… Ну, і сулії з самогонкою. Я вже знав, що молодша сестра Гриші, Галя, готується до заміжжя і завтра буде весілля. Зрозумівши, що мій прихід невчасний, вже взявся за клямку, та Гриша із заохочувальною усмішкою випередив мене: «Зажди, а за здоров'я молодих».

Налив у кварту самогону по вінця. Одним духом спорожнив я чвертку горілки, схватив огірка солоного і, боячись, щоб хтось із домочадців не зайшов у хату, вийшов на вулицю. Прожовуючи ту «закусь», не насмілився йти до баби Паші, щоб не бачили її очі… Вийшов на вулицю Вишгородську, маючи намір прогулятись перед тим, як вернутись додому. Пам'ятаю, що йшов вздовж трамвайної колії до залізничного мосту на Куренівці. Тоді трамвай ходив по вулиці Вишгородській, а через два роки колії перенесли на вулицю Автозаводську. Прокинувся вранці у чужій хаті. Лежачи на канапі, побачив через відчинені двері на кухні господиню, що чистила картоплю. Побачив також на шинелі і на підлозі плями залишків «закусі». Краще було б не прокидатись, краще було б кудись провалитись…

Помітивши, що я прийшов до пам'яті, господиня співчутливим (!) голосом заговорила: «Оце ж мій йшов з другої зміни, бачить - чоловік лежить під мостом, мало не на трамвайній колії. Отож, він і приніс тебе. Вставай, вмивайся. Ось-ось мій надбіжить, разом поснідаємо». І без найменшого натяку на докір! Усім своїм єством я волів, щоб господиня

отим співчутливим голосом вилаяла мене найгрубішими словами. Мені полегшало б. Квапливо подякувавши, вислизнув з хати, невдоволений собою й присоромлений.

Приблизно через рік, осінньої пори з гостинцем зайшов до свого рятівника. Моїх вибачень ніби не почули, перебивши розпитуваннями про моє здоров'я, про мої справи. Запросили до столу і… ні слова про те…

До якої ж міри делікатні люди!

На початку 60-х в службових справах довелося йти по вулиці Велико-Мостицькій. Надумав провідати своїх доброчинників. А будинку не було. Знесено під розширення території заводу «Цепи Галля»[85].

Щоб уже закінчити незручну тему про своє пияцтво, то маю сказати: вживаю алкоголь регулярно, десь років з двадцяти п'яти (після служби в армії) по сьогоднішній день. Не було жодного випадку, щоб був у стані захмелiння. Дотримуюсь «норми» не в силу контролю, а в силу природних (фізіологічних) причин. Вип'ю чарку, ну дві, ну три, а більше - не йде, не отримую задоволення.

Постає в пам'яті ще декілька випадків-курйозних випадків.Одні з них драматичного відтінку, другі – комерційного.

Якогось недільного дня занесло мене на Житній базар. Людей – гибель. Раптом у натовпі з'явилися кілька міліціонерів. Почали перевіряти документи у підозрілих (на їхній погляд) «личностей». У кого не було – «задерживали», садовили на грузову машину і… на вул. Короленка (головне управління міліції). До підозрілих, без документів, приєднали й мене. Заштовхали в підвал і через кілька годин почали поодинці виводити в кімнату чергового. Дійшла черга й до мене. Склавши протокол затримання, зняли відбитки пальців (тільки на руках) офіцер кинув: «Свободен».

Через багато років я поділився своєю пригодою близько знайомому «сотруднику правоохранительных органов». Запитав: «Цікаво, чи й досі зберігаються відбитки?» На що той безапеляційно відповів: «Не сумнівайся, влипнеш – відбитки знайдуться». Досі не влип.

Теплої червневої ночі вертався я з другої зміни додому. Вирішив скоротити дорогу і пішов навпрошки через сквер біля Куренівського базару. Дерева сплели свої крони, йду в абсолютній темряві. Виходжу на

[85]Завод із виробництва тяглових ланцюгових передач для переміщення вантажів. Галль – винахідник.

освітлену галявинку. На ній сліпуче білим покривалом розквітла таволга. То її білі квіти так «освітили» галявинку. Зачарований – не міг відірвати погляду. Чарівність видовища пронизала, виникло бажання пірнути, зануритись в таку красу природи. Протиснувся далі посаджених кущів, а там ще галявинка. Знесилений незбагненними почуттями, ліг, розкинувши руки, дивлячись на квіти, на небо, на світ…

Почулися чоловічі голоси: йдуть робітники з нічної. Раптом з кущів постала постать водностроїї, ліхтариком засліпила очі, з якоюсь радістю владним голосом промовила: «О! Ще. Один. А ну, піднімайсь, не то я поможу». І вже до колеги за кущами: «Я що казав. Їх не вдень треба ловити, а вночі. Документи?». На мої розведені руки, протягнув: «Т-а-к. Ну, тоді пішли». Пішли як має бути: я – посередині, вони – з боків. По дорозі я намагався щось пробелькотіти – чого я там лежав, на що «старшой», не слухаючи, обірвав: «Ладно, ладно, там розкажеш…». За метрів двісті 2е відділення міліції Подільського району. Прийшли в кімнату чергового офіцера, у дверях постовий. Здали мене, розписались у книзі. Черговий офіцер озброївся аркушами паперу, ручкою. – «Ну, рассказывай: кто, откуда и подробнее – почему ночью прятался в кустах?».

«Кто» и «откуда»розказав за чверть хвилини. А ось «почему прятался, почему ночью, почему в кустах» пояснював до світанку.

Першу частину офіцер записав вслід за моїми показаннями, а от на другій частині відклав перо і слухав, слухав… не вірячи жодному моєму слову. Не міг повірити, що здоровий тверезий юнак міг серед глухої ночі лягти на землю і дивитись в небо… та ще плів про якісь квіточки.

Змушуючи мене розказувати по кілька раз про мої «душевные переливы» (так він висловився), офіцер таки домігся, що я сам переставав вірити в своє «чистосердечное признание». Виручив нас обох змінник, який прийшов трохи раніше визначеного часу. – «Ну що тут у тебе?». Не дослухавши до кінця, обірвав: «Анкету записав? Гони його, і сам йди відсипатись. Розберусь».

Наступного дня, вернувшись із занять, застав бабу Пашу. – «От добре, а вже чого тільки не думала… Приходив участковий, розпитував про тебе. Домову книжку дивився, чи приписаний ти».

Ще через день з лекції викликали до директора. - «Чого ти шастаєш по ночах. Не спиться вдома, так вирішив підночувати в міліції?» Зрозу-

мівши, що мого пояснення не сприймуть та і не чекають, промуркотів по-дитячому щось на кшталт: «Більше не буду».

Характерною ознакою таких і подібних курйозів було те, що починалася подія цілком добре, а закінчувалася щонайменше конфузом.

Видали нам, учням профтехшколи, давно обіцяні одностроїї: дівчатам - туфлі - «лодочки», хлопцям – хромові черевики на підошві з товстої шкіри – «бланк». До цих елегантних черевиків явно не пасував мій гардероб.

З невизначеного становища вивів мій колишній однокласник Лесь Головін.

– «А ти їх (черевики) продай. Купиш на ноги щось простіше, а за решту – піджака підбереш по собі». Ухватився я на таку пропозицію. На «товкучку» пішли вдвох. Зв'язав шнурками черевики, перекинув через плече. Ходимо. Лесь поруч. Обмацує черевики, прицінюється на весь голос (це, щоб привернути увагу) і навіть пробує сперечатись. Та з нашими торгами щось не дуже ладилось. Підходили люди, цмокали, хвалили черевики, а купляти, торгуватись – не квапились. Шукали щось простіше, вживане, дешевше, бо ж зі скрути ще не всі вийшли.

Так, тупаючи серед натовпу, ненароком опинилися біля гравців-«наперсточників». Хто якимись кільцями махлював, хто вузли мотузяні розплутував, хто карти тримав за спиною, але витягував саме ту, яку заказували. Панувала тут атмосфера азарту, ризику, в повітрі відчувався адреналін.

Привернула нашу увагу гра із дзеркалом і картами. Над уламком дзеркала «ведучий» проносив карту лицевою стороною до дзеркала. Успієш помітити, яка то карта у відображенні – виграв, не встигнеш – програв. У хвилину, коли ми підійшли , вже кілька чоловік виграли. Подивився я - все просто. Лесь підбадьорив. Передні вигравали, стискаючи в кулаці шалені гроші.

Загадав і я. Дві карти відгадав, третю – ні. Черевики з моїх плечей перекочували за спину ведучого. З торгів йшли мовчки, бо ж «предмету» для обговорення не було. Хіба що раз у раз зупинившись, подивимось один одному в очі і регочемо до кольок у животі.

Характерною і досить помітною ознакою перших післявоєнних літ була присутність на базарах, вокзалах, інших людних місцях інвалідів

війни: безногих, безруких, сліпих, зі спотвореними обличчями і, нерідко, з усіма такими каліцтвами вкупі.

Інколи, в погоду, їх виносили у двір або ж викладали біля вхідних дверей на вулиці. Сліпі, вистукуючи поперед себе паличкою, вишукували собі дорогу. Ті, що з милицями, рухались більш рішуче в будь-якому напрямку.

Найбільш вразливими були «самоварники», так їх прозвали: чоловік без ніг всідався на дощечку з чотирма колесами – шарикопідшипниками чи роликами і … «вперед, до Конотопа». Трималися каліки (в своїй більшості) достойно, майже не жебракували, «не співали Лазаря», не бешкетували.

При нагоді збирались докупи в першому-ліпшому місці, пускали пляшку по кругу… Співали про своє стиха:

Горит свечи огарочек,
Гремит не дальний бой,
Налей, дружок, по чарочке,
По нашей фронтовой.
Трохи захмелівши, на повний голос:
По Берлинской мостовой,
Кони шли на водопой,
Кони-дончаки.
Казаки, казаки,
Едут, едут по Берлину наши казаки.

Ніякого безчинства, зухвалості покалічені війною люди не чинили.

Лише у випадку образи, кривди, ураження лихим словом миттєво гуртувались, і тоді вже не вибирали засобів… Хто милицею, хто протезом, хто ковінькою. І видертись кривднику вдавалось лише благаючи.

І раптом одного весняного дня 1948 року «самоварники» щезли. Вчора були, а сьогодні – нема. І завтра нема… Ніхто нікому нічого не розказував. Ніхто ні в кого, нічого не розпитував. Така була свідомість (тепер кажуть «менталітет») радянських людей, прищеплена в часи сталінських репресій. Вчора працювали разом пліч-о-пліч, а сьогодні людини нема. Розпитувати – собі шкодити. А з часом все це забулося.

Два роки тому прочитав у газеті «Тайны прошлого» дослідницьку

статтю про долю «самоварників», що раптово пропали весняної ночі 1948 року.

Вивезли їх в спецбудинки (щоб не «муляли» очі) на Крайню Північ і Східний Сибір. Там їм було організовано належний побут…, догляд…

Для виживання звичайної людини, не каліки, у післявоєнні часи було непросто. Особливо критичним був період другої половини 1947 року.

У тих обставинах подав руку допомоги мені викладач предмету «Машини і механізми взуттєвого виробництва», згадуваний уже Борис Борисович Бігудський. Чому він звернув на мене увагу, не наважусь пояснити, бо сам не знаю. Може, запам'ятав мою допитливість на його лекціях. Запропонував мені роботу коли в другу, коли в третю зміну в ремонтно-механічному цеху, в якому обіймав посаду інженера. Робота в цеху траплялась від випадку до випадку, малокваліфікована, але все ж була підмогою в моєму становищі. Працював на токарно-револьверному станку: від довгої труби в четверть дюйма треба відрізати тридцятиміліметрову втулку для стрічки тягового конвеєра. За зміну таких втулок треба нарізати та прозенкерувати (зняти задирки) чотириста штук. Кваліфіковані токарі намагалися уникнути такої роботи.

У величезний токарний станок закладався три-чотириметровий чорновий вал і різцем на малих обертах зрізались (обдирались) нерівності, напливи тощо. Такий процес супроводжувався монотонним гудінням, що схиляло до сну.

Нічна зміна. У цеху кілька чергових слюсарів, електрик, два-три верстатники, механік, змінний інженер, що дрімав у своїй комірчині. Різке послаблення виробничого гамору, напруги. Стоячи за верстаком непорушно, я клював носом. Добру пораду, як полегшити життя, дав мені токар високого розряду.

У кінці станини кладеться дошка одним кінцем до супорта з кареткою і кінцевим вимикачем. Ставиться автоматичний режим роботи станка. Вкладаєшся на дошку, засинаєш. Супорт з різцем рухається поволі, каретка з вимикачем впирається в торець дошки, робота станка припиняється. О, диво! Прокидаєшся від… раптової тиші. Хутенько переводиш супорт з різцем в початкову фазу і… процес повторюється. За зміну вдається «украсти» пару годин дрімоти.

Якось Борис Борисович знайшов для мене більш вигідну роботу. Піс-

ля закінчення лекції, коли ми гуртом виходили на перерву,сказав: «О третій зайди в кабінет до начальника лабораторії». Зайшов. У кабінеті – начальник і ББВ. Запропоновано мені працювати в клеєварочному цеху три нічні зміни на тиждень, тобто, через день. Сприйняв це як вияв особливої довіри.

У виробничому процесі приготування клею застосовується спирт. Не кожен працівник, який «при спирті» може витримати «муки Тантала»… Ось і має клопіт керівництво лабораторії: (приготування клею – це технологічний процес, яким опікується лабораторія) або робітник цеху не «просихає», або кількох працівників з інших ділянок ноги не носять.

Того ж вечора начальник лабораторії особисто показав мені, як викачати з двохсотлітрової бочки дві каністри спирту, занесли у цех (кімната в 20 м квадратних), заправили барабан з каландровими валами (схожі на вал м'ясорубки), роздрібненими шматками синтетичного каучуку, залили спирт, закрили люк барабана,увімкнули. Тепер можна сісти, (лягти). Барабан має обертатися, каландрові вали крутитись, переміщуючи каучук із спиртом шість годин. Готовий клей занести в лабораторію, де його будуть випробовувати і відправляти в цехи.

Начальник (прізвище - Левін), переконавшись, що я освоїв процес, віддав мені ключа від сховища, де зберігався спирт. Оце й був той прояв довіри, який я відчув у час першої зустрічі. Сам же начальник пояснив такий жест тим, що йому доводиться затримуватись на роботі, очікуючи, поки я заступлю на нічну зміну. Мав рацію. І не мав …

Через деякий час в клеєварному цеху (в клеєварці), віднадив від цього притягального місця усіх, охочих до дармової випивки. З лабораторії чув, що вміст спирту в продукті відповідає нормі.

Неухильно дотримуючись встановлених пропорцій заправки спиртом барабана-змішувача клею (чим зловживали попередники) безпосередньо на місці виробництва, я вдався до «хищения социалистической собственности» на місці її зберігання.

Розжився у баби Паші резиновою грілкою і, скурпульозно вивчивши огріхи контролерів-охоронників, виносив через прохідну «товар». Послаблена увага останніх до мене зумовлювалась моїм авторитетом непитущої людини.

Недільного ранку затарений двома півлітрами, їхав через усе місто,

минаючи Куренівський, Житній, Сінний, Володимирський базари аж до Сталінки, на Тучу (базар отримав назву через велелюддя). Проходив через усю Тучу на її околицю. А вже там, не боячись зустрітись із знайомими, продавав з-під поли, не торгуючись, дві пляшки… То був суттєвий доважок до зарплатні, який надав мені певної самостійності.

Важливою умовою поліпшення життя народу була прийнята 14 грудня 1947 року Постанова Ради Міністрів і ЦК ВКП(б) «О проведении денежной реформы и отмене карточек на продовольственные и промышленные товары» (вступила в силу з 16 грудня 1947 р.). Реформою передбачався обмін грошей у співвідношенні 10:1 (100 «старых» рублів обмінювались на 10 рублів «нових»). Заробітна плата зберігалась у такому ж співвідношенні. Обміну підлягала певна сума – до 3х тисяч рублів. Якщо в когось було більше, то гроші втрачалися. Ціни на товари піднялися. Не змінила реформа становища колгоспного селянства, оскільки колгоспникам грішми не платили, а нараховували трудодні. Таким «кульбітом» держава «вислизнула» з нею же створеного післявоєнного становища «временных трудностей», а саме, голодних 1946-1947 років.

Адже від запропонованої допомоги недавніх союзників, нині проклятих імперіалістів, відмовлено, бо ж, за словами «лучшего пролетарского поэта…»

… Я
кепчёнку
не сдеру с виска,
у советских
собственная гордость,
на буржуев смотрим
свысока.

Зрозуміло, не такі думки в той час роїлись у моїй голові.

Настало полегшення життя людей, особливо у містах. Чого варте було скасування чітко регламентованої, вибіркової, багатоступеневої карткової системи.

Хто, в якій крамниці «распредточке» (спеціальній, закритій, відкритій) які товари, в якій кількості, за яку ціну міг отоваритись по сумнозвісних талонах з червоною смужкою, синьою, зеленою… І тут несподівано - всі рівні, аби гроші, бо ж прийнято рішення…

Нарешті виправлено недоліки в плануванні бюджету новоствореної профтехшколи. З 1 січня 1948 року введено триразове харчування учнів. Значимість, вагомість такого рішення неможливо переоцінити. Вирвались з лещат.

Про обіцяні в оголошенні гуртожиток для іногородніх та стипендії для всіх не передбачувалось ні в планах, ні в рішеннях. З часом – забулося.

Однак, забезпечення учнів сталим триразовим харчуванням мало першорядне життєве значення для мене.

Перш за все відпала жорстока, нагальна щоденна (цілодобова) необхідність пошуку підробітку, щоб хоч якось втамувати голодний шлунок. По-друге, поява вільного часу давала змогу «роздивитись на білий світ». По-третє, не менш важливе, ми набули людської гідності.

Становлення будь-якого колективу в роки існування радянської влади передбачало неодмінну організацію усередині різного роду осередків. Кожен свідомий громадянин мав кудись вступити, кожен мав бути членом якоїсь спілки, товариства, союзу, об'єднання… Цементуючою, направляючою силою була монолітна Комуністична партія.

Перші дні становлення нового навчального закладу почалися зі створення тих самих осередків. У нашій групі, (за пропозицією адміністрації) було обрано старостою комуніста Прокопця Віталія. Через короткий час (за рекомендацією представника парторганізації) групкомсоргом обрано Кульчицького Бориса.

А далі: профорг, фізорг, ДТСААФ, Червоний хрест, ТСВ (товариство спасіння на водах), відповідальні за пожежну безпеку, санстан, чергування в їдальні… Так утворювався актив, у якому кожен за когось відповідав, за щось звітував, тобто, брав участь у громадському житті.

Незабаром я почав кар'єрний ріст: обрано членом бюро первинної комсомольської організації профтехшколи, - відповідальним за політмасову роботу. На цій ділянці робота сама знайшла мене: організація політінформацій, підготовка до різного роду урочистостей, визначних дат, випуск стінгазет і ще різних ідеологічно забарвленихзаходів. Тому до мене пристало прізвисько – Ідеолог.

У вересні 1947 року народи Радянського Союзу відзначали 800-річчя

міста Москви. Подія епохального значення. У всіх колективах країни відбувалися мітинги, збори, засідання, святкові концерти. На загальних зборах педагогічного і учнівського колективу профтехшколи мені доручено зачитати Указ Президії Верховної Ради РСР нагородження м. Москви орденом Леніна. Надавши відповідного тембру голосу, зачитав з трибуни, не змігши подолати тремтіння рук, а з ними газети з Указом. Трохи знітився, прийнявши гучні аплодисменти на свою адресу. Заспокоїв секретар парторганізації Чернов (він же заступник директора): «Ну ти, Кульчицький, молодець, чистий Левітан».

Січень місяць 1948 року був насичений урочистостями з приводу 30-річчя Радянської України. У центрі Києва відбувся мітинг трудящих, на якому з вітанням виступив член Політбюро ЦК ВКП(б), Народний комісар закордонних справ В'ячеслав Михайлович Молотов. Виступив також Перший секретар ЦК КП(б) України Микита Сергійович Хрущов. У перші ряди багатолюдного мітингу поставлено студентство, серед присутніх - колектив нашої профтехшколи. Запам'ятались досадна незручність: не міг аплодувати, бо тримав високо над головою кумачевий транспарант, зате сповна вдовольнявся, вигукуючи поставленим голосом відповідні до події гасла.

Напарник мій, з яким тримали транспарант, не зміг виголошувати гасла повним голосом, бо приморозив руки, і замість бадьорих вигуків чулося щось схоже на скигління.

За січнем місяцем - лютий, святкування 30-річчя героїчної Радянської Армії. За ним (у тому ж році) славне 30-річчя Ленінсько-Сталінського Комсомолу. Такі ювілеї сприяли стрімкому зросту активності й нашої первинної комсомольської організації профтехшколи, серед членів якої я був не останній.

Наприкінці травня вибухової сили набуло опубліковане в газетах рішення ЦК ВКП(б) «Про оперу «Велика дружба» В. Мураделі. У республіканській центральній газеті писалось:

«… формалістичний, антинародний напрям в радянській музиці, що відбиває вплив буржуазної ідеології, розповсюджений у творчості українських композиторів… Український радянський народ чекає від своїх композиторів високоідейних художньо повноцінних творів як в оперному, так і симфонічному, пісенному, вокально-хоровому та інших видах музики».

Рішення, звісно, широко обговорювалось в трудових колективах з тим, щоб осудити, затаврувати «формалістів» від музики. Той факт, що рівень обізнаності з темою масової аудиторії помножувався на «професіоналізм» агітаторів, лекторів, політінформаторів не заважав досягти одностайності у гніві до безідейних митців.

Не меншого напруження викликали у масах виступи з рядом «блискучих» доповідей у серпні 1948 року з питань літератури, мистецтва і філософії секретаря ЦК ВКП(б) Андрія Олександровича Жданова, зокрема, викриттям космополітичних перекручень у радянському літературознавстві.

В Україні друковані видання, радіомовлення піддавали нещадній критиці безрідних космополітів-шарлатанів Гельфанбейна, Адельгейма, Газенпуда, Жаданова (Лівщиця), Санова (Смульсона) як найогидніших фігур у літературній критиці.

На той час я (як і багато інших громадян) мав примітивну обізнаність у галузі мистецтва, літератури, філософії. Але час вимагав одностайного, різкого осуду митців, затаврованих у доповіді. Хоч і не читав, але був повністю згодний з тезами товариша Жданова, гаряче підтримував лінію партії. У силу своїх щирих переконань, як умів так і пропагував в учнівському колективі профтехшколи «текущие вопроси политики партии и правительства».

Все ж трапилось мені (поза межами свого колективу) пережити годину конфузу…

В останній декаді серпня, в час літніх канікул, надумав я поїхати на кілька день у Хмільник, до мами. Випадково зустрівся з колишньою однокласницею, Лялею Дубініною. Вона зробила кар'єрний стрибок - працювала секретарем райкому комсомолу. Розговорились. Зайшли до її кабінету. В кабінеті лихий попутав мене похвалитись, що я теж не ликом шитий, маю досвід у політмасовій роботі. На що була відповідна реакція секретаря райкому: «Замечательно! Выручи, Боря. В Педосах завтра храмовый день. Праздновать собираются. Подготовь лекцию, проведи работу».

Назвався грибом – лізь у кіш. Пішов у знайомий мені парткабінет, обклався стосом журналів «Пропагандист і агітатор», «Довідник атеїста». Підготувався. Пішки пройшов десять кілометрів і надвечір був у сіль-

раді. Голова сільради, чоловік з милицями, прочитав мандат, по тому мовив: «Іди, хлопче, на ніч до тітки Уляни (розказав як знайти), а завтра буде день, то й продовжимо розмову»…

Знайшов швидко. Через перелаз у плетеній огорожі зайшов у двір. З-за хати вийшла з граблями у натруджених руках змарніла жінка.

Не розпитуючи ні про що, завела у хату. Крізь маленькі віконця ще пробивалось світло, відбиваючись на прикрашених рушниками іконах. – «Ось тут (показала кивком голови на піл біля печі) можете спати, а хочете, то беріть рядно і йдіть на сіно за хатою, у повітці».

Далі господиня тільки звично рухалась. Витягнула звідкись пляшку, дістала з мисника полив'яну тарілку, відрізала пару скибок хліба, положила кілька огірків-жовтяків, налила трохи більше половини стакана самогонки-бурячихи, розчетвертувала цибулину. – «Вибачайте, що маємо… Я піду до себе, завтра вдосвіта маю йти». Пішла, взявши ножа з собою, а пляшку залишила на столі.

Випив я зі стакана той смердючий самогон не тому, що хотілось, але щоб не втратити в очах господині дому свій авторитет. Бо всі перевіряльники з райкому пили оковиту. А от закусив з охотою, бо вже зголоднів.

Влігся на піл, розкинувши руки. Подумки обігрував завтрашній день: де зберуться люди, з чого почну лекцію, на чому наголосити увагу слухачів…

Прокинувся від променів сонця. Тітки Уляни не було, хоч я кахикав і в хаті, і в дворі. Квапливо умившись, рушив до сільради. Ідучи безлюдною вулицею, чув в дворах брязкотіння порожніх відер, скрипіння колодязних коловоротів, погейкування до худоби.

У сільраді сидів за столом голова у світлій сорочці (мабуть, до свята) з кількома медалями на грудях – «За взятие…», «За оборону…», «За освобождение…» (вчора не було). У кімнаті , крім нас, нікого, хіба що монотонно гуділи мухи та відчайдушно бився у шибку джміль.

- «Ти ось що (сказав голова без усякого вступу) послухай мене, юначе. Я тут написав все, що треба… З тим будь здоровий. А то взнають наші баби, то буде і мені, і тобі…». Протягнув райкомівський мандат, вийшов на ганок, показав милицею: «Ти йди на шлях не дорогою, а стежкою навпрошки, повз городи». Потиснув руку.

Вийшовши на шлях, дістав ту бамагу, прочитав на звороті: такий-то

такий…, за дорученням…, провів бесіду…, на таку-то тему…, такого-то числа…, присутніх було стільки-то…. Дата, підпис, печатка.

За дві години був у Хмільнику. Про згаяний час не думав. Думав про мудру людину…

На гребінь боротьби з безрідними космополітами енергійно піднялась боротьба за пріоритет росіян у винахідництві в усіх галузях науки і техніки. Не якісь там плагіатори Уатт, Едісон, Марконі, Ньютон, Монгольф'є, а саме росіяни: Ползунов винайшов паровий двигун, Яблочков – електричну лампочку, Попов – радіоприймач, Ломоносов – закон збереження енергії, російський селянин Іван Крякутний першим побудував літаючий апарат, першим піднявся у небо…

На уроках у школі, у середніх та вищих навчальних закладах усіх типів, при вивченні будь-якої теми з природничих наук перш за все слухачам вкладалася інформація, що першими закладено основи розвитку суспільства і науки росіянами.

Народ не забарився по-своєму тлумачити ситуацію. З'явилися анекдоти. Один з таких запам'ятався.

У ЮНЕСКО спохватились, що наукою недостатньо вивчено походження і життя слонів. Доручили трьом державам підготувати доповіді на цю тему і надіслати у відповідний підкомітет у визначений строк.

Англія рівно через три місяці надіслала ґрунтовну монографію «Життя слонів».

Франція трохи пізніше надіслала ілюстрований кольоровими світлинами фотоальманах «Любов серед слонів».

Радянський Союз через три роки надіслав об'ємні три томи:

I «Классики Марксизма-Ленинизма о слонах»,

II «Россия – родина слонов»,

III «Слоны в борьбе за мир».

Тим часом новини та події набігали одна за одною. До того ж, вони круто змінювали мої погляди на начебто усталені поняття.

Працюючи в третю зміну, я вибирав нагоду, щоб вийти в двір фабрики о 6й годині ранку. У центрі двору зі встановленого на стовпі гучномовця після позивного сигналу лунало звично: «Гаварит Масква».

Цього разу (весна, 1949 року) диктор холодним голосом повідомив,

що «радянський уряд викрив лицемірство Югославського уряду…, з кліки Тіто зірвано маску…, зраджено табір демократії і соціалізму…, встановлено в Югославії фашистсько-гестапівський режим…».

Особисто для мене то був не холодний душ, а гарячий окріп. На другий день з'явились не менш красномовні плакати: Броз Тіто із звірячим оскалом замахнувся сокирою, з якої струменями тече кров.

А ще ж кілька день тому: «оплот соціалізму», «братський народ», «авангард комуністичного руху» …, талановитий маршал…

Перебуваю у цілковитому сум'ятті, не знаю, що думати …

Через десять років Йосип Броз Тіто, Генеральний секретар Союзу комуністів Югославії перебував з державним візитом в СРСР. За програмою візиту відвідав Київ. Мені випало бути на мітингу в числі вітаючих високого гостя, привітного, з мужнім обличчям, зовсім не схожого на плакатне зображення з вовчими іклами…

Відчутне полегшення побутових умов, зокрема, звільнення від щоденної турботи про заробіток на хліб насущний, дало змогу роздивитись навколо себе і заглянути в себе. Почав більше читати художню, публіцистичну літературу, траплялось відвідувати театральні вистави, музичні концерти. До останніх залучив мене Лесь Головін. Знімав куток на Подолі по вулиці Братській. Одну зупинку трамваєм, вверх по Андріївському узвозу - і ти вже в центрі міста, на Хрещатику. Ліворуч Першотравневий парк. Влітку у тому парку відбувалися репетиції Державного симфонічного оркестру УРСР. Ото ж Лесь унадився ходити на ті репетиції, залучив і мене.

Відвідування (далеко не систематичне) тих репетицій дало мені ази уміння слухати і розуміти твори симфонічної музики. І все те завдяки оркестрантам-виконавцям, особливо диригенту Натану Рахліну. Експресивний, з живою моторикою диригент працював часто з кожним оркестрантом окремо, потім з групою і, нарешті, зі всім оркестром. Домагався не механічного відтворення нотного запису, а неодмінно власного прочитання партії і відчуття задуму твору. Слідкуючи за його диригентською паличкою, виразом обличчя, рухами тіла, здавалося, що вловлюєш всю гармонію звуків, мелодію без самого оркестру.

Безлюдний ранішній парк. Тиша. Хіба що почуєш шурхання мітли по доріжці або ж побачиш неквапливу «даму з собачкою».

На підмостках мушлі (сцена з підмостками, що мала форму морської

мушлі) не поспішаючи всідаються оркестранти. На довгих дерев'яних лавках ні живої душі, крім нас двох. Починається настроювання інструментів. В різноголосому звучанні чується не гармонія, а какафонія.

До диригентського пульту наближається Натан Григорович Рахлін. Стук паличкою об пюпітр - і поринаєш у дивосвіт музики.

Моє зачарування музикою підштовхнуло до думки: а чому б мені не навчитись грати. Купив самовчитель в крамниці «Канцтовари» і семиструнну гітару за дев'ять рублів (виробництва деревообробного комбінату).

Бринькав-бринькав вечорами зо два тижні (на досаду баби Паші) і покинув - нема здібності до музикування. Втішив анекдот, колись почутий. Учителька музики каже мамі учня: «Не варто вашому сину ходити на заняття, - у нього немає здібності». Мама: «То ви не вчіть його здібності, навчіть його грати».

Узявся за вивчення англійської мови. Придбав посібник. Почав штудіювати. Спочатку начебто справа посувалась, поки не зіткнувся з дилемою: пишеш одне, вимовляєш інакше… Проходячи Куренівською повз 8-му школу, надумався порадитись з учителькою. Учителька англійської мови молода, гарна, тримаючи на обличчі іронічну посмішку, промовила щось таке, що відбило бажання до неї звертатись, а про англійську мову довелося забути.

Більшого поступу вдалося досягти в читанні літератури, хоч читання було безсистемним.

Одного дня після занять зайшов у районну бібліотеку. На очі потрапив стенд-експозиція про «Лучшего, талантливейшего поэта нашей советской эпохи». Ще зі школи (як і всі) я знав напам'ять «Стихи о советском паспорте», міг декламувати:

Пригорок Пушкино горбил
Акуловой горою,
А низ горы деревней был,
Кривился крыш корою,
А за деревнею дыра,
И в ту дыру, наверно,
Спускалось солнце сотни раз
Медленно и верно…

А ще знав, що чотирнадцятилітній Володя встиг побувати за гратами за революційну діяльність…, плідно працював в ОКНАХ РОСТА…, їздив в Америку.

Застрелився. Залишив посмертну записку: «В том, что умираю, прошу никого не винить. После смерти не сплетничать, - покойник этого ужасно не любил».

Для середньостатистичного юнака, комсомольця з неповною середньою освітою таких знань - з головою.

Узяв юнак у руки товстий, важкий, великоформатний том у кривавобагряній палітурці. Взяв не стільки з цікавості до пролетарського поета, скільки через привабливий вигляд книжки. Розкрив. Почав читати докладну монографію літературного критика Перцова (а може Песцова)… Не омітно поринув, захопився глибоким аналізом творчості поета, обставинами написання того чи іншого твору, перипетіями життя… Вернула в реальний світ бібліотекарка. Сказала, що вони вже зачиняються, а Маяковського можу взяти з собою.

Тепер вже читав поета не тому що задали, а тому що відчував у тому потребу. Читаючи поеми, вірші, п'єси, навчився відділяти суттєве від неважливого, розпізнавати майстерність письменника, особливості стилю. Поступово в пам`яті залишалися вірші, уривки з поем, п'єс. Так, ще до цього часу не забувається злободенність, пекучість оцінок митцем різних сторін громадянського, повсякденного побуту людей, де б вони не проживали і ким вони не були.

Мені не довелося бути з Маяковським в Америці… Та коли ходжу вулицями сучасного Києва, особливо по місцях новобудов, то складається враження, що йдемо разом:

Асфальт и стекло,
Иду и звеню.
Леса и травинки сбриты.
С востока на запад идут авеню,
С юга на север стриты
А между ними дома,
Дома невозможной длины.
Одни дома длиною до звёзд,
Другие длиной до луны.

А огни как станут ночь копать,
Ну я, доложу вам, - пламечко.
Налево посмотришь – мамочка мать,
Посмотришь направо – мать моя, мамочка…

І сьогодні йду з Володимиром Володимировичем, наче з труби архангела чується:

чуєш,
москаль,
ти
на Україну
зуби
не скаль

Ніби відчував чоловік, що буде до сторіччя більшовицького перевороту…

Не можу згадати, за яких обставин потрапила до моїх рук монографія мислителя-фізіолога Івана Михайловича Сєченова «Рефлексы головного мозга». Незважаючи на науковий стиль, сприймається легко, зрозуміло навіть для людини з початковими навичками читання спеціальної літератури. Читаючи вдруге, особливо зацікавився причинно-наслідковим зв'язком свідомої і несвідомої діяльності людини. Встановлений ученим постулат «немає наслідку без причини» змусив мене покопирсатись у собі…

Черговим поштовхом до читання художньої літератури була несподівана забаганка баби Паші: «Ти б ото краще, ніж бринькати на своїй гітарі, почитав мені книжку. А то Іван (старший син) почав читати, та як пішов у прийми…».

Потягнулась до божниці, дістала з-за ікони книжку, протерла кінцем фартуха пил, подала мені. На титульній палітурці було витиснуто: «Пантелеймон Куліш «Чорна рада». Безвідносно до її слів, а лише по рухах було зрозуміло, що постояльцю виказано довіру…

Оцінив той факт , коли з часом довідався: Куліш Пантелеймон Олександрович, український письменник, історик, етнограф, член Кирило-Мефодіївського братства «скотився» від ліберальних поглядів до… буржуазного націоналізму (!). Звісно, доступу до такого історичного

роману-хроніки про боротьбу українського козацтва в другій половині XVII століття в бібліотеках не було.

Зимовий довгий вечір. Кухня. Впритул до печі облаштовано дощатий піл, на ньому вмостились напівлежачи дорідна баба Паша і її молодший син, першокласник Женя. Під стіною з вікном, на металевій солдатській «койці» Грицько (середульший син), він кришить на дощечці злючий самосад. На табуретці, спиною до теплої грубки, притулився дядько Терентій (сусід) з люлькою у жовтих зубах, яку він посмоктує постійно, чи набита вона «табакою», чи залишився тільки холодний попіл. Біля дверей, притулившись до причілка, стоїть тітка Домна (дружини дядька Терентія). Вона стоїть кілька годин, періодично промовляючи: «Я на хвилинку…». На хиткому стільчику перед дверцятам грубки сидить дочка баби Паші – Шурка. Має обов'язок підкладати дрова й ворушити попіл.

На печі зайняв місце я. Не тому, що там тепло, а тому, що так зручно. «Аудиторія» внизу, лектор – зверху. Керосинова лампа ще вище, на уступці димаря печі. Чергове зібрання «літературного салону»…

Продовжую читати «Чорну раду» поставленим акторським голосом, адже ще пам'ятаю заняття у драмгуртку Антоніни Євгенівни. Правда, коли захопившись сюжетом, забував про це, то виходило краще.

Розходились без обговорення, лише дякували мені, забуваючи про автора Пантелеймона Куліша, несучи щось у собі…

Зовсім по-іншому поводили себе завсідники «салону», коли читав М. Лермонтова «Маскарад». Сперечались, обмінювались репліками, обзивали Софію, героїню драми, «сучкою безсовісною», натомість співчували головному герою, називаючи його «бідним».

Похвалився я просвітницькою діяльністю перед своїми товаришами. Остудив мій запал Карл Крічер: «Ти там дивись, а то дочитаєшся…, організатор». Хтось би інший сказав – пропустив би повз вуха. А Карло старший на шість років, воював, серед нас, «зелених», вирізнявся тверезістю суджень.

Коли вже згадав про своїх товаришів-хмільничан, то хотілось би детальніше зупинитися, так багато з ними пов'язано, такі солодкі сьогодні ці спогади.

Після закінчення дев'яти класів (за рік після мене) поступили учи-

тись Борис Таранков і Карл Крічер – у фінансово-економічний інститут, Лесь Головін – технікум річкового флоту.

Жили студенти у баби Ріви. Одна кімната в шістнадцять квадратних метрів. З кімнати вів закамарок, у якому ледь ставало ліжко для баби Ріви і тапчан для баби Тосі – квартирантки. Відгороджувались жінки від мужчин рядниною. Біля вікна встановлена «буржуйка», труба якої виводилась назовні через шибку. Буржуйка нещадно диміла в сиру погоду.

Баба Ріва за своєю комплекцією дуже нагадувала бабу Пашу і так само надмірно піклувалася про своїх дітей-квартирантів. Самотня. Уся її родина загинула в Бабиному Яру у вересні 1941 року. Як врятувалась сама – не розказувала. Люди, які пережили трагедії окупації, дуже неохоче розказували про це, і не любили, коли їх розпитували. З чуток ми знали, що першу зиму німецької окупації переховувалась на напівзатопленій баржі одного з Дніпровських затонів Лівобережжя. Розмовляла українською мовою з дуже своєрідним акцентом, вплітаючи чи не у кожен вислів єврейські слова, які у загальному контексті були легко зрозумілі.

Мала, чи не щомісячно, ходити у міліцію з домовою книжкою і там звітувати про правильність записів про своїх постояльців. Кожного разу там знаходили якусь неточність - «несоответствие».

Приходила баба Ріва знервована, тикала пальцем в графу у книжці і з досадою говорила: «Ну ви тільки подивіться, добрі люди. То вони якісь «мішигіни», що вони з мене хотять. Все ж тут написано: і запис ду-у, і випис ду-у, підпис ду-у-у». Ми, ствердно киваючи головами, душились від сміху, догадуючись з контексту що означає те протяжне «ду-у». Скоріш, в перекладі з івриту, означає «є», або «тут», але ж в словосполученні з українською…

Тим часом квартиранти баби Ріви виживали як могли. Карло займався гендлюванням. Їздив у села Західної України. Щось туди віз, щось звідти привозив… Купував, перепродував. Борис шукав, де щось розвантажити, навантажити, викопати, закопати… Трохи легше було Лесеві - живі батьки. Тося брала в їдальні вроздріб короб з пиріжками, ставала на Контрактовій площі і вигукувала: «Гарячі пиріжки з горохом, капустою, картоплею…».

Гарячі пиріжки в заметіль, мороз люди не купували. Тоді ми створю-

вали ажіотаж біля Тосиної коробки: кричали, штовхались, лаялись «хто в черзі перший». На диво! Помагало…

Борис Таранков не витримав безгрошів'я.. Закінчивши перший курс інституту, вступив до вищого військово-морського училища в Севастополі на штурманській факультет (там одягнуть, нагодують, покладуть у чисту постіль в теплі) Карло Крічер закінчив інститут, працював у Хмільнику економістом автоколони.

Лесь Головін після технікуму працював спеціалістом в Ленсько-Обському річковому басейні. Тося закінчила технікум. Працювала завідувачкою їдальні заводу «Точелектроприлад».

Коло моїх культурницьких інтересів потроху розширювалось. У силу своїх комсомольських доручень доводилось частенько забігати у клуб фабрики. А так, як при всякому клубі, розквітала художня самодіяльність: різні гуртки, секції. Якось потрапив на репетицію хору, потім на виступ. Сподобалось. Поділився тим з керівничкою, Оленою Бенедиктівною. Вона підвела мене до піаніно, вдарила одним пальцем доре-мі-фа-соль-ля-сі-до, сказала повторити і винесла вердикт: «З таким голосом Вам місце на сцені. Завтра – на репетицію». Незважаючи на те, що було сказано в наказовому тоні, міг би не прислухатись. Але ж «з таким (!) голосом…». Став ходити на репетиції, співати в хорі. Невдовзі Олена Бенедиктівна зробила з мене соліста. Кілька репетицій. З нагоди якоїсь річниці, знаменної дати урочисті збори, концерт. Зал заповнений учнями профтехшколи, робітниками фабрики – переможцями соціалістичних змагань. Концерт починається виступом хору з піснею про Леніна. Далі за сценарієм: танцювальний ансамбль, художнє слово, акробати, пантоміма, знову хор. Зал щедрий на аплодисменти – бо ж «свої», з ким учаться, працюють.

І…, нарешті, «виступає соліст ансамблю Борис Куль-чиць-ки-й».

Ще на репетиції замучив Олену Бенедиктівну, допоки вона домоглась, щоб співав не «высоки егоры», а «высокие гори», не «высоки еволны», не «широко ечёрно еморе»…

Вийшов з хору, став ближче до хормейстра. Коліна тремтять, тіла не відчуваю, в голові стукають «егоры», «ечёрние», «еморе».

За жестом диригенти починаю, але своїм нестійким баритоном сповзаю на регістр нижче:

Высокие волны вздымает лавиной
Широкое чёрное море.
Последний матрос Севастополь покинул,
Уходит он, с волнами споря

Не уміючи повернутись у потрібний тембр, закінчую басом:

Тот камень заветный
И ночью и днём
Матросское сердце сжигает огнём,
Тот камень-гранит, он кровью омыт…

«Камень», «омыт» скоріше прохрипів, ніж проспівав.

Ряди однокурсників дружно аплодували, дівчата вищали від захоплення. Лише така прихильність до «таланту» утримала мене на ногах. Більше не рвався у солісти, а Олена Бенедиктівна не наполягала, хіба що поставила дует з Ліною Нещерет. Я заспівував речитативом:

Где ёлки осыпаются,
Где ёлочки стоят,
Который год красавицы
Гуляют без ребят.

Ліна колоратурним сопрано вела а-а-а-а… чарівну мелодію.

Збайдуживши до занять співом, намагався утвердитись у якомусь виді спорту, хоч тренуванням не займався.

У дворі навчального корпусу обладнано спортивний майданчик з типовим набором інвентарю. Використовувався майданчик переважно для перекурів або ж дружніх розмов під час перерв. За кілька кроків безладно лежали незатребувані (поки що) металеві конструкції і ще якесь залізяччя. Там же колісна пара від вагонетки. Хтось прикотив ту «штангу» на майданчик.

Наче знехотя стали підходити хлопці до штанги. Хто піднімав до пояса, декотрі брали на груди. Підійшов і я. Обхватив пальцями вісь (як бачив у кіножурналах), хекнув і без видимої натуги вложив колісну пару собі на груди, а за мить, без роздумів, підняв вверх на витягнуті руки. Хлопці загуділи. Хтось поплескав мене по плечах. Я жалкував, що не бачили дівчата…

Трохи остудив мій порив Юрій Галата. Він за одним ривком зафіксував «штангу» над головою. Але ж він був другим… Третього не знайшлося.

У погожі дні на низенькому дощатому помості спортивного майданчика інколи тренувались дві-три пари боксерів. То були робітники фабрики, які після зміни чи перед зміною проводили заняття. Серед них були добре знайомі, з якими перетинався під час проходження практики.

Коли спітнілі боксери зробили собі відпочинок, декотрі з нас стали приміряти боксерські рукавиці, махати ними, імітуючи бій. Собі я вибрав «спаринг-партнером» одногрупника Льову Кагана.

Худий, з вузькими долонями на тонких зап'ястях, - таких називали «стручками». Льова мріяв про вступ до інституту харчової промисловості[86], не розлучався з підручниками для вищої школи. Були ми між собою дружні. Тикнувши Льові рукавиці, став я махати своїми перед його обличчям, чим все ж таки відірвав його од тої хімії. Почався «раунд». Став я витанцьовувати перед напарником, як це бачив не раз в дійсності. Льова стояв нерухомо, тільки очима слідкуючи за моїми рухами. Закінчився раунд на першій хвилині (на початку першої). Льова одним (!) ударом правою влупив у лівий висок, зваливши «суперника», наче лантух з половою. Свідомість я не втратив, хоч був якусь мить знерухомлений. Лежачи на землі, помітив, що кілька глядачів кинулось до переможця, виказуючи йому свій захват… Переможений піднявся самотужки, обтріпуючись та криво посміхаючись… Утішався тим, що миті моєї ганьби не бачили однокурсниці.

Поразка на рингу, невдача на сцені та інші незначні прикрощі ніяк не порушували мою рівновагу. Балансувалась вона головною метою: одержати спеціальність і так оволодіти нею, щоб бути потрібним.

Матеріальні умови поступово поліпшувались, і, будучи невибагливим, задовольнявся життям. Педагогічний колектив новоствореної профтехшколи стабілізувався, учнівський – призвичаївся, а кожен учень окремо - відповідно до свого характеру, вдачі. Щодо себе, то опановував науку без натуги, охоче; розширював свої знання читанням спеціальної літератури, якої було достатньо у фабричній бібліотеці. За успіхи в… нагороджений книжкою «Василий Тёркин» О. Твардовского.

Книжку привіз додому, показав мамі. Приїхав другого разу: книжка стояла на поличці поруч з іконкою Божої Матері Ченстоховської. Палі-

[86]Льова закінчив інститут харчової промисловості, працював директором елеватора в Золотоноші.

турка розгорнута так, щоб було видно напис, підпис, печатку. З окремих реплік зрозумів, що мама читала поему. Симпатію віддавала не автору твору, а похвальному запису.

Чимало моїх однокласників навчалися добре. Ось наказом №49 від 30 квітня 1949 року (переддень святкування 1-го травня) оголошено подяку 14-м учням «...за высокие показатели в учёбы и активное участие в общественной жизни». Не обходилось і без справедливих покарань: «… учащимся 1 группы Круш Н., Шнайдер Н. объявить выговор за пение во время производственной практики». Потерпів і мій безпосередній «начальник»: «… объявить замечание старосте 5-ой группы механиков за недостаточный контроль во время самостоятельных занятий».

Колективу профтехшколи (і фабрики) запам'ятався надзвичайно прикрий випадок. Троє учнів були затримані під час крадіжки соціалістичної власності (намагались винести в акордеоні двадцять пар підошов). Відбувся суд скорий і справедливий: два роки ув'язнення.

Через цей випадок я опинився у досить складних обставинах. Як комсорг групи мав організувати «одностайність» при голосуванні за виключення своїх товаришів з лав Комуністичного Союзу Молоді, мав сам вступати на зборах з гнівним осудженням… і ще багато дечого мав, терзаючись між совістю і законом.

По закінченню того чи іншого курсу зі спецдисциплін нас розподілили для освоєння практичних навичок у цехи, до спеціалістів-виробничників. При такій системі набуття кваліфікації в значній мірі залежало від того, хто буде твоїм наставником.

На практику у ремонтно-механічний цех я потрапив до слюсаря високого розряду, порядної людини, Юрія Сауловича Гороховського. Пощастило. Врівноважений, доброзичливий Юрій Савулович без усяких вступних слів промовив: «Спочатку,поставимо руку». Узявши зубило і молоток, повів мене в дальній куток цеху. На помості лежало кілька чавунних виливанців (чушок) з патьоками (напливами) від лиття.

- Оці всі «солі» (чит. «напливи») маєш зрубати, - і тут же власноручно почав рубати, показуючи як тримати молоток, як зубило, аби уберегтись від травмування.

- Обрубаєш одну – принесеш, покажеш. Аптечка на центральному стояку, рукавиці візьмеш вкомірниці.

Через години півтори-дві вклав я чотири обрубаних болванки у тачку, підвіз до робочого місця наставника.

Німа сцена, тільки Юрій Саулович переводив кілька раз погляд то на мене, то на тачку з виробами. Потім взяв один в руки, оглядаючи з різних сторін. «Хто тобі зубило направляв?» Кажу: «Сам. Там точило стоїть» – Так ти що, обрубщик?»

- Ні. Я на пристанційній площадці в другу зміну ще півроку тому литво обрубував. Бічудський давав роботу.

- Та-а-к. будемо тобі ставити руку до напилка і до ножівки.

Днів зо два, стоячи при майстрові по чотири години, набирався досвіду з проведення простих, але необхідних операцій, в основному: «тримай», «подай», «принеси», «відкрути», «змаж»… Вони («операції») стали моїм входженням у технологічні процеси слюсарної справи. Думалось мені, що цим слюсарна практика й обмежиться. Та не так думав Ігор Саулович.

На початку зміни, показуючи у вікно рукою, сказав: «Он, через дорогу рейкозварювальний завод. Знайдеш бригадира, (назвав прізвище), скажеш, щоб дав тобі шмат рейки з відходів». Візит на завод був досить корисним.

Поки шукав бригадира, познайомився з виробництвом. Переказав бригадиру прохання Гороховського. Той ногою показав на купу відходів, кажучи: «Візьми, який донесеш». Вибравши з брухту півметровий шмат рейки, приніс у цех, важко переводячи дух.

Ігор Савулович наказав відрізати від рейки дві заготівки довжиною по шістдесят міліметрів кожна. Зробити це треба було ручною ножівкою. Такий наказ мене трохи здивував: адже в цеху було дві механічних ножівки, якими таку операцію можна виконати за чверть години. Коли ж відрізав першу години за три і показав наставнику, то подумки похвалив себе, що не поліз поперед батька в пекло. Повертаючи в руках виріб, Ігор Савулович став учити мене грамоти: «При роботі напилком, ножівкою не нахиляйся корпусом на інструмент, працюй тільки руками. Щоб не «завалити» різ, ножівка має рухатися по горизонталі. Спеціально не показую, бо поки не дійдеш сам…». Лише на четвертий чи п’ятий раз різь вийшла по перпендикуляру. Але того вже досяг на другий день.

Але з’ясувалось, що то була лише підготовка до виготовлення про-

дукції. Ігор Савулович накидав ескіз майбутнього виробу, задав розміри, розказав, яким інструментом маю працювати.

Ось і дав мені наставник завдання: спиляти напилками заокруглення по всьому периметру заготовки з тим, щоб на стиках площин утворився прямий кут. При обробці хоч однієї з чотирнадцяти площин допущення помилки змушувало переробляти (підганяти) протилежну їй симетричну площину. Часом така робота призводила до відчаю, а Ігор Савулович у цей час тільки стримано усміхався…

Саме його усмішка змушувала мене «впертись рогом», зціплювати зуби…, контролювати свої рухи. Щоб дотримуватись розмірів в заданих параметрах, необхідно було навчитись користуватись мірним інструментом: масштабною лінійкою, штангенциркулем, кутоміром, кронциркулем, мірною плитою, а на завершальній стадії – мікрометром. Коли ж виріб відшліфував шкуркою, (за порадою Ю.С.) від сусіднього верстату підійшов слюсар-професіонал. Покрутив в руках блискучу залізяку і, не звертаючи уваги на мене, сказав: «Акуратно, зроблено. Ти що, Юро, в капусті його знайшов чи він сам з конопель до тебе прибіг?».

Нічого й казати, як було приємно чути, що мене названо займенником «сам».

У коридорі навчального корпусу якийсь час висів стенд із кращими заліковими роботами практикантів. Знайшлось місце й моєму виробу.

У ремонтно-механічному цеху фабрики слюсарну практику проходили учні лише групи механіків-наладчиків. Як трапляється чи не у всіх середніх технічних навчальних закладах, частина практикантів «проходить» практику, частина – «відбуває». Перші здобувають початкові навики з обраної спеціальності, другі – у кращому випадку займаються своїми справами, у гіршому – байдикують.

Своєму наставнику, Юрію Сауловичу, щиро вдячний за те, що навчив основам слюсарної справи. У мене склалося враження, що вправнішого майстра і бути не може. Та немає меж досконалості.

У кінці ремонтно-механічного цеху відгороджено невеличке приміщення-комірка, у якому перебували начальник цеху, змінний інженер, технолог, старший майстер; висіли полиці з кресленнями та іншою технічною документацією. В протилежному кінці теж було відгороджене приміщення, в якому стояло два слюсарних верстаки. Працювали у

ньому «академіки», - так їх називали. Трималися «академіки» статечно і дещо відсторонено від інших членів колективу. Коли ж хтось з них виходив зі своєї «келії», щоб обробити на станку якусь деталь (чи виготовити), то робив усе сам, не звертаючись до господаря станка.

У перші післявоєнні роки з переможеної фашистської Німеччини вивозились у Радянський Союз машини, обладнання, станки і цілі заводи та фабрики. Такий процес має назву «репарація» - відшкодування державою нанесених втрат, збитків. От і на нашу фабрику по репарації стали надходити деякі машини для виготовлення взуття. Під час невдалого демонтажу, транспортування, завантаження, розвантаження, зберігання на перевалочних базах якась частина деталей машин, вузлів, механізмів втрачалась. Запасних частин, звісно, не було; про креслення, описи, інструкції ніхто не подумав.

Якась з таких машин завозилась у ремонтний цех. У першу годину машину обступили інженери з відділу головного механіка, конструкторського бюро і ще якісь спеціалісти. Обговорювали, виказували припущення, обмацували, тикали пальцями в деталі, вузли, сперечались і… розходились.

Тоді, до осиротілої машини виходили «академіки». Між собою вони майже не розмовляли, обмінювалися зрідка одним-двома словами. Присівши навпочіпки або ж на заздалегідь принесений стільчик, дивлячись у те місце, де бракувало вузла чи деталі, мовчали (!). У таку годину нікому в голову не приходило до них заговорити і, навіть, зупинятись біля них. Що вони далі робили, розказати не можу, бо не бачив. Періодично «академіки» (їх було троє) виходили з конторки, щось приміряли, відкручували, закручували. На своїх верстаках пиляли, стукали, обробляли на станках. У годину «Х» до машини сходились начальник цеху Лєвін, головний механік Абаншин. «Академіки» запускали машину. Було очевидним: лапки при слові академіки недоречні.

Наступне півріччя теж закінчувалось виробничою практикою. Цього разу учнів групи механіків-наладчиків розподілено рівномірно по усіх семи цехах фабрики. Нас трьох (Корупія, Марчука і мене) у допельний цех. Кожний потрапив до кадрового механіка-наставника. Мене навчав Касян Батюк – чоловік огрядний, неквапливий, з селянською хитринкою в очах. Мав він прізвисько Матюк. Як далі я зрозумів – цілком виправдане.

У перший день, як і повинно бути, нас проінструктували з техніки безпеки, показали місце нашого постійного перебування. То була засклена комірка в кінці цеху, яку називали «аварій». У тій відгородці стояв невеликий слюсарний верстат з лещатами, ящики з інструментом, кілька табуреток, сигнальний щиток з лампочками і дзвониками.

З того «акварія» й почалися мої сумніви в доцільності постійного перебування у будці чергових механіків. Та скоро мої сумніви розвіялись.

Сидимо. Точимо теревені. Раптом дзвоник, загорається лампочка «друга лінія», за тим ще дзвоник – «третя лінія». Механіки зриваються, хапають інструмент, за ними підопічні-практиканти. А ми з Касяном Касяновичем сидимо.

Не встигли напарники зайти у будку, витерти руки ганчіркою, як знову «третя лінія», «друга лінія», а ми «перша лінія» - сидимо. Коли ж зрідка висвітлювалось «перша лінія», Батюк неквапливо підіймався зі словами: «Скільки раз казав – не треба рант заштовхувати, машина сама втягне. Ти тільки підтримуй пальцями». Тільки-но рушив механік на лінію, як дзвоник перестав деренчати і лампочка згасла. – «Ну от, сам здогадався», - називав прізвище того працівника, котрий «сам догадався». Такі дії і слова наставника мене спантеличували.

Як він безпомилково визначає, саме який агрегат потребує втручання і звідки він знає прізвище того, хто сигналізував про несправність? Чому напарників раз у раз викликають, а його майже не турбують? На диво, відповідь була проста, зрозуміла і вичерпна: «Тому що під час регламентних профілактичних робіт на карачках, часто задницею догори, всю зміну вожусь з машинами, а вони… в курилці, лежать на лавках, баляндраси точать».

Конвеєр зупинено на вісім годин. Мій наставник більшу частину робочого дня в положенні, яке описав кілька днів тому… Я при цьому не маю часу коли потилицю почухати. Настанови слідують одна за одною: «Від'єднай отой вузол, розбери, промий керосином, змасти, склади в такій послідовності, як розбирав». Стараюсь. Вручну прокручую ключем вал: ніякого заїдання, скреготу не чую, хоч притуляю вухо до кожуха. Касянович мовчить, сприймаю це як прихильність до зробленого мною. Декілька машин минаємо, мабуть, наладчику нема потреби коло них зупинятись. Та ось біля однієї заупиняємось надовго. Майстер «пірнув»

у середину, не забувши дати мені доручення: познімати кришки барабанів-накоплювачів, визбирати некондицію, прочистити канали сепараторів, знежирити ацетоном.

Ненароком у курилці доводилось почути репліку: «А чого його дарма метушитись. Працюють машини, то й працюють. Перестане працювати якась - налагодимо».

Якогось разу, по закінченні зміни, Касян Касянович сказав мені: «Бачу, ти хлопець беручкий. Може, підемо зі мною в інститут, бо їхні інженери не тягнуть…». Я тут же погодився, зовсім не розуміючи смислу пропозиції, але заінтригований словами «інститут», скептичною вимовою «інженери», і того, що вони «не тягнуть».

Після роботи пішли. На місці розібратись було легко.

Галузевий науково-дослідний інститут з філіалом шкіряно-взуттєвого виробництва провадив випробування машин перед тим, як їх встановлювати на фабриках і заводах.

Щоб інженери з логарифмічними лінійками та іншими контрольно-вимірювальними приладами могли складати тільки їм зрозумілі графіки, схеми, циклограми, розрахунки, креслення, таблиці та висновки, необхідно було, щоб машини працювали. Ось і запросили Батюка К.К. – висококваліфікованого механіка-наладчика.

Невдовзі довелося кардинально змінити підкинуту мені думку, що інженери «не тягнуть». Як з'ясувалось, інженери вправно «витягували жили» саме з Касяна Касяновича.

Піддаючи вдень на стендах окремі деталі, вузли, агрегати критичним динамічним навантаженням, ударом, натяганням, інженери вщент розбалансовували всю машину. А ввечері механік-наладчик повинен був відрегулювати, налагодити, тобто, привести у робочий стан.

Випробування проводилися за прийнятою методикою, змінювалися тільки типи машин. Сьогодні машина для обтяжки і затяжки верху взуття, завтра – машина для пришивання ранта до губи устілки, і так одна за одною і день за днем.

Працюючи з досвідченим майстром , суттєво розширив свої теоретичні знання з кінематики машин (взаємодії всіх ланок механізмів). Сприяла така співпраця набуттю певних навичок та умінь в регулюванні та налагодженні машин. А ще ж попереду рік навчання...

З Касяном Касяновичем наші взаємини закінчились досить приємно і втішно для мене. Зустрівши в їдальні, делікатно відокремившись від гурту, Касян Касянович безмовно вклав мені у кишеню гроші і лише після свого жесту промовив: «То твоя доля. Хлопець ти тямущий». Плеснув по плечу, потис руку. На тому й розійшлись.

Втішили мене і гроші (це було несподівано) і слово «тямущий». Почути таке від фахівця – приємно.

На тих радощах вирішив поїхати на один день до мами. Виїхав від баби Паші рано. До поїзда ще було кілька годин. Щоб згаяти час, надумав піти в кіно. До початку сеансу теж треба було чи не годину чекати. З нудьги купив порцію морозива. Смачно. Взяв ще. Голову закрутили «дурні» гроші. Допався , як дурний до мила. Знайомий мені хлопець, успішно навчаючись в медучилищі, одержував стипендію 12 крб. 50 коп. Борис Таранков – сирота, учився в фінансово-економічному інституті, одержував 27 крб. Зупинився, коли морозиво почало пробивати дорогу до моїх ніздрів і вух.

Вранці був вдома (ще з грішми). Проплатив до кінця року усі комунальні платіжки. Сходив з мамою на базар.

Як про це вже згадувалось – охоче займався громадською роботою. Комсорг групи, член бюро первинної комсомольської організації профтехшколи «проявлял инициативу», так писалось в характеристиках, рекомендаціях, звітах «за период пребывания в рядах…». Стали мене запрошувати – посилати на різного роду активи, семінари, районні збори, школи передового досвіду… Старався. Політінформації, стіннівки, виступи, заклики – так і сипались. Перебуваючи в лавах Ленінської комуністичної спілки молоді, шанобливо ставився до однокурсників – членів ВКП(б). таких було у профтехшколі вісім. Всі – недавні вояки Червоної Армії, всі з видимими ознаками учасників бойових дій: хто без ноги, у кого скалічена рука, хто посічений, простріляний…

З якоїсь нагоди Віктор Семенюк (учився на модельника, член партії, опікувався політмасовою роботою зі сторони парторганізації), промовив: «От придивляюсь я до тебе. Помітно ростеш. Ще рік учитись. За цей час пройдеш кандидатський стаж. Думаю, рекомендації дадуть».

Які думки мене охопили, коли слухав Семенюка, за давністю передати не в змозі. Назавжди залишилось в пам'яті: мені висловлено безмежну довіру. А те, що відповідаючи на питання в анкетах, писав «отец

умер в 1937 г.» затискало мене в лещата безвиході. Не маючи достатнього життєвого досвіду і по своїй наївності, вирішив на тому й стояти. А це значило, що лещата залишились затиснутими.

ЦК КПУ і Рада Міністрів УРСР прийняли спільну постанову «Об осуществлении задач, поставленных тов. Сталиным И.В по орошению земель Юга Украины». А як ж бути з Центральними і Північними областями України? Місцеві органи влади виступали кожен зі своєю ініціативою. Київська область – розпочати осушення заплави річки Ірпінь та її доплав. Газети, радіо розгорнули широку агітаційно-пропагандистську кампанію, закликаючи трудящі маси, студентську, учнівську молодь добровільно взяти участь у всенародній справі. Годі й казати, що заклик партії підхопив комсомол.

Паралельно, збігаючись у часі, розпочався весняний призов до лав радянської армії.

Не оминула ця кампанія і наш чоловічий склад профтехшколи. Тих юнаків, які народилась в 1929 році. Таких було чоловік тридцять.

Стали нас викликати у райвійськкомат, заносити в облікові картки чисельні відомості, посилати до лікарів, проходити комісії вкладати у «Дело» автобіографії, анкети, характеристики, довідки… Поширилась чутка, що призов нам буде відтерміновано, аби дати можливість закінчити курс навчання.

Частину допризовників комісували за станом здоров'я, кільком відтермінували призов, ще кількох «відкосили» батьки. Залишилось нас «годных к строевой службе» дванадцять. Ми чекали дня «х», коли пролунає команда з військкомату.

Наближався кінець навчального року – заліки, екзамени. Ця обставина не завадила розгортанню кампанії з формування комсомольського трудового загону на освоєння заплави річки Ірпінь.

Відверто кажучи, не лише за своїм статусом, а й за щирим громадянським покликом в організації добровільного трудового загону був завзятим. Досить легко вдалося згуртувати бригаду з двадцяти комсомольців. Учня групи закрійників, комуніста Алканецького, призначено бригадиром. Мене ж залишено у звичній для всіх іпостасі…

Прибули в селище Ірпінь. Там нас забезпечили харчуванням, показали, де будемо ночувати (велика колгоспна комора), видали лопати і…

протиіпритні захисні костюми. На запитання навіщо протиіпритні, комірник відповів професійно: «А звідки я знаю. Там побачите».

Побачили ми безмежну рівнину із звивистою повноводною річкою, береги якої заросли осокою та очеретом. Коли ж підійшли ближче, то очам розвиднилось: болотиста рівнина з блискучими плямами мутної води. Помітили також кількох чоловіків у високих гумових чоботях. Один з них заглядав в окуляр на тринозі, двоє інших (по команді першого) вставляли в грунт осикові віхи в одну лінію.

Звідкись узявся шпаркий начальник: «Оце маєте в створі цих двох ліній викопати рів звідси (тупнув ногою) о-о-н до тої останньої тички. Тут всього сто метрів». – І рвучко побіг далі. Його чекали добровольчі загони.

Навіщо нас екіпірували костюмами, які нагадували водолазні скафандри, ніхто вже не розпитував. Пошиті з просякнутого гумою брезенту, костюми мали захищати особовий склад підрозділів від атаки ворога отруйними газами. Нас таке спорядження мало захищати від води.

Робота почалася. Кожен загін повинен був викопати рівчака трапеціподібного глибиною 1,7 м, довжиною 100 м. Взялися з азартом, який згасав по мірі того, як сонце схилялось все нижче до горизонту. Свої чотири кубометри викидали під кінець робочого дня, зціпивши зуби. Болотистий грунт сповзав з лопати; легше було, коли докопувались до пласту торф'яника. Нерідко доводилось працювати «уступами», тобто, нижчий копач кидав грунт вищому, а той – ще далі від себе.

Поки загін копав багнюку в своїх водонепроникних «скафандрах», наш командир-бригадир Алконецький товкся в рутині щоденних, вкрай необхідних клопотів. Турбувався про нічліг, харчування, просушування одежі та іншими побутовими проблемами. Моїм же «ідеологічним» покликанням було, найперше: копати глибше, більше і кидати дальше. Через кожні два дні випускав «Блискавку». Робилося це по утореваному в ті часи шляху для рукописних видань. Обласна партійна газета «Київська правда» періодично виходила із спецвипуском-додатком «Київська правда на Ірпінській заплаві». Бралося звідти кілька доречних абзаців, «прив'язувалася» до них наша ділянка, «пересипалась» прізвищами, фактами і… ранком, ще до сніданку, мало не весь загін скупчувався біля стовпа з «Блискавкою».

Оцінювання моєї нічної роботи було блискавичне і всестороннє: одні обмінювались репліками на кшталлт «ну дає, ідеолог», другі – «переборщує зас…нець». І тих, і тих умів примирити Котя Букін: мав хист – повертати все на жарт. Гигикали всі.

Майже всі дні роботи на Ірпінській заплаві стояла тепла і суха погода. Та ось напередодні нашого від'їзду небо затягнуло тяжкими хмарами. Повітря погустішало. Десь далеко чулися розкоти грому. Бригада поспішала. До сигнальної віхи залишилося кілька метрів, а потім, як казав чоловічок з триногою, «підмести після себе», тобто, вирівняти схили, розкидати горбочки викинутої землі…

У розпал роботи хтось із загону першим вгледів на прилеглій дорозі кавалькаду легкових машин: два чорних «ЗИСів» і кілька білих «Побєд». Машини зупинились, з них почали виходити пасажири і по стежці вервечкою йти до нас, (ми ж бо перші від дороги). Зметикувати нам не забракло: «комісія (!)». Мабуть, це передалось лопатам, бо вони замелькотіли, наче горобці крилами. При такому темпі ми усе ж зиркали з-під кашкетів. По мірі наближення вервечки розгледіли, що прибулі одягнені в сірі макінтоші, з краватками, на головах сірі або зелені капелюхи.

Перший зупинився на бруствері, бадьорим голосом, злегка усміхаючись, запитав: «Хлопцы, чьи вы будете, Кто вас в бой ведёт…»

Оскільки погляд було звернено на мене (копав першим в ряду загону) то, по-молодецьки, відповів: «Отряд Киевской профессионально-технической школы» - і зітхнув з полегшенням, бо ж так кортіло відповісти в унісон:

«Мы сыны батрацкие,
Мы за новый мир,
Нас ведёт под знаменем
Красный командир»

Та «перший» уже відповідав: «Это хорошо, здесь вы пройдёте настоящую трудовую школу». Супровід закивав головами і тут же закрутив ними піднімаючи очі вгору: почався дощик. Пішли до машин також вервечкою.

Мені подумалось, що не останньою в житті є удача: бути вчасно в потрібному місці в потрібний час…

З ходом меліоративних робіт з освоєння заплави річки Ірпінь вирішив ознайомитись перший секретар Центрального Комітету ВКП(б) України Микита Сергійович Хрущов. Було це в червні місяці 1949 року.

Добровольчий комсомольський загін профтехшколи першим розпочав роботи у заплаві річки Ірпінь, першим закінчив визначений йому об'єм робіт.

Через півтора десятка літ мені довелось побувати в місті Ірпені в службових справах. Багата дичиною, рибою, розкішними лугами заплава була знищена. Річка вирівняна під лінійку, перетворена в рівчак. Легку верству торфу на освоєних полях здуло вітром – оголився пісок.

Зустрічали комсомольців-добровольців «підкорювачів природи» врочисто. У Куренівському парку «Березовий гай» зібрались об'єднані загони шкірзаводу, колодочної фабрики, взуттєвої і нашої профтехшколи. Мітинг. «З самовідданою працею …» вітали представник райкому партії, секретар райкому комсомолу директор взуттєвої фабрики Райгородецький. «Від імені…» надано слово комсоргу загону профтехшколи Кульчицькому Борисові.

Варто зауважити, що виступ мій попередньо був скорегований секретарем парторганізації Червоним, який запропонував більш широко розказати про відвідування Ірпінської заплави першим секретарем ЦК Хрущовим М.С. і про його настанови добровольцям-комсомольцям.

Складно було дві фрази розгорнути в «настанови», та справився. На закінчення мітингу всім учасникам були вручені грамоти, подяки, вимпели, вітальні листівки. Ніхто не залишився без нагороди. Розходилися у піднесеному настрої.

За кілка днів по тому мій «куратор» Віктор Семенюк вернувся до попередньої розмови «про партію». Сказав: «Після занять зайдемо до Чернова (завуч, секретар парторганізації), порадимось». Зайшли. Секретар парторганізації не став шукати слів: «Ми тут подумали. Орієнтирів тримаєшся правильно. Та й квоту жаль пропустити. Ти подумай…».

Подумав. Рекомендації дали Віталій Прокопець – комуніст, староста нашої групи, Аркадій Костров – комуніст, учень групи пошивників, комсомольська організація – одноголосно. Став готуватись до співбесіди в райкомі партії.

Взявся за «Историю ВКП (б). Краткий курс». В той час «Историю…»

вивчали в трудових колективах усієї країни через організовану систему гуртків політосвіти, відвідування яких чітко контролювалось. За рік встигали вивчити три розділи «Краткого курсу».

Від організації «Союза борьбы за освобождение рабочего класса» до створення РСДРП (Российская социал-демократическая рабочая партия) з приставкою (б) – большевиков. Головне було уяснити: засновниками організації партії і керівниками її діяльності були В.І. Ленін і Й. В. Сталін. Запам'яталися також віщі слова одного із учасників революційного руху: «Подымется мускулистая рука рабочего класса и ярмо деспотизма, ограждённое солдатскими штыками, разлетится впрах».

На четвертому розділі «О диалектическом и историческом материализме» слухачів гуртка і самого керівника-лектора охоплював відчай. Благо, рік закінчувався – відкладали вивчення четвертого розділу на наступний. Новий починався з того, що вирішували повторити трохи забутих перших три розділи. І так з року в рік, десятиліття за десятиліттям…

Уважно прочитавши «Краткий курс», склав собі таку цидулку, в якій хронологічно записав, де, коли відбувся з'їзд партії, конференція (стисло), питання, рішення, що сказав В. Ленін, Й. Сталін.

Склав цидулку вчетверо і при кожній нагоді витягував з кишені, перевіряв сам себе. Четвертий розділ не конспектував, знав уже, що жоден партапаратчик не буде запитувати, щоб самому не потрапити впросак. Питання поточної політики не конспектував, бо ж вони й так були «на слуху».

Але тут призовників терміново викликали у райвійськкомат для проходження медкомісії. За столами сиділи лікарі, кожен з яких щупав, заміряв, оглядав, перевіряв, у карточці записував «годен». Ланцюжок голих юнаків невпинно рухався. Біля одного з столів лікар встромив мені вказівний палець у пах, покрутив, разом зі мною підійшов до торцевого стола, за яким сиділо аж три лікарі. Вказуючи на мене поворотом голови, промовив: «У нього помітне розширення пахового кільця. Може, операцію зробити…?». На нерішучий висновок вузького спеціаліста голова комісії дав безапеляційний висновок: «Як вилізе, в армії зроблять». Не вилізла.

Всіх «годних» зібрали в актовій залі загальноосвітньої школи (поруч з військкоматом). Наперед вийшов старший офіцер, почав називати

прізвища і хто до якої команди прописаний, рід військ. Записали мене в команду «шістнадцять» - військово-морський флот.

Усвідомлення того, що маю відслужити були (без пафосу) сприйняті не як повинність, а як громадянський обов'язок захисту Батьківщини.

Трохи мене знітив висновок лікаря про «розширене кільце», жалкував, що не довелось закінчити навчання у профтехшколі, що «застряг» вступ у кандидати партії. Як з'ясувалось з часом, за останнім даремно було жалкувати…

До відправки в армію залишалось півтори доби. Поїхав до мами повідомити і попрощатись.

Звістку мама сприйняла напрочуд спокійно: без зойку, сплескування руками, без голосіння, лише тяжко зітхнувши, розсудливо мовила: «Так, так, так воно має бути. Як малим ростила, то лише мамі був потрібний, а здоровим виріс – іншим знадобився». Повернулась до ікони, почала молитву. На деякий час в кімнаті запала тиша. Піднявшись з колін, резонно почала говорити, наче продовжуючи розмову з Богом, водночас, аби я слухав: «Чи вони подуріли. Забирають на цілих п'ять років! – і вже до мене, - а коли що, то де на морі зможеш сховатись?»

День збігав. Наближались найбільш журливі хвилини. Вкинула мама в торбину з десяток качанів ще гарячої кукурудзи, наказала берегти себе, попросила Бога, щоб змилувався наді мною. Упросив, щоб не йшла до станції. Провела до мосту і, як тільки перейшли, захлинулась слізьми.

Не кожен може переказати, що у нього на душі, коли бачить материнські сльози і намагається втекти від них. Утік і я, зникнувши за рогом вулиці.

Наступного ранку були (як наказано) в дворі військкомату. Двома вантажними машинами завезли «годних» у привокзальний парк (тепер уже забудований). А там таких зібралося з усіх районних військкоматів міста декілька сотень. Почалися численні переклички, шикування, розподіли по групах і ще якісь уточнення. Всі чекали «покупців», міркуючи, де доведеться служити, в якій стороні…

Думав і я: Чорноморський, Балтійський, Тихоокеанський флот, а один чомусь вилетів з голови.

Коли ж із літнього будиночка вийшов офіцер у білосніжній флотській формі, а за ним матрос, теж у білосніжному, на чорній стрічці безкозирка у матроса прочитав – Северный флот.

Офіцер, стоячи на східцях, виголосив: «команда шестнадцать!». Мене охопила досада і сміх. Як то можна було не знати «Северний флот?!».

Швидко сформовано колону і… майбутні воїни наземних, повітряних, морських сил закрокували до запасних колій станції. Батьки місцевих, родичі, друзі ледь встигали тицьнути в руки «дорогеньким» вузлики з домашнім «провіантом». Перед ворітьми проводжаючих безцеремонно відтиснули.

Зупинилась колона перед товарним ешелоном критих вагонів «сорок человек, восемь лошадей», відомим означенням з часів Першої світової. Оскільки «лошадей» на цей раз не було, то у кожен вагон розмістили «сорок человек».

«Команда шістнадцять» розмістилась однією з перших. Поки інші розміщувались, кілька наших скочили з вагона і неподалік розважались тим, що квапливо спустошували клуночки з провіантом, приправляючи дотепними слівцями та примовками.

Якось непомітно прилаштувався до нас чоловік. Непомітний він був через те, що одягнений як усі ми: безбарвно. Вицвіла сорочка, невипрасувані штани. Ось тільки обличчя було мужнє.

Без усякого вступу, (наскільки пам'ятаю) почав говорити щось на кшталт того, кого ми збираємось захищати, радянській владі не втриматись, народ повстане… Така промова попервах нас трохи спантеличила не стільки змістом, скільки нечуваною прямолінійністю.

Помиляюсь. Чув таке в роки фашистської окупації, але то були вороги. Тепер же (і раніше) свідомість двадцятилітнього юнака-комсомольця була міцно сформована в дусі ідеалів радянського суспільства.

Вірогідно, що ворожа пропаганда «непомітного» чоловіка закінчилась би для нього пам'ятно…, та скреготнули буфери вагонів, пролунала команда: «По вагонам!». Ешелон, набираючи швидкість, прямував на Північ.

Лежачи на верхніх нарах, перебираючи в пам'яті назавжди залишені учнівські роки в профтехшколі, спало на думку притримати свою комсомольську активність, особливо в організації і випуску обов'язкових стіннівок. Вважалось мені така робота малоефективною при значних витратах енергії. Та не так сталося, як хотілося…

Рухався ешелон швидко, та до місця призначення добирався довго.

Часто відстоювались на безлюдних перегонах, пропускаючи зустрічні поїзди, то зупинялись на запасних коліях для «приёма пищи», то нудьгували в полі, не знаючи причини затримки ешелона.

На одному з таких «відстоїв» знайшов мене матрос-надстроковик з личками на погонах старшини 2ої статті. То на його стрічці я прочитав. «Северный флот» на збірному пункті у Києві. Високий, стрункий, з двома золотистими медалями на грудях і сріблястим значком-емблемою ВМФ, привітно глянувши на мене, промовив: «Ты Кульчицкий? – і, не чекаючи відповіді, продовжив, - старший лейтенант велел сопроводить Вас к нему в головной вагон».

З досвіду взаємин, набутого в Гніваньському таборі допризовної підготовки, я вирізнив окремі слова у зверненні до мене старшини 2ої статті. Перше, це «Вы», друге, це «велел» (а не приказал), третє, це «сопроводить», (а не «привести»).

«Головний» тому й головний, що був в голові ешелону і не товарний, а пасажирський. В головному розміщувались «покупці» - офіцери.

У купе сиділи двоє офіцерів. «Мій» старший лейтенант запропонував сісти. Взявши зі столика папку, полистав кілька сторінок, на одній зупинившись і, наче продовжуючи читати, заговорив довірливим тоном: «Товарищ Кульчицкий, не могли бы взяться за выпуск нашей газеты. Что-то вроде «Боевого листка». Материала достаточно. Пройдите по вагонам, посмотрите, поговорите, наведайтесь на камбуз. Рисовальщика мы вам подберём. Работать можете в соседнем купе. Я, вот, вижу, опыт вы имеете. Ну, так как? Думаю, договоримся. Пожалуйста».

«Пожалуйста»мене зламало. А ще я зрозумів, що «спрацювало» «Дело».

Разом з Ромою Дашевським – випускником Київської художньої школи прикладного мистецтва, походили ми вподовж вагонів, заглянули на кухню (спеціально обладнаний вагон), поговорили, послухали, подивились…

Ритмічно спускають колеса на стиках. Ешелон долає ніч. Нудяться на нарах, ледь освітлених блимаючим вогником «летючої миші», півтисячі призовників. У затишному купе начальницького вагону «редакція» готує випуск газети. Роман Дашевський малює заголовок на листку ватмана. Курсивом , на фоні Кремлівської стіни зі Спаською вежею

і п'ятикутною зіркою, виводить: ПРИЗОВНИК. Знову ж таки, Рома малює шарж. До дверей камбузу плететься черга новобранців: худі, з втягненими животами, запалими щоками, понурими головами, опущеними руками. З протилежних дверей вискакують животаті, мордаті призовники із задертими головами, розмахуючи руками. З широко розкритих ротівчується: «Годен!», «Готовий до бою!», «Записуюсь добровольцем в камбузні війська!» - і ще якісь, подібного штибу вигуки. «Редакційну колегію» охопила сверблячка. Коротке обговорення і… вирішили розвинути тему. Місця в «номері» ще залишалось.

На наступній зупинці ешелону в чергу на камбуз не поспішали. Натовп «пробивався» до стіннівки. Роман постарався… Призовники жваво обмінювались репліками, пізнавали «худих» і «мордатих», «стоячих» і «сидячих». Видно, художник зобразив щось типове для всіх. Моїх нотаток, схоже, не читали. Зате хвалили «вып.» з чітким прописом – Кульчицький Б., а «рис.» з нерозбірливим розписом залишився без уваги. Таке буває…

Ешелон долав відстані. Вийшов з України, промчав частину Білорусі, вирвався у простір Росії, пересік Карелію, дістався Кольського півострова. Починаючи з Кандалакші і до самого Мурманська ешелон потроху розвантажувався. «Товар» розбирали «покупці» з місцевих гарнізонів. Упершись в Мурманський порт, ешелон зупинився.

Не даючи оговтатись, кілька флотських офіцерів взялися за свою справу: почали розподіляти прибулих по командах, робити переклички, звіряти, уточнювати за своїми списками. За якихось півгодини пристань обезлюдніла. Залишилась шістнадцята команда. Сказано: «ожидать».

Нудячись в очікуванні, роздивляємся панораму міста. Ближче до порту дво-триповерхові цегляні будинки, далі - дерев'яні одноповерхові, розкинулись півколом на побережжі. Протилежне півколо – неоглядне царство води – Баренцове море - і десь там, за тим морем, Льодовитий океан.

Заполяр'я. Крайня Північ, а надворі теплінь, навіть спека. Липень місяць. Тишина і спокій, який не в силі порушити скреготіння та бухання підйомних кранів в іншому кінці пристані. Безмежна водна гладь застигла, вона настільки прозора, що з пірсу бачимо на глибині всіяне камінчиками прибережне дно. Хтось першим виказав бажання скупатися. За ним ще кілька розморених теплом і очікуванням призовників. Азарт

охопив і мене. Роздягнені до трусів, по команді «… три» пірнули вниз головою. Старт в часі збігся з фінішем, - встиг тільки відчути, що пірнув у … кип'яток. Повискакували з води з такою ж швидкістю, як вскакували і, по-моєму, ногами вгору. Видихнули повітря, набране перед стартом, під регіт тих, хто не купався.

Зате «без бре…» могли похвалитись, що купались у Льодовитому океані…

На закінчення цього епізоду скажу, що за весь період служби на Крайній Півночі не пригадаю такого погожого дня.

Пролунала команда «Строиться!». До пірсу швартувалось суденце. Воно прийняло на борт «личный состав» і, за хвилину відшвартувавшись, взяло курс «кудись»… Деякі з наших зорієнтувались: «Йдемо на північний захід». Не подолали й години ходу, як на сонячному небі зібралися низькі хмари, задощило, море захвилювалось. А ще за годину нашим очам відкрилась широка бухта, води якої набігали під стрімчасті, прямовисні скелі. Коли ж судно підійшло ближче, то можна було роздивитись між скелями простору долину, на якій клумбами рясніли малі і великі дерев'яні будиночки, будинки. Бухта називалась Ваєнга, і річечка, що збігала в бухту, мала назву Ваєнга, і поселення – Ваєнга.

Зійшли на берег. Тут нас взяли під опіку флотські старшини-надстроковики берегової служби. Меткі, розторопні миттю оволоділи нашими тілами і душами, не даючи «салагам» щонайменшого прояву «самодеятельности» і «гражданських замашек».

Відвели на взгір'я у військове містечко – військовий екіпаж. Постригли «під нуль». А далі команда за командою: «Раздеться». Хто залишився в трусах, хто в кальсонах. Команда – «догола». Десять хвилин – баня. Виходимо з бані – інтенданти наготові із стосами флотського обмундирування. Команда – «одеться». Всі стали однакові. Знову команда: «Построиться, в столовую шагом марш». Ще кілька команд і, нарешті, (уже в казармі) - «Отбой».

Служба в ВМС

Північний флот

Розбудила пронизлива команда: «Подъём». Якщо хтось один чи двоє не встигли зав'язати шнурок на черевику або чогось іншого не дотяг-

нули, не защібнули, звучала команда: «Отбой». Всім треба було роздягнутись, вкластись у постіль, вкритись - і тут же лунала команда: «Подъём». Так три, п'ять, сім разів, поки всі одномоментно не вкладались у норматив – 40 секунд (!) Далі – по розпорядку: «Оправиться, заправить койки, зарядка (на плацу, в будь-яку погоду, роздягнені до пояса), приём пищи, «троевые занятия» - все за нормативами відведеного часу, хвилина в хвилину.

Старшину 2-ої статті, Малишева, запам'ятав на все життя. Прізвищ офіцерів-командирів – майже не пам'ятаю.

У перший же день перед строєм «вверенного подразделения» старшина виголосив своє «кредо», зміст якого, приблизно був такий: «Товарищи матросы! Армия – это школа. Мы вас научим Родину любить и почаще вспоминать мать родную. Те, кто прошел на гражданке допризывную подготовку, – обтесаны, остальных – отшлифуем».

«Обтесані» і «необтесані» шліфувались на тактичних заняттях. Кирками, ломали вирубували в скальному грунті траншеї, окопи, гнізда. Йшли на ті укріплення в атаку, брали штурмом. Потім засипали вирите, довбали в іншому місці і знову атакували. Все це робилося за нормативами часу, об'єму, площі, відстані і таке інше.

Невтихаючі вітри, безперервні дощі, сніжні завірюхи, постійний присмерк, мокрий одяг і… ніхто не хворів, не застудився, не кашляв, не чхав. Може, то від браку часу?... Скоріше, від режиму, так жорстко встановленого в армії, а в нашому випадку – старшиною Малишевим. Наприклад, «наш» старшина прискіпливо слідкував, щоб за ніч увесь одяг, особливо взуття, було висушене до хрусту і старанно вимащено жиром (солідолом).

Будучи постійно зайнятим, все ж знаходив місце в куточку душі для захоплення суворою природою Півночі. Здавалось би, ну чим можуть замилувати відполіровані вітром і водою скелясті сопки… Ніякої рослинності (крім моху та лишайників), ну що може бути захопливого у хмурій, сірій, вічно неспокійній і холодній масі води… А ось пронизує душу, щемить серце.

Цей період служби у флотському екіпажі називався курс молодого матроса.

Отой самий «курс» передбачав ще навчання суто морської спра-

ви: веслування на шлюпках. Та на воді було не простіше, ніж на суші. У чотиривесельній шлюпці (з рульовим) потрібно вийти на чверть милі (приблизно 450 метрів) у море і втриматись кілька хвилин на місці, біля буйка. При вітрі в 2-3 бали з безкінечно набігаючими хвилями втримати шлюпку на місці потребувало значної фізичної напруги. Вдавалося виконати лише завдяки умінню, рульового – досвідченого матроса. Після таких тренувальних вправ на воді довбання окопів у кам`янистому грунті видавалось дитячою розвагою.

Робочий день у флотському екіпажі розпочинався з неодмінного шикування на плацу всього особового складу. Зі штабного корпусу виходили на східці офіцери на чолі з командиром екіпажу, капітаном другого рангу. Йому здавався рапорт, після якого, хтось з штабних офіцерів «ставив задачу» на день.

В один з таких днів, після «утреннего построения» старшина Малишев наказав: «Матрос Кульчицкий, к девяти ноль-ноль приказано явится к начальнику штаба». Було сказано не наодинці, а при всіх. Неординарність наказу породила домисли…, а у мене неабияке збентеження…

До дев'ятої нуль-нуль «явилось» нас… четверо. Вістовий доповів. Ми відрапортували.

За широким столом сидів капітан третього рангу (майор) в окулярах з чорною роговою оправою. Військовий, кадровий офіцер, а заговорив якось по-домашньому з помітним відтінком іронії: «Вот что, ребята, курс молодого матроса освоили. Теперь должны освоить не менее ответственное задание. Переводим вас писарями штаба в подчинение (кивнув головою в сторону офіцера, що сидів зліва) старшего лейтенанта Тихого. Вопросы есть?». Ми були вже навчені: «вопросов» задавати високому начальству не слід, особливо, коли перед «ребятами» поставлено «ответственное задание». Не чекаючи відповіді, начальник штабу подав кілька папок старшому лейтенанту, кинувши: «Свободны».

Ми пішли на другий поверх у простору кімнату з столами, заставленими стільцями (мабуть, для нарад), «старлей» інструктував. Методика проведення інструктажу у старлея інтендантської служ-

би була своєрідна… Кожному твердженню передував скоромовкою мовлений матюк, при тому, «інструктор» чомусь кидав погляд на стіну з портретами членів Політбюро ЦК ВКП (б). Мабуть, соромився і відводив погляд від підлеглих…

Суть «ответственного задания» ми все ж таки з`ясували.

Очікувався приїзд комісії зі штабу флоту у зв`язку із закінченням нами курсу молодого матроса. Передбачалось розподілення особового складу по «учебных отрядах» для підготовки майбутніх спеціалістів «БЧ» - бойових частин: машиністів, електриків, гідроакустиків, радистів і багатьох інших. Як завжди, невідомо наперед, чого зажадає висока комісія… Отож і вирішено завбачливо підготувати на кожного молодого матроса «об'єктивку», тобто, розподілити по категоріях, звести по групах, вписати анкетні дані у потрібну графу, клітинку, рядок.

Попереджено також (під розписку), що служба наша секретна. Маємо тримати язик за зубами. Тепер тільки ми знали, де «суб'єкт» перебував під час німецької окупації, чим займався, чи є у нього родичі за кордоном, яка освіта, національність, ким працював до призову і ще з півтора десятка подібних «сведений».

Робота наша просувалась доволі швидко, хоч за об'ємом була велика («розсортувати» потрібно було чотири роти – півтисячі «суб'єктів»). Сприяв такому темпу старший лейтенант Тихий. Переконавшись, що ми «в курсі дєла», після десяти-п'ятнадцяти ранкових хвилин кудись відлучався. Через кілька годин вертався «завантаженим», але поводив себе тихо. Пошурхавши паперами на своєму столі, посовавши шухлядами, знову відлучався в справах… Таке керівництво влаштовувало підлеглих сповна. Тим часом в коридорах штабу стали ходити чутки: з дня на день має прибути комісія. На плацу почалися цілоденні «построения» і «перестроения», злагоджене крокування колоною, уміння «козиряти», перевірка «внешнего вида»…

В один із таких днів почалася виплата рядовому складу екіпажу «денежного довольствия». З якихось незрозумілих мотивів доручено було зробити це мені. Це було рішення старшого лейтенанта чи вказівкою начальника штабу – не з'ясовував.

«Касиру» виділено кімнату, у якій зберігались музичні інструменти – духові, струнні, клавішні. Так і називали у кімнату – «музикалка».

Поставив стіл біля дверей, розклав на ньому купюри по номіналу, почав видавати. Черга рухалась швидко. Всі одержували однакову суму – шістдесят карбованців.

Скоро черга висохла. Залишились днювальні, вартові, яких підміняли і вони підходили по одному.

В одну із таких пауз підійшов до дверей неквапною ходою товариш по службі. Його знали всі – на грудях виблискувала Партизанська медаль. Помітне й було шанобливе ставлення до нього команди екіпажу. По роду своєї недавньої служби (на другому поверсі штабу) знав про товариша все. Та не все…

Спершись на одвірок, товариш по службі промовив: «Подай, пожалуйста, баян. Ребята просили сыграть перед отбоем». Пронеслось в голові: прибрати гроші зі стола чи зачинити двері, чи пропустити його під столом… Ні на перше, ні на друге, ні на третє не вистачало рішучості. Піднявшись з-за столу, пішов у кінець кімнати по баян. Почув за спиною характерне шелестіння і навіть хрускіт новеньких купюр. Що стримало мене повернути голову – пояснити не можу. Баян передав через стіл і одразу ж, причинивши двері, почав рахувати гроші. Підрахунок швидко виявив різницю між «дебетом» і «кредитом». Все стало ясним, хоч за руку не схопив і своїми очима не бачив.

Часу на обмірковування не витрачав, доповів начальнику штабу, за яких обставинах виявило нестачу. Слухав мене начальник штабу не перебиваючи, не розпитуючи, не докоряючи. Старанно протерши хустинкою окуляри, наказав: «О том, что произошло, – никому. Свободен».

Години через півтори-дві виклик до начальника штабу.

На столі лежали помітно пожмакані купюри. «Возьмите, і після невеличкої паузи, - помните, что я вам сказал… Это вам урок. Свободны».

Урок засвоїв на все життя. Маючи справи з грішми, намагався бути завбачливим...

Прикрий випадок засмучував недовго. Наступного ранку начальник стройової підготовки зачитав екіпажу наказ командира «О присвоении воинского звания «старший матрос». У вступній частині наказу повідомлялось: «…за успешное овладение…», «за умелое исполнение обязанностей командира отделения, … помощника командира взвода…». У переліку «присвоенных» (сім осіб) було названо прізвище Кульчицький».

За яке «успешное», за яке «умелое» - сам визначити не спромігся, бо ж не був ні «помкомвзвода», ні «ком. отделения», хоч і не «пас задніх».

Прибула комісія! На плацу, поротно, вишикувано особовий склад флотського екіпажу. Холодно. Дме поривчастий вітер.

Весь офіцерський склад згрупувався на чільному місці біля входу в штаб. Комісія, очолювана капітаном третього рангу, тримається окремо. На заздалегідь винесених писарями двох столах, викладено документацію: стосики папок, таблиці, відомості (раптом про щось запитають). Щоб папери не здуло вітром – «припечатані» камінчиками. Біля столів начальник штабу (без окулярів), незворушно спокійний, з ним – старший лейтенант Тихий – метушливий, ледь стримуючи себе, щоб кудись не побігти. За спинами у них два писарі застигли по стійці «струнко».

В центрі уваги представник штабу флоту – молодий, осанистий – все підкреслювало його значимість: і те, як трималась його «свита», і те, що не суєтний, і навіть те, що нижчий за званням (адже командир екіпажу - капітан другого рангу) мав ширші повноваження.

Капітан третього рангу вийняв папірця, затримав на коробці «Казбека», олівцем зробив помітку, нечутно щось сказав молодшому офіцеру супроводу. Той продублював команду різким голосом: «От первого по семидесятый, по порядку номеров рассчитайся!». Коли донеслось: «… семидесятый, расчет закончен». - Той же підручний виголосив: «команда один» офіцер екіпажу відвів «команду один» на другу половину площі.

Ми вже знали: номери команд – то номери спеціальностей, за якими будуть навчати майбутніх спеціалістів.

Далі відбувався «рассчёт» «От семидесятого по сто пятьдесят

шестой – команда два…», «команда три…», тобто, машиністи, торпедисти, турбіністи…

До стола з документацією (так старанно підготовленою) ніхто з комісії не підійшов, а її очільник у той бік не глянув. А ми то думали…, а вийшло коту під хвіст. Так в армії буває. Не повірив би, якби не був свідком.

Гіркуватий осад на душі трохи посвітлішав, коли заносили стіл з паперами у приміщення. Ненароком почув репліку начальника штабу, сказану не військовою термінологією: «Нет худа без добра. Всё хорошо, что хорошо кончается».

«Хорошо» закінчився курс молодого матроса й для команди, до якої зараховували мене. Минаючи усякі курси, «учебные отряды» відправили «для дальнейшего прохождения службы» безпосередньо в стройову частину, тобто на бойові кораблі.

Невеличким кораблем каботажного плавання розвезли нас по «точках», висаджуючи по кілька осіб на стоянках військових кораблів.

Рухався весь час корабель, огинаючи Кольський півострів, на північний захід. Де буде чергова стоянка, де буде кінцева зупинка, кого і скільки буде висаджено – ніхто з «пасажирів» (як водиться у військових) попередньо не знав.

Минули порт Полярний, пересікли Мотовську затоку, Баренцовим морем дістались північного узбережжя півострова Рибачий, ввійшли в губу Вайда. Все, «кінець світу», крайня північна точка материкової частини Радянського Союзу. Ще трохи і… Норвегія. Мимоволі напросилася пісня:

Корабль наш упрямо качает
Крутая морская волна,
Поднимет и снова бросает
В кипящую бездну она.
А волны и стонут, и плачут,
И бьются о борт корабля…
Расстаял в далёком тумане Рыбачий,
Родимая наша земля.

На один з есмінців, що стояли на рейді (якірній стоянці), висади-

ли ще кількох «пасажирів». Нас четверо пересадили на катер і доставили у вузьку затоку (фіорд) з крутими скелястими берегами. В затоці, притулившись один до одного, стояли мінні тральщики. От вони і прийняли нас на борт.

Рапортуємо черговому офіцеру. Той перепоручає нас боцману, який перш за все показує, де будемо спати. Внизу, під верхньою палубою, суцільно металево приміщення – кубрик з двома ярусами підвісних ліжок-гамаків для шести осіб. Ледь встигли покласти у вказане місце свої речі, як вдарила ринда (корабельний дзвін) – обід. Боцман завів нас у їдальню, називаючи кают-компанією, пообіцявши, що розпорядку дня навчить нас швидко. Звідси й почалося наше ознайомлення з розпорядком дня, особливостями корабельної служби, побутом плавскладу, різноманіттям службових обов'язків особового складу корабля.

Кают-компанія – компактне приміщення, поділене низькою перегородкою на дві половини. Одна для команди строкової служби, друга – для офіцерів і надстроковиків. Кинулось у вічі, що офіцери і матроси молоді, майже одного віку. Помітно також, що між першими і другими майже товариські стосунки поза межами безпосереднього несення службових обов'язків.

Судки з їжею подавались ліфтом зверху. Обідала команда неквапливо. Лише компот із сухофруктів або чай випивали охоче, дехто просив добавки.

Ми з Броником (Брониславом) Камінецьким, дотримуючись темпу прийняття їжі, мимоволі згадували дві доби тому залишену їдальню на сухопутті, коли махали ложками, наче за плечі кидали, а з-за столу вставали тільки розбудивши апетит. За десять-п'ятнадцять хвилин їдці почали підійматись із-за столу і також неквапливо виходити. Ми теж заворушились…, стримуючи бажання і соромлячись захопити з собою по скибочці хліба. Мабуть наміри наші (чи душевне сум`яття) розгадав матрос, який трохи затримався. Попереджаючим жестом руки, (щоб ми не вставали) спокійно сказав: «Вы, ребята, не стесняйтесь. Все прошли это…, - і підсунувши до нас судок з кашею, - ешьте, пройдёт время – насытитесь. По себе знаю». Не насипаючи в тарілки, ми «в два ціпи» змолотити судок.

Матрос дочекався закінчення «процесу», зібрав посуд, витер стіл, відправивши ліфтом начиння.

Таке поводження, піклування досвідченого матроса про молодих, недосвідчених «салаг» повернуло мене до спогадів семидесятирічної давності.

Так склалося, що довелось мені служити на трьох флотах: Північному, Балтійському і Тихоокеанському.

За весь період служби (з кінця сорокових і першої половини п'ятдесятих років) жодного (!) разу не спостерігав зневажливого, глумливого, не кажучи про жорстоке ставлення старослуживих до молодих солдат і матросів. У ті роки значна частина воїнів строкової служби вимушена була служити п'ять, шість, сім років, проте «дідівщини» не було. Про «неуставные отношения» серед військовослужбовців стало чути в кінці 70-х років, коли мобілізувати в армію почали на 1-3 роки, в залежності від роду військ.

Повернусь до спогадів. Другого дня вранці після «приборки» - піднімання прапора, на верхній палубі вишикувана команда. Рапорт командиру. Капітан-лейтенант молодий, нижче середнього росту, з довгою рудою бородою обходить шеренгу. Біля новоприбулих зупиняється. Ближчий робить крок вперед – рапортує: «Матрос Коминецький». Командир переводить погляд, я роблю крок вперед: «Старший матрос Кульчицкий». Борода командира не надає йому суворості. З ледь помітною іронічною усмішкою, зауважує: «Уже старший…?!». Барви інтонації голосу командира ще довго переливались в моїй голові…

За штатним розписом розподілили нас молодих, по бойових частинах (БЧ) навчатись спеціальностям. Броника у мінну групу, мене - до електриків. А щоб ми не блукали в лабіринтах корабля, приставили до вахтового офіцера. Спочатку його доручення здалися простими і легкими. Далі все більш ускладнювались, змушуючи частіше згадувати, по чому фунт лиха. Наприклад: «Передайте шкіперу щоб доповів, чи приварено дев'ятий піллерс до стрінгера». У такому дорученні більше питань, ніж слів… Та вже після кількаразового несення служби посильним стало багато що зрозуміли і кількість «комінгсів», «флорів», «бімсів» перестала лякати. Більше

того, я став співучасником розіграшу самого вахтового офіцера.

Стрімко бігаючого посильного зупинив матрос: «Посыльный! Доложите вахтеному – Сальный снялся с якоря». Піднявшись на палубу верхньої рубки, - доповів. Внизу заходилися сміхом… Коли ж узнав причину сміху, то й сам розреготався.

Скоро мене доручили навчати електрику, матросу 2-ої статті Олегові Ситнику. Мобілізований на флот в 1944 році, чекав демобілізації, прослуживши шість років. Неговіркий. Кожну вільну годину використовував для розв'язання задач з підручника математики. Мріяв про вступ до вишу.

Як наставник, теорією мене не завантажував. Під час несення вахти, виконуючи ту чи іншу роботу, показував і пояснював що і до чого…

Завдяки наставнику ознайомився (в загальному) з електротехнічним обладнанням корабля, системою електричних мереж, численними механізмами-споживачами електричного струму. Особливо цікаво було ознайомлюватись з приладами навігаційного призначення. Олег Ситник охоче розказував про принцип роботи приладів, їх технічне обслуговування. Відчувалося, що що любив свою справу і не лише тому, що за штатним розписом був штурманським електриком.

Знаходив час мій наставник «просвітити» мене історією корабля та його тактико-експлуатаційними властивостями. Він був в числі першої команди, яка прийняла тральщик, переданий американцями Радянському Союзу по ленд-лізу в другій половині 1944 року.

Середнього класу мінний тральщик водотоннажністю 860 т, команда – 90 осіб. Відмінність американського тральщика в тому, що був здатний виконувати бойове завдання, знаходячись тривалий час в автономному плаванні. Для екіпажу створено належні умови: каюти опалювались, працював опріснювач морської води, передбачено душові кабіни, приміщення для занять фізкультурою, продумане обладнання камбуза. Правда, не було ленкуточка, та під нього відвели місце в кают-компанії.

Порівняно з умовами побуту на тральщиках вітчизняних, на американських були ліпші, хоча вимоги до несення щоденної служби і

виконання бойових задач були до екіпажів однакові.

Були однаковими для всіх і природні, кліматичні умови, характерні для Крайньої Півночі. Особливо дошкульними була низька температура і полярна ніч. Якщо від холоду був якийсь захист (додаткове утеплене обмундирування), то від впливу на людський організм полярної ночі захисту не було. Власне кажучи, таких проявів як сонливість, пригнічений настрій та інших симптомів депресії не встиг відчути. Думаю, пояснюється це тим, що не довгий час перебував у тому краю, та і ніч північна була ще не цілодобовою.

Пам'ятається, що були думки: ось закінчу службу, приїду до себе, на Україну, знайдуться діти… і буду розказувати вечорами, як доводилося тяжко їхньому батьку чи дідусеві. Пізніше переконався, що про «смаленого вовка» розповідь буде не про той час…

А поки що, не втрачаючи нитку розповіді про умови перебування на Півночі, згадую і ще про такі, що зумовлювали стан здоров'я військовослужбовців і їх самопочуття. При достатньому харчуванні (в голодні післявоєнні роки!) гостро не вистачало овочів (про фрукти й говорити нічого). Ще на початку служби (у Ваєнзі) деякі матроси одержували посилки від рідних. Піддався і я такій спокусі. Написав мамі. Вислала вона вісім кілограмів цибулі. Дісталось мені кілька цибулин… Аякже, мені теж перепадало, коли хтось одержував посилку. Треба сказати, що старослуживі матроси посилок не одержували. З часом уторопали це й молодші…

Особливо дітквливою стороною буття на військовій службі (мається на увазі час проходження курсу молодого матроса) було одержання листів з «гражданки». Нечулих до такої події в екіпажі не було. У старослуживих захвату від того не спостерігалось.

Відбувалося дійство так. В переддень-два обмінювались гадками, коли має прийти пошта. Потім - коли будуть роздавати. Нарешті! Хтось з писарів штабу ставав на підвищення і, оточений натовпом, вигукував прізвище щасливця. Коли той озивався, лист над головами передавався з рук в руки адресату. «Щасливчиків» було не багато, інші понуро розходились.

Процес роздачі листів кожного разу мав одну і ту ж особливість. Один із «щасливчиків», на прізвище Любіш, одержував по десять-

п’ятнадцять листів водночас. Легко собі уявити картину і почуття «не щасливчиків», коли поштар вигукував «Любіш» вісім, тринадцять, сімнадцять разів. Спочатку це викликало сміх, пересипаний дотепами, потім їдкими філіпіками. Посилювало неприязнь до Любіша і те, що сам він був непримітний, сірий, з приклеєною усмішкою. Нарешті «нещасливчики», зганяючи досаду, Любіша злегка «поканіфолили»… Незабаром екіпаж розформували, розкидавши «щасливчиків» і «не щасливчиків» у різні частини Північного флоту. З часом «молоді» стали «старими», листи писали від оказії до оказії або ж за покликом совісті – «треба написати».

На перших порах служба йшла розмірено і спокійно. Головний старшина корабля ознайомив мене і Броніслава Комінецького, (як молодих матросів), з основними тактико-технічними характеристиками мінного тральника: габаритами корабля, дизельними двигунами, озброєнням, швидкісними режимами, часом автономного плавання, траловим оснащенням, засобами протичовнової боротьби. Особливо справляла враження тривалість автономного плавання 20 діб - без необхідності заходити до баз постачання.

Досить наполегливим виявився і мій наставник-електрик Олег Ситник. Я ж прагнув виправдати його довіру і надію. Старшина 2-ої статті Ситник чекав, що його ось-ось демобілізують, а там «наверху» все відкладали, бо не було заміни. От і сподівався старослуживий, що підготувавши заміну, причина його затримки відпаде… До слова, так було і з наставником Броніслава Комінецького у мінній групі. Так було і в інших частинах.

Все склалось у мене добре, та в одному випадку все ж засмутив я свого наставника. На одній із ємностей для зберігання дизельного палива (5 тис. літрів) зіпсувався рівнемір. Ситник, глянувши на запітніле захисне скло датчика, поставив «діагноз»: «Від вологи окислились контакти. От і не рухається стрілка показника». Тут же, вважаючи таку роботу нескладною, сказав мені зняти кришку, почистити контакти. Якщо стрілка показника «здригнеться», то причина усунута.

Щоб відкрити кришку з електроконтактами, потрібно відкрутити чотири болтики. Натомість я почав відкручувати болти, які

утримували саму капсулу з датчиком. Після кількох оборотів гаєчним ключем, в груди мені вдарив потужний струмінь солярки. На характерний шум прориву рідини наставник рвучко обернувся і, відкинувши мене, миттєво затягнув болти.

Звідки, як і коли встиг з`явитись у безлюдному відсіку черева корабля старший лейтенант-інженер, командир електро-механічної служби – залишалось незбагненним. А те, як він «розпікав» старшину електриків (не звертаючи уваги на мене) залишилось в пам'яті надовго. Через те, що командир не удостоїв мене розпіканням, не виказав навіть погрози покаранням, я, стоячи струнко в просякнутій соляркою робі, почувався побитим псом…

Поки що служба на військовому кораблі у мирний час проходила мирно, у відповідності з розписом. Аврaльних команд не чулося, хіба що пожвавлення відбулося в період переходу тральщиків від однієї стоянки до іншої. Яка мета була такого маневру знали ті, кому треба було знати…

Запам'ятався своїм напруженням прохід корабля у фіорд. Тиша. Ледь-ледь чутне постукування з машинного відсіку лише підсилює німоту. Навіть вахтові перемовляються чомусь приглушеними голосами. Самий малий хід корабля. Водна поверхня застигла. Внизу безодня, вверху безмежжя. Маневруючи, корабель в окремих місцях ніби протискується між прямовисними скелями з однієї сторони і надводними шхерами – з іншої. Про складність і напруженість маневрування свідчить, що командир корабля стоїть поруч з рульовим. Перехід фіордом тривав годину у найвужчій частині. Та в міру розширення ущелини спадала «затиснутість» екіпажу, збільшилась швидкість корабля. Нарешті вийшли на відкриту воду. На рейді стояло ще два тральщики з дивізіону Північного флоту. Приєднавшись до них, стали в «позицію».

Лише тепер мені «розвиднилось», для чого був задуманий такий перехід, таке маневрування. Звісно, це тільки мені та ще Броніславу Комінецькому. Старослуживим то було не вперше.

На кораблях почалися тренування, відпрацювання навиків взаємодії для майбутнього виконання бойового завдання.

Друга світова війна на Європейському континенті закінчилась в

травні 1945 року. Бойові дії припинили всі роди військ, окрім Північного військово-морського флоту, зокрема, його підрозділу – мінних тральщиків.

Під час війни Баренцевим морем пролягав шлях для караванів суден, які доправляли по ленд-лізу військову техніку та стратегічні вантажі у Радянський Союз. Німці, звісно, засіяли цей шлях мінами різноманітних конструкцій і призначень: акустичними, вібраційними, дрейфуючими, якорними, магнітними, контактними…, всі вони несли смерть.

Для розчистки форватера використовувались тральщики, які йшли першими попереду конвою. А на війні як на війні, нерідко першими підривались, першими тонули, першими гинули екіпажі тральщиків. Тільки за три післявоєнних (!) роки на морських мінах підірвалося понад чотириста суден, з них сімнадцять воєнних кораблів.

Трудність і ризикованість знешкодження морських мін крилась в тому, що «плавуча смерть» хаотично змінювала своє місце, дрейфуючи по водних просторах під впливом вітрів, течій, змін глибин, температурі тощо. Траплялись випадки, коли міни заносило течією у високі широти, де вони вмерзали у кригу, а далі, потрапляючи у тепліше водне середовище, розконсервовувались…

Остаточне розмінування Заполярного басейну територіальних вод Радянського Союзу вдалося здійснити лише в першій половині 50-х років минулого століття.

Тим часом підготовка до виконання бойової операції (тралення мін) ставала інтенсивнішою як по окремих частинах служб корабля так і по взаємодії між кораблями ланки. Відпрацьовувались різні способи маневрування трьох тральщиків у бойовому порядку.

Як це виконувалось в деталях і в цілому ми з Броником не знали, бо були ще «зеленими». Хоч якесь уявлення з`являлось лише після підслуханих розмов старослуживих та почутих команд. Броник був більш «просвітлений», тому що перебував на вахті на верхній палубі і мав ширший кругозір. У мене ж був «вузький кругозір», тому що ніс вахту з наставником внизу, у машинному трюмі, на посту, обмеженому стінками відсіку в кілька метрів квадратних. Правда, на панелях з контрольними приладами міг (зобов’язаний

був) слідкувати за справністю роботи всіх електромеханізмів корабля. Перебуваючи поруч з своїм учителем, Олегом Ситником, не раз переконувався у його досвідченості, по-доброму, заздрив і картався, як мені далеко до нього… Один приклад. Нічний сон. Спимо в кубрику разом. Раптом мій наставник підхвачується, швидко вдягається. Питаю: «Куди? Що таке?» - «Чується мені, що дев'ятий з натугою працює, збавляє оберти». Підхвачуюсь і я. Кортить мені, як то йому «чується» в загальному шумі працюючих дизелів, торохтінні механізмів почути, що «дев'ятий» гуде не рівномірно, «з натугою». Ключі, плоскозубці, викрутки – завжди при собі. Крутнув Олег в одному місці, підтягнув в другому, послабив в третьому – гудіння стало рівномірним, стрілка амперметра застигла. На все про все витрачено дві хвилини.

Якщо моя обізнаність про електромережі корабля і його електросилові механізми поступово завдяки наставнику поглиблювалась, то освоєння системи електропостачання штурманського обладнання ледь-ледь піднімалось з мілини. Пояснення тому було просте. По-перше, справа ця «тонка». По-друге, знаходилось все в командирській верхній рубці, у яку для профілактичних робіт піднімався штурманський електрик без мене… По-третє, вважалось, що практикант ще не «доріс». Та поки що Олег у викроєний між вахтовий час втлумачував мені конструкцію і принцип роботи гіроскопа – основного елемента навігаційних приладів. Розкрутивши саморобну дзиґу, показував, як стійко вісь дзиґи тримається вертикалі в залежності від швидкості обертання і як змінюється кут відхилення. Просто і дохідливо.

Незабаром старшина Ситник сказав мені, щоб готувався до техмінімуму, проводити який буде сам командир електромеханічної служби.

Тренування екіпажів до операції тралення продовжувалось. В один з таких днів на шикуванні команди до підйому прапора оголошено наказ про присвоєння командиру корабля чергового звання – капітана третього рангу. Екіпаж дружно привітав свого командира. На вечерю у кают-компанію подали солодкий пиріг. Вистачило усім. А ще через день невідомо з яких причин, вихід ланки тральщиків на бойове завдання було відмінено. Наказано повернутись

на попереднє місце стоянки. Молоде поповнення шкодувало, що не вдалося пройти хрещення. Старослуживі розсудливо перемовлялись вголос: «Не поспішайте попереду батька в пекло».

Перебування кораблів-тральщиків на вихідній позиції передбачало, крім підготовки до виконання основного завдання за своїм призначенням, ще і несення командою караульної служби навколо кораблів. Для цього на берег висаджувався позмінний караул. Разом з іншими випала і мені черга нічної пори стати на охорону визначеного сектора. Шлюпка патрульна висадила мене на безлюдний берег, забрала змінника. Перетнувши в два кроки край кам`янистого берега, став підніматись на узвишшя. Розгулялась хуртовина, сніг заліплює очі, холодний вітер ось-ось роздягне. Легко подолати крутий підйом затрудняє рушниця, бо мушу притримувати рукою, водночас утримувати рівновагу. Але це дрібниці. Головне - маю стати на охорону ділянки радянської землі, не порушити жодним чином Статут вахтової служби. Присягу ж приймав! Нарешті дістався. Вчепившись руками за край скелі, витяг тіло на площину, піднявся з коліна, - за кілька кроків стоїть… людина. Крізь марево хурделиці бачу, як тріпотять поли шинелі. Незчувся, коли душа перемістилась у п’яти. Рефлективно скинув рушницю на руки, щось прохрипів, ступнув крок і відчув як багнет вперся у тверде, скреготнувши по металу. «Людина» хитнулась і з дзвоном рухнула на каміння. Разом з тим переляк покинув і мене.

То мій змінник «розіграв» мене, поставивши балон з-під стисненого повітря, закамуфлювавши під «диверсанта». Розрахував надійно, бо ж знав: «у страху великі очі».

Від попередніх вартових ми знали, що на тій ділянці під час війни розміщувалась зенітна батарея. Призначенням батареї було не давати змоги німецьким літакам штурмувати і топити судна союзників, які доставляли стратегічні вантажі у Радянський Союз.

Після закінчення бойових дій необхідність розміщення батареї у цьому місці відпала. Залишаючи місце дислокації, зенітчики забрали табельне озброєння, залишивши «непотріб», тобто те, що підлягало списанню. Для якої потреби зенітчикам знадобились балони, у нашому «флотському» колі не знали. А все ж знадобились… через чотири роки після війни.

Після зміни варти ми зустрілись з «режисером і постановником» мініатюри. Старослуживий і «салага» посміхнулись один одному, обмінялись виразними поглядами. Один ні про що не випитував, другий нічого не розказував.

Ланка тральщиків повернулась на базу. Лише тут з чуток довідались (в армії теж ходять чутки) чому нас відведено з позиції. Одні казали, що начебто змінилась метеорологічна обстановка в районі проведення операції, другі – що буксирні ваєри (стальні троси) потребують заміни, треті – що передоручено іншій ланці дивізіону…

Отож, стоянка на базі в очікуванні наказу. Команди зайняті за розписом своєї служби. Сюди входить й несення караульної служби підпорядкованій комендатурі місцевого гарнізону. З кожного корабля по черзі виділяється кілька осіб для патрулювання в межах гарнізону і прилеглого невеличкого поселення. Запам'ятався інструктаж начальника варти перед вступом на зміну, - короткий і вичерпний: «Патруль никогда не бывает виноватым». А потім вже деталі: при перевірці документів де хто з вартових має стояти, куди дивитись, як тримати зброю і подібне.

Особливістю розміщення гарнізону і його заселення було те, що у ньому не було (майже не було) осіб жіночої статі. В зв'язку з цим довелось бути частковим свідком пікантного випадку. Тут коротенька передмова.

Під час тривалої стоянки офіцерський склад харчувався в гарнізонній їдальні. Для обслуговування (розпиляти, колоти дрова для кухні, носити воду, чистити котли, переносити вантажі…) виділявся наряд з числа рядових матросів. У їдальні працювали постійно дві чи три жінки (вільнонаймані) посудомийницями, офіціантками. Зрозуміло, були ті жінки у «фаворі» серед офіцерського складу. «Срочникам» нічого було навіть дивитись в їхній бік.

Все ж один з наших, матрос Анохін, відбуваючи наряд, зумів, як кажуть в народі, «підбити клин» і розповів нам, що в наступний наряд вона пообіцяла йому зустріч… Пізньої пори в кубрику ніхто не спав. Всі чекали «везунчика». Прийшов мовчазний і насуплений. Зігнувшись, почав роззуватись. Ми, звісивши голови з ліжок, чекаємо «смачної» розповіді. А везунчик мовчить, тільки сопе. Нарешті

один з нетерпеливих втаємниченим голосом прошепотів: «Ну, ти щось зробив?». На що той з якимось спустошенням пробубукав: «Зробить, нічого не зробив, тільки страху нагнав». Зміст такого семантичного виразу «страху нагнав», не зміг розтлумачити навіть корабельний шифрувальщик.

Прийшов день призначення здавати нам техмінімум. Бронислава Комінецькому зі своєї спеціальності, мені зі своєї. За результат більше, по-моєму, хвилювались наставники. Перевірка тривала хвилин двадцять. Командир електромеханічної частини запитав мене, чому електропроводи виготовляють з кольорових металів, зокрема, з міді. Відповів, що у таких металах висока електропровідність і вони мають малий опір, і тут же згадав закон Ома, хоч мене і не запитували. Згадав шкільного учителя Ольштинського, який, втокмачуючи у наші голови залежність сили струму від опору, наче приспів після кожної строфи, повторював: «Не знаєш закону Ома – сиди вдома».

Складніше було з практикою – пошук несправностей. Олег Ситник приготував їх три. Саме на третьому завданні я мало не засипався, шукаючи «обрив» на ділянці електромережі за допомогою приладу. Судячи з того, як офіцер-перевіряючий і мій наставник посміхнулись один одному – зрозумів, що мене «купили»… Купили за дешево.

Вже років через п`ять, коли навчався у виші, почув байку, яка нагадала про мій невдалий вибір «методики» пошуку несправності в електромережі.

Підготувався студент фізфакультету до заліку з оптики. Втомлений від попередніх «заліковців», розморений духотою в аудиторії, літній професор запропонував студенту дещо нестандартний метод перевірки знань:

«На підвіконні стоїть вазочка. Притуліть долоню до стінок вазочки і поясніть, чому з сонячної сторони вазочка прохолодна, а з тіньової – тепла?»

Студент, переконавшись, що так воно і є, не розгубився від такої аномалії. Відштовхнувшись від того, що кут падіння сонячних променів має дорівнювати куту відбиття, почав на дошці креслити

багатошарові геометричні фігури і доводити, як переломлюються кути променів у кожній площині. Для переконливості шпарко обґрунтував усе тригонометричними функціями.

Від такої «метикуватості» студента у професора трохи піднялися брови. Посміхнувшись, промовив: «Одначе…, - і за тим продовжив, - поки ви готувались я повернув вазочку на сто вісімдесят градусів, проте, залік вам поставлю».

Техмінімум мені зарахували. Означало, що мене було допущено до самостійного несення вахти лише при стоянці корабля, коли силові машини зупинені, а працює тільки дизель-генератор. Що ж, попереду ще два техмінімуми, здобуття класності, а тоді вже…

На Північному флоті «тоді вже» для мене не сталося.

У черговий раз перебуваючи в наряді, група матросів завантажувала корабельний трюм. Одні перекачували паливо-мастильні матеріали, другі переносили продовольчі товари. Мені випало носити в мішках капусту, моркву, картоплю… Справа до болю знайома. Вправно балансуючи з мішком на плечах по хиткому трапу, мимоволі піддавався ритму легкої музики, яку включив завбачливий корабельний радист. Раптом мелодія обірвалась і з гучномовця пролунав твердий голос вахтенного офіцера: «Старший матрос Кульчицкий, к командиру корабля».

На той час і за тих обставин таку команду (враховуючи навіть військову логіку) складно було уявити. Справа в тому, що на військовому кораблі такого рангу як БТЩ, командир не викликає рядового матроса безпосередньо. В таких випадках дотримується субординація.

Доповівши старшому, що залишаю свій «пост», (то було зайвим, але того вимагає статут), поправив шапку, защібнув ґудзик, стріпнув верх і направився на командний мостик. Хтось з офіцерів сказав, що треба йти не в рубку, а в командирську каюту. Тут я зовсім упав духом – виходить щось на зразок приватного запрошення…

Рішуче входжу і, набравши в груди повітря, видихаю: «Старший матрос Кульчицкий прибыл…».

Командирська каюта (хоч і командирська) була невеличка: ліжко, столик, два стільці, умивальник. Так що, коли я ввійшов, то мусів

стати майже впритул до столика, за яким сиділи два офіцери-капітани. Командир сидів на ліжку, кітель розщібнутий. Світло з вікна-ілюмінатора падало так, що риси обличчя командира бачились невиразно, зате виділялась чітко окреслена борода.

«Чужі» офіцери у чорних флотських однострояхх, лише голуба окантовка погонів чимось вирізняла їх. Саме ця деталь змусила йокнути моє серце. Чомусь подумалось, що то «особісти», а лежача на столику папка – ДЕЛО. Заспокоїв офіцер-капітан. Неспішно гортаючи «Дело» заговорив спокійним домашнім голосом: «Мы здесь посмотрели ваше дело, (коротка пауза), образование восемь классов, учились на механика, с техникой знакомы, да и сейчас (пауза) аттестуетесь положительно (велика пауза). Учится хотите?».

Відлягло від серця. Прояснилось… Продовжив розмову другий офіцер: «Предлагаем вам учится в школе младших специалистов на електрика-прибориста. Служить будете в морской авиации». Останніх два слова і голуба окантовка погонів прояснили належність офіцерів до роду військ, а перше слово «предлагаем» надало впевненості. Відповів щиро і коротко: «Учится хочу. Благодарю за доверие».

Перший офіцер: «Ну вот и хорошо. Вот здесь распишитесь. В четырнадцать часов посадка на каботажник. Доставит вас в Мурманск. Явитесь к военному коменданту, получите литер к месту прибытия».

Перепитувати, де знаходиться «место прибытия» у військових не заведено. Усе буде сказано у свій час, у своєму місці.

За якихось п’ятнадцять-двадцять хвилин відрапортував шкіперу, поставив де потрібно «сдал», «принял», попрощався з командою БЧ-5, подякував наставнику Олегу Ситнику, потиснув руку Броніку Комінецькому.

Поки корабель неквапом добирався до порту, «пасажири» познайомились. Усі були одного року призову, майже в однаковий спосіб відібрані «для прохождения дальнейшей службы». У всіх була неповна середня або середня освіта. Значна частина мобілізована з технікумів, училищ, профтехшкіл або ж працювали в галузях, пов’язаних з технікою. Не було несподіванкою й те, що у більшості відібраних були одні і ті ж «покупці» - офіцери морської авіації.

У порту зустрів нас офіцер комендатури. Зробив перекличку, щось уточнив, щось перевірив, записав. Дав команду: «В две шеренги становись! Слушай приказ». У наказі поіменовано склад групи, визначався маршрут, далі ще кілька пунктів і, в останньому, - старшим группы назначается старший матрос Кульчицкий Б.И.

Те, що мене призначено «старшим» - прозвучало, але не здивувало. З двадцяти трьох рядових я був старшим за званням, а в армії «старший» завжди старший.

Подавши команду «Вольно», офіцер наказав групі «не отлучаться», а мені запропонував пройти з ним.

Зайшли в приміщення коменданта. Тут вручили супровідні документи, продовольчий атестат, проїзний літер, назвали маршрут прямування, повідомили пункт прибуття: містечко Піонерський (колишній Нейкурен), Калінінградської (колишній Кенінсберг, Східна Прусія), області, в/ч №…, побажали щасливої дороги.

Виходить, Балтика. Прощай, Північний флот.

Маючи в розпорядженні трохи більше однієї години, я дозволив команді пройтись по набережній (у Мурманську залізничний вокзал і морський порт суміщені). Спустившись до берега, взяв напам'ять камінчик – голяк. Згадалась пісня:

Когда покидал я родимый утёс,
С собой кусочек гранита унёс…

Невимушене півторагодинне перебування з хлопцями помітно зблизило з «подчинёнными». Кому доводилось служити у війську, знає, як це важливо.

На третю добу поїзд доставив нас до Калінінграда. Хоч досить короткий час, але від поїздки цієї залишились в пам'яті окремі деталі, епізоди. Найперше, я мав суворий наказ: на вокзалах пересадки (Ленінград, Вільнюс, Калінінград) з'являтись до військового коменданта і доповідати йому (в якій кількості прибуло, чи не було випадків порушення дисципліни, чи є хворі і т. ін…). По прибуттю в Ленінград матрос Геннадій Бабанов попросився відвідати рідних, які проживають на вулиці Красній, недалеко від вокзалу. До посадки на поїзд Ленінград – Вільнюс мали кілька годин. Чомусь був впевнений, що звертатись до коменданта марно. Взяв відповідаль-

ність на себе. Розказав ситуацію всій групі, призначив старшого, поїхали трамваєм втрьох.

Пам'ятаю двір-колодязь, оточений високими будинками, під стінами яких акуратно складені стоси дров.

Піднялись в квартиру. Тут я взнав таке, про що Геннадій жодним словом не обмовився, поки їхали до його рідних. Висока, змарніла літня жінка сплеснула руками, зойкнула і з плачем кинулась обіймати Гену, називаючи його синочком. За кілька хвилин збіглися сусіди комунальної квартири, поділеної на закамарки, наче купе у вагоні. Для сусідів Геннадій був теж «дорогим синочком». Саме від них (сусідів) ми з напарником дізнались, що батько Гени у війну безвісти пропав, мама померла від голоду під час блокади Ленінграду, померла також і його молодша сестра. А Гена «почему-то выжил» (так висловилась його тітка).

І Генина тітка, і сусідки заметушились, намагаючись пригостити нас «бєдних», пропонуючи роздягнутись, сісти за стіл. Обмежились тим, що не скидаючи шинелей, випили по склянці чаю. Гена виставив на стіл дві банки м'ясних консервів, чим дуже спантеличив мене. Адже про це мені потрібно було подумати раніше. У наших запасах (по продатестату) були і консерви, і ковбаса, і риба.

На своєму відносно ще короткому життєвому шляху доводилось знати і бачити не одну знедолену війною родину, та у даному випадку історія родини мого «сослуживца» дуже мене засмутила.

Чвертьгодинні відвідини закінчились. Тітка Геннадія пересвідчилась, що племінник живий-здоровий, перехрестила нас і відпустила не плачучи…

У Вільнюсі комендант дозволив (на час очікування потяга) пройтися містом. Звернув увагу на добротні, старовинної архітектури кам'яниці з гостроверхими дахами, бруковані вузенькі вулички. Піднялися на Замкову гору, оглянули вежу Гедиміна. Трохи незвично: Радянський Союз, а перехожі розмовляють не російською мовою…

Дивні почуття огорнули, коли потяг перетнув колишній кордон Німеччини і вийшов на простір Східної Прусії (нині Калінінградська область). Ніяких вказівних знаків, оголошень про це, звісно,

не було. Тільки вагонами прокотилась чутка. Не можу сказати, як така чутка сприймалась всіма іншими пасажирами поїзда, а мої думки «переключились» на не таке вже й давнє минуле.

Минуло п'ять років, як ця територія приєднана до Російської Федерації. Колишня фашистська Німеччина! Тут все має бути не так, як у нас. І земля не така, і дерева не такі, і навіть повітря. Поїзд зупинився на якомусь безлюдному полустанку. Перон, станційні будиночки, кілька під'їздних колій. Причини зупинки не знаємо, нібито має пройти зустрічний. А поки що – роздивляємось. Все не так для нас, звиклих до метушні на станційних перонах, коли люди з клумаками, кошиками, валізами кудись і чогось поспішають. А тут безлюдно і тихо, навіть горобці не пурхають. Звиклі до обгорілих, напівзруйнованих вибухами пристанційних будівель, тут бачимо затишні, чепурні, вигадливо поштукатурені «під шубу», наче близнюки, будиночки.

Привертає увагу білостінний WC з емальованим умивальником і блискучим мідним краном. Теж не так, як у нас… І під ногами було як не у нас. Не те, щоб підсипано гравієм, не те, щоб зацементовано, заасфальтовано, а всю платформу викладено кольоровою цеглою «під ялинку». Від такого «благоустрою» було незвично і незатишно. Чомусь така «зона комфорту», нарочитість охайності, чистоти дратувала.

Кінцева зупинка – Калінінград. Те, що побачили, дуже нагадувало Київський Хрещатик перших післявоєнних років, тільки в рази збільшені руйнування. Загалом, як у нас. Таке порівняння генерувало думку: «Так їм і треба», хоч «їх» у місті вже не було...

У комендатурі нас передали під команду розбитному флотському старшині– надстроковику. Той без вагання всадовив нас у кузов «студебекера», який помчав містом... З висоти кузова розкривалась панорама руїн і звалищ. Це ж якої сили бомбування треба було задіяти, щоб не залишилось жодного (!) каркасу житлових будинків, жодної промислової будівлі. Металеві конструкції, швелери і таври – «тридцятки», рельси з трамвайних колій скручені, наче солом'яне перевесло. Руїна була такою жахливою, що бракувало слів… Багато років потому прочитав оповідання Рея Бредбері «Усмішка». В

уяві рельєфно постала картина зруйнованого міста, яку письменник відтворив всього трьома коротенькими реченнями. Так то ж Рей Бредбері!

Машина виїхала на околицю. Очам не віримо! Смуга одно-двоповерхових будинків, розділених алейками, газонами, садочками оточують висаджене в повітря місто і… жодного зруйнованого, спаленого.

Філігранна робота повітряних армад…

Незчулися, як дісталися місця призначення, зупинившись перед воротями з смугастим шлакбаумом, дротяною огорожею, мовчазними вартовими.

Рутинне шикування, переклички, розподіл по підрозділах. Машини з майбутніми курсантами все під'їжджали. Прибережне військове містечко заселялось.

Балтійський флот

Невеличке поселення Піонерське (колишнє Нойкурен) на побережжі Балтійського моря вирізнялось лише тим, що у ньому розміщувалось військове містечко з (як тепер кажуть) добре розвинутою інфраструктурою. Згодом нам стало відомо, що то був навчально-тренувальний центр для німецьких льотчиків-асів морської авіації.

Мені доводилось бачити і перебувати деякий час у кількох «стаціонарних» військових містечках (Хмільник, Гнівань, Ваєнга), збудованих у радянський період. Всі вони однотипні: приміщення (казарми) для особового складу, штаб, харчоблок, санчастина; бокси,ангари, стоянки для бойової техніки, склади і неодмінний плац. Скажемо, таким було військове містечко, в якому ми мали пройти курс навчання. Таким і не таким…

У перший же день новоприбулі відчули, що постійний командний склад школи діє швидко, чітко і злагоджено. Організація стройових підрозділів (відділення, взвод, рота), навчальних курсів-груп (механіки, електрики, радисти, зброярі), розміщення по казармах, закріплення за навчальними кабінетами, призначення старших груп і все інше, передбачене постановами, планами, наказами і статутами виконувалось у чітко визначені терміни, тобто, по-армійськи.

Початок занять запам`ятався несподіваним штрихом. По дзвонику на першу лекцію в аудиторію ввійшов… знайомий з недавнього часу офіцер. Прийнявши рапорт старшого групи, відрекомендувався: «Капитан Спарварт. Преподаватель электротехники». Несподіванка була в тому, що саме він, капітан Спарварт, в пам'ятний день, у каюті командира тральщика запитав мене: «Учиться хотите?». То він був у групі відбору, або як їх називали «покупателей», майбутніх курсантів. Несподіванка чекала і в іншій аудиторії, коли офіцер відрекомендувався: «Капитан Александров, преподаватель. «Электрические приборы». Для деяких курсантів «знайомими» виявились викладачі «Электрических сетей» - капітан Індюков, «Электрических приводов» - капітан Селюк, інструктор зі спорту і фізкультури – капітан Голкін.

Справляло враження навчально-матеріальне оснащення кожного кабінету: прилади, механізми в розрізі, стенди, тренажери, таблиці, макети. Достатня кількість обладнання для проведення лабораторних і практичних занять.

Як було на інших відділеннях (механіки-мотористи, радисти та ін.) – не знаю. Навчання проходило в різних корпусах.

Незабутній слід залишили у моїй пам'яті викладачі. Вони відрізнялись від тих, у яких я навчався «на гражданці». Кожен з них викладав свій предмет, але спільною для всіх була побудова уроку: чітко, стисло, жодної марно втраченої хвилини. Через багато років згадував я методику викладання цих учителів військового закладу, коли прочитав у когось з видатних педагогів, що критерієм учительської гідності є уміння вкластися у відведений час. От і не переставали нас дивувати такі учителі, коли не поглядаючи на годинник, за останнім словом лекції, виголошуючи «Урок закончен» - лунав дзвоник на перерву. І ніколи раніше, і ніколи пізніше.

При такій організації невдовзі стала зрозумілою суть «доктрини» навчального процесу: «Не умієш – навчимо, не хочеш - змусимо».

Тут маю трохи відступити від теми.

Закінчувався термін дії рекомендацій, які мені надали для вступу у партію, коли навчався у профтехшколі. Весь цей час мучило сумління від того, що написав в анкеті про батька «помер у 1937 році».

До того ж, тримались в пам'яті слова мого старшого товариша Карла Крігера, коли розказав йому про свій намір: «Наживеш великого клопоту, бо ж обов'язково перевірять…».

От і маявся я від того, що не насмілювався з кимось порадитись, як вчинити, а для самостійного рішення не вистачало ні розуму, ні духу.

За тих обставин була одна дорога – до заступника командира роти з політчастини старшого лейтенанта Тураченка. Та щось заважало відкритись йому. А все через зумисну гру замполіта видаватися підлеглим «своїм в доску». Звичка поплескувати по плечу, звертання на «ти» з натяком на прихильність, «сипання» анекдотами з розряду тих, коли хтось з подружжя передчасно повертається з відрядження, пригощання папіросами «Беломор…» - все це чомусь не додавало старшому лейтенанту авторитету, а у нас не породжувало довіри.

В противагу «розбитному» замполіту, командир роти капітан Колосов був ніби антиподом своєму заступнику. Врівноважений, неговіркий, обтяжений чисельною родиною (четверо дітей – дівчаток, дружина і її мама) та сто двадцятьма «синками» (так інколи він нас називав), перебував у віці, за яким ось-ось мала настати відставка. Бачили ми свого командира один раз в день на «утреннем построении». До вишикуваних у дві шеренги «синків» виходив командир, приймав рапорт чергового, вітався. На тому усе. Цілий день ми були на заняттях в навчальному корпусі. В позаурочний час в житловому корпусі повновладдя переходило до старшини роти Голенка на прізвисько Сова, оскільки нікому не вдавалось побачити його сплячим або ж відпочиваючим. Одне слово – «недремне око». Цсю ніч він безшумно шастав з кубрика в кубрик, пильнуючи, щоб ніхто не «бодрствовал», не розмовляв, не ходив, не….

Старшину Голенка боялись, командира Колосова поважали. Відповідно до графіка заступив я старшим черговим по роті. А це вже серйозно. При зброї, червоній нарукавній пов'язці, днювальні мають слухати мене, для всіх я начальник, при виконанні своїх обов'язків навіть старшина мені не зовсім брат…

Щоб проявити своє начальницьке становище не було ні суб'єкта,

ні об'єкта. Казарма спустіла, усі «при ділі». Отож, всівшись на стілець перед кабінетом командира роти, заглибився у читання книжки. За таким «виконанням» службових обов'язків» і застав мене зненацька капітан Колосов. Виструнчившись, я чекав «розпікання», та обійшлося. Командир взяв у мене з рук книжку, прочитав назву, гмикнувши, пройшов до себе у кабінет, залишив двері навстіж.Через кілька хвилин гукнув мене, запропонував сісти, запитав, звідки родом і ще якісь питання…, за якими, власне, вся коротенька біографія. Ні тіні офіційності, і те, що покликав не як чергового, і те, що запросив сісти, і якийсь домашній тон довірливої розмови спонукав мене до відвертості.

Розказав командиру про свого батька і про своє сум`яття з рекомендаціями до вступу у партію.

Слухав командир уважно, не задаючи жодного запитання, не видаючи ніяких реплік. Після короткого мовчання, пильно дивлячись мені в очі, неспішно промовив: «То что Вы мне (на цьому слові зробив наголос) рассказали - никому не рассказывайте. С рекомендациями не торопитесь, жизнь подскажет». Життя підказало через десять років, після двадцятого з'їзду КПРС.

Згадую, що процес навчання організований був ефективно. Учитись було цікаво, на заняття йшли охоче. Викладачі були на своєму місці, у кожного з них був свій, неповторний підхід до курсантів. Вони не обмежувались читанням лекцій, систематично приходили на години самопідготовки, завдяки чому ми глибше засвоювали теми, досконаліше вправлялись з практичними роботами.

Не можу оминути й дещо неординарну ситуацію, у яку втрапив ще у перші місяці навчання. Приліпилась до мене погана звичка: на лекціях перепитувати у викладача, піднімати руку, вискакувати, коли викладач риторично звертався до всієї групи, а не до когось одного. Така активність справляла (як не дивно) враження, що курсант розуміється в предметі. Викладачі почали ставити високі оцінки, а далі пішло по інерції.

Кульмінація сталася буденного дня. Старшина, як завжди, ранком підвів роту до навчального корпусу, розвернув «по фронту», відрапортував черговому офіцеру: «Рота прибыла для…» і тут всі

побачили на простінку вхідних дверей метрової величини плакат «Отличники боевой и политической подготовки», а нижче чотири фотографії з текстовками. Серед них «Старший матрос, курсант 4ой группы Кульчицький».

Побачене перевернуло мою свідомість, різко змінило «диспозицію» мого перебування в колективі. Пояснення такого висновку знаходилось на поверхні.

Перше-найперше. У нашій групі було кілька курсантів (2-3), які за рівнем опанування програмового матеріалу стояли на щабель вище. Можливо не всі викладачі це знали (нас же багато), але ми в тісному, дружньому колективі точно знали, хто чого вартий.

По-друге. З першого дня навчання мене було призначено старостою 4-ої групи (25 чоловік). Обов'язки були немудрі: віддати рапорт викладачу, скільки присутніх, скільки відсутніх; передати журнал, зібрати конспекти, дотримання режиму, занести якісь відомості в навчальну частину... Але ж, який-неякий, а начальничок, і тут дуже важливо не втратити баланс у взаємовідносинах. На мою думку, такий «баланс» встановився.

Тепер же, з появою одіозної фотографії «отличника» поставав ризик виникнення дисбалансу у взаємовідносинах з товаришами по службі.

І, нарешті, третє. Учився я успішно, але… ніхто так не знав, крім мене, які маю прогалини в знаннях. Наприклад, в математичних обчисленнях, в процесах природи деяких фізичних явищ, особливо в галузі електротехніки. Виручала в таких випадках механічна пам'ять, аналогії і… «підвішений» язик.

Чи охопив мене відчай? Ні. Рішення прийняв одне: йти прямо. Продовжуючи з усіма опановувати програму за навчальним планом, одночасно кожного дня, кожної вільної хвилини вертався до тих прогалин, яких допустив. Постійно шукав місця, де б на самоті можна було попрацювати з підручником, посібником, конспектом. Вночі, після «отбою» світло повсюди вимикалось. Єдине місце освітлювалось – це гальюн. Та засиджуватись у гальюні з книжкою не давав старшина «Сова – недремне око». Доводилось шукати способів, щоб притупити його пильність.

Хоч і не дуже швидко, але така наполегливість, упертість допомогла мені «вирівнятись».

Як у будь-якому колективі, так і в колективі військовослужбовців найпершою умовою є встановлення нормальних, товариських взаємин між його членами. Саме такими вони склалися у нашій групі. Сприяло такому об'єднанню те, що всі ми були однолітками, всі пережили лихоліття страшної чотирирічної війни, всі пізнали біду і голод післявоєнних років, всі знали, що їх чекають, що вони потрібні. Об'єднанню сприяла одна мета: здобути військову спеціальність.

Якої би чисельності не був контингент, у ньому обов`язково створюються мікрокомпанії. До однієї з таких компаній долучився і я. Кожен з нас чимось виділявся. В'ячеслав Іщенко – з Єйська (Росія) на прізвисько Вухатий, бо мав відстобурчені вуха. Стрункий, худорлявий, наче пересохлий стручок квасолини. Вражав начитаністю. Мріяв вивчитись на хіміка, тому й був нерозлучний з товстенним підручником хімії для вишів. До призову працював в електроцеху хімзаводу. В'ячеслав – юнак компанійський. З ним було цікаво всім. Ми цінували його здатність «гасити» лайливих, вгамовувати дратливих і навіть заспокоювати братів-близнюків Дарулісів, які постійно сварилися між собою, мабуть, з дня своєї появи на світ. У Славка завжди знаходився якийсь оригінальний метод примирення сторін. Одним із самих дійових був метод порівняння ситуацій. То він наводив приклад з античної літератури, то з середньовіччя, то з новітньої історії. Ефект від того був непоборним: «ворогуючі» сторони зм'якали, сміючись, показували один на одного пальцем, (маючи на увазі персонажа названого Славком), а ми дружно реготали. Спрацьовувала начитаність В'ячеслава.

Між нами склалися дружні і довірливі стосунки, стали ділитися самими потаємними думками, гризотами. Одного разу В'ячеслав розказав мені, що його батька репресовано в 37 році, а він вказує в анкетах, що батько помер, що мама тяжко хворіє, що вона естонка і мріє, як син відвезе її в Естонію помирати.

Усім був потрібний білорус Олексій Тихонович – Лєксей, - (як він сам себе називав). Людина хазяйновита і, як кажуть про таких, «з руками». Лєксей – чи не єдиний з курсантів мав акуратні, щіточ-

кою вуса, що надавало статечності. На чому б не зупинився погляд Олексія, то руки тут же доводили до ладу. Тільки-но розмістилось нас п'ятеро у кімнаті (звісно, ми називали то «кубрик») як Олексій переставив койки по-своєму, тумбочкам знайшов місце, вішалку перебив на іншу стінку і… в кубрику стало затишно, світло, гарно. Навіть дух казарми кудись вивітрився. Цій людині притаманно утилітарне ставлення до самих буденних речей, він умів їх покращити, поліпшити.

Проста справа – догляд за одягом. Однострої наші рясніли металевими ґудзиками на шинелях, бушлатах, кітелях, пряжками на поясах. З часом метал окислювався, тьмянів. Для підтримки «парадності» цієї «фурнітури» вдавались до чищення її крейдою, розчином, пастою, та помагало на один-два дні. Взявся Олексій до діла. Розжився дубовою корою, назбирав соснової глиці, насмикав корінців якогось бур'яну, залив все окропом. Коли через кілька днів суміш відстоялась, натер сукняною шматиною ґудзики, раз у раз макаючи шматину в розчин. Кожного ранку весь курс вишиковувався в шеренгу для «внешнего осмотра», який робив ротний старшина «недремне око». Всі і все мало бути випрасуване, вимите, виголене, вичищене. Поволі рухаючись вздовж шеренги і пильно оглядаючи «внешний вид», старшина зупинився перед Тихоновичем. Зупинили старшину не ноги, зупинили очі, яких не міг відірвати від гудзиків на бушлаті курсанта. Гудзики виблискували, наче діаманти, відбидаючи промені. Після затяжної паузи до старшини повернулась мова: «Где Вы такое взяли?». Тихонович відповів вичерпно: «В лесу». Рота вибухнула сміхом. Причиною цього сміху було те, що Олексій у випадках, коли хтось з нас запитував, звідки він, відповідав лаконічно: «З лісу». Де працював – «у лісі», де жив, - «в лісі», де батьки, - «у лісі». По суті, воно так і було. Олексієві батьки, дід і прадід були лісниками, тож жили і працювали у лісі.

Незабаром чи не весь курс електриків-прибористів «заблищав» гудзиками «а ля Тихонович». Мало того, дехто з офіцерів виявив цікавість до винаходу «алхіміка» з четвертої групи. А що? Справляє враження, оригінально, і головне, надійно. Гудзики зберігали блиск не добу-дві, а місяці.

Ейфорію погасив капітан Колосов. Без докорів, без галасу командир роти спокійно і розсудливо пояснив, що гудзики – це елемент військової форми, а не біжутерія для її прикраси, що в армії слід дотримуватись встановлених норм.

Начебто всі зрозуміли, куди хилить командир роти, тільки Лєксей Тихонович зрозумів по-своєму: не можна гудзики лудити, а про все інше мови ж не було…. Кинувся він до шитва, бо для нас, молодих, справа така була дуже нагальна. Ми, молоді, спішили «постаріти». Якомога швидше стати схожими на бувалих «мариманів». Штани носити «кльош», накладний комір - «тюйс» мав бути вицвілим від солоної води, бушлат – в талію, шинель – вкорочено, безкозирка – набакир, пряжка – обважнена свинцем, рукави одностроюю – в «реглан», черевики на обцасах. І для всієї тієї модифікації гардеробу Тихонович наче вродився. Питали його, де він того навчився? Відповідь була коротка й вичерпна: «Де? Де? У лісі».

Брав грудку вапна з бочки під дворовою вбиральнею, розчиняв у відрі з водою, кидав туди розполосований густо-синіми смугами гюйс і… виймав уже з блідо-голубими смугами.

З кльошем трохи складніше. Виріже з фанери два трапецієвидних клини, натягає на них штанини, змочує водою і так раз у раз натягує на клини все більше і більше. На ніч кладе штани під матрац, сам зверху. На ранок ногавиці ширші на п’ять-шість сантиметрів. Це ще не все. Зі зворотньої сторони штанини намилюються грубим солдатським милом, заганяються клинки і прасуються. Сукно ще розтягується. Процес вважається завершеним, коли при вийнятих клинках штани не кладуть, не підвішують, а ставлять і … вони не падають (!). Вершиною ж досконалості процесу є той момент, коли з-під ногавиць не виглядають черевики.

Питали хлопці у Тихоновича, чи можна за його методом розтягнути ногавиці до ширини Тихого океану. Казав, що ні. А от підмести набережну, прогулюючись з дівчиною, можна.

За яку б справу не брався Лєксей – все у нього виходило до ладу. Особливо вправним був у кравецькій справі. Без швейної машинки, орудуючи лише голкою з ножицями, легко міг перелицювати, звузити, вкоротити, перешити будь-яку річ. Звісно, робилося все по-

тайки. Чи боролися з тим статутним «промислом» командири? Ще й як боролися…. Скоро у «майстра» появилися наслідувачі – брати Даруліси. Та заважало їхньому підвищенню кваліфікації те, що рідні брати-близнюки постійно сварилися між собою, звинувачуючи один одного в недолугості.

Чи не найзначимішою імітацією під «маримана» було нанесення на тіло татуювання. Ремеслом таким чомусь не захотів оволодіти навіть чоловік «з лісу». А запит бажаючих на татуювання був неабиякий. Єдиним надійним місцем, де могли зробити такі послуги була гарнізонна гауптвахта. Для того, щоб стати «клієнтом» гауптвахти хоч би на три доби, (краще п’ять) потрібно було щось таке скоїти: задрімати на посту, матюкнутись при старшому, захмеліти, пошкодити табельне майно, тощо. І до того, - заслужити довіру у «майстра» з числа «постійного» складу гауптвахти.

Не минула й мене «епідемія» захоплення татуювання. Захопився вибором логотипу. Бачив на «мічених», не підходило, здавалось банальним: якір на тильній стороні долоні – ні, на пальцях КАТЯ – не моя, на грудях – «буду помнить вечно, но и ты, конечно, не забудь меня» – розложисто, але не переконливо. Поки думав, то час йшов, а з часом і глузду набирався. Так і залишився без татуювання.

Описуючи такі позастатутні ситуації, мимоволі постає думка: а як нам вдавалося знайти для цього час? Прийшов до висновку: саме тому й вдавалося, що в армії взагалі, а у військовому навчальному закладі зокрема, чітко розписана кожна година. Більше того, інститут старшин, командирів підрозділів ретельно слідкував за додержанням кожного пункту режиму.

З огляду на побутові умови, то вони суттєво відрізнялися від «північних», у яких довелося раніше служити. Наприклад, нормами харчування. Тут «на континенті», норма була, м’яко кажучи, скромніша, «втягнулись» наші шлунки лише через пару місяців. У десять разів меншим було і «денежное довольствие». Пам’ятається, після одержання «зарплати» ходили ми з В’ячеславом Іщенком в «увольнение», купляли по пачці маргарину, по буханцю білого (!) хліба і пачці «Беломора». Верталися з добрим настроєм і злегка здутими животами. До наступного звільнення залишалося тридцять днів.

Одного разу випало нам свято. Братам Дарулісам прийшла з дому посилочка. Зібрався наш «кубрик» (п'ять чоловік) на берег моря. Що було їстівного у посилочці – не пам'ятаю, а от півлітру «Московської» запам'ятав. На піщаному березі тихо, тепло. Десь далеко пройшла буря, а до нас лише набігають ритмічно досить високі хвилі. Цілковите «благелєпіє», якби ж не почали штурхатись і сваритись брати Даруліси. Добре, що ми вже звикли до такого «братнього» спілкування, і це нам не завадило погойдатись на лагідних і сумирних хвилях.

Якщо ж продовжити опис побутових умов у нашому військовому містечку, то вони були незрівнянні з тими, у яких довелося перебувати раніше, на першому етапі несення служби. Незатишні холодні казарми з триповерховими дерев'яними нарами у Заполярній Ваєнзі, вузенькі тісні металеві каюти з підвісними ліжками на кораблі в акваторії Баренцевого моря. А тут, на Балтиці, зручні кімнати на 4-5 осіб, упорядковані: кахель, метлахська плитка, настінні світильники, теплі радіатори, умивальники з кранами. Під піддашшям третій поверх (мезонін) – простора, на всю довжину казарми зала з низькою стелею і врізними у покрівлю вузькими віконцями. У залі більярдні столи, столики для шахмат, розкладки газет, журналів. Тут регулярно проводились політінформації, рідше демонструвались кінофільми. Вільний час було де згаяти.

М'які зими, легкий морський бриз в поєднанні з духмяністю прибережного соснового лісу створювали досить ефективну оздоровчу ауру. Недарма первісна назва цього поселення Найкурен містить в собі лікувальне значення. Тому й німці побудували у цій місцевості реабілітаційний центр для своїх льотчиків. Люфтваффе. Як рудимент минулого, у містечку сприймали підстаркуватого кочегара Дергеліса. Казали, що він і при німцях кочегарив. Про вихід кочегара на роботу сповіщався весь гарнізон у своєрідний спосіб: передягнувшись, Дергеліс залізним шворнем вдаряв по підвішеній на стовпі рейці. Знали, також, коли кочегар обідає: лунало два удари – до і після.

І насамкіець воїнство сповіщали: у кочегара закінчилась зміна.

Був і у мене «контакт» з кочегаром Дергелісом. Поклали мене в

санчастину, при огляді лікар лише руками розводив, щось мугикав собі під ніс. Все обличчя у мене розпухло і стало схожим на свинячий пухир: губи, ніс, брови злились в одну округлу площину. Дещо розгублений лікар приписав переляканому пацієнту тритижневий постільний режим. Ніякого болю я не відчував, температури не було. В кількох палатах лазарету нікого не було. Один, закутаний в німотну тишу, чув лише відлуння кроків прибиральниці та рипіння дверей. Волів би потрапити на гауптвахту, адже там живе спілкування…

На другий день зумів вислизнути самовільно з лазарету. До казарми було з сотню кроків, але, дотримуючись обачності, в середину не заходив, а пішов до кочегарки, де звично гуртувались курці. Хлопці зніяковіли, побачивши моє обличчя, мовчання порушив кочегар Дергеліс однослівним діагнозом: «рожа». Мене більше налякало, ніж чудернацьке словосполучення виказаного лікарем діагнозу. Тим часом Дергеліс, з характерним для нього акцентом, спокійно і розсудливо порадив: треба пити кобиляче молоко, розказав, на якому хуторі його можна купити.

Доставили кобиляче молоко у баклажках брати Даруліси. Лікар, старший лейтенант Пильняк, попри свій ще короткий службовий поступ, висловився професійно: «Гірше не буде» - і приписав вживати ліки. Залишилось невідомим, чи то ліки помогли, чи то кобиляче молоко вилікувало, але невдовзі наче сім баб пошептало: гнітюча хвороба відступила, прийшов збудливий апетит. Цей епізод залишився в пам’яті лише тому, що за всі роки служби в армії ні разу більше не хворів.

Перебування в лазареті було позначено для мене не лише фізичним одужанням, але й духовним збагаченням. Із захватом прочитав 3-й том творів Віссаріона Бєлінського. Чому саме Бєлінського – й сьогодні не можу сказати. Читання мною різних родів літератури було безсистемне. Зайшов в гарнізонну бібліотеку. На стенді «Новинки» виставлено новеньких три томи В. Г. Бєлінського. Розгорнув перший – захопився. Мало того, почав робити виписки. Окремі запам’ятались на все життя, у подальшій практичній діяльності вчителя літератури керувався ними.

«Поэзия есть высший род искусства. Всякое другое искусство более или менее стеснено и ограничено тем материалом, посредством которого оно проявляется. Произведения архитектуры поражают нас или гармонией своих частей, образующих собою грандиозное целое, или громадностью своих форм. Но этим и ограничиваются средства их обаяния на душу. Сфера скульптуры шире, средства её богаче чем у зодчества, она уже выражает красоту форм человеческого тела, оттенки мысли в лице человеческом; но она схватывает только один момент мысли лица, одно положение тела. Сфера творческой деятельности скульптуры не простирается на всего человека, а ограничивается только внешними формами его тела; образуя только мужество, величие и силу в мужчине, красоту и грацию в женщине.

Живописи доступен весь человек – даже внутренний мир его духа; но и живопись ограничивается схвачиванием одного момента явления.

Музыка – по преимуществу выразительница внутреннего мира души; но выраженные ею идеи неотделимы от звуков, а звуки, много говоря душе, ничего не выговаривают ясно и определённо уму.

Литература выражается в свободном человеческом слове, которое есть и звук, и картина, и определённое ясно выговоренное представление. Посему заключает в себе все элементы других искусств».

Перегортаю інколи сторінки товстого загального зошита, виписки у який почав робити ще з часу навчання у Київській профтехшколі. Тут і К. Сімонов, і В. Шекспір, поруч І. Тен з Дм. Писарєвим, Т. Мальтус і Г. Плеханов, Д. Рікардо, В. Ленін… . Простий перелік цих і не названих імен не означає, що читав я цих авторів поглиблено, серйозно. Дещо читав, дещо вичитував про них, дещо виписував з побічних джерел. Ну як було не виписати у Гете: «Вкус образуется только созерцанием превосходнейшего, а никак не сносного».

Ну як не записати таке співзвучне до мого тодішнього віку і головне, мого настрою думку Михайла Коцюбинського, виказану ним Максиму Горькому:

«Ведь романтизм наиболее человечное настроение, мне думает-

ся, что его культурный смысл недостаточно понят. Он преувеличивает, ну да! Но ведь он преувеличивает добрые начала, свидетельствуя этим, как велика жажда добра в людях».

Припинив я робити виписки у зошит в середині 50-х років, прислухавшись до мудрої поради Григорія Тихоновича Бушняка. Та про це у свій час.

Раніше вже згадувалось про наші довірливі стосунки між «пацієнтами» палати №6» (так між собою ми називали кімнату-кубрик, де ми проживали). У вечірні години (частіше – після відбою) хтось з нас брався розповідати «байку Шехерезади». Випадало й мені поділитись із записаного в зошит. Зацікавлено слухав (він це умів) В'ячеслав Іщенко. Олексій Тихонович, чимось зайнятий, не встрявав. Брати Даруліси вставляли репліки цілковито протилежні по змісту одна одній і, як завжди, сварилися.

А все ж цікаво. Тримаючи сьогодні в руках зошит із записаними мало не семидесятилітньої давності, вернутись до себе… Змінюється людина і зовнішнє, і внутрішнє. Навіть речі змінюються. Листки зошита пожовкли, чорнило вицвіло, ледь розбираю літери, слова; змінився почерк: був з нахилом – тепер прямий. Обгортка зошита зітліла. Читається тільки те, що видрукувано великими літерами.

Страж Балтики

№ 178 Суббота 20 июля 1950 года

(ежедневная газета)

«Выдающиеся трудовые победы советского народа,
завершающего выполнения послевоенной сталинской
пятилетки, вдохновляют воинов на новые успехи
в боевой и политической подготовке»

і передумова: «вдохновенный труд строителей коммунизма» обширний, на дві сторінки матеріал.

«Об итогах выполнения государственного плана развития народного хозяйства СССР на 1950 год за II квартал»

Підбірка матеріалів з місць, і серед них невеличка замітка А. Алєксеева:

«Карта о событиях в Корее. Внимательно следит личный состав подразделения за героической борьбой свободолюбивого корейского народа против американских агрессоров.

На днях для матросов и старшин была прочитана лекция «Американская интервенция на Востоке». В клубе оформлена большая карта Кореи, по которой можно проследить за славными боевыми делами Народной армии, борющеюся за свободу и национальную независимость республики, против наглых американских захватчиков».

Змінюються люди, змінюються речі, змінюється світ. Адже ніяк не можна було уявити, що один з «внимательно следящих» за десять тисяч кілометрів до Кореї, через півроку буде за кілька десятків кілометрів від «свободолюбивого корейского народа».

Перебуваючи в межах армійського суворого режиму, ми «відпочивали», коли випадала нагода прийняти участь в «общественно-полезном труде» поза межами гарнізону. Бувало таке рідко, та коли траплялось на залізниці розвантажити вугілля з платформи чи викорчувати кущі під злітну смугу аеродрому, витягнути «топляк» з припортової зони – працювали охоче, з настроєм.

Пояснення тому досить просте: не треба було слідкувати за «внешним видом», дотримуватись «субординації», на якусь часину уникнути «влади» вимогливих наставників-викладачів і ще багато занудних, виписаних статутом вимог.

Та найліпше відпочивалося нам на Куршській косі. Про неї трохи детальніше.

Вздовж західного побережжя Балтійського моря, з півдня материкової частини Калінінградської області і на північ до Литовського порту Клайнеди протягнулась саблевидної форми піщана коса. Клин суші у відкритому морі довжиною в сотню кілометрів, шириною від чотирьохсот метрів до чотирьох кілометрів, вкритий віковічним сосновим лісом, помірний клімат, доступність (паромна переправа в одному кінці, шосейна дорога в другому) – все це разом справляло враження якоїсь райської благодаті.

Літнього погожого дня весь особовий склад школи молодших авіаспеціалістів піднято по бойовій (!) тривозі на спасіння лісу Куршської коси. Чому «спасіння» - ніхто не знав. Хтось сказав, що

треба рятувати від повені, хтось, що ліс відправлятимуть на шахти Донбасу, хтось, що маємо надати допомогу країні народної демократії… Найбільш проникливі виказували здогад, що то буде санітарна розчистка, аби упередити загибель лісу від шкідників-жучків.

Розчуленість покинула «спасателів», коли прибули на місце. З'ясувалось, що вже повалений і очищений від віття ліс треба вантажити на машини «студебекери» тут, а розвантажувати там, на пароми. Ніяких підйомників, кранів не було. До стовбура підходило десять-одинадцять чоловік і під команду «разом взяли» закидали на борт. Командували нами цивільні, як ми дізналися – лісники. Мусили слухати їх: куди і як вантажити, куди оземком, куди шиєю. Ухекалися ми добряче, а польової кухні все не було, мабуть, їй «тривогу» забули оголосити…

Літній день довгий. Вже далеко після опівдня трапився нам перепочинок: вантажівки чомусь затримались. Втомлені важкою працею, розморені літньою спекою, кволою ходою добрели до недалекого озера (показали лісники).Водойма мілка, з чистою прозорою водою, пологим піщаним берегом, оточене могутніми соснами. Квапливо поскидавши «роби», кинулись у воду. Плавати не довелося, бо найбільша глибина – «до пупа». Так, ліниво поплескались, то було щось схоже на омовіння, бо прогріта вода не бадьорила.

Побачена живописна картина постає інколи в уяві моїй до сьогоднішнього дня. Напівколом на березі озера та по мілководдю фантасмагорично розкидані голі тіла. Де хто зупинився, там і упав, не піклуючись про зручність. Хто вздовж, хто в поперек, хто розкинувся, а хто скрутився калачем. Хтось лежить собі, лише вода тім'я підмиває. Повалила усіх втома, кинула у дрімоту, були й такі, кого і сон зморив.

Соловьи, соловьи, не тревожьте солдат,
Пусть солдаты немного поспят.

Не довелося поспати. Розбурхали усіх брати Даруліси. Ніхто не помітив коли і куди вони шмигнули, поки разом з усіма чвалали до озера. Тож несподівана і така помітна поява братів з торбиною (речовим мішком) цукру миттю зігнала дрімоту. Почали той цукор хапати хто пучкою, хто жменею, а хто і язиком з торби лизнув. Коли

ж один з цікавих хрипким голосом запитав у братів, де вони розжились «манною небесною», то почули «правдиву» байку. Йдучи разом з усіма до озера в глиб коси, у якусь мить вирішили завернути в сторону моря, хоч до нього було на пару сот метрів. Покупались. Неподалік помітили дебаркадер (плавучу пристань). Підійшли. Нікого немає. На піддонах складено мішки з цукром. Запитати ні у кого. Гріх було вертатись порожняком…

Перший азарт в куштуванні цукру швидко згас, бо ж «дурне сало без хліба» і в животі без обіду кишки грали марш. Змінив музику все той же «хлопець з лісу», Лєксей Тихонович. Метнувшись на протилежний берег озера, приволік старе крило від машини. Розвів багаття, випалив з крила фарбу, висипав у ємкість цукор і вже за півгодини розтоплений цукор хлюпався у посудині.

Палений цукор, поділений на дольки, нагадував всім славнозвісні півники, котрими смакували в не такому й вже й далекому дитинстві. Тепер, уже дорослі, облизуючи «півники», їсти не наїлись, але черв'яка заморили…

Вже як сонце наблизилось до горизонту, прибула «для роздачи пищи» польова кухня.

На другий день звично впряглися в роботу. Азарту зменшилось, а продуктивність збільшилась - набрались досвіду. Вкладаючи колоди, помітили, що можна було б завантажити на машини значно більше деревини, якби з неї не стирчали недбало зрубані сучки. Кульгавий лісник, який був з нами, сказав, що можна взяти кілька сокир у хижі, неподалік. Першим зголосився я. Підійшли до хижі. Справна хата «взруб» розділена на дві половини: одна з вікнами, за шибками яких біліли фіраночки, друга половина – комора з вузенькими душниками в стінах. У коморі панував порядок: на кілочках розвішані дворучні пилки, поруч кайла, в рядок лопати штикові і совкові, врубані в колоду сокири-теслі, сокири-колуни та ще чимало ременанту для роботи в лісі. Відібравши кілька сокир, вийшли з комори, і тут я не втримався від захвату: сказав хазяїну, яка у нього справна хата, яке чепурне обійстя і ще якось похвалив.

- Та яка це хата, звичайна наша лісова хижка. Он глянь, - і вказав рукою, куди глянути, - яка у Герінга була хатинка.

Сказати б, що промовлене лісником прізвище Герінг пробудило певну асоціацію – то ні. Адже ще зовсім недавно тут жили німці і «герінгів» могло наплодитись бозна скільки. Але те, що виднілось в напрямку, вказаному рукою лісника, зацікавило. Крізь віття змішаного лісу проглядались обриси будівлі. Підійшов ближче – одноповерховий будинок циліндричної форми. Ще ближче і … не циліндричної, а квадратної. Зведений на півтораметровому камінному цоколі і обнесений просторою відкритою терасою, справляв враження кільцеподібної будови. Доріжки біля будинку, вимощені свого часу мілким гравієм, встигли вже прорости літорослю, дощата підлога тераси, поручні, балясини вкрилися легким моховинням. Зайшов всередину. Двері всі навстіж. Посередині велика зала і по периметру чотири чи п’ять кімнат. Пусткою тхне. Вікна цілі, стіни не обдерті, голо й ніякого натяку на меблі, сміття не помітив.

Питаю у лісника, що то воно таке. Каже – один із мисливських будиночків Германа Герінга. Угіддя тут були багаті: водились лосі, кабани, зайці, а що вже птиці… Нам наказано за будинком «дивитись»…

Надвечір надійшла команда працювати ще один день. Таку звістку сприйняли з піднесенням. Який же школяр, студент, курсант не радіє від звістки: «сьогодні лекцій не буде». Готові збирати металобрухт, розвантажувати баржу, складати цеглу, копати траншею, аби, аби не сидіти за партою, не слухати лекцій, не дотримуватись остогидлого розпорядку дня, розкладу уроків, уникнути невсипущого ока за кожним твоїм кроком. Тори, саме вантаження деревини (хоч досі тяжка праця), було тією віддушиною для всіх такою бажаною.

Раптом спрямування удару різко змінилося. Таке буває у військових... Вранці, ще до початку роботи, у табір примчав мотоцикліст, зупинився біля командирського намету. З чим він приїхав, узнали через кілька хвилин по відбуттю нарочного. Пролунала команда: «Стройся!». Оголошено наказ, зміст якого зводився до того, що подальше вивезення лісу відміняється, «лисини», які залишились на землі від стосів колод, присипати хвоєю, опалим листям, закидати віттям. Що то все значило – не нашого ума діло. Догадувались: там, на самому верху, щось пішло не так…

Навели «порядок» швидко. З нудьгою чекали машин, які мали забрати нас «додому». Хтось запропонував пройти на берег моря, в протилежну сторону від озера. Зібрався нас гурт, чоловік з десять. Балагурячи, прийшли швидко. Несподівано відкрився незабутній краєвид. Зупинились за кілька кроків перед урвищем, а внизу, на глибині з десятиповерховий будинок – море, на весь обшир і до горизонту – море. На небі ні хмаринки, на морі штиль. І тиша. Ніхто не обмовився жодним словом. Майнула думка: який жаль, що не бачить цього мама.

Мисливський будинок фашистського бонзи з часом, в уяві, засмітило паморокою, а чарівний краєвид з Куршскої коси бачу сьогодні.

Три дні «свободи» поза межами школи спливли наче вода з перекинутого глечика. Знову статут, режим, настановлення, розклад тримають нас за «жабри» як ту рибину, витягнуту з води і позбавлену будь-якої опори. Все ж, і при тій суворості траплялись хвилини, коли можна було розвеселити себе і своїх товаришів.

Випало мені нести караульну службу. Опівночі заступив вартовим біля штабного сейфу школи. Глибока ніч. У кінці довгого коридору, на другому поверсі штабного корпусу встановлено громіздкий металевий сейф, відгороджений до стелі металевою решіткою з товстого прута. Пам’ятаючи, що «несение караульной службы является выполнением боевой задачи и требует от часового высокой бдительности, решимости и инициативы», перевірив пломби, сургучні печатки, розвішені на стінах «Правила пожарной безопасности», витяги з «Устава гарнизонной и караульной службы». Кинувся в очі «глибокозмістовний», на півстіни, вислів маршала Радянського Союзу Клима Ворошилова: «Армия – это большая школа». На тому моя «бдительность и решимость» згасли. Позначилась втома від цілодобового перебування на вахті (ніщо так не знесилює як «ничегонеделание»). Ні присісти, ні обпертись. Очі злипаються, хилять на сон, ледь не падаю на камінну підлогу. Ось тут сама по собі проявилась «ініціатива». Повісивши рушницю на шию, просунув руки в клітини решітки (наче рюкзак закинув за плечі) і так зафіксувався всім тілом. Подивитись зі сторони – чистого виду розп’яття. Зручно. Упав в дрімоту. Тіло обвисло, руки затекли. Прокинувся від тупого болю. Витягнути руки не можу – так затерпли,

омертвіли. Останнім відчайдушним зусиллям звільнився з решітки. Тільки відпустило – сміх розібрав…

Через кілька місяців знову випало мені стати на варту біля того ж сейфа і знову у нічну зміну. Та на цей раз уже набув досвіду… Перед порогом вхідних дверей поклав лист побитої жерсті (наче там її місце). Розрахунок був на те, що хтось наступивши на бляшаний лист, дасть про себе знати…

Ніч. Німа тиша. У штабі – ні живої душі. Лише від моїх кроків чується відлуння. Будучи «захищеним», виймаю з-за пазухи книжку, занурююсь у читання. Час спливає непомітно. Незчувся, як загриміло перед дверима. Не дуже кваплячись, ховаю книжку за пазуху, приймаю стійку «струнко» - то йде зміна варти. Вертаючись, (тепер вже зі мною) начальник варти наступив на лист заліза, яке нещадно загримотіло, смачно матюкнувся і з досадою, хриплячим голосом, розпорядився: «Какой… додумался положить под ноги эту железяку…». Про свою «додумку» я ні з ким не поділився.

Такі порушення воїнської дисципліни траплялись зі мною без наміру когось скривдити або чомусь зашкодити, а коли й траплялись, то нещадно сам себе картав. Так трапилось зі мною при випадковій зустрічі з начальником школи, капітаном другого рангу Дерегусом на гарнізонному плацу. Замкнута корпусами з чотирьох сторін площа розміром в половину футбольного поля, була місцем для стройових занять, парадів, оглядів тощо.

Кому довелося служити в армії – знає: плац – майже ритуальне місце. Кожного дня «освячена» територія ретельно підміталась, «пролежні» підсипались грунтом, утрамбовувались, посипались чистим піском і, головне, категорично заборонялось ходити по плацу в «неположенное время».

Порушники карались «два наряда вне очереди», а при повторі можна було «загриміти» на гауптвахту.

Вже не можу пригадати за якою потребою і куди йшов та «зрізав» вугол плацу (скоріше машинально, ніж навмисно) і… «застовбичив» за кілька кроків перед начальником школи, який, між іншим, йшов по боковій доріжці. Роздумів ніяких не було: пере-

ляканим зайцем прожогом метнувся в кущі. За спиною пролунало: «Курсант! Вернитесь!».

Гадаю, виручили мене не кущі, а досить густі липневі сутінки. Командира я знав, а командир мене не міг знати, - не та «фігура»…

Відсапавшись, став приходити до тями, а потім огорнуло почуття сорому. І у щоб це мені обійшлося… Ну зробив би бойовий офіцер, з орденською колодкою в п’ять рядів, зауваження недолугому курсанту, ну сказав кілька гірких слів... Усвідомлення своєї дурості пекло. Піти до командира з покаянням – складно: треба подолати «ієрархічні» сходинки, поки одержиш дозвіл на особисту розмову. Не насмілився.

Були «порушення», які вчинялись організованою групою військовослужбовців за попереднім зговором.

По території школи військові строкової служби повинні ходити на заняття, в їдальню, на інші заходи, передбачені розпорядком, лише в групі і строєм. Ось на цей раз йшли строєм, але так… Назустріч жінка дріботить з авоською в руці (у гарнізоні проживали родини офіцерів). При зближенні лунала команда: «Руби!». Колона враз переходила на парадний строєвий марш, притиснувши руки до стегон, повернувши голови до «об’єкта» і нещадно кресали каблуками по бруківці (не для всякого командуючого так старались). Розгублена жінка не знала, як себе поводити… Привітна, грайлива усмішка змінювалась на холодну гримасу і навпаки.

Минувши «об’єкт», колона курсантів – «жеребчиків» (вираз старшини роти), вже без команди переходила з парадного маршу на похідний, звісивши руки, опустивши рамена та шурхаючи підошвами по бруківці.

Дізнавши про «вибрик», командир роти, капітан Колосов, по-батьківськи присоромив нас, натякнувши, що хоч були обтяжуючі обставини (груповщина, змова) трибунал нам не загрожує.

Тим часом молодість, затиснути в лещата воїнської дисципліни, шукала розваги. Ну, а хто шукає, той знаходить... Першими, хто знайшов собі розвагу, були брати Даруліси: вони почали вгамовувати свої безкінечні суперечки за допомогою холодної зброї (!) – палашів. Скоро число наслідувачів-«дуелянтів» почало рости.

З`явились свої Атоси, Партоси, Араміси…

Щоб далі вести мову про палаші і звідки вони взялися у школі молодших спеціалістів морської авіації, звернемося до довідників.

Палаш – рубящее холодное оружие. Появилось в 16-ом веке. Состоял на вооружении в 18-19 в тяжелой кавалерии.

Колись і кимось вирішено: кавалерійський палаш в якості військової амуніції застосовувати у підрозділах флоту. У нашій школі палашами озброювались днювальні, чергові, асистенти при Прапорі та в деяких інших випадках. Тяжкий, надмірної довжини палаш разом з не менш важкою піхвою був незручний для носіння пішими.

Брати Даруліси пристосувались проводити поєдинки на третьому поверсі казарми, у так званій кают-компанії. За ними потягнулись охочі до «фехтування». Звісно, робилося все крадькома. Щоб уникнути поранення, на вістря палаша настромлювали свинцевий «набалдашник». Помагало, а все ж без синяків не обходилось. Розходились з миром. Припинились ті розваги враз, після того як «засік» дуелянтів старшина. Рішучість старшини сприйнялась нами схвально, бо ж пообіцяв, що не буде доповідати про порушення командиру роти.

При усій одноманітності наших буднів, великою удачею вважалась нагода, коли випадало на якийсь час побути поза межами школи. (Про кількаденне перебування на вивезенні лісу вже згадувалось).

На цей раз відрядили нас трьох у Калінінград (Кенінгсберг) за якимось навчальним обладнанням. Один з викладачів школи попросив мене передати пакунок його родині, яка жила у місті. Дав адресу. Їдемо машиною, стоячи на борту. Теплий вітер б’є в обличчя, навкруги роздолля, привілля, душа співає...

В’їхали у чепурненьке передмістя. Панорама різко змінюється, коли стали проїжджати самим містом. Яке постало видовище я описав, коли приїжджав півроку тому: гнітюче враження від розшматованого вщент на шматки і шматочки камінного витвору рук людських.

Дивлячись тепер вдруге на руїну, заподіяну «руками людськими», як не зацитувати поета:

Налево посмотришь – мамочка мать,
Направо – мать моя мамочка!

Переїхавши цей «Содом і Гомору», дістались до протилежної околиці міста, потрапивши мало не в «кущі райські». Так. На цій околиці не було і натяку на ту руйнацію, яку бачили у центрі міста. Охайні будівлі, понад дорогу алея, клумби, газони... Ніякого сліду війни. Заїхали під складську рампу. Тут я й відпросився у старшого передати пакунок за адресою. Видно, із старшим була попередня домовленість, бо без розпитування дозволив. Швидко розшукав серед кількох 3-5-поверхових будинків потрібний. Піднявся на 4-й поверх. Зустріла хазяйка квартири привітно. Запропонувала пообідати. Відмовився. Побіжно роздивився квартиру, з кімнати виглядало двоє дівчаток.

Через двадцять років, ввійшовши в одержану квартиру у «хрущовці», був дуже здивований: де я таке бачив?

Малюсенька кухонька, кімнати-пенали, тісна прихожа, низенька стеля, але все є – суміщений туалет, кладовочка і… балкон.

Два рази випадало покинути межі частини по записці про звільнення («увольнительной»). Конкретної мети не було. Йдеш дорогою чи польовою стежкою, і найрізноманітніші думки оселялися в голові. Найшвидше приходять думки якимись нитками пов’язані з місцевістю. «Ага, так це тут носились тевтонці, так це вони заснували світське герцогство – Прусію...». Вимощена ще при кайзері бруківка привела у хутір з кількох дворів. Здивування не покидало, особливо, коли порівнював з рідним Поділлям. Кожен двір вимощений камінням, щільно припасованим, будинки криті залізом або черепицею. За низькою (теж камінною) огорожею вгледів літню жінку, що складала у стіс вже порубані дрова. Знайшов причину, щоб «зачепитись» за розмову... Жіночка була не говірка. Тільки й узнав, що вони переселенці з російського Нечорнозем’я, чоловік з сином працюють на лісопилці, а земля тут така ж як «вдома»...

Та найбільшої втіху мав у вільну годину від читання художньої, публіцистичної, популярної наукової літератури. З дитинства був «запійним» читачем. Захоплювався літературою, герої якої могли вистояти у боротьбі за своє життя, мали потребу постояти за скрив-

джених, були сильні духом, не розгублювались у несприятливих обставинах, давали надію…

Читаючи коротесеньке оповіданнячко «Огоньки» Володимира Галактіоновича Короленка, вивчив напам'ять:

Как-то давно, тёмным осенним вечером, случилось мне плыть по угрюмой сибирской реке. Вдруг на повороте реки, впереди, под тёмными горами мелькнул огонёк.

Мелькнул ярко, сильно, совсем близко…

- Ну, слава Богу! – сказал я с радостью, - близко ночлег!

Гребец повернулся, посмотрел через плечо и опять апатично налёг на вёсла.

- Далече!

Я не поверил: огонёк так и стоял, выступал вперёд из неопределённой тьмы. Но гребец был прав: оказалось, действительно, далеко.

Свойство этих ночных огней – приближаться, побеждая тьму, и сверкать, и обещать, и манить своей близостью. Кажется, вот-вот ещё два-три удара веслом – и путь окончен... А между тем – далеко!..

Мне часто вспоминается теперь и эта тёмная река, затенённая скалистыми горами, и этот живой огонёк. Много огней и раньше и после манили не одного меня своей близостью. Но жизнь течёт все в тех же угрюмых берегах, а огни ещё далеко.

И опять приходится налегать на вёсла...

Но всё-таки… всё-таки впереди – огни!..

1900

«Проплив» я річкою життя мало не дев'яносто років, і все ще не залишає надія «… всё-таки впереди – огни! …».

Маючи за плечима такий довгий плин життя, переконався, що найбільше збагачує людину, наповнює її духовний світ – це спілкування з собі подібними, з друзями-товаришами. Несучи службу на Північному флоті, я просто не міг здружитися з кимось через короткотермінове перебування в різних підрозділах і вікову нерівність.

Тепер же ми всі були однолітки (різниця в рік-два), майже з однаковим рівнем освіти, поєднані однією метою, місцем перебування та умовами.

Про кількох друзів своїх вже згадувалось, але й словом не обмовився про «друзяку» Миколу Парка.

Серед однолітків, однаково одягнених, а тому невиразних, помітно вирізнявся своєю «фізіогномікою» двадцятиоднолітній юнак Микола Парко. На вигляд йому було років тридцять п'ять. Така природа… З першого ж дня був «охрещений» відповідним до лику прізвищем – «старик».

Здружився я з Миколою-стариком легко. Початком була невимушена розмова про наше, не так вже й давнє воєнне минуле. З'ясувалось, що наші долі в однаковій мірі обпалені одним і тим же вогнем.

Розсудливий і проникливий «старик» зробив з того діалектичне узагальнення, що, мов, нас не двоє… Дійсно, в 1949 році до призову в армію залучались юнаки 1929 року народження (переважно з колишніх окупованих тимчасово територій) яких пекло і смажило полум'я 4-х річної війни і післявоєнним «періодом» голодного лихоліття.

Цікаво було слухати Миколу, коли він ділився своїми знаннями з астрономії (коли і де він їх здобув - невідомо). Ми, з нашою освітою (неповно-середньою) з інтересом слухали про сузір'я квазари, пульсари, гороскопічні таблиці…, а найбільше про незбагненний зв'язок між розташуванням небесних світил і долями людей…

Викликаний Миколою інтерес до таких суджень не згас і до тої пори, коли уже я взнав різницю між астрономією і астрологією…

Прийшла осінь, наближався передвипускний, досить інтенсивний період навчання. Флот чекав поповнення спеціалістами: механіків, електриків, зброярів… Переважна більшість курсантів «втягнулась» у навчання, а «пасти задніх» було соромно. Якось спонтанно виникло змагання. Тяга до навчання посилювалась прагненням набути знань і практичних навиків, що знадобилися у цивільному житті. Про таку перспективу не раз нагадували нам і викладачі, й інструктори практичних занять. Через кілька років переконався наскільки наші наставники були далекоглядними…

Вчився я охоче й легко. Завдячую цьому своїм учителям. Вони були різні, кожен мав свою «фішку». Єднала ж їх усіх непідробна

захопленість своєю справою, що не могло не спонукати до наслідування. Як і в кожній школі, наші викладачі мали прізвиська, але були ті прізвиська без найменшого натяку на неповагу чи глузування.

Розповідаючи про роботу навігаційних приладів, викладач, майор Алєксандров, постійно «втокмачував» нам, що основоположним приладом в навігації є гіроскоп. Він це слово так часто промовляв, що до майора «прилипло» прізвисько«Гірос».

Властивість тіла обертатись у просторі з трьома ступенями свободи і при тому, що вісь тіла зберігає сталий напрям, захопила й мене. Не задовольняючись лекціями, почав розбиратись з діючим макетом гіроскопа в години самопідготовки. В певній мірі (зрозуміло, без математичних обчислень) фізичну суть принципу роботи гіроскопа вдалось розпізнати. «Успіхи» курсанта не залишились поза увагою викладача. Почав він залучати мене (тримай це, подай те) до лабораторних робіт, навіть працювати з кількома курсантами окремо. Так і прилипло до мене прізвисько Асистент.

Мав свій підхід, методику викладання курсу електротехніки майор Спарварт. Його прості, не книжні формулювання «западали» в наші голови назавжди: «Условиям возникновения электрического тока есть разность потенциалов и замкнутая цепь», або на запитання, що то є електричний струм, мала бути відповідь: «Упорядкований рух електронів».

Прихильність майора Спарварта часто демонструвати залежності між електричними складовими на осцилографі з його блимаючими на екрані синусоїдами, підштовхнуло когось прозвати викладача Синусом.

Цікаво проводились заняття по «читанню» електричних схем з усім набором комутаційних вузлів, конденсаторів, резисторів, перемикачів; розібратись у такому плетеві було ой, як непросто. Лише завдяки монтажним схемам (на всю стіну, виготовлених самим викладачем) потроху почали засвоювати, куди саме мають «бігти» електрони. До слова, в разі помилкового показу курсантом напрямку руху електричного струму, викладач з легким осудженням поправляв: «Неправильно, советские электроны туда не пойдут». Коли ж курсант виправляв помилку, «доводячи» струм до потріб-

ного «споживача», (засвідчувалась сигнальна лампочка) викладач з легким серцем поправляв: «Ну вот, сами убедились: советские электроны идут только по правильному пути».

Прізвище викладача курсу «электрические сети» було Індюков. Чомусь ніякої клички йому не приліпили…

З колективу викладачів школи виділявся своєю експресивністю (моторністю) інструктор з фізичної підготовки, старший лейтенант Шило.

Середнього зросту. Торс, руки, ноги – суцільне плетиво м'язів. «На дух» не переносив кволих, хирлявих, слабосилих. Весь комплекс вправ чи на полігоні, чи у спортивній залі виконував першим. Робив це вміло, красиво і навіть елегантно. Усе тренажерне обладнання підкорялось його м`язам: на турніку – десть підйомів, на канат – злітав, на коні – як вродився, на паралельних брусах – мах і стійка на руках, на кільцях – «хрест». Як же нам хотілося бути схожими на такого наставника! Навіть флегматики розпалювались, правда, ще добу після занять кректали, затамовуючи «крепатури».

Інструктору з фізичної підготовки клички не дали, так і залишився при своєму – капітан Шило.

Підсумовуючи характер наших взаємин, цілком обгрунтовано можна сказати, що ставлення викладачів до нас, курсантів, було доброзичливим, а наше до своїх наставників – шанобливим. Не можу згадати жодного випадку, якогось загострення у стосунках між викладачами і курсантами.

Прийшла знаменна пора – випуск, присвоєння звання і розподілення по флотах. Найбільш чутливим у цій тріаді було розподілення: кому і де випаде служити. Невідомо з яких джерел «контингент» довідався, що всі служитимуть в європейській частині Союзу.

Про службу в азіатській частині, тобто, на Тихоокеанському флоті мови не було. Хіба що тому, хто провинився, стройовий командир спересердя обіцяв: «Ещё раз повторится… загремишь у меня на ТОФ, - і уточняв, - на самые Курилы».

Сказати, щоб так уже всі переймалися майбутнім призначенням, то не зовсім так. Найбільш хотілося служити на Чорноморському флоті, влаштовував і Балтійський, менше охочих на Північний, ну і Каспійську флотилію не слід скидати з рахунку, - все ж таки, південь…

А поки що обмежувались чутками, шукали «підхід» до штабних писарів, які знали про все і про всіх …

Особисто у мене не виникало бажання дізнатися наперед. Маючи досвід, набутий у флотському екіпажі при проходженні курсу молодого матроса на Північному флоті, я вже подумки моделював подальший розвиток ситуації.

Так, або майже так все відбулося. Правда, перед заключним актом не обійшлося без ексцесів, вкрай неприємних для командування. Випускник курсу зброярів від захоплення, що навчання закінчилось, з несамовитістю розправився з конспектом лекцій, рвучи їх на шматочки (за правилами мав здати в секретну частину). За таке порушення одержав п'ять діб гауптвахти, яких вже не було часу відсидіти.

«Засвітилась» групка механіків-мотористів. Зливши з радіатора залишок охолоджуючи рідини (суміш води з атиленогліколем) «пригостились» в ознаменування успішного закінчення школи. Обійнявшись, заспівали:

Последний матрос Севастополь покинул,
Уходит он, с волнами споря…

«Ексцес» не набув розголосу.

Гадаю, прояв таких нестандартних випадків пояснювався настанням певного, хоч і короткого періоду «ничегонеделания».

Та найбільшої вибухової сили подія сталася на курсі електриків-прибористів. За півтори доби до нашого «розкомандирування» зник один із братів Дарулісів. А це вже НП, дезертирство, порушення присяги, і найболючіше – дістанеться командирам… Пошуки в гарнізоні і на його околицях залишились безуспішними. Розгубленого брата викликали у штаб, розпитували, що могло бути причиною такого вчинку його єдинокровця. Нарешті, прокотилася чутка, що втікача затримано вдома, у Клайпеді. То могло бути схожим на правду, адже до Литви трохи більше сотні кілометрів.

Вишикуваним на плацу курсантам-випускникам оголошено наказ про закінчення ними курсу навчання, присвоєння воїнського звання та спеціальності. Кільком десяткам випускників присвоєно звання молодший сержант (в МВФ – старшина 2 статті), понад

трьомстам – сержант (старшина 1 статті), і зовсім малочисельній групі – старший сержант (головний старшина). В числі останніх названо і моє прізвище. Наступним розділом наказу оголошувалось: «…старшему сержанту Кульчицкому Б.И. (і ще двом випускникам) за..., за..., предоставляется десятидневный внеочередной отпуск (без дороги) и право выбора места прохождения службы».

Представники флотів («покупці») розібрали по завчасно складених списках. У майже порожнім казармі знайшов мене посильний. Наказано з'явитись у штаб. Черговий офіцер провів нас трьох у кабінет до начальника школи. В кабінеті присутні були, крім начальника школи, його заступник з навчальної частин, командир роти і ще якийсь офіцер штабу.

Сказати, що стоячи в трьох кроках перед таким високим начальством ми почувалися спокійно, було б неправдою. У мене ж було велике занепокоєння, чи не впізнає в мені начальник того курсанта, який півроку тому так срамотно дременув від нього у кущі… Не впізнав, чи зробив вигляд, що не впізнав…

Капітан 2-го рангу Дерегус, підвівшись з-за стола, поздоровив нас з успішним закінченням школи спеціалістів, досягненням високих показників, закликав до самовідданості у несенні військової служби… Запропонував виказати кожному особисто своє бажання щодо визначення місця подальшого несення служби. Повертаючись до того моменту, коли почув наказ про надання «привілею», відверто кажучи сприйняв це без особливого піднесення. Хіба втішало честолюбство: мене відзначено!

Рішення прийшло тут, в кабінеті, у ту хвилину, поки мої напарники виказували кожен своє бажання.

Блискавкою пронеслось в голові: на Північному флоті служив, на Балтійському служу, Чорне море – це поруч, ще встигну… Коли ж господар кабінету звернувся до мене, твердо «рубанув»: «Прошу направить меня на Тихоокеанский флот».

Помітив – присутні офіцери разом разом підняли очі…

Начальник школи присутньому офіцеру (всю «аудиєнцію» стояв) наказав: «Старший лейтенант, (прізвище не запам'ятав) оформляйте». Ми, вже обучені, дружньо виголосили: «Служу Советскому Союзу!».

За чверть години канцелярія виправила необхідні документи. Всі «процедури» робилися швидко, бо до кожного стола, віконця нас підводив старший лейтенант. Наказано: «К 15 часам явиться на ККП к дежурному по части».

Збиратися з речами, власне кажучи, було ні з чим, прощатися – ні з ким. Напруга першої половини дня змінилась у другій якоюсь неприкаяністю. Безцільно плентаючись поміж корпусами, вийшов до моря. Постояв, дивлячись у безмежність.

Ритмічне шарудіння гальки збудило думку. Збіг на берег, вибрав собі камінчик на згадку: буде пара тому, з Півночі…

Стоячи в кузові вантажівки, за годину були на залізничному вокзалі Калінінграда – крайньої західної точки Радянського Союзу. До відправлення потягу мали ще трохи часу. Вирішили «прибарахлитись» - купити черевики, бо ж ті, які були на ногах, виглядали «непрезентабельно».

Не писав би, вірніше не згадував би про такий намір, якби не запам’ятався фокус, продемонстрований продавчинею.

Розраховуючись за покупку, спробував розірвати паперову стяжку пачки купюр. Не вийшло, бо стяжка, хрест-на-хрест, склеєна з цупкого паперу, не піддавалась. Допомогла продавчиня. Взявши пачку в одну руку, стиснула руркою і…«вистрелила» на прилавок п’ять трирублевих купюр. Стяжка залишилась цілою (!)

Розгадування «фокуса» зайняло у нас весь час, поки зупинився потяг у Мінську. Не розгадали. У Мінську розпрощались, кожен попрямував своєю дорогою. Зробивши пересадку у Києві на Кам’янець-Подільський, пізньої ночі дістався до Хмільника. Чим ближче під’їжджав до рідних місць, тим більше огортало домашнім теплом. Душа співала:

На побывку едет
Молодой моряк,
Грудь его в медалях,
Ленты в якорях.

Медалей ще не було, а «молодой» і «ленты в якорях» було при мені.

Легенько постукав у шибку. У вікні блимнуло світло, клацнув

засув, мама вийшла на ганок. Тихо ойкнула, тихо заплакала… і з докором: чому не написав, що маєш приїхати. Зайшли в кімнату, мама підняла гніт лампи, заходилась біля плити. Я став роздивлятися інтер'єр: все як було – ліжко в правому кутку, стіл посередині, табуретка з відром води біля дверей, столик-шафка коло пічки… У простінку – етажерка, на верхній поличці образок Матка Боска Ченстоховська. З лівої сторони Твардовського «Василий Тёркин», з правої закріплено на картонці лист. «Василия Тёркина» я пізнав, Матір Божу… бачив з дитинства, а лист став читати:

Уважаемая Мария Ивановна!

Ваш сын, Борис Иванович, находясь на военной службе в нашей части, показал себя примерным, дисциплинированным воином наших Вооружённых Сил.

Ваш сын, Борис Иванович, с большим старанием изучает все предметы, которые преподают наши командиры. Он является отличником учёбы, уделяет много сил и времени для помощи своим товарищам.

Командирование и комсомольская организация в/части 41618 «Б» благодарит Вас, Мария Ивановна, за то, что Вы воспитали достойного сына и настоящего воина, готового в любую минуту встать на защиту нашей великой социалистической Родины.

Командир в/ч 41618 «Б»
Капитан 2 ранга /Д. Дерегус/
Секретарь комсомольской организации
Старшина 2 статьи /Иванченко/

На мою декламацію вголос мама відгукнулась в притаманній їй тональності, яка ніяк не гармонувала із стилем листа: «І в кого ти вдався.., то в моряки поперся, то в ероплани поліз... Он Володька Морчун, виправив собі плоскоступність і вдома сидить, маму доглядає».

За сніданком, сказала уже «без серця»: «На сьогодні запросила Серафима мене у гості, на Мазурівку. Вона ж не знала, що ти приїдеш. Але ти мій син, то підемо разом. Нагрію води - помиєшся».

Збиратися почали разом. Я заволодів праскою, мама сіла за швейну машину; щось мала підрубити чи вкоротити, а може подовжити...

У прасуванні вправності мені не бракувало. Коли вдягнувся і мама, підвівши очі, глянула на мене, то з усмішкою промовила: «Там що, не тільки стріляти учать, а й прасувати…». Родзинкою прасування було злиття рубчика в одну лінію від накладного комірця (гюйса) по форменці і далі – по ногавицях штанів. Дві паралельні лінії – рубці випрасуваної флотської форми впирались у блискучі передки новісіньких хромових черевиків.

Мамі до лиця була світла блузка з облямованим комірцем, темно-синя шерстяна спідниця, бавовняна на гудзиках кофта, на ногах – коричневі «танкетки». Так мама вдягалась лише коли ходила на літургію у костьол.

У такому «параді» рушили в гості на Мазурівку через центр міста (то так мама захотіла). Шпаціруючи головною вулицею, раз у раз зустрічалися з маминими знайомими. Ті із захватом виказували, які вони раді, що мама дочекалась такого сина. Відчувалось, що мама в доброму настрої і пишається своїм сином.

Прийшли в село Мазурівку. В Матяшів зустріли нас теж з піднесенням. З якої нагоди празник, не зовсім зрозумів, але релігійний (Покрова чи храмовий). Та і зібрання було промовисте: кілька осіб похилого віку, кілька досить літніх, згодом підійшла молодь.

Застілля господарі влаштували на дворі, у садочку. Хоч літо вже минуло, проте дні стояли теплі, сонячні.

Роман (чоловік Серафими) делікатно запрошував і робив це якось так, що в одному кінці столу посідали старші, в протилежному – молодші. Не кваплячись, почалося «розговіння»: холодна юшка з рибою, заправлена духмяним кропом, паруюча тушкована капуста (бігос), вінегрет на запашній олії.., пухкий хліб із печі.

Сидячи між молоддю, щоб привернути їх увагу, допустився промашки. Потягнувся рукою до пляшки, став розливати у чарки тим, хто справа, тим, хто зліва. Якоїсь миті зустрівся поглядом з мамою, побачив по виразу обличчя, що вона засмучена, - роблю щось не те…

Звечоріло. Додому йшли навпрошки, стежкою понад річкою. Не розмовляли, кожною клітиною відчував мамине незадоволення. Не витримавши мовчання, запитав, чим вона незадоволена, що я зробив не так… Мама зупинилась і з великою досадою виговорилась:

«Ти мені зробив великий встид. Ти приїхав і поїхав, а я тут залишаюсь..., мені людям в очі треба дивитись». Притовчений таким вироком, я в розпачі видихнув: «Помилуй, що я такого зробив?». З гіркотою в голосі мама продовжила: «Як ти міг, поки хазяїн тебе не попросив, командувати за чужим столом?». Для відповіді слів не знайшлося, бо таких немає. Отака вона, культура, у сільських людей. Давно то було, а прищепленого не цураюсь по сьогоднішній день.

Другого дня пішов у міськраду просити, щоб виписали дров. Голова зустрів мене привітно, наче чекав: «Ти нащот дров, а де їх напастись, тих дров. Таких як ти, знаєш скільки в мене, а я один…». Говорив ще, - я удавав що слухаю. Вдовольнившись, голова написав записку і дав пораду: «Йди на пилораму, скільки насмикаєш, все твоє. Забереш самовивозом». Голова стан справ, видно, знав досконально. Мало не цілий день довелось висмикувати з-під колод різної довжини обрізки, поки не назбирав купу. Дровами то назвати складно, скоріше хмиз. Ще день займався тим, що посік на коротші для плити. Як-не-як, на розпал буде.

Мій приїзд «на побывку» співпав з періодом, коли майже всі ровесники розбрелися «по світах». Лесь Головін у Києві, Борис Таранков у Севастополі, Іван Черняхівський – в Ленінграді, навіть Володя Матяш (до батьків якого я з мамою ходили у гості) не приїхав: навчався у Києві в сільськогосподарському інституті. Чимало хлопців призвали до війська. Дехто, шукаючи долі, подався на захід України, дехто завербувався, сподіваючись на великий заробіток, на шахти Донбасу, заводи Криворіжжя. Дівчата теж не сиділи склавши руки. Кожна знаходила собі місце, найбільш практичні – «повискакували» заміж.

Дні моєї відпустки спливали, час гаявся бузцільно. Аби чимось розрадитись, надумався зробити такий собі «теренкур» - обійти навкруги містечко з усім його передмостів'ям.

Вийшов – тільки сонце піднялося. По старій Вугринівській дорозі, напрямки до узлісся (нині курортна зона), а далі манівцем через старе стрельбище обігнув Порубинці. По кладці перейшов на лівий берег річки і, залишаючи по праву руку Мазурівку, Озірянку,

Сидориху, Слободу через міст (біля Будинку культури) прийшов до костьольного будинку, звідки вийшов ранком, бадьорим, а надвечір утомленим, зате переповнений побаченим.

Не покидало здивування, скільки разів раніше мені доводилося бути в тому чи іншому місці околиці, яке не залишало по собі ніякої більш-менш помітної згадки. На цей же раз, зіткано воєдино і в одночасє постало цілісним і виразним. Мав би хоч в чверть мізинця талану, намалював би жанрову картину під однослівну назву – «Околиця».

Закінчилась відпустка. В останній день сходив у військкомат для відмітки «прибыл», «убыл». Прийшли ті томливі години очікування, коли проводжаючи і від'їжджаючі не можуть зосередитись, губляться в клопотах і не знають що робити першим і що не забути сказати… Першою знайшлася мама: вона напекла в духовці півкошика пиріжків з горохом і з капустою. Думала, що буде їх до Урала, а хватило до Козятина. Пасажири плацкартного вагону і ті з лівого купе, і ті що з правого, дуже вже хвалили маму… Кошик я мусів викинути, бо так пахкотіло скоринками печеного, що у попутників паморочилось в голові. Так і подумалось, як воно буде виглядати, коли доведеться робити пересадку у Москві: крокує проспектом вилощений матрос Балтійського флоту з… кошиком в руці.

На цей раз їхав я з дому у доброму настрої. Зумовлювалось то, перш за все, покращенням стану маминого здоров'я: припинились серцеві приступи. Трохи полегшало в побуті, появились (хоч і дрібні) замовники, а це означало, що жити могла людина не одним днем.

Про себе теж поки що в найближчі кілька років не доводилося турбуватись, особливо зважаючи на мій статус військовослужбовця…

У Москві видалось кілька вільних годин поки підганяли состав під посадку. Нудьгуючи в залі на громіздкій дерев'яній лавці з вензелем МПС, перечитував інструкції, оголошення, правила, якими щедро увішана бокова стіна. Відволік мене від такого «цікавого» заняття лейтенант-танкіст, який несподівано виріс переді мною і без церемоній зголосився, простягнувши руку: «Старшина, давай знакомиться. Меня зовут Андрей». За кілька хвилин знали один про одного все, що потрібно було знати… Андрій позавчора закінчив

Київське танкове училище. Одержав призначення в Забайкальській військовий округ.

Котрийсь з нас запропонував прогулятись по Червоній площі. Зрозуміло, вперше потрапивши у Москву нічого іншого не могло потрапити в голову. Почали прогулянку від історичного музею, поволі рухаючись вподовж Кремлівської стіни. Біля Спаських воріт затримались на якусь хвильку, як в цю мить до нас підійшов офіцер-охоронець, попросив документи. Повернув папери, коротко кинувши: «Проходите. Здесь останавливаться не положено».

В Іркутську ми з Андрієм розпрощались.

Мені ж залишалось ще кілька діб дороги. Взагалі, вся віддаль і час в уяву не вкладались, на стільки вони були безмежно-об'ємні і, водночас, різнобарвні, різнопланові.

Дорога в одну четверту довжини земного екватора, вісім часових поясів, два континенти, зміна кліматичних умов, зміна низин на гори, лісів на степи. І хоч це, начебто, існувало поза стінами вагону, то в середині його відбувалося життя теж в межах своїх діалектичних протилежностей. За період однієї декади місяця пасажири встигали захворіти і виздоровіти, подружитись і посваритись, закохатись і розлучитись…

На одинадцяту добу поїзд, погасивши швидкість, минаючи приміські платформи, зупинився на кінцевому залізничному вокзалі транссибірської магістралі Москва-Владивосток.

Закрите місто з погляду новоприбулого виглядало досить знайомим: нагадувало зарите місто Мурманськ. Ті ж залізничні вокзали, поєднані з морським портом, той же гористий рельєф, на схилах якого прихилились будинки і будиночки, ті ж морські затоки з портовими кранами, причальними стінками, кораблями усіх рангів і класів.

На привокзальній площі кожного приїжджого зустрічає монументальна фігура вождя вічно живого. На постаменті бронзовими літерами викладено епохально значиме:

«…Владивосток далеко, но город – то нашенский…»

В. И. Ленин

Постать вождя динамічна: ліва рука стискає кашкета, права – енергійно вказує шлях до комунізму.

За приписом я маю з'явитись в управління кадрів строкової служби. На протилежному боці площі штаб Тихоокеанського флоту. Затягую поясний ремінь, поправляю безкозирку, крокую до найбільшого в цій частині міста триповерхового будинку, - в потрібну сторону й показує рука…

2 лютого 2018 року

У невеличке віконце на висоті мого підборіддя поклав папірця. За якусь мить з тої сторони папірця прибрала до себе рука із золотавим позументом на чорному обшлазі. Піднявшись навшпиньки, побачив схилену голову і офіцерські погони в один просвіт.

Ще за хвилину голова з погонами піднялась на весь зріст, протягнула мені папірця, придбаною за роки служби сухою інтонацією, відчеканила:

«Вэ-чэ…, станция Угловая. Явиться к коменданту вокзала для отправки».

У кузові вантажівки зо два десятки матросів не встигли перезнайомитись. Періодично машина зупинялась, з відкритих дверей кабіни вигукувалась назва пункту призначення, через борт кузова зіскакувало два-три флотських, і машина мчала далі.

За час «подорожі» встиг трохи роздивитись навколо, хоч холодний, пронизливий вітер добряче проймав тіло. Від першого безпосереднього споглядання південно-східного шматочка Приморського краю був не у захваті. Може, то так лише мені привиділось… Але ж і подальше трирічне перебування у тій місцевості не поліпшило мого сприйняття. Кидало мене по всьому побережжю затоки Петра Великого і Амурської затоки «Яко по морю тако по суши», і всюди незатишно. Чи то вже руки не доходили, чи то вже землі так багато, що й не треба більше… Селище, пристані, станції, містечка зліплені як-небудь з понівечених контейнерів, дерев'яної тари, лісу-топляка. Більш-менш пристосовані під житло списані судна, баржі, залізничні вагони. Все виглядало якимось тимчасовим. Особливо на прибережних численних станціях-пристанях типу Первая Речка, Вторая Речка, Угольная, Океанская та інших… Різного вантажу, товару у тих селищах накидано багато, а ось оком зачепитись було ні на чому.

Через службову необхідність побував в північно-західній частині того ж Приморського краю, частині значно віддаленій від Японського моря і океанського простору. Побачене здивувало і чомусь втішило. Здивувало назвами поселень: Полтавка, Гнатівка, Чернігівка, Омельянівка, Яготинці, Переяслівка. Втішила справність садиб: по-хазяйськи збудовані хати, криті бляхою, старанно вибілені вапном стіни, розмальовані кольоровою глиною призьби, простінки. Переднє обійстя буяє такими знайомими квітами… Запахло рідним. Згадалось: «Повій, вітре, на Вкраїну…».

Вантажівка раптово загальмувала, не глушачи двигуна, з дверець кабіни висунулась голова і сповістила: «Слезай! Видишь домик, тебе туда». Машина круто розвернулась, набираючи швидкість.

Під дверима двоповерхового цегляного будинку стояв вартовий у довгому кожусі. Пропустив, не заглядаючи в папірець. У відповідь на моє привітання, довірливо підказав: «Начштаба на другому поверсі». Будинок невеликий, дверей всього кілька, одразу вперся у потрібні. «Доложився» обважнілому майору.

Тут, у низовому штабі «вэ-чэ» мене зустрів старший офіцер тепло і прихильно. Голосом, з непідробною щирістю, начштабу промовив: «Ну, наконец-то!». За тим додав кілька слів, з яких було зрозуміло: таких тут чекають…

Слід зауважити, що на початку 50-х років у Збройних Силах Радянського Союзу, особливо на флоті і в авіації, не вистачає підготовлених молодших спеціалістів-експлуатаційників, а найбільше - радистів і електриків-прибористів.

Тим часом добродушний начштабу подзвонив по телефону: «Мотренко, принимай пополнение, – і до мене, показуючи у вікно, - видите казарму, там вас встретят».

На другому поверсі довгої казарми зустрів мене старшина надстрокової служби. Чоловік в літах, поводився зі мною відповідно. Показав ліжко, завів у баталерку. Низькорослий, спритний матрос-баталер прийняв у мене фіброву валізу, придбану нещодавно на заміну речовому мішечку з цупкої парусини.

Попорпавшись у сундучку, баталер видав мені на безкозирку

стрічку з тисненим вподовж написом ТИХООКЕАНСЬКИЙ ФЛОТ і дві пари погонів з буквами поперек ТОФ. З цієї хвилини почався відлік моєї причетності до нового місця несення військової служби не лише по змісту, а й по формі.

Легке здивування поселилось у мені від того, що велике приміщення казарми для особового складу «вэ-чэ» було майже порожнім, а ті десяток-півтора служивих, які перебували в казармі, явно марудились «от ничегонеделания».

Звісно, розпитувати: хто? де? чому? було недоречним. Прояснилось надвечір, у «курилці». Хтось з курців, випустивши клуб махорочного диму, неквапливо видихнув: «Надоело, уж лучше бы на дежурство, к своим. Да и корейцы, наверняка заждались…». Заговорили про «бойове чергування», про «готовність номер один». Почало дещо зв'язуватись у моїй голові. Ще влітку 1950 року доводилось чути на політінформаціях «о героической борьбе свободолюбивого корейского народа против американских агрессоров», слухати лекцію «Американская интервенция на Востоке», прочитати в газеті «… о славных боевых делах Народной армии, борющейся за свободу национальную независимость республики против наглых американских захватчиков». Сприймалась така інформація з Далекого Сходу тоді на Крайньому заході країни як щось неймовірно далеке і малозначуще. Мало того, так складуться обставини, що до подій на Корейському півострові 1950-1953 років доведеться наблизитись мало не впритул.

На другий чи на третій день період «ничегонеделания» різко обірвався. Враз у всіх з`явилась заклопотаність. Забігали, заметушились по каптьорках, складах, баталерках. Там треба було одержати брезентові, підбиті собачим хутром довгополі куртки, там м'якої байки спіднє, теплі штани з «гульфіком» на іншому складі биті валянки, спальні мішки, теплі рукавиці. Стало зрозумілим: умови перебування будуть некомфортно-казармені.

Неподалік від казарми, метрів за триста, розігрівав двигуни двомоторний «Дуглас». Погрузили у вантажний відсік з десяток балонів із стиснутим киснем, самі всілись на довгих лавках у фюзеляжі. Переліт відбувався недовго, хвилин тридцять-сорок. В ілюмінатор побачив

клин тайги з незрозумілими прямокутниками, вільними від лісу. Хтось пояснив: то столипинські переселенці викорчували дерева під збіжжя.

Приземлились на просторій долині. З однієї сторони водна затока, з протилежної – предгір'я якогось гірського хребта, порослого рідколіссям. Місцевість називалась Сухая Речка.

Ось тут, на одному з чисельних аеродромів тактичного призначення, і розмістився підрозділ винищувачів морської авіації Тихоокеанського флоту, у першій ескадрильї якого випало мені служити наступні три роки.

Командир ескадрильї, капітан Золотарьов, спрямував мене до інженер-капітана Пашиніна. Кинулось в очі, що льотний склад і технічний склад ескадрильї начебто одного віку, хіба що офіцери-технарі виглядали старшими. Звання теж майже однакові – старший лейтенант, капітан. Чи не всі мали досвід війни останніх її років.

Інженер-капітан Пашинін влаштував мені щось на зразок вступного заліку. На кілька запитань про вимоги до проведення регламентних робіт я відповів чітко і впевнено. Несподіваним для мене було інше: на закінчення «бесіди» капітан Пашинін сказав, що мене призначено старшим групи електриків-прибористів і радистів. Як мені стало відомим – група складалася з трьох осіб: двох сержантів-прибористів і одного сержанта-радиста. Всі троє були старослуживі і, безперечно, з незрівнянно якіснішим досвідом практичної роботи за фахом. Швидко мій подив розвіявся. Командування (інженер-капітан Пашинін) дивилось дальше, думало глибше.

Тут мало значення те, що наближався час їхньої демобілізації, а заміна була ще не підготовлена. По-друге, їхня освіта як загальна (4-5 класів) так і спеціальна (тримісячні дивізійні курси) бажала бути грунтовнішою.

Формальні переваги моєї кандидатури були очевидні. Служити мені ще «як мідному казанку», загальна освіта, як писалось в анкетах «незакінчена середня», спеціальна військова – річна школа молодших авіаспеціалістів, до того ж, закінчена з відзнакою.

Так і в субординації було дотримано пропорції, бо ж і військове звання «старший сержант» на щабель вище, ніж у мого попередника. Виходить «командирська логіка» в розстановці кадрів було залізна.

Не пропустив я повз вуха і слова капітана Пашиніна: «В курс дела вас введёт сержант Гребень. Он знает что к чему».

Вже в перші години перебування на польовому аеродромі стало зрозумілим, для чого-то нас так дбайливо екіпірували. Рівнесенька, наче випрасувана скатертина, безмежна рівнина, невщухаючий ні вдень, ні вночі колючий вітер, від якого немає захисту. Все це разом з дошкульним морозом добряче загартовувало дух і тіло. А якщо й були незручності, то хіба що морока з гульфіком при справлянні малої нужди.

Не ремствували й на побутові умови. Технічний склад строкової служби жив у заздалегідь облаштованій землянці: двоповерхові нари, посередині буржуйка, у яку черговий безперервно підсипав вугілля. Біля буржуйки було тепло, на нарах – холодно, спали (без верхнього) у спальних мішках. Ніхто не хворів. Льотний склад і офіцери-«технарі» жили у дерев'яних балках. Їжа доставлялась у двадцятилітрових герметичних бачках, коли автомашиною, коли «Дугласом».

У колектив влився напрочуд легко. Ніякої настороженості, відчуженості не проявлялося. Поняття «дідівщина» не довелося не те що відчувати, а навіть чути. Гадаю, що становленню прийнятних для обох сторін взаємовідносин сприяв набутий мною досвід спілкування з старослуживими ще на Північному флоті. Знайшов я і тут, на Далекому Сході, потрібний тон і дистанцію із своїм (тепер підопічним) сержантом Гребенем. Добродушний покладистий Олексій Гребінь без тіні професійної зверхності вводив «старшого групи» в «курс дела», у якому знався «что к чему». В свою чергу, для збереження потрібного такту я покірно погоджувався і уважно прислухався навіть до тих настанов, які ще раніше були мною добре засвоєні.

З часом наші службові стосунки скріпились дружніми на довгі роки вже після демобілізації.

Олексій Гребінь родом з Поділля, село Миньківці Славутського району. Батько, Матвій, пропав безвісти на війні. Маму німці застрелили, коли вона намагалась врятувати свою хату, підпалену фашистськими карателями. Весною 1944 року Олексій, приписавши

собі рік, домігся права служити в Червоній Армії. Учасник війни з Японією (1945 рік).

Ще по приземленню на аеродром помітив, що літаки-винищувачі на льотному полі іноземного виробництва і розміщені не чітким строєм, а так, наче розкидані вподовж злітної смуги.

Не пройшло повз увагу й те, що притулений на краю балок, пристосований під каптьорку, носив виразні сліди недавньої пожежі.

На другому році служби я вже засвоїв, коли і про що треба розпитувати, а воли не треба… Отож, всьому свій час. Так воно і сталося. «Просвітив» мене сержант Гребінь, коли перебирали у тому ж балку-каптьорці вцілілі прилади контролю з кабін пілотів.

Півтора місяці тому два реактивних американських винищувачі несподівано появились над аеродромом (в 100 кілометрах від радянсько-корейського кордону). Розвернулись, «лягли» на бойовий курс і… розбили вщент акуратно вишикувану ескадрилью з дев`ти радянських бойових літаків-винищувачів. Все відбулося за кілька коротких секунд. Так що поршневим радянським літакам, на зліт яких потрібні були довгі хвилини, відповісти було нічим.

На заміну втрачених «перекинуто» ескадрилью з базового аеродрому, в штаті якої мені випало служити.

Отак, безпосередньо на місці одного із «інцендентів» донісся до мене сморідний дух Корейської війни 1950-1953 років.

А як же засоби масової інформації: газети, радіо?

А як же розмови, чутки? Про перше я вже згадував. Так, були куценькі публікації, які висвітлювали тему про дуже далекі події, до яких нам немає ніякого діла, «окроме» пролетарського співчуття героїчному корейському народу. А чуток не було жодних.

Про тільки що описаний мною «інциндент» на Сухой Речке я дізнався зі слів військовослужбовця, який почув про це від іншого. Що у цьому було правдою, а що байкою професіонали-дослідники досліджують ось уже майже сімдесят років. Відомо одне: після Другої світової війни відбулася одна із самих кровопролитних боєнь періоду «холодної війни», так звана «корейська війна». В протистояння між обома частинами Кореї втрутились «добровольці» армії Китаю і морська авіація Тихоокенського флоту Радянського

Союзу на стороні Північної Кореї, а на стороні Південної Кореї повітряні сили США разом із збройно-миротворчими силами ООН. Втрачено понад 2 мільйони людських життів.

Надання «інтернаціональної допомоги» старанно замовчувалось до самого скону Радянського Союзу, а самі радянські «добровольці» давали підписку «о неразглашении». Навіть ті, які не були учасниками подій, а лише мимовільними очевидцями дуже ризикували, виказуючи свою обізнаність. Тому й не дивно, що про події, які траплялись в прикордонній зоні часто не знали ті, хто знаходився в кількох кілометрах від місця інциденту.

Війна зовсім поруч від радянсько-корейського державного кордону. Американці і їх союзники не надто церемонились з дотриманням норм міжнародного права, як і їхні противники… Сьогодні (лютий місяць 2018 року), ділячись спогадами про час своєї служби на далекосхідному прикордонні, заглянув в інтернет. В голові не вкладається: був же поруч, а цього не знав. В ніч на 26 червня 1950 південнокорейські кораблі обстріляли в міжнародних водах кабельне судно «Пластун» із складу Тихоокеанського флоту СРСР. Загинув командир «Пластуна», тяжко поранений помічник командира, рульовий і сигнальник.

4 вересня 1950 над водами Жовтого моря був збитий американським винищувачем радянський торпедоносець, який виконував повітряну розвідку. Командир і штурман загинули.

…4 вересня того ж року в 26 кілометрах від порту Дальній (колишній Порт-Артур) був збитий американськими винищувачами літак-розвідник повітряних сил Тихоокеанського флоту.

У березні 1951 року стався «дичайший случай бомбардировки советского аэродрома под Владивостоком».

Знайшлась в Інтернеті розповідь про наліт американських штурмовиків на аеродром Сухая Речка. Сталося це 8 жовтня 1950 року в 16 годин 17 хвилин.

Чи реагували на це у Москві? Так. Вручалась раднику-посланнику посольства США нота протесту. Уряд США вибачався і повідомляв, що напад на територію Радянського Союзу стався «в результаті навігаційної помилки і поганого розрахунку пілотів». Радянська

сторона цим задовольнялась, уникаючи гостроти у взаємовідносинах і, що не менш важливо, намагаючись приховати вкрай незадовільну систему протиповітряної оборони і її вирішальну складову – раннього оповіщення.

У тих обставинах, що склалися, командування радянських сил протиповітряної оборони започаткувало низку заходів. Одним з них був наказ про негайне розсередження авіаційних частин з базових на польові аеродроми. Кардинальних же змін на користь радянських повітряних сил було досягнуто завдяки переозброєнню – заміною застарілих поршневих літаків на новітні МіГ-15 з реактивною тягою.

Розсекречені через півстоліття документи тієї пори, чисельні монографії, науково-популярна література дають підставу стверджувати, що в корейській війні брали участь льотчики морської авіації Тихоокеанського флоту. Розкрилась утаємниченість прізвищ «китайських льотчиків» Лі Сі Цін, Сінь Інь-Цін, Суть Янь Гін і багатьох інших. З одним із таких колишніх «китайських» пілотів – однополчанином Мі-Ха-Сінем в 60-х роках я зустрівся у Сімферопольському аеропорту. Тиснули один одному руки, поплескували по раменах і… сміялися.

На закінчення свого дилетантського опису про участь морської авіації Тихоокеанського флоту у корейській війні, хочу поділитись одним спостереженням, яке виніс, знайомлячись з нині розсекреченими і опублікованими матеріалами того періоду. У згаданих матеріалах, скурпульозно підраховуються матеріальні втрати і ні слова про людські… (з радянської сторони).

За повідомленням газети «Нью-Йорк Таймс» на 21 липня 1953 офіційно оголошені втрати США становили 37904 військовослужбовців убитими, полоненими та зниклими безвісти.

Подальше моє входження в «стрій» як механіка з електрообладнання (прибориста) відбувалося гладко. Американські літаки-винищувачі «Кінгкобра» хоч уже до 50-х років були досить «підтоптані», все ще залишались надійними в експлуатації. Легко піддавались профілактично-регламентному обслуговуванню, а якщо і виника-

ли складнощі, то на те були ПАРМи – польові авіаційні ремонтні майстерні. У випадку, коли траплялась якась несправність, для усунення якої не вистачало кваліфікації, завжди знаходився хтось вправніший за мене. Один із таких випадків залишився в пам'яті мабуть тому, що був дуже повчальний.

Під час тренувальних польотів пілот одного з літаків, посадивши винищувач МіГ-15, поскаржився механіку що «барахлить» показник швидкості. Та не просто сказав, а записав у бортовий журнал (формуляр). Механік-моторист доповів інженер-капітану Пашиніну. Від нього й надійшла команда до мене – «разобраться и доложить».

Пам'ятаючи ще з лекцій у школі на Балтиці, що в будь-якої складності електричній схемі несправності бувають лише з двох причин: або немає контакту, а він потрібен, або є контакт, а він не потрібен, приступив до пошуку причини.

Сів у кабіну пілота, подав напругу на панель приладів. А далі – як учили: витягнув показник з гнізда на панелі, похитав клеми на роз'ємі – ніякого ефекту. Тестером став «продзвонювати» електропроводку ланку за ланкою. Так від показника швидкості дійшов до його датчика (трубка Піто), встановленого на передній частині крила літака. За тим мене й застав «приборист» Олексій Гребінь. З одного погляду, зметикувавши причину мого клопоту, порадив заізолювати і ущільнити місце насадки захисного ковпачка. Це унеможливлювало проникнення вологи на нагріваючу спіраль, що в свою чергу попереджувало утворенню наледі в середині трубки Піто. При польоті літака зустрічний потік повітря вільно проникав через трубку у датчик, даючи змогу вимірювальному приладу достовірно показувати швидкість польоту.

Чи зміг би я знайти той дефект і усунути його? Зміг би, вже був за крок до того, але втратив би більше часу. Про усунення дефекту доповів інженеру, не пропустивши того, що скористався підказкою сержанта Гребеня. Капітан Пашинін посміхнувшись, промовив: «Я же вам говорил, что Гребень знает что к чему…, - і вже іншим тоном додав, - не забудьте сделать запись в журнале».

Минув ще деякий час, і я «вирівнявся». Може й не чув впряму,

що про мене кажуть, але відчував, почали мене сприймати як такого, що знає «что к чему»…

Щодо запису в журналі, то ще буде у мене нагода про значення цього процесу розказати більш предметно.

Не омину розказати про інженер-капітана Пашиніна Миколу Йосиповича, головне, про його ставлення до підлеглих, взаємини з офіцерами, зокрема, про його вплив на мене. Про все це попереду, а зараз (щоб не забути) оповім про конфуз, якого допустився і як делікатно вивів мене з нього капітан Пашинін.

Скажу, що з технічних служб, які забезпечували літаки до вильоту, найбільш трудомісткою була (і є) служба авіаційних механіків. Саме він, механік з експлуатації, доповідав пілоту про надійність всіх агрегатів, механізмів, радіообладнання, систем озброєння, запасів пального, приладів контролю і т. ін.

Самою «легкою» вважалась спеціальність механіка з електрообладнання, - «приборист». Ця категорія спеціалістів прозивалась «інтелігентами», «чистюлями», найчастіше – «сачками». Навіть порівняно з постійно заклопотаними радистами, у яких апаратура вічно гарчала, шипіла, пронизливо вищала від набігаючих одна на одну радіохвиль – у прибористів рідко траплялось щось «нештатне».

Авіамеханіки ж завжди були «при роботі». Ескадрилья заступила на бойове чергування. Для того, щоб літаки були готові будь-якої миті злетіти в небо, потрібно було періодично прогрівати мотори. Виконували цю роботу авіамеханіки, запускаючи двигуни літаків по черзі – один за одним. Приборист (тобто я) мав прослідкувати за роботою приладів контролю. Ідучи від літака до літака помітив, що температура двигуна у кожного наступного на кілька градусів нижча від попереднього. У чому причина такої різниці (мотори прогрівались не одноразово, а послідовно один за одним) не складно було зрозуміти навіть маленькій дитині. На мене ж щось найшло. Природу цього «найшло» не можу поснити й сьогодні.

Пояснив інженер Пашинін, якого я зустрів біля землянки.

Одержавши дозвіл, я запитав, - як то може бути…?

Після невеличкої паузи, не виказуючи жодним чином свого здивування, капітан Пашинін почав теж з запитання:

- Де у нас південь, а де північ?

Я показав напрям рукою.

- А як літаки стоять?

З відповіддю не забарився. Упевнено сказав показуючи рукою: «З півдня на північ».

- Ну от. Ті літаки, які стоять далі на північ, температура у них нижча, ті які стоять ближче до півдня, температура у них вища. Тепер ви зрозуміли?

Я схвально кивнув головою, бо в гортані мені щось перекрило і я не міг сказати ні слова. Та раптом прорвало і почав реготати. Капітан Пашинін стримано усміхнувся.

Дивним для мене залишилось те, що довелося чути про подібне «затемнення» від інших людей, правда, в дещо інших обставинах.

У моєму ж подальшому несенні служби у морській авіації подібних «провалів» не траплялося. Щоденна робота як механіка-приборист передбачена була службовими інструкціями, настановами і їх неухильним виконанням. Практично весь об'єм передполітних робіт зводився до шаблонних операцій: попередженню окислення електроконтактів та надійність їх кріплення, перевірка ареометром рівня і щільності електроліт в бортовому акумуляторі, перевірка ручним компресором надійності повітропроводів до вимірювально-контрольних приладів, перевірка ламп сигналізації і підсвічування у кабіні пілота.

Враховуючи насиченість літаків, зокрема, американського виробництва типу «Кінгкобра», електрообладнанням неможливо було в повному об'ємі за чітко відведений час провести передполітну перевірку. Фактично це робилося вибірково, по окремих вузлах.

Обов'язковим залишалося за будь-яких умов записати в журнал про повний об'єм передбачених інструкцією видів передполітних робіт.

Дивізійний спеціаліст, інженер-майор Кац, перевіряючи журнали із записом проведених регламентних робіт, пильно дивлячись мені в очі, довірливо, але з притиском сказав, тикнувши пальцем у сторінку журналу: «Из всего перечня регламентных работ вы можете что-то не выполнить, но записать о-бя-за-ны».

Згадалась ця «настанова» вже по службі в армії, коли прочитав в якомусь часописі про страйк залізничників у Японії. Вони вдалися до страйку, взявши зобов'язання: працювати кожному на своїй ділянці, неухильно дотримуючись службових інструкцій. Через п'ять годин рух на залізничному транспорті Японії був паралізований(!?)

До цього слід лише додати (з набутого до цього часу досвіду), що успіх виконання службових обов'язків цілком залежить від рівня взаємовідносин між військовослужбовцями одного того ж підрозділу, частини, групи. Мені пощастило подружитися з Олексієм Гребенем, Михайлом Пудічем, Олексієм Колесником, Ренатом Ішмурзіним, Тимофієм Калданосовим, Костею Рижов-Полонським. Ні з ким з названих я не був в «натягнутих» стосунках. Хоч я був наймолодший, але якоїсь зверхності від «дідів» (старших за мене на 3-5 років) не відчувалось. Навпаки, вже за якихось півроку – рік деякі з них до мене стали тягнутись, прислухатись, або як кажуть, тримати спілку. Пояснення мабуть у тому, що і від мене було не підробне шанобливе ставлення до них.

Мені вже доводилось говорити про своєрідність поповнення контингенту Збройних Сил призовниками останнього року війни і середини післявоєнних.

У призовників же кінця сорокових років рівень загальної освіти у більшості був на кілька класів вищий. Наприклад, я закінчив 8 класів, тому і був відібраний у річну школу авіаційних спеціалістів і по закінченні досить швидко «зрівнявся». Призначення мене старшим групи механіків-прибористів було сприйнято досвідченими старослуживими з розумінням. А потягнулись до мене підлеглі, думається, в наслідок моєї (порівняно з ними) начитаності. Почувалось, що їм цікаво слухати мене, а часом і про щось розпитувати.

Ділячись спогадами про товаришів по службі однакового «рангу», тобто, строковиками, не можна обійтись без розповіді про характер взаємин між кадровими офіцерами і тими ж строковиками. У військах з високотехнологічною технікою (авіація, флот) співвідношення офіцерського і рядового складу набагато щільніше, ніж в інших родах військ. Якщо у перших воно складало 1:2-3, то у других 1:30-40. При тому, якщо перші, в силу організації несення

служби діяли «плече в плече», то у других така «дистанція» могла бути зовсім іншою. І хоч взаємини між різними чинами чітко регламентувались статутом, все ж, таке розставлення кадрів вносило у повсякдення свої корективи. Про окремі з них у мене ще буде нагода розповісти.

Бойове чергування на польовому аеродромі Сухая Рєчка запам'яталось кількома епізодами. Один з них, саме безпосереднє бойове чергування в готовності «два». При такій «експозиції» льотчики однієї ланки (4 літаки) мали бути повністю екіпіровані («до останнього гудзика») і знаходитись у балку за 30-40 метрів від завчасно прогрітих літаків. По надходженню команди піднімалась (як правило) одна пара. Друга пара ланки готова була піднятись кожної потрібної миті, а тому льотчики сиділи в кабінах літаків. Все це робилося задля попередження порушень повітряних кордонів СРСР зі сторони воюючої Кореї. Зрозуміло, що в час готовності «два» весь склад підрозділу перебував у напруженості… За весь період тимчасового базування на Сухой Рєчкє випадку бойового зіткнення в районі нашого патрулювання не було. Звісно, не враховуючи інцинденту 8 жовтня 1950 року, про який я писав, але очевидцем не був.

Довготривале перебування в польових умовах та ще в зимовий період хоч і гартувало наше тіло і дух, але ж потребувало якогось урізноманітнення. Першими додумались до такого «урізноманітнення» моторист компресорної установки Льоня Мордач, радист Костя Рижов-Полонський і зброяр Сєня Гостищев. Набридла їм тіснота, задуха і кіптява землянки. Вирішили побудувати житло не в землі, а на землі.

Вздовж берега затоки валялись покинуті балони з-під кисню, стисненого повітря. Позбирали хлопці такий «будівельний» матеріал, поставили балони «на попа», збудували кімнату в 10-12 м^2. Щілини між балонами радист Костя зашпаклював гречаною кашею, якої залишилось вдосталь, що можна було і стіни поштукатурити. Каша швидко замерзала, скріплюючи балони наче бетонним розчином. Землю встелили багаторічним високим осотом, якого тут

росло безмежне поле. Верх вкрили брезентовим пологом. Затишно і свіжо. Ночували у спальних мішках. Так і вдень можна було там притулитись.

Вдало було вирішено і «банне» питання. Про це вчасно потурбувались сапери ще до перебазування авіаторів.

На відстані десь кілометрів п'ять від аеродрому тягнулись скелясті відроги гірського хребта. Ось в одному із зручних місць сапери видовбали камінний грот, облаштувавши у ньому баню. У великих чанах підігрівалася вода. Кожен міг зачерпнути «шайкою» води і, вибравши місце на низькій дерев'яній лавці, старанно помитися. Краще було робити в парі, коли мочалкою з парашутної стропи терли один одному спини, поки вони не набирали бурякового кольору. Після такої процедури приходило відчуття, що тіло втратило свою вагу і дихалось легше. Вдягнувши свіжу білизну, почувався якимось добрішим, аніж за годину до цього.

Привозили нас до пункту «омовіння» вантажівкою. Ось тут і трапилось непередбачене.

Вантажівка привозила групу, вона й відвозила. Та з черговим рейсом чомусь забарилась. Кілька чоловік, втративши терпець, аби не нудитись на морозі, вирішили йти пішки. Йшли легко, бадьоро, про щось перемовлялись, хтось заспівував і, звісно, всі палили самокрутки. Раптом за спинами почувся тріск. Оглянулись… вогняна хвиля шириною в кілька метрів, поки що неквапливо, «бігла» в сторону аеродрому. Рвучко скинувши бушлати (вже без усякої команди) почали накривати палаючу суху траву бушлатами. Трохи вгамували ходу вогню, але не справились би, якби (на щастя) не під'їхала впритул вантажівка, яка везла два десятки хлопців до бані. Їм також ніхто команди не давав. Розсипавшись у дві шеренги, вогонь зупинили. Шукати винного, хто кинув недопалок чи не загасив сірника – ніхто не шукав, бо кожен припускав, що то його необережність. Мене теж не полишала така думка.

З настанням весняної пори поступила команда про зняття нашої частини з бойового чергування і передислокацію на базовий аеродром в Угловую. Такого «перекидування» частина зазнавала

постійно, але у кожному випадку то відбувалося з тактичної необхідності… - ближче до кордону з Кореєю на польові аеродроми Первой Речки, Второй Речки, Сухой Речки, Угольной, Кневичей, Океанской і ще, і ще… А поки що – ми «вдома»! Ні тобі землянок, ні тобі наметів, ні бані в печері, ні їдальні у бліндажі.

Стандартне військове містечко з усім набором гарнізонних служб. Тут тобі добротні казарми для розміщення особового складу строкової служби, тут тобі двоповерхові житлові корпуси з квартирами для офіцерів і їх родин. Дом Красной Армии и Флота (ДеКАФ) з просторою глядацькою залою і численними кімнатами-аудиторіями, а головне, добре укомплектованою бібліотекою. По другу сторону стадіон: футбольне поле, бігові доріжки, сітки для волейболу. Є крамнички для продовольчих і промислових товарів, є перукарня, ательє для індпошиву. Серед кущів притулилась санчастина, у якій брак хворих пацієнтів, а вже зовсім на віддалі гауптвахта, у якій ніколи не бракувало «пацієнтів».

Не зважаючи на те, що ми «вдома» і виведені з бойового чергування, інтенсивність розпорядку, планів, графіків, робіт з обслуговування техніки і проведення польотів не зменшилась, а навіть збільшилась. На зміну морально застарілим американським «Кінгкобрам» почали надходити найсучасніші радянські «МіГи».

Нові реактивні літаки постачалися у стройові частини залізницею у контейнерах, - окремо фюзеляж, окремо крила. Залишалось розбортувати стінки контейнерів і зістикувати крила з фюзеляжем, одночасно виконати монтажні роботи по з’єднанню електрокабелів, трубопроводів, механічних тяг і важелів.

У процесі складальних робіт авіамеханіки освоювали нову техніку, а електромеханіки-приборисити мало чого пізнавали нового, бо майже усе обладнання було вже досить знайоме: ті ж прилади, ті ж датчики, та ж комутаційна апаратура з проводами, клемами, штекерами …. Чомусь згадав капітана Індюкова, викладача школи авіаспеціалістів: «Законы движения электрического тока везде одинаковые: хоть в Африке, хоть в Японии, а у нас, то само-собой…».

Нарешті прийшла пора заміни льотного складу. Не так рішуче як техніку почали переформовувати людський контингент. На місце

пілотів-«стариків» прибували молоді, не досвідчені, зате відчутно освічені.

При черговому поповненні ескадрильї пілотами-випускниками льотного училища довелось почути, як рапортує трійка пілотів командиру: «Прибыл для прохождения службы лейтенант Бородин… лейтенант Даргомыжский… лейтенант Лысенко». Командир-майор Серебряников, злегка посміхнувся: «А что, пилотов стали готовить консерватории? Желаю вам достигнуть хороших композиций в небе…».

Всі троє «музикантів» досить швидко «вписались» у небо. А ось випускник Оренбурзького училища, лейтенант Васін, так і не зміг утриматись в небі. Злітати – злітав, у небі кружляв, а приземлявся невдало: то переліт, то недоліт, то «гупався» об землю. У результаті його відсторонили від польотів, посадили у штаб оформляти документацію про результати навчань.

Журно було розлучатись з льотчиками-«стариками».

Досить своєрідно складалися взаємовідносини «стариків»-пілотів з «стариками»-авіамеханіками. І одні й інші були однолітками, мали однакову вислугу років, служили в однакових умовах, в одному роді військ. І ще багато яких речей, обставин, інтересів поєднувало їх. Може саме тому якихось випадків протистояння не було. Прояви деякої несумісності почали траплятись, коли наступала розбалансованість отих самих речей, обставин інтересів, про які тільки що згадувалось. Та про це ще буде нагода сказати. А поки що, то про таке, досить помітне в нашій ескадрильї. «Таке» проявилось у прізвищах: Герасименко, Іщенко, Довгошиєнко, Оселедько, Буряченко, Цвях – льотчики.

Калюжа, Мордачко, Гребінь, Пудіч, Просяник – механіки. Ще оригінальним прізвищем хизувалась Перша ескадрилья – Устим Звідкиляк. Тому й прозвали Першу – «звідкиляками». Не ображались, посміхались. Другу ескадрилью назвали «какашниками» - командира прізвище було Кашкін.

Як склалося, що у ескадрилью «звідкиляк» набралось стільки українців, ніхто не міг відгадати. Мабуть, хтось з управлінців-кадровиків постарався…

На початку 50-х років досить відчутно стала поповнюватись і технічна служба авіачастин. Тепер то були випускники училищ із званням «технік-лейтенант».

Для старослуживих строковиків-авіамеханіків була велика надія. Нарешті їх почали демобілізовувати.

Затрудняюсь навіть самому собі пояснити, але зміна технічного «персоналу» відбувалась якось трудніше, ніж льотного. Може тому, що перші були весь час на землі, а другі коротко, але в небі…

Неприємна сутичка (перша і остання за весь період служби) сталася між мною і «новеньким» техніком-лейтенантом Піскуновим. Звичайний двадцятилітній юнак. Вирізнявся хіба що глибоко посадженими очима, захованими під лобну кістку. Така «фізіогноміка» затрудняла вловити вираз очей і «прочитати» думку, настрій, відношення до співбесідника, робила його похмурим, постійно невдоволеними і таким, по яких кажуть – «собі на умі». Тримався технік-лейтенант Піскунов в рамках, передбачених Статутом, від вказівок суто «виробничого» характеру поки що утримувався. Обмежувався тим, що придивлявся, входив «в курс дєла»…

А тепер про сутичку між нами, інакше, про сутичку між начальником-офіцером технічної служби і його підлеглим, механіком з електрообладнання, старшим сержантом.

За розписом регламентних робіт передбачалась перевірка бортового акумулятора: очищення клем, рівень і густина електроліту, відсутність тріщин на корпусі та ін.

Чи знав технік-лейтенант, мій прямий начальник, як це робити? Безперечно, – знав.

Для виконання такого роду регламентних робіт потрібно було витягнути акумулятор з ніші фюзеляжа, попередньо від'єднавши клемні проводи. Лейтенант Піскунов стояв поруч, а я, роблячи свою справу, пояснював, що і за чим треба було робити. В цьому не було нічого дивного. Не так давно мені, старшому по званню і за посадою, показував, як виконувати таку роботу, молодший по званню, старший за віком електрик-приборист Олексій Гребінь.

На якомусь етапі роботи лейтенант Піскунов відлучився, а я завершував роботу, залишалось тільки з'єднати з акумулятором

клемні проводи. У цей момент долинула команда: «Строиться!». В такій команді для всіх і для мене не було чогось несподіваного. Як правило, така команда подавалась за наказом інженера частини, щоб проінструктувати «технарів» про якісь особливості, зміни, додаткові роботи в проведенні того чи іншого виду регламентних робіт. Негайно бігти, щоб «построиться» я не міг, бо у цей момент тримав в руках «плюсовий» клемний провід. Якщо випущу з рук і повід торкнеться металевої обшивки літака, це спричинить коротке замикання. Що може статися – подумати страшно…

Тут прибіг засапаний технік-лейтенант: «Кульчицкий! Вы что, не слышите? Немедленно строиться!». Пробую пояснити, що не можу випустити провід з рук, поки не накину на клему акумулятора. Для цього достатньо півхвилини. Чомусь моє пояснення привело лейтенанта в шаленство: «Я сказал – строиться. Немедленно. Бросьте к чёрту свой провод. Бегом на построение!». Біснуватість командира перекинулась на підлеглого, а фраза «Бросьте к чёрту свой (!) провод» збаламутила розум.

Не маючи під руками ніякого ізоляційного матеріалу (всюди метал), зірвав з себе безкозирку, підклав під клему, схватив металевий рогач і… замахнувся на офіцера (!). Врятувала мене блискавична реакція техніка-лейтенанта Піскунова. Рвучко ухилившись, розвернувся і дременув на «построение». Я поплівся слідом.

Інцидент закінчився для мене більш-менш щасно. Тут же, в строю, оголошено п’ять діб гауптвахти. На комсомольських зборах піддано одностайному осудженню, і я привселюдно просив вибачення. Гауптвахту не відсидів, бо не було ким замінити, ескадрилья готувалась до чергового перебазування на польовий аеродром у Кневічі. Там же у Кневічах пліч-о-пліч несли службу з лейтенантом Піскуновим, спали поруч на одних нарах. З Аркадієм Піскуновим співали в хорі художньої самодіяльності, сиділи за однією партою, навчаючись у 10-му класі вечірньої школи.

Випадків нестатутних відносен між рядовими і офіцерами не доводилось (за час свого перебування в армії) ні бачити, ні чути, за винятком одного, який було сприйнято нами скоріше як курйоз, чудасія, сміхота. Не могла вкластися у голові, що найнижчий офі-

церський чин насмілиться побити найвищого генеральського чина, а більш конкретно, то лейтенант Радянської Армії побив генералісимуса (!) Радянського Союзу.

Перед помпезно-урочистим фасадом Будинку офіцерів армії і флоту (ДеКАФ) розбито клумбу з низькорослими квіточками. По зовнішньому периметру клумбу обрамлено навчальними цементними бомбами носиком у землю, стабілізатором догори. А що? Вивірений тематично дизайн – недалеко базувався бомбардировочний полк…

У центрі клумби стояла «людина у сірій військовій шинелі». Стояла скульптура людини без постаменту, без підніжжя, просто на голій землі у чоботях, у сірій військовій шинелі. Людина з першого погляду настільки знайома, що мимоволі приходив в голову вірш:

Людина стоїть в зореноснім Кремлі,
Людина у сірій військовій шинелі.
Ця постать знайома у кожній оселі,
У кожній будові на нашій землі.

Вірш класика української радянської літератури Миколи Бажана «Сталін», написаний на початку 30-х років, знала напам’ять кожна дитина, яка навчалась в українській школі:

Він з нами, він поруч, великий товариш,
І вождь, і найближчий улюблений друг.

Тепер час розповісти як лейтенант Р…побив великого товариша, вождя, найближчого улюбленого друга, генералісимуса Сталіна, насправді, скульптурне зображення Сталіна.

Кілька молоденьких лейтенантів, зібравшись з якогось приводу у чайній, перебрали чогось міцнішого ніж чай…, забрели у скверик за Будинком офіцерів. Як нерідко буває, після освідчень: «Ти мені друг, я тебе поважаю», - двоє побили третього і покинули «відпочивати». Коли на землю опустились сутінки, третій, заплітаючи ногами, пішов шукати кривдників. Одного знайшов. У такій же сірій шинелі, чоботях, кашкеті, такого ж зросту. Правда, насторожило те, що у кривдника кисть правої руки була засунена за борт шинелі, а лівої – опущена в кишеню. Щоб попередити можливий супротив кривдника, третій затопив тому кулаком у перенісся.

Тужно заквиливши від болю у скривавленій руці, висмикнув за хвостовик цементну бомбу і з останніх сил почав гамселити цементного генералісимуса. Людина у сірій військовій шинелі і не похитнулась, а знесилений бійкою, затьмарений відаєм лейтенант звалився на квітник, так і не випустивши «бомбу» з скривавлених рук.Там його підібрав патруль.

Куди поділась «трійка» - невідомо. Чуток ніяких не ходило. До смерті «людини в зореноснім Кремлі» було ще півтора роки.

Нам, військовослужбовцям строкової служби, було помітно, що новоприбулий офіцерський склад додає командуванню частини багато мороки. Треба було створювати пристойні побутові умови, а їх на Далекому Сході катастрофічно бракувало.

Із строковиками було простіше: поставили ліжка в два, а то і в три яруси, і проблема житла вирішена.

А для офіцерів потрібно створювати цілу «інфраструктуру». Деякі з них прибували в частину з дружинами, одні одразу, другі з часом. Народжувалися діти, дружинам не було роботи. Так що ми, строковики, почувалися комфортніше. У нас була вода, електрика, тепло, каналізація. Кадровики ж пристосовували для житла контейнери, пересувні балки, викопували землянки. Не знаю як було потім. А на початку 50-х років у тих місцях, де доводилось мені служити, було саме так.

Микола Іващук розказував, що у ті роки служив на Курильських островах лейтенантом медичної служби. Три роки жив з дружиною у землянці. Зате літаків, гармат, танків у нас було більше, ніж у всіх країн Північно-Атлантичного блоку разом узятих.

До служби ми ставились ревно. Пишались особливими ознаками своєї частини: 22-й полк морської авіації Тихоокеанського флоту носив звання «Гвардійський», командир полку Герой Радянського Союзу. Значна частина особового складу була нагороджена орденами і медалями за участь у Другій світовій війні. Орден «Отечественной войны» відтиснено на Бойовому Прапорі частини.

До того всього добирали ми ще гонору тим, що за призначенням авіаполк мав діяти (на відміну від інших) в складних метеорологічних умовах. На практиці це виглядало так. Наші сусіди «працюють»,

діждавшись безхмарного неба, тихого вітру і денного світла. Ми – чекаємо ночі, захмареного неба і поривчастого вітру. Недарма льотчиків нашого полку жартома називали «буревісниками».

Ми, «технарі», наземна служба, дивом і страхом проймались, дивлячись як пілот, сівши в кабіну і закриваючи над головою прозорий плексигласовий дашок, закривав його зсередини ще не прозорою шторкою. Робилося для того, щоб не зміг льотчик побачити хоч якісь світлові орієнтири на землі. Такий вид польотів називався наосліп.

Правду кажучи, поки «гордо реял буревестник то взмывая гордо в небо, то крылом земли касаясь…», ми, тут, на землі, затамувавши дихання, не відпускали його допоки пілот, посадивши літак, не виключав турбіну і піднімав дашок кабіни.

Відпускало нам дихання лише після того, як льотчик, зійшовши по драбинці на землю, коротко кидав: «Замечаний нет, - інколи добавляв, - благодарю за службу».

У погожі дні засиджуватись не доводилось, навіть навпаки, на кожну годину знаходився якийсь циркуляр, що передбачав безкінечну низку робіт, начебто потрібних, частіше - не потрібних. До такої категорії зайнятості встановлювався день технічного мінімуму «техмінімум».

Збирались групи за спеціальністями і хтось із техніків-офіцерів опрацьовував з «контингентом» ту чи іншу тему.

В один із таких техмінімумів інженер-капітан Пашинін доручив мені провести заняття з льотчиками першої ескадрильї. «Поговорите о принципе работы бортового аккумулятора, особенностях експлуатации».

В армії не прийнято відмовлятися, не бажано задавати питання, а роїтися думками в голові не заборонялось. Першою прорвалась думка: Чому доручено мені, старшому сержанту, а не техніку-лейтенанту Піскунову…?

Гарячковість мою остудив радист Рижов-Полонський: «Заспокойся, все нормально. Мені вже кілька раз доручали проводити техмінімум з офіцерами. Головне, не мудруй. Просто розкажи про власний досвід з обслуговування електромережі літака, зокрема, акумуля-

торної батареї. Маєш їх переконати, що ти знаєш свою справу».

Отож, не вдаючись до розповіді про електролітичну дисоціацію, внаслідок якої «виробляється» струм в кислотному акумуляторі, почав розповідати що роблю, аби вся мережа надійно працювала.

На п'ятій-сьомий хвилині «лектор» вже не переймався, що перед ним десяток офіцерів-авіаторів старших за віком, незрівнянно більшим досвідом, знаннями, що переслухано ними тих лекцій, техмінімумів, курсів не злічено скільки. Але ж слухали, може, для того, щоб підтримати «ведучого»… По закінченні капітан Бондар, замполіт ескадрильї, вже виходячи з кімнати, кинув репліку: «Молодец, Кульчицкий, так держать!». Та більше підбадьорило запитання одного із слухачів: «Чи можна добавляти в електроліт дощову воду, коли «під руками» немає дистильованої води?». Зробив висновок: значить, слухав.

Постійна близькість до театру бойових дій (хоч і за межами державного кордону), часті тривоги, бойове чергування – все це разом, всупереч людській природі суттєво гасить, притуплює гостроту сприймання. Особливо, коли це відбувається тривалий час: дні, тижні, місяці. Люди починають звикати, привчаються до того, що такий стан вважають за звичайний, буденний. Вчора було так, сьогодні – так, то ж і завтра буде так… Коли ж в розмірений по хвилинах і годинах розпорядок вносився непередбачений ні статутом, ні інструкцією випадок, то він запам'ятовувався надовго. Про один (а може й не один) з таких випадків йтиме мова.

За визначенням регламентних робіт потрібно було частину приладів (навігаційного призначення) віднести у польові авіаремонтні майстерні (ПАРМ) на перевірку, або як це називалось у нас, - на «калібровку». Повезли прилади вдвох: технік-лейтенант Піскунов і я. На прохідній майстерень мій начальник пішов оформлювати якісь папери, а я залишився з вартовим. Чекав довго. Залишивши прилади біля вартового, намірився йти, шукати, попередньо написав на клаптику паперу: «Сдесь лежат приборы на проверку». Це щоб не сплутати з перевіреними. Коли й лейтенант надбіг.

Вертались пішки. Щоб скоротити дорогу, вирішили йти навпрошки, по льоду затоки. Погода різко зіпсувалась, почалася завірюха з лапатим снігом. Розбушувався вітер такої сили, що мусили йти спиною проти вітру. В один із таких поривів вітру Аркадій Піскунов прокричав: «Кульчицкий! «Здесь» пишеться через «З», а не «С».

Чи було то для мене несподіваним? Так, було, але не стільки «відкриттям» у російській мові одного із правил правопису префіксів, скільки характером обставин і вибором часу для виказування такого правила-винятку. Подумалось – поки ми йшли, долаючи заметіль, Аркадій вибирав момент, що мені сказати?…

Та як би там не було, запам'яталось не те, що російські слова «здесь», «здание», «здоровье» і похідні від них пишуться через «з», а запам'ятався технік-лейтенант Аркадій Піскунов.

Вирізнявся «оригінальністю» старшина 2-ої статті Гера (Герман) Шарій. Служив у приймальні командира полку. Сидів за окремим столом, перебираючи папери. Ні з ким не сходився, з усіма був привітний. У вільні від служби години займався тільки туалетом. Тобто, старанно промивав ніс, полоскав горло, колупався у вухах, милив шию, рівняв ножичками брови. Робив усе те, що роблять усі люди, тільки займало у Гери не три-п'ять хвилин а, три-чотири години, а у неділю – цілий день.

Прасування штанів, шмарування черевиків і прання білого чохла на безкозирку робилося у довгі вечори, але й тоді зубна щітка з рота не виймалась. Так що розпитати у Гери таємниці полкової канцелярії було марним.

Найбільше розважали нас двоє зброярів Іванов і П'янов. По натурі, вдачі, статурі – цілковито різні, а триматися чомусь намагались разом.

Сергій Іванов (прозивали – «Серж») середнього зросту, з густим, ясно-каштановим волоссям на голові. Рідко розкидане ластовиння робило його, молодого мужчину, сімнадцятилітнім юнаком. У поводженні діяльний, енергійний. Про такого кажуть – моторний.

Гоша П'янов (Георгій) вищий на голову від Іванова, з лисиною на тімені. Обличчя скуласте, смагляве, наче обпалене вогнем. Відзначався Гоша певною млявістю, повільністю у руках, а ще – непомір-

ною силою. Балон з киснем чи з тисненим повітрям ми переносили удвох, умостивши на плечі. Гоша переносив два балони одночасно, затиснувши під пахви. Чим пов'язані були ці дві такі різні людини, ніхто з нас не зміг би пояснити, мабуть, вони про це не думали. А от у «спарці» витворяли такі «піруети», що ми реготали до кольок у животі, а офіцери, зберігаючи свій статус, давились зі сміху.

Пізня ніч. В одному з відсіків казарми ряди ліжок ледь-ледь вгадуються завдяки місячному світлу. З найбільш темного кутка казарми беззвучно висовується біла химера, голова якої на довгій шиї світиться. Повільно, по-гадючому звиваючись під самою стелею, химера застигає на якусь мить над сплячою «поживою». Потім, своїми білими лапами починає здирати з сопучої поживи ковду. Прокинувшись від безцеремонності химери «пожива» або заклякає від жаху, втративши здатність до мови і руху, або виплигує з ліжка наче з пращі і, несамовито щось вигукуючи, кудись намагається бігти…

Вимикається світло. На гамір збігаються з другого і третього відсіків казарми. Регочуть усі. Прийшовши до тями, потерпілий теж намагається сміятись.

«Екіпаж», розходячись по місцях, жваво обговорює витівку – Іванова-П'янова, віддаючи належне їх кмітливості.

Насправді задум був простий. Іванов всівся на плечі П'янову, витягнувши руки над головою. Таку «конструкцію» підручні обмотали простирадлами, увінчали химеру «головою». Залишилось розчином фосфору обвести смужкою голову. Вийшов світлий обруч-німб.

Вранці перед строєм «дуету» було оголошено три наряди поза чергою. Іванов приставлений до опалюваних пічок, П'янов – на камбуз чистити котли, колоти дрова.

«Кепкування» один з одного цієї нерозлучної пари відбувалося регулярно на втіху всієї команди рядового, сержантського і навіть офіцерського складу. Коли дотепні, коли не дуже дотепні витівки, загалом давали привід для розмов про оригінальну пару. При відкритих дверцятах жарко натопленої пічки Гоша з Сержем почали сперечатися, хто ближче втримає голову від палаючого вогню. В

момент найвищого напруження П'янов, незграбно поворухнувшись, підштовхнув Іванова. Не встиг той відсахнутись, як полум'я язиком лизнуло кучму його волосся.

Спостерігачі вибухнули кінським іржанням.

У прохідному приміщенні, на вході у казарму стояла висока (по груди) тумба – місце для днювального. Того дня днювальним добового наряду, який мав допомагати черговому підтримувати порядок, був Георгій П'янов. З якоїсь нагоди появився Іванов. Стояли (Іванов перед тумбою, П'янов за тумбою) перемовлялись. Задзвонив телефон. Знявши слухавку з важеля, днювальний відчеканив: «Полсотни пять, дневальный, сержант Пьянов». У хвилину, коли П'янов слухав когось, Іванов боляче стиснув йому носа. Реакція була не менш блискавичною. Вслід кривднику Гоша, не віднімаючи слухавку від вуха, прокричав «Пашол ты…» і вказав адресу… Через кілька хвилин під вікнами казарми заскрипів гальмами штабний «додж». Прибулий офіцер-штабник не став підбирати слова, розпікаючи чергового і днювального, таким чином клин вибивши клином.

Факт «дуелі» між двома військовослужбовцями-строковиками вирішено замовчати, аби не набув розголосу на весь гарнізон. Очевидців не шукали. Собі гірше не робили…

Та найбільшого визнання діставалось дуету «Іванов-П'янов» за їх «музикальність». Сергій Іванов добре вправлявся з гітарою. Саме грав, видобуваючи мелодію, а не бринчав, вищипуючи із струн одноманітні, безбарвні звуки. Георгій П'янов мав природній хист до ритміки, відтворюючи це просто таки артистичною чечіткою або виходами з приспівом:

Эх, яблочко, да куды котишься,
Попадёшь мне в рот, не воротишься.

Обидва, маючи від природи розвинене почуття ритміки, легко і дуже вправно танцювали. В Будинку офіцерів флоту регулярно у вихідні дні влаштовувались танцювальні вечори. У просторому фойє з колонами грав духовий оркестр. Неквапливо сходилися дружини офіцерів. Перший танок започатковували дві-три жіночі пари, а вже за ними вибирали собі партнерш чоловіки. Ми, невеличка група строковиків, відібраних на «культпохід» цього разу, почувалися ні-

яково, соромливо тулячись півколом до стін. Ніхто з нас не насмілювався запросити даму, бо не умів ввійти в такт, вловити ритм, так і дами ж були (порівняно з нами) «високого» рангу… Справедливо буде зауважити, що й офіцери хоч молодші, хоч старші були у танцях далеко не мастаки.

Картина вечора танців круто мінялася, коли випадало йти у «культпохід» Іванову чи П'янову, або ж обом. Вони одразу ж оволодівали ситуацією, вірніше, створювали її. Впевнені в собі, уміючи досить галантно запросити партнершу, демонстрували такі па, що дух захоплювало. Особливо вправним був Сергій Іванов. Доводилося бачити, коли Сергій «вів» партнершу, то площадку звільняли танцюючі пари, аби подивитись зі сторони.

Дехто з нас «сірих топтунів» (до них і себе відношу) при тій чи іншій нагоді просилися до «майстрів» на навчання. Відкликалися на те «учителі танців» охоче: хтось щось переймав, комусь було «не дано». Зокрема, беручи уроки у Сергія, дивувався і досадував: як це легко виходить у нього, і як тяжко у мене. Тим не менш «наука в ліс не пішла». Вже по службі на флоті, кружляючи партнершу, доводилось чути компліменти на зразок: «Як легко з вами. У кого ви навчились…?».

Невдовзі мені довелося стати мало не завсідником Будинку офіцерів. Відбувалося це виключно у вечірні години.

Занадився я за першої-ліпшої нагоди навідуватись у бібліотеку. Брав книжки спочатку випадково, - а потім потроху став «вирівнюватись». Не знаю, що спонукало, а захопився драматургією західною і російською. Драма О. Островського «Гроза» не оповідала мені про дійство, а переносила у нього. Переповідання уривків своїм друзям – Олексію Гребеню, Михайлу Пудічу - закінчилось тим, що вони попросили мене прочитати драму вголос.

Для відвідування бібліотеки Будинку офіцерів потрібно було мати дозвіл, а це обумовлювалось багатьма чинниками. Перш за все обставинами військової служби: розпорядком дня, характером виконання робіт, місцем розташування підрозділу, наявності вільного часу і, чи не головне, відношенням, а то і настроєм старшого командира…

Більш-менш регулярному відвідуванню Будинку сприяв замполіт-капітан Бондар.

Надумався замполіт відправити мене у дворічну партійну школу без відриву від виробництва. На той час мене уже було обрано комсоргом ескадрильї, то так і було сказано: «… с целью повышения идейно-политического роста». Сама школа знаходилась на другому поверсі Будинку офіцерів.

Вчитись у партшколі було легко і цікаво. По-перше, знаходячись поза межами частини, почувався значно вільніше. По-друге, знаходився в середовищі, «товарищей отобраных», до того ж, більшість з них вищі за посадою, старші за званням. По-третє, можна було «сачканути» - пропустити лекцію-дві і проникнути в глядацьку залу на перегляд художнього кінофільму або на репетицію якоїсь студії. По-четверте, саме головне, але про це трохи далі…

Военно-морское Министерство СССР
Партийная школа
Удостоверение
Выдано тов. Кульчицкому Борису Ивановичу в том,
что он в 1951 году поступил и в 1953 году окончил
партийную школу (вечернее двухгодичное отделение).
Тов. Кульчицкий Б.И.
на выпускных экзаменах показал следующие
успехи по дисциплинам:

1. История ВКП(б) - ОТЛИЧНО
2. Партийно-политическая работа
в Военно-Морских Силах Союза СССР - ХОРОШО
3. Политическая и экономическая
карта мира - ОТЛИЧНО

Начальник политотдела в/ч № …
5 июня 1953 г.
№16
Полковник (Абрамов)
Начальник партийной школы
Майор (Кузьмин)

Тепер про «четверте» і, головне: відбуваючи строкову службу в армії, мені вдалося одержати повну середню освіту. Домігся цього завдяки своїй наполегливості та збігу сприятливих умов і доброзичливості командира.

Відвідуючи два рази в тиждень партшколу, я звернув увагу, що в Будинку офіцерів працює вечірня загальноосвітня школа. Заняття проводились в декількох аудиторіях другого поверху, по сусідству з партшколою. Майнула думка: непогано було б записатись у дев'ятий клас… Майнула. Але тут же відлетіла, - я вже знав, що у вечірній школі мали право навчатись тільки офіцери і надстроковики.

Якогось вечора після лекції в партшколі я спокусився і під час перерви у «вечірників» зайшов з ними у клас вмостився за останнім столом. По закінченні уроку до мене підійшла учителька: «Вы новенький по направлению?». Кажу: «Нет, просто интересно было вас слушать». Посміхнувшись, мовила чисто по-воєнному: «Спасибо, но это же холостой выстрел … Хотя, можете, если вам интересно, посещать уроки».

Те, що вона сказала «можете», а «уроки» поставила у множині підказало мені, учителька не рядова…

З проханням дозволити мені відвідувати вечірню школу, звернувся до свого безпосередньо начальника – інженер-капітана Пашиніна. Не поспішаючи з відповіддю, роблячи наголос на окремі слова, капітан Пашинін виказав дипломатичне рішення: «Желание учиться похвально, но я вам не разрешал, Ольге Леонидовне позвоню».

Наступного разу, після лекції в партшколі, став «на варту» за кілька кроків від дверей класу, в якому йшов урок російської літератури. Дзвоник. Вийшла учителька, зустрівшись поглядом, показала рукою, щоб йшов за нею.

В кабінеті задала кілька питань. Розказав, що закінчив вісім класів, два роки навчався в профтехшколі. Крім спецдисциплін, в профтехшколі викладався курс загальноосвітніх дисциплін. Завуча це зацікавило, вона почала розпитувати.

«Ну что ж, - промовила Ольга Леонідівна, - я бы советовала вам идти сразу в десятый класс. Думаю, осилите».

Ось так. З легкої руки добрих людей осилив повний курс загальної середньої освіти.

Сказати б що заняття відвідувались регулярно…, та де там. Головним була служба, а не вечірня школа. Чи було важко? В той час не замислювався над цим, а тепер дивуюсь, як і коли встигав. Пізнього вечора приходив зі школи, в казармі «отбой», світло вимкнене. Але ж треба підготуватись до наступних уроків. Єдине місце, постійно освітлене – це вбиральня (гальюн). Посидиш там години дві з усіма «зручностями», почитаєш, на підвіконні напишеш. На сон залишається чотири-п'ять годин. Офіцерам, надстроковикам трохи легше, - вони жили в окремих кімнатах, правда, далеко не всі.

Отож, всупереч начальницького «я вам не разрешал» успішно склав випускні екзамени і на урочистостях одержав АТТЕСТАТ ЗРЕЛОСТИ.

Читав і перечитував: «… поступив в 1951 году в вечернюю среднюю школу №1 гор Артём Приморского края, окончил полный курс этой школы и обнаружил при отличном поведении следующие знания по предметам: …….»

З чотирнадцяти предметів 7 здано на «5», шість, на «4», один (тригонометрія) на «3».

Випускний бал відбувся увечері 22 червня. Пройшов в рамках пристойного, хіба що надстроковик, старший сержант Лямкін, не втримав міри і, прокинувшись вранці, не зміг згадати, куди заховав атестат зрілості.

По кількох днях після одержання середньої освіти, мене викликано до начальника штабу полку. Само по собі явище не ординарне, - надто велика різниця у «вагових категоріях»… Розмова відбулася теж неординарна. Начальник штабу, підполковник, привітав мене із закінченням школи, пояснив причину виклику: «Здесь вот такое дело. Получена разнарядка – направить на учёбу в Молотовское высшее военно-морское училище четыре человека из числа лиц срочной службы. Перед вами открывается отличная перспектива. Согласны?». Від такої «заманливої» пропозиції мене потом вкрило. Адже неодмінно відкриється факт репресії мого батька - «ворога

народу», і його рідного брата а далі – братів моєї мами… Чи не було то відомо «органам»? – Було.

Оволодівши собою, почав говорити, що я у мами один, вона чекає від мене допомоги, що хворіє. І це була правда, але почувався я так, наче брешу. Продовжуючи лепетали, забрів не в ту сторону, мов рознарядкою передбачається направити на навчання чотири чоловіки, а одним не обійдеться всерівно. Тут мені начштаба дав «щиголя по носі». – «Мелко плаваете, старший сержант. В нужной графе нужно поставить не количество человек, а «птичку» об исполнении». В подальшому житті не раз згадував таку канцелярську «мудрість».

Смужечка везіння на тому не обірвалась. Кільком строковикам було надано чергову тритижневу відпустку, в тому числі і мені. Було таке рішення командирів трохи несподіване, адже мені вже надавали позачергову відпустку. Мабуть, то не бралось до уваги, або не було зафіксовано в паперах нового місця служби. З'ясовувати я не став…

Так я вдруге пересік за одинадцять діб вісім часових поясів. Вдруге не попередив маму про свій приїзд.

Хоч затоварився я ще у Києві, та найціннішим подарунком мамі був мій атестат зрілості. Мама просто засяяла від того, виказала свою заповітну мрію: як демобілізуюсь, то буду вчитись на інженера цукрового виробництва. Більшого щастя годі було їй сподіватись.

Відбувши кілька днів у цілковитій бездіяльності, став шукати собі роботу. Знайшлася роботу тут, біля ніг, перед очима. На клаптику землі розміром з дванадцять квадратних метрів, під самими вікнами, мама викохала розкішну «плантацію» різносортних квітів-жоржин. Сам бачив, як люди, ідучи до костьолу, неодмінно затримувались на хвильку-дві, щоб помилуватись чудом. З не меншим захватом уподобали чудо мамині і сусідські кури. Ховаючись від духоти і негоди в гущавині квітів, кури немилосердно дряпали підґрунтя і ніяке мамине «киш-киш» не помагало. Потрібна загорожа. А де взяти матеріал на штахетник, а де інструмент, а де…? Та не дарма кажуть: «легка голь на видумку». Взявши сокиру і ножа. Пішов на берег річки, далі за місто.

Нарубав кілочків, нарізав лози, ходки приніс в'язки матеріалу. Ну а далі, то ніякої роботи не можна зробити, якщо її не почати. Плетена огорожа висотою до пояса була для курей нездоланною. До того ж, квітник став виглядати «окультуреним». Мама переконалась, що її син чогось вартий…, то тут же не забарилась замовити ще одну роботу: «Ти б мені зробив щось таке, аби я могла у ньому розводити курячий послід для підживлення».

Хіба то мені робота? У кінці двору, впритул до муру, викопав ковбанку розміром у велику діжку. Замісив відро глини з кінським кізяком і затинькував нею зсередини стінки і днище ковбанки, аби не просочувався розчин у землю. Зверху накрив уламком шиферини. Від такого добрива жоржини гнались по самі груди і викидали суцвіття розміром в макітру.

На другий чи на третій день після приїзду мама розказала мені, що заходила до неї Домна Лавренюк з дочкою Танею. Розказала, що живуть вони чи у Москві, чи у передмісті Москви, і якщо я буду проїжджати Москву, то дуже запрошували, щоб обов'язково заїхав до них. Самі ж вони приїхали у село, щоб побачитись з родичами, бо ж не бачились п'ятнадцять років.

По тому, як про це розказувала мама, було зрозумілим, вона хотіла б, щоб я заїхав до Лавренюків (ніколи не зашкодить мати знайомих у Москві).

Виїхав з Хмільника за чотири дні раніше до закінчення відпустки, розібравшись, що Лавренюки жили у місті Пушкіно Московської області. Поїзд привіз мене у Москву ввечері. З годину минуло, поки з`ясував, якою електричкою їхати. У Пушкіно дістався пізньої ночі. У світлі нічних ліхтарів насилу знайшов вулицю і будинок. Легко відкинувши защібку хвіртки, пройшов коротенькою стежечкою через освітлений місяцем палісадничок до заскленого ганку будинку. Легко постукав у засклені двері. Ніякого відгуку. Машинально взявся за дверну ручку і… двері відчинилися. Постукав у хатні двері – немає відгуку. Стриманим голосом (щоб же не перелякати людей) почав гукати: «Гей, чи є хто у цій хаті (!)». Засвітилося світло, в дверях стала жінка у довгій сорочці. Не зляканим голосом, але з відчутним хвилюванням, вигукнула: «Ой, це мабуть Болік Кульчицький!».

І тут розпочалося дійство, про яке важко розповідати, але легко уявити кожному, кому доводилось зненацька до когось приходити чи з кимось зустрічатись.

Зайшли в кімнату. Прокинувся господар. Спустивши долу ноги в кальсонах, одягатись не став. Перемовившись кількома реченнями, не проявивши особливої зацікавленості до «візитера», дядько Терентій звично ухилився від хлопоту, умостивши голову на подушку. Тітка Домна метнулась і вже з іншої кімнати вийшла до мене з старшою дочкою Любою. Та теж сказала, що пам'ятає мене ще малим.

Господиня заходилася чи то вечерю приготувати, чи то сніданок, але так таки, безперервно сиплючи говіркою, ні до чого не спромоглася. Виручила Люба, поставила на плиту чайник, вийняла з шафки бісквітне печиво. Схилившись до мене, втаємничено шепнула: «Таня зараз вийде, тільки-но трошки прибереться...».

«Тільки-но» розтягнулось на добрих півтори години. Становище з кожною хвилиною складалось якимось обтяжливо-вичікувальним. Почувався я не «у своїй тарілці». Нарешті двері відчинились. Першою переступила поріг Люба, а за нею Таня. Тітка Домна з полегшенням промовила: «Тебе, Таню, як завжди, не добудишся». Та заспаною Таня ніяк не виглядала…

Крепдешинова квітаста сукня з коротким рукавом і підшитими плечиками, тілесного кольору фільдеперсові панчохи, овальна брошка, яка привертає погляд до того місця, де вона закріплена… Та якось все те було на Тані, що самої Тані не було помітно, хоч підрум'янено де треба, припудрено не зайве і підведено рівненько. Для сумніву не залишалося місця: мене зібрались сватати.

Чи здалося Таня красунечкою? Запитання риторичне, відповідь однозначна. Чи може молода, здорова, ошатно вбрана дівчина виглядати негарною?

Свого почуття, свого стану не міг пояснити. Чи можна сказати, що я пройнявся відразою? Ні. Але всілякими способами намагався не залишатись з Танею поза людськими очима, нехтував її близькістю, намагався теревенями заповнити ризиковані періоди мовчання…, чомусь дратувала ряснота лубочної біжутерії: обручки, сережки, заколки.

Таня відпросилась (чи взяла відпустку) на роботі на час мого перебування у них. Закінчила медучилище, працювала медсестрою у студентській поліклініці історико-архівного інституту. День намагались заповнити відвідинами музеїв, прогулянками по Москві. Електричкою добирались до Москви за сорок хвилин. Таня дивувалась і дякувала: прожила стільки років у Москві, а не бачила того, що обійшли разом за кілька день.

Встиг я (хоч і побіжно) роздивитись саме дачне містечко Пушкіно, садибу Лавренюків, зросійщених хазяїв садиби.

Помітивши захід сонця, згадав вірш Володимира Маяковського, у якому поет описує пригоду, що сталася з ним у Пушкіно.

Пригорок Пушкино горбил
Акуловой горою.
А низ горы деревней был
кривился крыш корою.
А за деревнею дыра,
й в ту дыру, наверно,
Спускалось солнце сотни раз
медленно и верно.

Читаючи вірш у п'ятнадцятилітньому віці (і виучуючи напам'ять), не зміг уявити, - як це «…низ горы… кривился крыш корою». На цей раз вкотре переконався: «Краще один раз побачити, ніж десять раз почути». Покрівля будинків в «дєревнє Пушкіно» робилась з дранки (дерев'яних дощечок). З часом дощечки коробило, кінці задирало, кривило і з погляду було схоже на кору дерева. Така «крыша» ще збереглася на окремих будинках у час мого перебування в Пушкіно.

Будинок Лавренюків складений з дерев'яних брусів, критий залізом. Присадибної ділянки не було, хіба що палісадничок перед вікнами в десять квадратних метрів.

Терентій Лавренюк працював на залізниці, в депо на різних роботах. Терентій – чоловік не говіркий, з потухлими очима, з виробленими руками, від зап'ястя просякнутою мазутом шкірою.

Господиня, тітка Домна, багато років працювала прачкою у тому ж депо. Останніх кілька років «вибилася» в кастелянші гуртожитку залізничників. Казала: «Бог змилувався».

Не ремствувала на долю старша сестра Тані – Люба. Незаміжня. Працювала нарядчицею у пасажирському вагонному депо.

Всією родиною Лавренчуки дружно взялися за моє майбутнє працевлаштування. Ось тільки-но демобілізуюсь, то можу приїхати до них і прописатись, житлова площа у їх будинку достатня. Довідавшись, що трохи «кумекаю» в механіці, електриці, почали запевняти: мов, з такими руками візьмуть на роботу, як тільки ступлю на землю містечка.

Чи міг я відмовлятись від такої пропозиції, від таких перспектив? Не міг. Не міг, хоча «кривив душею»…

Склалося так, що скористався протекцією Тані.

В передостанній день мого від'їзду, коли ходили вдвох вулицями Москви, Тані потрібно було «показатись» на роботі. Пішли разом. В глибині великого (по московських мірках) двору стояли два триповерхові корпуси історико-архівного інституту. З правої сторони одноповерхова будівля відомчої поліклініки, у яку ми повернули.

Ще на вході у двір я на хвильку затримався перед щитом-об'явою про черговий прийом заяв до вступу. У додаткових поясненнях повідомлялось, що такого профілю інститут єдиний у Радянському Союзі, строк навчання – 6 років (!) – випускники мають володіти трьома іноземними мовами (з них – однією східною), що кадри готуються для представництв, центральних установ, реферантури і ще чогось, не зовсім зрозумілого, а через це – інтригуючого.

Про свої роздуми з приводу вичитаного поділився з Танею. Реакція Тані була миттєвою: «Так давай зайдемо до приймальної комісії. Там Капітоліна Леонардівна, я її знаю. Вона ходить до нас на процедури». Я не став перепитувати, чи Капіталіна Леонардівна знає Таню…Зайшли. Таня відрекомендувала мене.

За довгим столом, сиділа жінка в літах, з високою зачіскою сивого волосся. Вирізнялась дама не пишною зачіскою, не віком, не сатиновою білою блузкою з стоячим комірцем, а тим – як вона сиділа: не відхиляючись на спинку крісла, не нахиляючись над стільницею.

Все це разом надавало дамі сановитої зовнішності.

Та варто було Капітоліні Леонардівні піднятись з свого чільного

місця і підійти до краю столу, як уся її сановитість кудись поділась. Переводячи погляд з Тані на мене, довірливо запитала: «Так что же заинтересовало военного человека в нашей альма-матер?». Назвавши своє ім'я, почав говорити (підтримавши легку іронічність), що хотів би попередньо «пристрілятись» до умов вступу у ВУЗ. Діалог продовжився: «Ну, это как везде: заявление, автобиография, две фотокарточки, аттестат и успешная сдача вступительных экзаменов. Да, при поступлении в некоторых требуют заполнить анкету».

Що то означало «заполнить анкету», знав кожен громадянин Радянського Союзу.

Зі всіх сил, намагаючись здаватися вихованим, розкланялись. Помітив, що колежанкам Капітоліни Леонардівни теж не бракувало такту, під час нашої короткої розмови старанно шаруділи паперами…

Другого дня тепло попрощався з родиною Лавренюків. До поїзда Москва-Владивосток проводжала Таня. Зобов'язали себе обіцянками писати листи одне одному.

На десяту добу «прибыл к месту несения службы». Передягнув парадну форму на робочий камбінезон і… в частині трапилась катастрофа. Друга ескадрилья відпрацьовувала планові тренувальні польоти в умовах поганої видимості. Літак-винищувач, вже вертаючись з завдання, «загубив» радіозв'язок з диспетчером. Сталося це над тайгою, в урочищі Тигровая Падь. На місце вірогідного падіння літака і можливого катапультування пілота було послано чисельні загони пошуковців, але результатів це не дало. Падь – вкриті густим лісом глибокі гірські ущелини, здатні поглинути без сліду ціле з'єднання літаків.

Глибокої осені пройшла чутка – літак знайшли мисливці. Дерева листя скинули, ліс посвітлішав… - то була правда, а про льотчика – залишилось чуткою.

Для нас, однополчан пропавшого безвісти і щиро сумуючих від втрати товариша по зброї, катастрофа повернулась своїм паскудним боком. Наїхало комісій, почалися тягуче-нескінченні перевірки «на соответствие»… Кілька офіцер-льотчиків звільнили без належної вислуги літ і, таким чином, обмежили їх пенсійне забезпечення.

Розпрощався з службою й начальник штабу – підполковник і інженер-капітан Пашинін.

Щодо нас, «технарів» строкової служби, відставка не загрожувала, в запас теж раніше визначеного строку не відправлять. Натомість досвідчені перевіряючі так уміли затиснути «суб'єкта» в лещата інструкцій, настанов, правил, наказів, розпоряджень, що той волів би бути фізично потерпілим, аби не морально розчавленим.

Продовжуються такі перевірки до тої пори, поки в іншій частині не трапиться щось «нештатне». Порівняно з іншими електриками-прибористами, мені вдалося «вийти сухим із води». А все через те, що прислухався до поради інженер-майора Каца «… вы можете что-то не выполнить, но записать о-бя-за-ны».

Знайти привід для покарання, «несознательных» у начальства, крім передбачених уставом дисциплінарних стягнень, завжди були у запасі свої «шпіцрутени».

Прикладом може слугувати всенародна добровільна підписка на державну трипроцентну позику розвитку народного господарства.

У нашій частині на мітингу одностайно приймається рішення: підписатись на половину місячної грошової виплати, тобто, з окладу п'ятсот карбованців утримувалось на позику двісті п'ятдесят. Один не підписався. Оскільки підписка справа добровільна, то ніхто «відказників» докорами не проймав.

Через деякий час «випадково» потрапляє на очі старшому офіцеру. За порушення вимог щодо пересування по військовому містечку (не в строю, не на тому місці без дозволу старшого, не защібнута шинель на верхній ґудзик…) понижується в званні, переводиться на нижчу посаду з окладом у шістдесят карбованців. Накази не оскаржуються.

В арсеналі у начальства таких заходів «воспитания личного состава» не бракувало.

Загалом, армійське щодення було не багате різноманіттям, якого хотілося б звичайній молодій людині.

Не дивно, коли в позаслужбовий час вдавались до якогось виду занять, аби задовольнити свій інтерес, проявити схильність. Мій же інтерес цілком задовольнявся читанням художньої і публіцис-

тичної літератури. Завітавши чергового разу до бібліотеки, побачив на стенді «новые издания» кілька томів «Полного собрания сочинений Максима Горького». Автобіографічна трилогія «Детство», «В людях», «Мои университеты», роман «Мать», ранні оповідання «Макар Чудра», «Старуха Изергиль» перечитані ще в підлітковому віці, а «Песня о Соколе» вивчена напам'ять у шкільні роки.

На тому етапі «глибинне» знайомство з «буревісником революції» обмежилось. Тепер же, на новому етапі, зацікавився синіми палітурками видання, запахом типографської фарби, ще ніким не доторканими сторінками. Узяв перший том. За два останніх роки служби вдалося прочитати всі тридцять томів повного видання. Читав при першій-ліпшій нагоді, а часом і зловживаючи можливостями. Мене звикли бачити за будь-яких обставин з томиком Горького. З правої кишені комбінезона завжди можна було вийняти пласкозубці, викрутку, складний ножик, ізоляційну стрічку, з лівої – дістати черговий том Максима Горького.

Багато чого можна було «взяти» у письменника, слідкуючи за його «анатомічним» розрізом як окремої людини, так і цілого суспільства. На все життя запам'ятався вираз-силогізм «Культура людини – це її відношення до праці». Всього сім (!) слів, а скільки разів читаєш, скільки разів спостерігаєш, скільки разів розумієш значення цього афоризму, його безмірної глибини не в змозі досягти.

У той же час відвідуючи лекції у вечірній партшколі, напрочуд легко засвоював «глибини» премудрості усіх «ізмів». Чотири стіни аудиторії щільно завішені стендами з висловами класиків марксизму-ленінізму, витягами з промов визначних діячів партії і держави. Відповідаючи на будь-яке запитання починаєш цитувати будь-який вислів з будь-якого стенду.

Лектор ніколи не зупинить, не виправить, лише ствердно похитує головою. Ну а далі, - стендів багато…

Своєрідною віддушиною для тих, хто нудився у вільні від служби години, було одержання записки про звільнення (увольнительной) на кілька годин. Правда, не завжди така записка була «в дишло». По-перше, треба було те звільнення заслужити. По-друге, вже

як «сподобився», то куди підеш, чим займешся… Якщо частина на базовому «квартируванні», то якось розважишся, а якщо перекинули на якусь «рєчку», де цілковите безлюддя на безмежжі, то не потрібна ніяка «записка». Бував у різних обставинах.

Ось випало мені з сусідом по ліжку, Іллею Калдамасовим, звільнення у межах гарнізону. А що то «в межах?». А те, що куди не піткнешся – всі свої, і від того охоплює така нуда, що впору заскавчати. Тиняємось по казенному містечку з казенними мешканцями, всю увагу спрямовуючи на те, щоб, бува, не запізнитись віддати честь зустрічному офіцеру. Розмовами себе розважити теж не виходить. Товариш мій, Ілько, родом з Алтайського краю, вирізнявся могуттям сили, водночас, небалакучістю, мовчун. Так, шукаючи хоч якоїсь розваги, вийшли до Будинку офіцерів. Очі натрапили на афішу: у кінозалі демонструється екранізована опера «Галька» польського композитора Монюшко.

Без усякого захвату, скоріше байдужо, запропонував Ільку: «Зайдемо». На що той, не кажучи ні слова, покрутив собі пальцем біля скроні, показуючи, що він про мене думає…

Мене це не образило, бо Ілько був недалеко від того, на якому щаблі музикальної культури був його «візаві». Формальна різниця якась була: я жив деякий час у великому місті, мав ширші можливості, більш сприятливі умови, грунтовнішу загальну освіту. Ілько виріс на степовій частині Алтаю, у невеличкому поселенні з початковою школою. Ліжка наші стояли поруч. Після вечірнього відбою охоче слухав мої теревені, інколи сам просив розказати якусь літературну чи історичну цікавинку. По-доброму заздрив начитаності сусіда.

Придбали квитки, зайшли у зал. Не без здивування побачив наскільки Ілля Калдамасов був далекогляднішим, крутнувши пальцем біля скроні… У залі на двісті місць всілось на задніх рядах з десяток пар, які з нетерпінням чекали коли погасне світло… Ми вдвох всілись у середньому ряду.

Погасло світло, засвітився екран. Замиготіли кадри кіножурналу: в колективах заводів і колгоспів трудящі гаряче схвалюють постанову ЦК ВКП(б) і Ради Міністрів СРСР… Поставленим голо-

сом диктор сповіщав, що за другу декаду квітня зорано…мільйонів гектарів землі, а за перший квартал вироблено…мільйонів кіловат електроенергії.

Нарешті кіножурнал закінчився, диктор замовк, «попливли» титри «ролі виконують…», зазвучали перші такти увертюри, завіса піднялася і глядачам відкрилася живописна картина сільської садиби з характерними знаряддями побуту.

Застигла мізансцена ожила вже з перших звуків мелодійного співу. На сільському дворі розгортався класичний сюжет нерозділеного кохання і підступної заздрості. Для дотримання жанру драматургії дійові особи з однієї сторони заможні, з другої – бідні.

Чарівна музика, як той весняний струмочок, почала заповнювати душі двох глядачів середнього ряду. Звідкись у мене пробудилась самовпевненість і, нахиливши голову до Іллі, став нашіптувати йому, підказувати, про що співають одне одному нещасні в коханні молоді люди.

По тому, як різко Ілля ворухнув плечем і одночасно відштовхнув ліктем, стало зрозумілим: не треба для «коня» пережовувати сіно – слухач уже там…, уже перемістився у той безсловесний світ музики.

Згадалось свого часу вичитане і виписане у Віссаріона Бєлінського:

«Если сказать, что в каком-то музыкальном произведении удачно произведена тема неразделённой любви и ревности – это значит ровно ничего не сказать. Начав же её петь или играть, и она сама за себя заговорит.

Музыка много говорит душе, ничего не выговаривает ясно и определённо уму».

Засвітилось світло, погас екран. Якусь хвилину, перебуваючи у полоні музики, ми не вставали з місця, не перемовлялись. На задніх рядах теж не чулося розмов, як це було на початку сеансу. Виходили мовчки.

«Культурное времяпровождение» інколи підмінялось безкультурним марнуванням часу.

У поселенні Бухта Тихоокеанська основною верствою мешкан-

ців були військові. Для їхньої життєдіяльності створена відповідна інфраструктура, головним елементом якої був Матроський клуб. Демонстрація кінофільмів, концерти обласних філармоній, вечори танців, декади художньої самодіяльності вповні задовольняли смаки більшості відвідувачів.

Втім, для окремих прихильників «культурного времяпровождения» цього було замало. Вони, бажаючи піднести рівень емоційності самодіяльного жанру, ініціювали «новий» вид взаємовідносин: обмінюватись стусанами, а на місцевому діалекті називалось «начистити морду».

І от, тільки групки морських піхотинців, які щойно мирно спілкувалися, сходились у нелюдному місці для групової бійки з такою ж групкою «технарів» морської авіації. Відбувалося «дійство» з суворим додержанням правил. Найпершим було – лежачих не б'ють. Не можна бити в пах і в дих. Суворому осуду підпадали ті, у кого в руках помічали якийсь сторонній предмет: камінець, ніж, дрючок. Недарма такий різновид бійки ще здавна нарекли «на кулаки».

Ось саме, коли формувалась «дружина», хтось вказав на мене: «Кульчицького треба взяти. З такими кулачищами тільки й роботи що руками махати».

Попробував я щось пробелькотіти, мов, комсоргу не з руки приставати до такого… Та де там, дружньо заговорили: «Саме тобі перед вести…».

Місце вибрали за переліском, метрів за триста від Матроського клубу. Погомонівши, розділились і … пішли стінка на стінку.

Не довелося мені ні перед вести, ні кулаками розмахувати. Кілька супротивних пар почали борюкатись, учепившись за лацкани, не встояли на ногах і повалились на землю. За ними, виручаючи своїх, завалились ще кілька. Утворилась «мала куча». Якимось робом я опинився внизу, притиснутий тілами своїх-чужих, не в змозі поворухнутись і перевести дух. Наді мною чиєсь тіло смикалось, тикаючи черевиком в обличчя.

Боячись бути придушеним, уже у якомусь відчаї, я гризнув притиснуту до мого рота чиюсь литку.

Описується це довго, насправді ж, пройшли секунди. Без зойку і

матюків кучу розкидало, наче фугасним снарядом.

З тильної сторони бараків нашої стоянки обладнано літній умивальник: підвішений чотириметровий бляшаний короб. Умиватись може одночасно п'ятнадцять-двадцять осіб. Ось тут зібрались «переможці», обтрушуючись, зализуючи рани. Хто з «бланшем» під оком, хто з синім вухом, хто з гулею, хто заюшений, безупинно шморгає носом. У всіх піднесений настрій: «Ми їм дали», «я йому врізав». Нічого, що дехто кульгає, дехто потирає болюче місце. Навпроти мене білобрисий молодший сержант бурмоче більше до себе, ніж до сусідів: «Какая же сука укусила меня, - і вже без досади, - хорошо еще, что не перегрызла штанину».

«Сука» не відізвалась… Потерпала лише, що порушила умови: діяти лише руками, а не зубами.

Досить часте переміщення на польові аеродроми у прикордонній до Кореї смузі збагачувало уяву новими характерними ознаками цієї частини Приморського краю.

На одній із таких частин – географічної назви вже не пам'ятаю – трапилась зі мною веселенька пригода. Захотілося прогулятись по окрузі. Щось побачити незвичне не сподівався. В одну сторону вода, в другу – безлюдна суша, на горизонті рідколісся сопок. Брати письмовий дозвіл на прогулянку – не зміг придумати мети. Швидше начальство поглузувало би – «захотілось походити навколо стоянки, ну походи». Про всяк випадок попередив техніка-лейтенанта Піскунова. На що той примирливо сказав: «Ладно, но я вам не разрешал… Главное – вовремя прибыть».

Пішовши без попередньо визначеного напрямку, невдовзі став спускатись в непомітну здаля улоговину. Пройшовши ще кілометр-півтора, побачив якесь поселення, а ближче – з десяток непоказних будиночків – халуп. Ще далі кілька приземистих довгих бараків, огороджених колючим дротом і… сторожовими вишками.

Оторопілий з несподіванки, подумав: раптово повертати назад не слід. Не змінюючи темпу ходи, попрямував в сторону будиночків і тут же угледів на першому вивіску – «Чайная». Встиг ще помітити, що у поселенні немає руху, не снують люди. Почав сипати лапатий сніг. По єдиній «правильній» стежці зайшов в чайну. Як у всіх чай-

них всього Союзу у ті часи – чаю не було. На двох полицях, притулившись одна до одної, стояли пляшки і пляшечки з нею, оковитою. Продавчиння за прилавком зустріла мене радо: «О! Морская авиация к нам залетела», і запитально глянула на мене.

Ще не маючи досвіду бувалиця «питейных заведений», показав пальцем на пляшку з коричневою рідиною, самовпевнено промовивши: «Двести», (то був «Кофейный ликёр»).

Продавчиня професійно відкупорила пляшку, налила по вінця «гранчак». Я неспішно, витримуючи «фасон» взяв у руку гранчак, кинув погляд на вікно, - перед вхідними дверима, стояв офіцерський патруль з морської піхоти. Те, що відбулося за якусь хвилину, я відтворював, занурившись у спальний мішок, мало не всю ніч.

В два ковтки опорожнивши стакан, - продавчиня одним рухом прибрала, - взявся за дверну ручку. Як тільки відчув, що з тієї сторони доторкнулись до ручки, розчинив двері і, відсалютувавши, твердо зголосився: «Товарищ капитан, разрешите обратиться, - і вже без паузи продовжив, - матрос Анохин не вернулся с увольнения. Меня послали узнать – не заходил ли он в этот посёлок». Трохи отямившись від мого натиску, офіцер запитав у свого напарника: «Вы заходили в…, там не видели военнослужащих». Не почувши підтвердження, порадив мені: «А вы зайдите в швейную мастерскую, там одни женщины, поспрашивайте…». Показуючи, де та майстерня, капітан не став запитувати у мене документи.

Патруль зайшов у чайну, я в майстерню не пішов.

Цікавіше було, коли дозвілля організовували відповідальні за те служби. Найбільшою популярністю користувались інструктори-організатори різного роду спортивних ігор, змагань.

Одного дня в частині появився незнайомий нам капітан. Привернув до себе увагу тим, що наші командири підкреслено шанобливо з ним поводились. Швидко здогадались: офіцер – звідти…, зверху… За тим пролунала команда: «Строиться!»

Офіцер, в супроводі нашого замначштабу став обходити підрозділ за підрозділом, відбираючи тих, хто уміє плавати. Підійшов до нашої ескадрильї: «Кто умеет хорошо плавать, - два шага вперёд».

Вийти вперед мене спонукало не тільки оте «хорошо плавать»,

скільки спалах думки: затівається щось цікаве… Відібравши кілька десятків «хорошо плавающих», капітан Ніколаєнко приступив до другого етапу відбору. Кожного розпитував: яким стилем плавання володіє, чи приймав участь у спортивних змаганнях, чи має спортивний розряд.

З підслуханого, (поки дійшла черга до мене), виходило, що у порівнянні виглядаю сірим і недоладним. На запитання відповів, що у «стилях» не розбираюся, розряду не маю, виріс на річці Південний Буг, легко перепливав Дніпро «навимашки».

До відібраних дванадцяти залучено й мене. Лише тепер капітан Ніколаєнко повідомив нас, що йому доручено сформувати і підготувати ватерпольну команду для участі у флотських змаганнях. Через дві години маємо бути біля штабу для відправки у бухту Тихоокеанську.

Тижневе перебування на спортивній базі Тихоокеанського флоту залишило в пам'яті світлі і приємні спогади, попри багатогодинні «до сьомого поту» тренування на водних «площадках» вздовж узбережжя затоки.

Ватерполо – гра дуже схожа на баскетбол, тільки на воді. Поле 30х20 метрів, ширина воріт – 3 м, чотири періоди (тайми) по 8 хвилин, на реалізацію атаки – 30 сек., кількість гравців – 6 чол.

В перший же день до капітана Ніколаєнка приєднався тренер-лейтенант Густов. Розбили нас на дві команди «своїх» «чужих» і… почали з нас «пити кров». Обидва тренери були граючими нападаючими. У команді Ніколаєнка я був захисником. За мить до початку атаки мав зануритись у воду і, склавши долоні рук ковшиком під ногою нападаючого, якомога сильніше виштовхнути його в напад. З якою силою ми діємо на тіло, з такою ж силою тіло діє на нас – тільки в протилежному напрямі. Отож, на скільки штовхнув нападника вперед, на стільки він захисника углиб. Все це забирало стільки сил, що по закінченні гри, виходити по східцях з «акваторії» змушували лише оплески глядачок…, їх підбадьорливі вигуки.

Наша команда перемогла у якійсь там категорії.

Під звуки духового оркестру, з дипломами в руках стояли на

боковій площадці п'єдесталу. Найбільш зворушливим моментом стало вручення переможцям квітів найгарнішими дівчатами Приморського краю. На згадку фотографувались у плавках і резинових шапочках.

У полку зустріли переможців флотської спартакіади належном чином. Вишикуваному на плацу особовому складу частини оголошено наказ командира про винесення нам подяки за…

Над вхідними дверима до казарми вивішено плакат з поздоровленнями і фотографіями захисників честі…

Відчувалося і задоволення командування, що саме з їхньої частини «сподобали» там… «наверху» сформувати команду для загальнофлотських змагань.

А тут ще призове місце за фахову майстерність на дивізійному зборі механіків-прибористів. При збігу таких обставин насмілився я проситись «в увольнение» у Владивосток. «Насмілився» тому, що знав: військова обстановка на кордоні з Кореєю змушувала командування триматись застережливо. Мені ж хотілося походити по місту, роздивитись, а ще – купити наручний годинник.

Посвідку на звільнення одержав. Дізналися про це мої товариші. Кілька з них дали доручення і їм купити годинники.

До Владивостока сорок хвилин їзди на приміському.

Не зчувся, як приїхав. На привокзальній площі бронзовий Ленін витягнутою правою рукою показував людству, куди треба йти... Ідучи головною вулицею, повертав голову то праворуч, то ліворуч, затримуючи погляд на одно-двоповерхових цегляних будинках, збудованих на початку 20-го століття. На деяких з них збереглися ліплені вапняним розчином прізвища колишніх власників, або ж з назвою призначення закладу з характерною для того часу буквою ЯТЬ (ъ). Крізь прогалини між будинками виднілись сопки з приліленими до них будиночками-халупами. З іншої сторони милувала око бухта Золотой Рог.

Так ідучи «глазєючи», вперся у базар-товкучку. Цікавим було таке місце схожістю з Новим базаром у Хмільнику, Житнім базаром у Києві і з усіма товкучками у світі. Штовхаючись по базару, наштовхнувся-таки на патрулів. Офіцер, змірявши мене очима,

прискіпливо читав записку, один патрульний матрос зайшов мені за спину, другий став збоку. Згадалось моє патрулювання у Ваєнзі на Північному флоті і настанова-інструктаж коменданта гарнізону: «Запомните, патруль никогда не бывает виноватым». Пам'ять мене не підвела, а тому стояв струнко, відповідав односкладово і чітко. У голові літала зрадлива думка: підкомірець у мене чистий і підшито на чотири міліметри…, чи усі ґудзики застебнуті…, чи не забруднив черевики? Думається, що патрульний все ж присікався б за щось до мене та виручив, наче випхнутий з натовпу, офіцер-сухопутник у супроводі жінки.

Патрульний, козирнувши офіцеру (на одну зірочку старшому по званню) почав тактовно, але з притиском докоряти тому, що не гоже військовослужбовцю ходити серед цивільних з сіткою-«авоською», з якої стирчать ноги общипаної курки.

Скориставшись ситуацією, я переглянувся з матросами, які делікатно відвернулись від «діалогу» двох офіцерів, і розчинився у натовпі.

Вертаючись, пройшовся набережною бухти Золотий Ріг. Тут і натрапив на крамницю з годинниками. У вітрині під склом серед перснів, сережок, браслетів, ланцюжкового намиста дві коробочки з годинниками «Победа». Вдаючи з себе солідного покупця, попросив показати мені годинник. Продавець, хлопець мого віку, без церемоній: «Так, а что показывать, вот они. Смотри хоть до закрытия магазина». Нічого не кажучи, я вперся поглядом у продавця… Продавець виявився кмітливим: відкрив ключиком шухляду, витягнув коробочку з годинником, поклав на прилавок. Поки я роздивлявся, продавець нетерпляче барабанив пальцями по склу прилавка. Покрутивши в руках коштовну і на той час досить незвичну річ, байдужим голосом промовив: «Мне четыре». Продавець перестав барабанити. Смикнув за шнурок з китичкою. З підсобки вийшов згорблений чоловік у камізельці, з окулярами на лобі. Продавець кивнув на мене і, перевівши погляд з годинника, відбувся одним словом - «четыре». Старший вловив ситуацію: «Если вы издалека, ювелирторг может переслать товар по почте». Покупець-військовослужбовець обійшовся без пояснення свого місцезнаходження,

попросивши підібрати ремінці для годинників. Ця частина покупки розтягнулася на чверть години, бо ж міряв я ремінці на свою руку «грубу в кості». По мірі того, як підбирав потрібний розмір, залишав годинники на своїй руці – два на лівій, два на правій. (Розказую про це так детально, бо через кілька годин процес примірювання ремінців повернувся комедійно-драматичною стороною)

Засщібнувши манжети однострою, так що годинники «не виглядали», не знайшов нічого кращого, як повернутись на набережну. До відходу потяга ще залишався час. Безтурботна публіка, що гомоніла на різні голоси, була не цікавою. Захоплював мовчазний безмежний горизонт. Внизу, під ногами, невисокі хвилі наздоганяли одна одну, шаруділи галькою, наче перешіптуючись між собою.

Непомітно підкралася думка: навряд ще колись доведеться побувати у цьому місті. Підштовхнутий таким роздумом, спустився до води і підібрав гладенький округлої форми камінчик, - собі на згадку…

На платформі приміського сполучення з десяток пасажирів чекали, поки відкриються двері кількох вагонів чмихаючого паровика. Коли ж посадка почалася, чомусь пасажири неспішно потягнулись в один вагон. Я ж зайшов у той вагон, який був ближче до мене.

Минувши двоє чи троє порожніх купе, в наступному помітив (уже в сутінках) людину. На мить затримавшись в пройомі дверей, почув жіночий голос: «Заходьте, бо я вже хотіла тікати з цього вагону, і додала з поспіхом, - а тут людина, та ще й військовий. Моя армія мене захистить».

Лязгнули буфери, хитнуло вагон і тут же засвітився плафон, обоє засміялись.

Тут маю сказати – знайомство з дівчиною було для мене рівнозначно ходінню босими ногами по жаринках вогню. Підійти до дівчини, то мабуть Юлій Цезар менше вагався, переходячи річку Рубікон. А що вже заговорити з нею, то легше в ополонку шубовснути. Не кожна ж дівчина знала, що мовчазний дурень – вже не дурень, а говіркий балабол не той, про якого мріялось…

А тут, на тобі, так просто і безпосередньо. Дівчина першою назвала себе - і потекла невимушена розмова між двома особами, наче

вже давно знайомими. Антоніна (Тоня), запитавши мене звідки родом, вигукнула: «О! Так ми земляки, а я з Воронежчини, тільки з другого кінця України». Так я дізнався, що в Чернігівській області є містечко Воронеж. Батько Тоні, інвалід війни, працює поштарем, мама – учителькою початкових класів. Тоня закінчила геолого-розвідувальний технікум і вже другий рік в експедиції киркою довбає відроги Сіхоте-Алінського хребта.

У щебетання супутниці встигав і я вставляти «п'ять копійок», атестуючи себе з вигідної сторони… Раптом по обличчю Тоні пробігла якась тінь, посмішка злетіла з її губ, погляд відвела в сторону. До того ж, вполовину потьмяніло світло в купе. Спочатку я не знайшовся як себе повести, бо нічого не зрозумів. Та вже за хвильку спохватився. Енергійно жестикулюючи, «висвітив» годинники на обох руках мало не по лікті…

Моє белькотіння про вибір такого способу транспортування коштовностей ще більше «замкнув» супутницю. Вона тільки похитувала ствердно головою, уникаючи погляду у вічі.

Пронизливо заскрипіли гальма, загрюкали двері купе, поїзд зупинився на полустанку «Угольная». Виходили з вагона один за одним і мовчки, бо мене «заклинило». То був такий стан, при якому кожне вимовлене слово було невпопад і ще більше посилювало двозначність моєї поведінки. Краще промовчати.

Першою і на цей раз знайшлася Тоня. На освітленому ліхтарем п'ятачку роз'їзду скоромовкою попрощалась: «Ну, я побігла, приємно було, залишайтесь здорові», - і розчинилась у густих сутінках. Не насмілившись запропонувати хоч на часткове супутництво, я щось промимрив вслід.

За кілька метрів світилось віконце ларка. Надумався купити гостинця товаришам: по пачці «Беломорканала». Затоварившись, поправив безкозирку, підтягнув ремінь і шугнув у темінь.

Темп ходи взяв наче кінь на виїздці: ступивши зо два десятка кроків, перейшов зразу мало не в алюр. Мав з'явитись в частину до відбою. Дорога (грунтова) вела через пологу сопку, яка облисіла після недавньої вирубки. Небо було безхмарне, і темінь розсіялася. Так, шпарко крокуючи, помітив на фоні ясного неба силует людини. Ще

трохи наблизився і розрізнив, що то жіноча постать. Догадався…. Постать дріботіла вперед не обертаючись, та проти моєї ходи не втримала темпу: за крок-два зупинилась, різко обернулась до мене, лякливо схрестивши руки на грудях. За час «доганялок» я встиг обміркувати подальшу лінію поведінки: відступивши ще на крок від закам'янілої постаті, взявся її коротко, але твердо відчитувати як пустотливе дівчисько, яке щось собі взяло у голову… Мабуть, сказане таким тоном подіяло. Дівчина відтаяла, опустила руки, вираз обличчя пом'якшав. Вловивши таку «метаморфозу», я відійшов у сторону і неквапно пішов вперед. І таке буває: Тоня рушила за мною, поступово скорочуючи відстань між нами. Зав'язалася якась розмова, делікатно оминаюча невигідність попередньої, при тому вчетверте змінивши форму звертання з «ви» на «ти».

На роздоріжжі попрощались без усяких зобов'язуючих слів: я пішов ліворуч, знайома – праворуч.

Наступні дні і ночі були «наші». Заштормило море, розбушувалась суша, небо задощило. Високе командування спускало нижчому командуванню все нові і нові «вводні», тренуючи екіпажі льотної майстерності. Технічній службі теж діставалось «на горіхи» цілодобово. Добре було, якщо вдавалось поспати кілька годин.

Нарешті втихомирилось Примор'я, бойовий розпорядок увійшов у норму. Стало значно легше. В один із таких «легких» днів розшукав мене солдат з роти аеродромного обслуговування. Запитавши, коли я їздив у Владивосток, вручив незаадресований конверт і, не чекаючи відповіді, пішов. Було це у присутності Олексія Гребеня і Михайла Пудіча.

Відкривши конверт, дістав половинку листка з шкільного зошита, від якого по кімнаті війнуло легким і приємним запахом парфуму. У «законспірованій» цидульці (не вказано ім'я, прізвище, підпис «Т») повідомлялось: у неділю чекатиме мене нижче 80-100 метрів від кладки через струмок… (Тут я розказав друзям про півторагодинну історію під час поїздки у Владивосток). На нараді трьох було вироблено план-угоду: маю піти до тієї кладки… З'ясувалось, що то тільки я не зовсім чітко уявляв, де той струмок, де та кладка і де розмістився геолого-розвідувальний стан. Ризик

самовільної відлучки хлопці домовились мінімізувати (Міша Пудіч заступав черговим).

Екіпірували мене як на парад: білий чохол безкозирки, вибілений гюйс, біла форменка з розрізом для тельняшки, білого полотна штани, білі парусинові туфлі, білі рукавички. За всі роки служби у форму номер один довелося вдягатись лише кілька раз (відзначення урочистих дат і то – в літню пору).

Аби не потрапити на очі начальству ще на першому етапі «самоволки», Міша Пудіч порадив йти не дорогою, а манівцями, або як кажуть, «городами». Крім того, з мене взято обіцянку, що по поверненні маю розказати все як було…

Початок маршруту вирішив прокласти через невеликий, але досить густий клин чагарника, який починався вже за кілька десятків метрів з тильної сторони казарми. І хоч чагарник був «перехрещений» стежкою, та, пройшовши по ній ще тільки-но кілька кроків, пожалкував. Напередодні пройшов дощ, стежина зробилася слизькою, до того ж, в кількох місцях пролягала повз самісінький край мілкої водойми, вкритої зеленим бачовинням.

В одному місці, де стежка була з нахилом, посковзнувся і, намагаючись встояти, машинально ухватився за прутик гілки. Не допомогло. Хапаючи руками повітря, усім корпусом гепнув у калюжу.

Розказувати компанії про «все як було» потреби не було.

Довести до ладу парадну форму намагався у гарнізонній бані. Розстелив штани на цементній підлозі і, поливаючи водою, почав шурхати по ногавицях щіткою для одягу. Марно. Врятував лише брезентові туфлі, пошмаруваши зубним порошком.

Хлопці душилися сміхом, але розголосу моя пригода не набула: товариші берегли моє самолюбство, зберігали таємницю самовільної відлучки, підтримували авторитет свого комсорга.

Скоро трапилася пригода, яка набула розголосу на весь гарнізон завдяки кумедному виверту не з якимось там старшиною строкової служби, а з старшим офіцером кадрової служби.

«Звідти» поступила команда терміново сформувати роту Почесного караулу. Хоч нічого конкретного не було оголошено, стало зрозумілим: чекають найвищого візиту з Москви.

В караул відбирали старослуживих (3-го, 4-го року служби), 175 см росту, пропорційної статури. Кілька старшин-надстроковиків, поділивши майбутній караул на групи, за тиждень «шагістики» і вправ «на місці», домоглися цілковитого автоматизму у виконанні команд. Особливо справляло враження крокування караулу по металевому настилу аеродрому. Очолив Почесний караул стрункий майор Іщенко, ста восьмидесяти п'ятисантиметрового росту. Майор нам підійшов, ми йому – теж, за короткий термін почувалися «злитими» з своїм командиром.

Почесна варта вишикувана. З борту літака сходить по трапу кілька адміралів, за ними з півдюжини капітанів різних рангів. Зустрічає «головного» вище командування Тихоокеанського флоту. До караулу наближається однорідна група офіцерів: усі в однакових однострояхх, у всіх однаково виблискують ордени, медалі, значки, усі одинаково поважно стримані у рухах.

У застиглій тиші майор крокує до представницького потчу і чітко салютує «найголовнішому». Тут сталася коротенька заминка. Майор не зорієнтувався в однорідній групі «головних» і… віддав рапорт найбільш імпозантному адміралу. Ми, однорідна, закам'яніла в строю маса, парадоксальності ситуації не помітили. Лише при обході почесного караулу іншим, (головнішим із головних), адміралом, здогадались, що майор Іщенко «обмішулився»…

Такий випадок ще довго був на слуху в мешканців гарнізону, обростаючи кожного разу все новими і новими анекдотичними подробицями.

До нашого полку морської авіації прибуло два офіцери-льотчики. Спочатку їх прибуття було сприйнято як чергове поповнення. За кілька днів потому нам (технікам і механікам) «розвиднілось»: прибулі льотчики «звідти» повинні були передати свій досвід пілотування і ведення бойових дій в нових умовах… Це означало, що нашій частині, як військовій одиниці, очікувалось перебазування в ті самі «нові умови», вимовляти географічне положення яких суворо заборонялось.

З газет, повідомлень по радіо всі знали, що Радянський Союз надає інтернаціональну допомогу дружньому північнокорейському народу (південнокорейський народ був під п'ятою американських

імперіалістів), але прямого втручання збройними силами бути не могло через те, що не могло бути…

Про далекоглядність задумів, рішень, угод в частині виконання їх військовими інстанціями можна було переконатись на багатьох прикладах. Так, Стокгольмською угодою було передбачено скорочення Збройних Сил підписантів. Сказано – зроблено. В авіації кількість полків, дивізій і т. д. скоротили, зате кількість бойових одиниць (літаків) в кожній окремій частині збільшили. Так і в бронетанкових військах, артилерійських, військово-морських.

За угодою (ленд-лізом) про поставки союзниками радянській армії різного роду озброєння на період військових дій в Другій світовій війні всю невикористану техніку потрібно було повернути з настанням миру. Йшли роки миру, а про повернення якось забулося. Американці попередили, що пришлють комісію, яка має виявити залишки для повернення.

За кілька діб до прибуття комісії на територію в 22,4 мільйони квадратних кілометрів «залишків» військової техніки не залишилось…

Процес підготовки до перебазування не обійшов стороною і нас, «технарів». Якщо процес спеціальної технічної підготовки по специфіці обслуговування матеріальної частини «в нових умовах» був зрозумілим, то короткі співбесіди з офіцером спецчастини були гранично зрозумілими…

Коли вже вважалось, що оті «співбесіди» закінчились, у штаб полку викликали кілька строковиків різних спеціальностей, в їх числі і мене. Не має потреби говорити, що такий «індивідуальний» виклик посіяв незрозуміле занепокоєння. Та скоро воно згасло.

Офіцер у флотській уніформі (білий значок на грудях вказував, що він інженер) з перших слів дав знати, що він добре обізнаний з нашою попередньою службою на кораблях-тральщиках. Випереджаючи догадки, лаконічно і зрозуміло відкрив причину виклику: «Предстоит вам совместить опыт службы на кораблях с опытом службы в авиации. Техника, которую нужно будет обслуживать, существенных различий не имеет. Как следует из аттестации уровень вашей квалификации достаточный».

Вже на другий день ми були у портовому містечку Посьєт, що притулилось на самому віддаленому побережжі Приморського краю. Роздивлятись на центр і околиці не стало часу, біля причальної стінки гойдався катер, який за чверть години доставив «пасажирів» в один із розгалужених заток. Вкриті рослинною гущавиною береги нагадували мені затони на лівому березі Дніпра під Києвом з їх чисельними кишенями.

В одній з таких кишень-закутків, щільно пришвартувавшись один до одного, стояли два американських тральщики. «Зустріч» з металевою спорудою сприйнялася наче з живою людиною… Адже три роки тому на Крайній Півночі точнісінько такий БТ'шка був для мене «рідним». Тепер випала доля зустрітись з «родичем» тут, на Далекому Сході.

Переступили фальшборт корабля, доповіли про прибуття старшому офіцеру. Затребуваним «з ходу» виявився радист Рижов-Полонський, йому наказано з'явитись до командира БЧ і приступити до несення служби. Мені, прибористу-електрику, випало «пока располагаться…». Поки я «располагался», то встиг роздивитись і, нічого не розпитуючи, дещо «утямив».

На кораблі кипіла робота. Люди в цивільному одязі метушилися на верхній палубі, міняючи її «архітектоніку». Робили вони це, використовуючи листи водотривкої авіаційної фанери. Конфігурація надбудов і самого корпусу військового корабля – мінного тральщика поступово набували ознак і форм цивільного риболовецького траулера, найхарактернішою ознакою якого була тралова лебідка на кормі судна.

Поки тривали роботи з камуфляжу корабля, його командування жодним словом не обмовилось, для чого все задумано. Нерідко таке трапляється, що істинний задум «операції» підлеглі взнають з джерел «внушающих доверие». Інформація просочилась з об'єкта, команда якого вже виконала бойове завдання і тепер відведена на завчасно підготовлену позицію. Насправді, корабель був пришвартований до свого «побратима» і спілкування команд було звичним.

Отож, «риболовецьке судно», дрейфуюче в нейтральних водах Японського моря, мало виконувати функції ретранслятора, тобто, забезпечу-

вати надійний радіозв'язок між воюючою північною частиною Корейського півострова і Далекосхідною материковою частиною дружнього Радянського Союзу. Про те, що такий зв'язок надавав можливість керувати морськими і повітряними силами одній із «нейтральних» сторін на території іншої сторони, ніде, ніким не обговорювалось.

Як тільки «гримувальники» закінчили «марафетити» об'єкт і зійшли на берег, командири взялися за особовий склад. Характер навчання змінювався. Відпрацьовувались варіанти експлуатації корабля в різних погодних умовах. Інтенсивність і об'єм тренувань набирали все більшої і більшої напруги, в наслідок чого все частіше приходила в голову думка: коли вже, нарешті, вийдемо на бойову позицію?

Не вийшли. 27 липня 1953 року світову громадскість повідомлено, що бойові дії в Кореї припиняються, північнікорейці помирились з корейцями півдня.

Підготовлений до спецоперації особовий склад групи повернуто на місце постійної дислокації.

Пішов п'ятий рік військової служби. Наближалась демобілізація.

Очікуючи демобілізації, я й не здогадувався, що перебуваю у статусі «дєда» і «дембеля». Називали тоді просто і зрозуміло «старослужащий». Взагалі, помітно стало: чим менший строк служби, тим «крутіші» появлялись слова-означення характеризуючі етапи військової служби.

Щодо визначення останнього періоду моєї служби, то його можна назвати хоч і безбарвним, але достатньо змістовним словом «рівним». Ще в таких випадках кажуть «він на своєму місці». Так, я знав свою справу, одержав півдюжини значків-відзнак, які засвідчували ступінь моєї кваліфікації, відчував шанобливе ставлення молодих спеціалістів, довірливість старших. Підполковник Кац все частіше відкликав мене на свої лекції в учбово-тренувальному центрі в якості лаборанта. Слово «лаборант» надавало відчутної вагомості мені в середовищі молодших авіаспеціалістів. Було потішно, коли в потрібний момент (по репліці викладача) «лаборант» вправно клацав перемикачами, включав агрегати, безпомилково натискав кнопку на тренажері, - все під уважними поглядами старших за віком, званням і посадою.

Попри всю позірність свого, наче стабільного становища, час від часу закрадалось у голову: а що далі?... Як жити після закінчення військової служби?

Якщо призов до війська не залишав місця для житейських турбот: одягнуть, нагодують, вчасно піднімуть, вчасно вкладуть спати, то після демобілізації… Сподіватися на «отцов-радєтєлей» не варто.

Ускладнювались мої роздуми про післядемобілізаційний початковий етап «на гражданке» тим, що вертатись додому, у Хмільник, (як мріяла мама) не хотілось, бо не бачив там перспективи. Та і само поняття «дім» було досить розмите. За двадцять п'ять років життя «домів» тих помінялось зо два десятки.

Сказати, що почувався розгубленим, безпорадним, - так ні. Попередній досвід «вицарапування» з складних життєвих обставин, досвід самостійного прийняття рішень налічувався вже не одним роком. Навчився йти вперед з відкритими очима.

Перш за все, змусив себе бути ощадливим в грошах.

Тут мені пощастило. Десь за рік до того позичив я шістсот карбованців одруженому надстроковику Рокіну, а він все «забував» повернути борг. Змушений був поскаржитись командиру. Гроші Рокін віддав. Це і стало першим вкладом у «заначку». Як добре, що боржник так довго не повертав тих грошей.

Треба було подумати, у що вдягнутись. І тут мені пощастило.

Так склалося, що за розписом бойового чергування мені випадало (як електрику-приборисуту) обслуговувати ланку, командиром якої був капітан Герасименко. Нічної пори, підготувавши техніку відповідно до регламенту передполітних робіт, я піднімався по драбинці до кабіни літака.

Готовність «один» означає: льотчик в кабіні, страховочні ремені прищібнуті, рація включена.

Ми з капітаном Герасименком розмовляємо. Я розказую – капітан слухає, капітан розказує – я слухаю. Час минає непомітно. Під час таких розмов ми не те що потоваришували чи подружилися, ми зійшлися, відчули розуміння один одного.

В одну з таких нічних варт між нами зайшла мова про очікувану демобілізацію, про клопоти пов'язані з нею. Капітан Герасименко

запропонував купити у нього відріз на шинелю і пошити її в гарнізонній майстерні.

По домовленості зустрілись з капітаном у нього вдома. Довга, одноповерхова, зовні схожа на склад, будівля. Йду напівтемним коридором, оминаючи шафи, шафки, ящики, клумаки, столики. Повітря в коридорі застояне, із запахом вогкості. Стукаю у шості (як було сказано), по праву руку двері. У кімнаті, розміром як два кузови вантажного ЗІСа, п'ятеро людей: дві дівчинки-дошкільниці, їх мама, скалічений батько і сам хазяїн – капітан Герасименко. Правий куток кімнати відгороджений клейонкою, у лівому – в два поверхи металеве ліжко. Біля дверей щось шипить на примусі.

Шинельне сукно високої якості «трьохгорка», його ще називали «комсоставівське», призначалось для пошиття вищому офіцерському складу. Прийшовся мені в пору ще новесенький офіцерський мундир з відкладними бортами. Трьома подвійними тільняшками нагородив мене капітан «за так».

Повертався я у свою казарму обмундированый сповна, проте від самого візиту залишилась якась незручність… Кадровий офіцер, льотчик першого класу, якому довірена найсучасніша техніка, стоїть на захисті могутньої країни, а живе у загородці.

В майстерні «Пошив верхней одежды» замовлення прийняв закрійник Ілля Булочник. Вже з перших кількох слів дізнались, що ми земляки: Ілля з Ладижина, доводилось йому бувати у Хмільнику ще до війни.

Кого доля закидала на «край світу» і там він зустрічав земляків, той знає, яка то приємність.

Добротна шинеля, утеплена від пояса до плечей ватином, з виложеним на грудях передом, сиділа на мені як на демонстраційному манекені в салоні мод. В офіцерському мундирі підправляти було нічого. Лише на рукавах тужурки Ілля споров кілька смужок золотистих шевронів та праскою трохи глибше заломив борти. Металеві гудзики поки залишились на місці.

Оглянувши мене з усіх боків, майстер зі смачним прізвищем Булочник слушно порадив: для повного «антуражу» придбати шкіряні рукавички.

Дивлячись на себе в дзеркало, бачив імпозантного молодого мужчину в ладно скроєній чорній шинелі, з контрастуючою білою сорочкою і шарфом, а шкіряні рукавички в одній руці зовсім не двозначно натякали на його елегантність…

Мені не раз доводилось бачити, як пошита мамою блузка, сукня, кофта прикрашали жінку, молодили її, надавали певного шарму, а кого може «виліпити» з людини чоловічої статі умілий кравець, переконався лише тепер.

Придбавши стільки об'ємних речей, зіткнувся з тим, що не мав де їх скласти. Моя фіброва валіза годилися хіба що для нижньої білизни. Підказку дав Олексій Гребінь (він уже був надстроковиком). Порадив звернутись до Гуманоїда.

Прізвисько було на слуху, адреса не здивувала.

Метрів за двісті від злітної смуги розмістився невеличкий склад інвентарю та підручних матеріалів. «Начальником» того складу був старшина Горбунов, на прізвисько Гуманоїд. Звертатись так до нього ніхто не насмілювався, зате він називав гуманоїдами чи не всіх, хто до нього звертався. Зовні похмурий, не багатослівний Гуманоїд мав лагідну покладисту натуру. Поважали ж його за умілі руки. Вирізані ним дерев'яні фігурки, шкатулки, дощечки з краєвидами роздавав «гуманоїдам» задарма.

Саме таким словом зустрів мене Єгор Горбунов, коли зайшов до його каптьорки. На моє прохання лише обмовився, як тільки вдасться вибрати час.

Валіза вийшла добротна, хоч не здалася витвором мистецтва: з шлаків водостійкої фанери, зібраних як «ластівчин хвіст», покритий коричневим шеллаком і, головне, втричі більша за об'ємом, ніж мой фіброва. Плати ніякої «майстер» не взяв.

Покурили, поговорили: Єгор з Нижнього Тагіла, батько загинув в 1943 році в бою на Дніпрі, звільняючи Правобережну Україну.

Залишилось не з'ясованим, чи дійшла чутка до кого треба, що я приготувався до демобілізації, чи самі «там» спохватились, але невдовзі вийшов наказ «звідти»: «об увольнении в запас военнослужащих, выслуживших установленные сроки действительной во-

енной службы…». Та радість від того швидко пригасла, на зміну їй прийшло очікування.

У частини прибувало нове поповнення. Ще «теплих» випускників училищ, шкіл потрібно було «обкатати», пристосувати до специфіки обслуговування складної техніки.

От і знайшлася поважна причина затримати «выслуживших установленные сроки» на цілих чотири місяці. Вироблене почуття відповідальності (згадувались місяці, коли мене «ставили на ноги») допомагало скоротити час, може, й мене згадуватимуть…

Нарешті! Весь особовий склад частини, вишикуваний на плацу у дві шеренги (такий захід відбувався у всіх частинах Тихоокеанського флоту). Окремо – коротенька шеренга «выслуживших установленный срок». Командир частини виголошує промову, кільком «запасникам» вручає грамоти, тисне руку.

У своїй із закликом «За нашу Советскую Родину!» Прочитав:

Товарищу старшому сержанту Кульчицкому
Борису Ивановичу
За безупречную службу в рядах ВВС
Военно-Морских Сил СССР от командования
войсковой части 56147

печатка подписи

внизу кольоровий логотип: на океанському безмежжі крейсер, наїжачений жерлами гармат, над ним – ескадрилья літаків-винищувачів.

На збірному пункті залізничної станції «Угольная» запасників гостинно очікував ешелон в кілька десятків товарних вагонів. Офіцери комендатури діловито розподілили «убывающих в запас» по вагонах, призначили старших, показали, хто і де «головний». Духовий оркестр заграв марш «Прощання слов'янки». Долаючи часові пояси, розвантажуючись потроху на вузлових станціях, ешелон на дванадцяту добу зупинився у Харкові. 16 грудня 1953 року пасажирським потягом я прибув у Київ.

27 травня 2018 року

1945 р., Хмільник. Одержав паспорт.

Хмільник, 1946 р., школа №1. Група учнів-перестків в день одержання Свідоцтва про закінчення 7-го класу (неповна середня освіта).

Хмільник, 1947 р., школа №1.
З товаришем однокласником Олексієм Головіним в період складання екзаменів за 8-А клас.
До уваги! У перші післявоєнні роки більшість населення одягалось у військову уніформу (дешевше і пристойно).

Хмільницька середня школа №1 (нині №3). Навчався у цій школі 1946-1947 р.р.

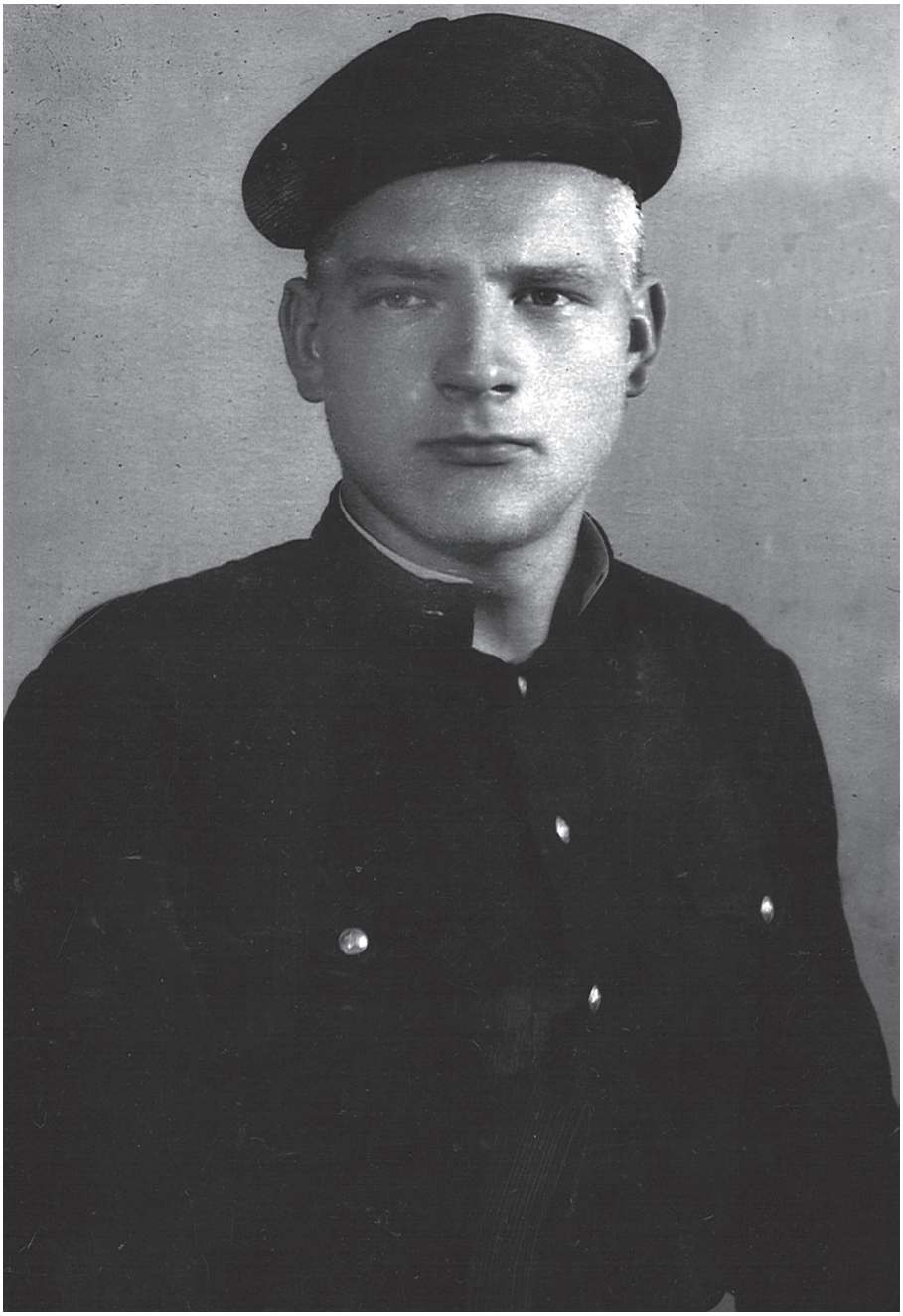

Київ, 1949 р. Закінчив ІІ курс професійно-технічної школи.
В липні 1949 р. мобілізований в армію.

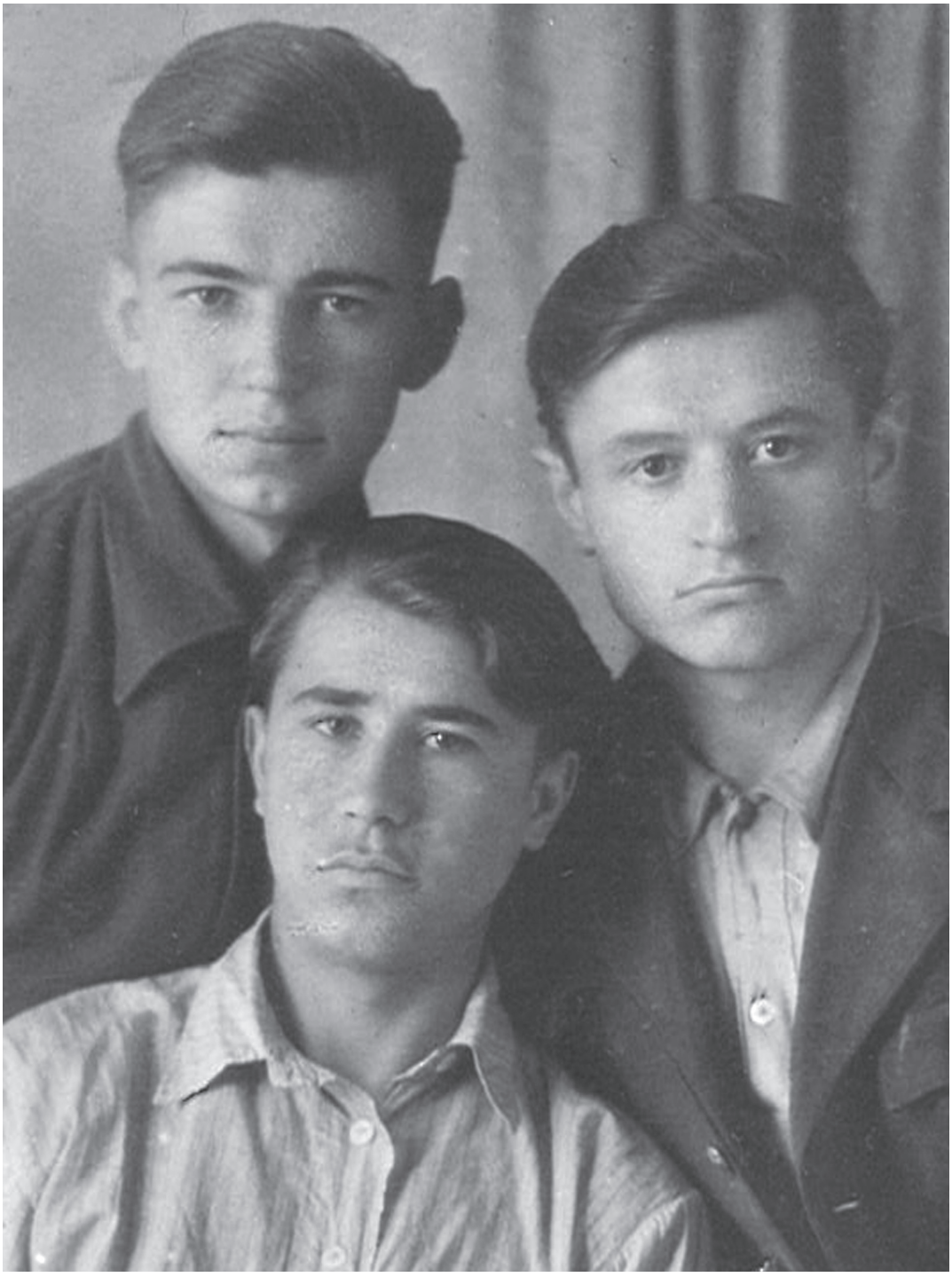

Київ, 1948 рік. Друзі.
Зліва направо: Борис Таранков, Олексій Головін, Карл Крігер.

Київ, 1949 рр.
Однокурсниця Олена Гожа.

1949 р. Північний флот. Окрай Баренцевого моря. *Служба на мінному тральщику.*

1950 р. Балтійський флот. Курсант школи молодших спеціалістів морської авіації.

Тихоокеанський флот, 1951 р. Командир відділення електриків-прибористів.

1951 р. ТОФ. У вільну годину з томиком М.Горького.

Квартет. Після концерту художньої самодіяльності. Тихоокеанський флот.

”Квінтет”. Друзі товариші. ТОФ. (Стоять зліва направо - перший Борис Кульчицький).

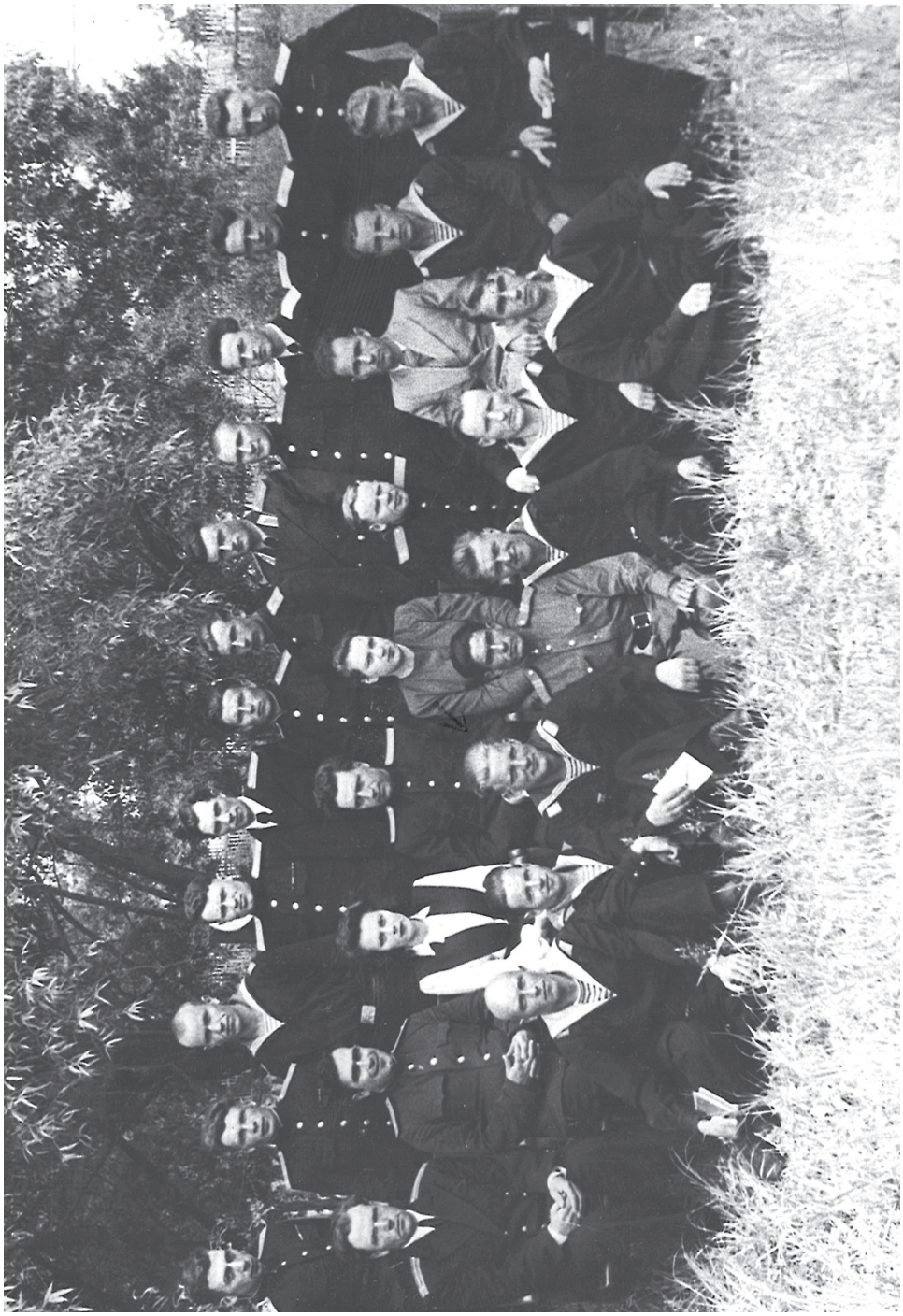

1952 р. ТОФ. Випуск 10 класу (атестат зрілості) вечірньої СШ при Будинку офіцерів.
(Сидять перший ряд зліва направо - третій з конвертом Борис Кульчицький).

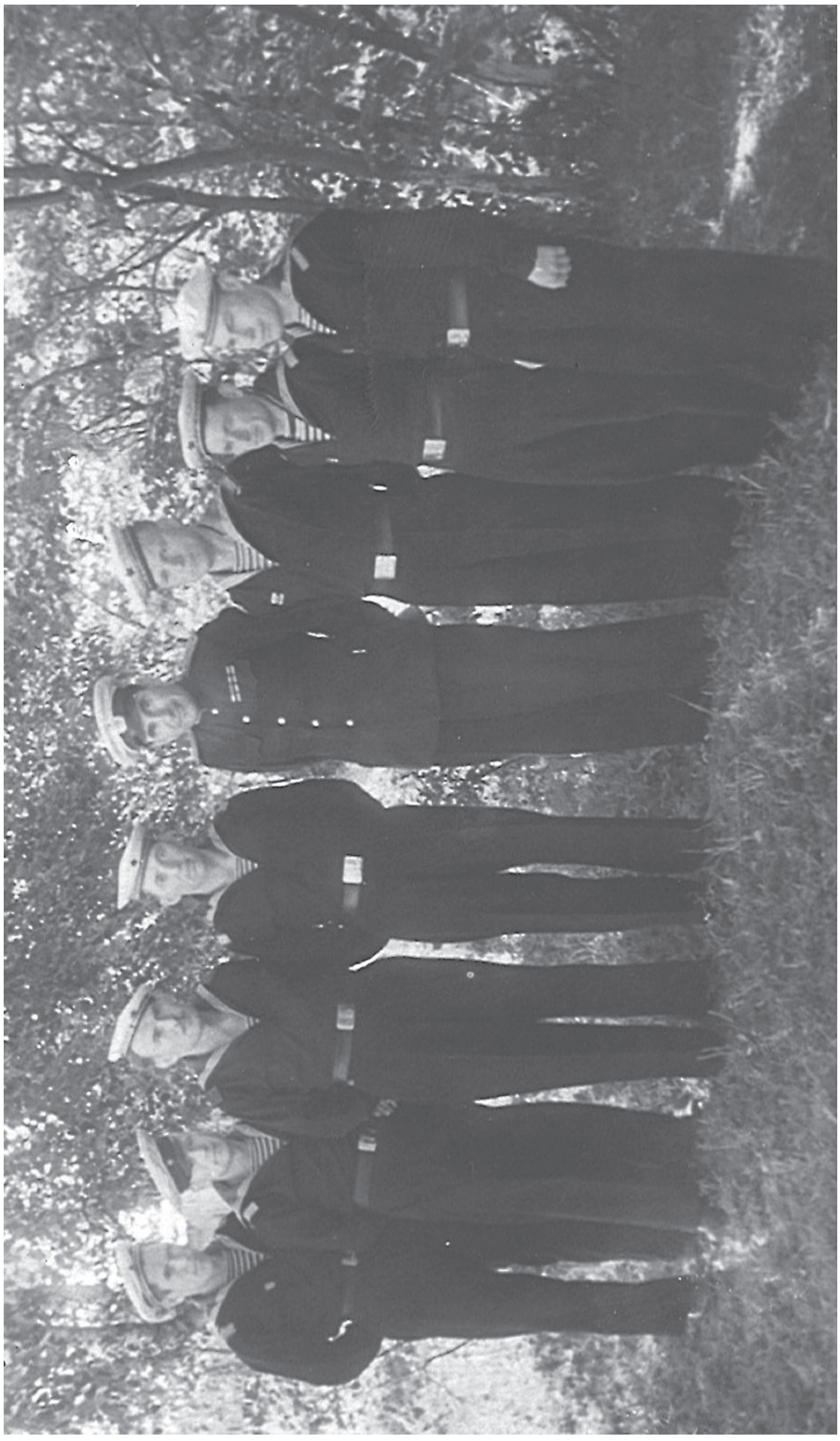

ТОФ. Весна 1953 р. з командиром. (Зліва направо - шостий Борис Кульчицький).

ТОФ. Літо 1953 р. Група призначена для передислокації у зв`язку з військовими подіями в сусідній країні (17 офіцерів, 4 надстроковики, 24 строковики).
(Другий ряд зліва напрво - сьомий Борис Кульчицький).

ПОДЯКА

Хмільницька районна державна адміністрація
Хмільницька районна рада

оголошують подяку

КУЛЬЧИЦЬКОМУ БОРИСУ ІВАНОВИЧУ

ініціатору встановлення пам'ятного знаку розстріляним військовополоненим і мирним жителям м.Хмільника німецько - фашистськими окупантами

за активну громадську позицію, значний вклад у дослідницьку та просвітницьку роботу по дослідженню історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років

Голова районної державної адміністрації **Володимир Лановий**

Голова районної ради **Василь Чмелюк**

м. Хмільник
серпень 2009 р.

Вінницька обласна друкарня, (0432) 67-10-53, дез. № 675

Знайомство з сторінками рукопису книги ІІ ”Листів до себе” Бориса Кульчицького гуртом літературно-мистецького об`єднання ”Золота Троянда” м.Хмільника.

Сидять зліва направо: Аліса Астаф`єва, Галина Стоянова, Дмитро Власійчук, Михайло Громов, Надія Кожевникова, Антоніна Поліщук, Микола Загородній;
Стоять зліва на право: Таїсія Громада, Світлана Павленко, Олександр Локтіонов, Дар`я Христюк, Віра Сович, Юрій Сиченко, Борис Кульчицький – автор, Микола Заруба, Станіслав Дворніцький, Марія Бабій – керівник, Любов Сердунич.
Фото М.Загороднього.

Читацький відгук

І доки бачать сонце очі,
Та час рахує серцю вік,
Добру добро завжди пророчу
На кожен день, на кожен рік.

Ігор БАЙДАК

Люди практичні вчать, що потрібно жити сьогоденням, розумні додають – і чарівними спогадами. А мудрі радять: живіть сьогодні так, щоб кожний завершений день став чарівним спогадом. Згадуємо цікаву, незабутню зустріч із автором книги «Листи до себе» Борисом Івановичем Кульчицьким, який знайомив нас, членів любительського об'єднання «Читацьке коло», з продовженням другої нової книги «Листів до себе..».Кажуть, той, хто пережив війну, - чи боєць на лінії фронту, чи згорьована жінка, чи навіть мала дитина – вже герой, адже страшна війна несе з собою кулі, снаряди, голод, холод і руїни. Роки віддаляють нас від подій Другої Світової війни, але пам'ять їх учасників і свідків зберігають всі подробиці. Свідченням цього є книга «Листи до себе» Бориса Кульчицького, вчителя, відмінника освіти, учасника Другої Світової війни. Це перша літературна спроба автора, в якій він невимушено, щиро і відверто оповідає свій непростий життєвий шлях, а якщо докладніше про своє дитинство, яке пройшло у м. Волочиську і Хмільнику. Цей мемуарний твір – про реальні події війни, її героїв – конкретних людей із справжніми, а не вигаданими іменами. Цілісний, правдивий, пережитий образ війни. Чому і як писалася ця книга? Про це докладніше говорить сам автор: «Задуму написати книжку про своє дитинство, вік зростання у мене не було. Лише на зламі 80 – х років минулого століття все частіше поставала думка – залишити своїм дітям, онукам згадку про себе, про своїх батьків. Поступово почав робити записи « до шухляди….».

Хочу наголосити , що літературна редакція Першого національного каналу радіо України, підсумовуючи здобутки сучасної української літератури, зробила критичний огляд цього видання у спеціальній передачі «Книжковий спалах» і мала позитивний резонанс у слухачів всієї України. Професійний відгук про книгу « Листи до себе», вміщений і на сторінках літературно – публіцистичного квартальника «Криниця»: « Рідко трапляється до читання мудра і красна книжка, писана « до шухляди». Борис Кульчицький намірився передати спомини з мало радісного дитинства (1930 -1944рр.) на 232 сторінках машинопису, стверджуючи, що не мав наміру їх друкувати. А шкода! Його проза не є звичайним описом життя. «Листи до себе» містять, крім здобутків літературних, великий скарб набутків історико - географічних, психологічних, побутових. Крім пронизливих описів надзвичайно скрутних подій 30-х років та 40-х (жертви сталінізму і Другої Світової війни), вражають фрагменти, які свідчать про велику чутливість автора до всього , що його оточувало і з чим йому довелось стикатись. Багато фрагментів - то є « поезія прозою написана».

Чим же зацікавила читачів літературна спроба Бориса Кульчицького? Хочеться відзначити музичність, поетичність, народність слова автора. Але поетичність його письма внутрішня, і слово його реалістичне, вкорінене в життя невеликого міста Хмільник, яке він бездоганно знає, бо живе цим життям, і мову народну знає не із словників, а з власної душі, говорить голосом свого краю, а тому так легко читається ця дивна оповідь, де суто реалістичні деталі переплітаються з дитячими мріями та фантазіями. Борису Івановичу вдалося у своїх «Листах до себе» передати психологічну глибину людської душі, детально зобразити свою епоху. Відчувається, що автор книги писав на почутті, даючи змогу, нам читачам, при бажанні , зайти в його дитячу душу. «Листи до себе» - це дитячі спогади для дорослих, це книга роздумів автора над людськими долями в зв’язку з трагічними подіями, війною, що була важким випробуванням в житті цілого народу. І хоч герой, автор книги, не здійснював особливих подвигів, у розказаних ним епізодах достатньо свідчень про його дитячу мужність.

Долею випадку редактору газети «Життєві обрії» Павлу Андрійовичу Околодьку вдалося зустрітися з Борисом Кульчицьким, а згодом з'явилася публікація під назвою «Таке забути не можливо». Прочитавши її, директор охоронної фірми «ВИЛАМ» Володимир Васильович Лисий, на ініціативу редакції газети, зголосився поставити на місці масового розстрілу мирних жителів Хмільника та військовополонених пам'ятний знак. На відкритті пам'ятного знаку виступав очевидець тих страшних подій, тоді дванадцятирічний, а нині автор книги «Листи до себе» Борис Кульчицький.

Книга «Листи до себе» хвилює, вона повертає нас у реальне , правдиве трагічне минуле. Емоційне, щире, відверте свідчення доби. Читаючи книгу, охоплює почуття тривоги, радості, цікавості, співчуття, любові, розумієш як важлива дружба, щире спілкування, справедливість, доброта. Пропоную всім прочитати книгу Бориса Кульчицького та серцем зрозуміти її.

Марія Бабій,
завідувачка відділом обслуговування КЗ
«Хмільницька районна бібліотека для дорослих».

Борис Кульчицький

ЛИСТИ ДО СЕБЕ
КНИГА 2

Редактор Віра Степанюк. Дизайн Микола Загородій.